

પ્ર. ૧૬]

જાન્યુઆરી ૧૯૨૮

[અંક ૮ થી

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

માત્ર દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની
વ્યવસ્થામુલક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું માસિક

The Only Monthly discussing ques-
tions pertaining to Indian States
From A Constructive Point of View

તત્ત્વી અને પ્રગતિ-
જયંતીલાલ મોગરજી મહેતા
નડીઆદ (ગુજરાત)

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬]

[Annual Subscription Rs 6

અનુક્રમ

૧. કોણ રાજ્ય વસાવી શકે ?	...	...	...	...	...
૨. દેશીરાજ્યો અને નરેંદ્રમંડળ	...	એક વૃદ્ધની વિચારપોશીમાંથી...			૧૨૨
૩. હિંદી રાજકીય સુધારા ઉપર એક માદિ		મર. પ્રભાસંકર દલપતરામ પટ્ટણી			
		કે. સી. આઈ. ઇ.			૧૨૫
૪. દેશી રાજ્યો સમક્ષ બે માર્ગ	...	એક અનુભવી	...	...	૧૨૯
૫. કેટલાક વિચારો...	...	એક યુવાનની વિચાર પોશીમાંથી			૧૩૫
૬. દેશી રાજ્યોનો અધિકાર પ્રદેશ	...	એક અભ્યાસી	...	...	૧૩૮
૭. મહંમમ મદારાગ્ન સીંધીઆના દેશી રાજ્ય		મૂળી લેખક ઈર્નક એક-ફોર્ડ			
વહીવટ સંબંધી વિચારો...	...	લૉર્ડ સી. આઈ. ઇ.			૧૪૧
૮. આપણાં દેશી રાજ્યો	...	...	...	...	૧૪૫
૯. માસિકે નોંધ	...	...	...	...	૧૫૧
૧૦. રાજનિરી	...	...	...	...	૧૫૬

પુસ્તકસ્થાનઃ આદિત્યપુસ્તકાલય, રાયપુર રોડ-અમદાવાદ.

પુસ્તકઃ અભિનવ વિદ્યાલય પાઠક.

પ્રમાણઃ જુનું ૧૯૮૮ મોરારજી મગેજી નાગરજ્ઞાન, નડિયાદ.

યતો ધર્મ સ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(માસિક)

વર્ષ ૧ લું]

જાન્યુઆરી : ૧૯૨૮

[અંક ૪ થો]

કોણ રાજ્ય ચલાવી શકે ?

જે માણસ પોતાના દ્રવ્યની દરકાર કરતો નથી તેજ ખર્ચ રાજ્ય ચલાવી શકે છે. આથી એમ સમજવાનું નથી કે તેને દ્રવ્યની જરૂર નથી. પરંતુ દ્રવ્ય પ્રત્યે તે બેદરકાર રહે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે, કે તે હમેશાં પોતાના કરતાં બીજાની જ આવશ્યકતાનો પ્રથમ વિચાર કરે છે. જેને જે આવશ્યકતા હોય તે પૂરી પાડે છે. જે રાજ્યશાસકની આવા પ્રકારની વૃત્તિ હોય તે બીજાનું શી રીતે લઈ શકે ? અથવા લેવાની અપેક્ષા પણ કેમ રાખે ? પોતાની બાબતમાં આવા બેદરકાર પુરો બીજાની જાગૃતમાં વધારેમાં વધારે દરકાર રાખે છે તેનું કારણ પણ એ જ છે, કે તે પોતાના કરતાં બીજાની જરૂરીયાતોને પ્રાધાન્ય આપે છે. એટલા માટે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા રાખનાર રાજ્યશાસકોએ હંમેશાં પોતાને વિશે બેદરકાર રહેતાં શિખવું અને બીજાની આનુકૂળતા અને જરૂરીયાતોનો વિચાર કરના થવું. પોતાને વિશે બેદરકાર રાજ્યશાસક હમેશાં આદર્શ શાસક નીવડે છે.

દેશીરાજ્યો અને નરેંદ્રમંડળ.

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો સમાધાન ભર્યો નિર્ણય કરવાનું આપારે ઘણાને મુશ્કેલ લાગે છે. એક-બાણ લોકસાસનના પ્રસરતા જતા વિચારો, દેશી રાજ્યોની સાથેના બ્રિટિશ સરકારે કરેલાં કરારો અને સંધીનામા અને ત્રીજું કેટલાંક દેશીરાજ્યોમાં રાજકર્તાની સત્તાની અતિશયતાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિના પરિણામે વધતી જતી ચર્ચાથી અને પ્રગ્નના અસંતોષથી આ પ્રશ્નની વિઠટતા સ્પષ્ટ થઇ છે. પરંતુ એક રીતે દેશી રાજ્યો નષ્ટ થાય એ ગમતું નથી અને બીજી રીતે એમ લાગે છે, કે જે રીતે અસારે દેશી રાજ્યોનો વહીવટ ચાલે છે, તે તેના અસ્તિત્વ માટે હાનિકર્તા છે. આટલા માટે હવે જરૂરનું છે, કે કોઈપણ બોગે તેનો અંતિમ નિર્ણય કરી નાખવો બેઠાએ.

અસારે હોંદમાં રાજકર્તાઓના વિચારોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારૂં-પણ સ્થાપિત બંધારણ વગરનું-નરેંદ્ર મંડળ અને લોક સાસનના મિદ્ધાંતને આનુસરી આગનારે હોંદી સરકાર : આ પ્રમાણે જે મુખ્ય તંત્ર પદ્ધતિ છે. હવે દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદ વચ્ચેના કેટલાક સામાન્ય પ્રશ્નો એવા છે, કે જે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આનુકૂલ થઇ શકે એવો - નિર્ણય કરી શકાય એટલા માટે આપારે Federal Scheme વગેરેનું ધોરણ આખસાર કરવાનું કેટલાક તરફથી સુગમતામાં આવે છે. અર્થાત્ કે Federal Councilનું બંધારણ એવું કરવું કે તેમાં દેશી રાજ્યોના અમુક પ્રતિનિધિઓ અને હોંદી સરકારના અમુક પ્રતિનિધિઓ સાથે બેસી, આપારે અસ્થિત મંદાયના અને હવે પછી ઉત્પન્ન થાય તે પ્રશ્નોનો પરસ્પર મદકાર પર્વક ઉદ્દેશ કરે. પરંતુ તેથી તો માત્ર શુદ્ધિના મદકાર અને આતિ પરિચયનાને અંગે મતભેદ ઓછો થવાને બદલે હિંદી તેમાં જલ્દિ મશે, એટલું જ નહીં પણ મતભેદના મુદ્દાઓ "Points of Controversy" પણ વધતા જશે. આ બધાનું પરિણામ એ આવશે કે આજ નહીં તો ભવિષ્યમાં પચાસ વર્ષે પણ દેશી રાજ્યોના અસ્તિત્વને તે હાનિકર્તા નીવડશે. તેમ વખત જતાં દેશી રાજ્યો હશે અને માટે નષ્ટ પામશે.

આની નહીં ઈચ્છતા બેગ ઝિર્નિ ભવિષ્યમાં ન ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે સારામાં સારો માર્ગ એ છે, કે જેમ અને તેમ મતભેદના મુદ્દાઓ "Points of Controversy" ઓછા કરી નાંખી, શુદ્ધિના સમકારને બદલે હંદમનો મદકાર આપવો. આ માટે આપારે દેશી રાજ્યોએ જે ખોટ સદન કરતી પડે તે સદન કરી લઇ છૂટાં પડી જવું એ જ શ્રેયસ્કાર માર્ગ છે. પચાસ લાખ શુમાવીને કરોડ બચાવવા એ સારૂં છે, પણ પાંચ લાખ બચાવવા

માટે કરોડ સુમારવા એ બરાબર નથી. બાકી જે એકવાર સંયુક્ત ધોરણુ "Federal Scheme" થી વાટાઘાટ કરવાનું શરૂ કરવામાં આવશે તો તેનું પરિણામ નિઃસંશય સાફ નહીં આવે. એટલા માટે અત્યારથી જ મતભેદના મુદ્દાઓ "Points of Controversy" ઓળા કરી નાંખી દેશી રાજ્યોએ માત્ર પોતા પૂરતી જ વિચારણા કરવાનો માર્ગ અખત્યાર કરવો એ હાલની સ્થિતિમાં તેમજ લવિષ્ય માટે હિતાવહ છે.

આટલી સ્પષ્ટતા કરી નાંખ્યા પછી દેશી રાજ્યો નરેશાધિપત્ય તંત્ર "Monarchical" પ્રમાણે અને બ્રિટિશ હોદ્દા લોકશાસન "Democracy" ના ધોરણે પોતાની પ્રગતિ લેશે સાધે. આમ થશે એટલે બ્રિટિશ હોદ્દામાં લોકશાસનના ધોરણે ચાલતો રાજ્યવહીવટ જે સારો હશે તો દેશી રાજ્યોને પણ સ્વેચ્છાથી તેનું અનુકરણ કરવાની અનાયાસે ફરજ પડશે. એટલે કાળ જતાં પરિણામ એ આવશે કે માત્ર રાજની જ સત્તાથી ચાલતો વહીવટ પણ લોકશાસનના ધોરણે ચાલતા વહીવટનું રૂપ લેશે; અને રાજની સત્તા રહેવા છતાં તે દ્વારા ચાલતો વહીવટ ક્રમે ક્રમે સર્વોચ્ચ લોકશાસન રૂપ જ બની જશે. અર્થાત્ કે પછી બ્રિટિશ હોદ્દા અને દેશી રાજ્યો, હાલમાં વહીવટનું સમાન ધોરણુ પ્રવર્તશે. આવી પરિસ્થિતિ ત્યારે આવશે ત્યારે બ્રિટિશ હોદ્દાની પ્રગતિ સમગ્રરી કે અનેક પ્રકારના રાગદ્વેષ વધારનારી આ બધી સુદૃષ્ટીની ધમાક અને વિવિધ જવાબદારીવાળા લોકશાસનના ધોરણે ચાલતા વહીવટ કરતાં તો, એ બધી પંચાત વગરનો પણ લોકશાસનના ધોરણુ જેવો જ બરફ કેટલીક બાબતોમાં તો તે કરતાં પણ સારો રાજની સુત્તાથી ચાલતો વહીવટ લાભપ્રદ અને સ્વીકારવા યોગ્ય છે.

પરંતુ આ પહેલાં નરેન્દ્રમંડળને "League of Indian States" ના જેવું રૂપ આપી કાંતો તેને વધારે બળવાન બનાવવું જોઈએ અથવા તો તેને નિર્મૂળ કરવું જોઈએ. બન્ને રીતે લાભ છે. બાકી તો અત્યારે નરેન્દ્રમંડળમાં કરું બળ નથી. કારણ કે ઇન્દોરના રાજકર્તાઓ ગાદી ત્યાગ કર્યો અને નિઃક્રમે સરકારની સત્તાનો લગભગ સ્વીકાર કર્યો. આ બન્ને પ્રસંગોએ નરેન્દ્ર મંડળે શું કર્યું? અલગત આ વખતે જ એમ ધારવામાં આવતું હતું કે કેાષક એવો રાજકર્તા નીકળશે કે જે સરકારને સામું આહ્વાન કરશે, અને વસ્તુતઃ ભરતપુરના રાજકર્તાના સંબંધમાં એમ બન્યું પણ ખરું! છતાં હવે જોવાનું છે કે નરેન્દ્રમંડળ શું કરે છે? આટલા માટે નરેન્દ્ર મંડળને એટલી મર્યાદા સુધી બળવાન સંસ્થા બનાવવી જોઈએ કે પછી તેમાં સરકાર વચ્ચે પડી શકે નહીં; અને તે દેશી રાજ્યો ઉપર સત્તા સમાન થઇ પડે. અત્યારે તો કેાષણુ પ્રકારના બંધારણુ રહિત નરેન્દ્ર મંડળ એટલું નિર્બળ છે, કે એક રાજકર્તાના વર્તનને અંગે સમગ્ર નરેન્દ્રમંડળની પ્રતિજ્ઞાને સહન કરવું પડે છે. નરેન્દ્રમંડળનું બંધારણુ દેશી રાજ્યો ઉપર નિયમન રૂપ હોય તો આવે પ્રસંગે પેલા રાજને બધા રાજ્યો કહી શકે કે કાંતો તમે તમારું વર્તન સુધારો અથવા અમે તમારો ત્યાગ કરીશું. અર્થાત્ તમારે નરેન્દ્રમંડળમાંથી નીકળવું પડશે.

હવે જે આમ ન બની શકે તો બીજો માર્ગ એ છે, કે નરેંદ્ર મંડળનું અસ્તિત્વ જ મીટાવી દેવું. આમ થાય એટલે દરેક રાજકર્તા પોતાના રાજ્યનો વ્યક્તિગત રીતે વિકાસ કરશે અને નરેંદ્રમંડળ રક્ષણ કરશે એ ભાવના જતી રહેશે એટલે દરેક રાજકર્તા સારી રીતે ચાલશે. અત્યારની સ્થિતિ કરતાં તો આ સ્થિતિ ઘણી સારી છે. કારણકે અત્યારે તો સરકાર એક રાજ્યના પ્રશ્ન સંબંધી બધા રાજકર્તાઓનાં મન નરેંદ્રમંડળ દ્વારા જાણી લઈ પછી નિર્ભય રીતે પોતાનું ધાર્યું કરે છે. પરંતુ જે નરેંદ્રમંડળનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તો પછી સરકાર કોઈ રાજ્ય સામે પગલાં લેના પહેલાં વિચાર કરશે. અને પોતાનું પગલું વાસ્તવિક હશે તો પણ બીજાં રાજ્યો પોતાના વિષે શું ખ્યાલ જાંધશે એવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા બધે સરકારને હાથે દેશી રાજ્યોને અન્યાય થવાના પ્રસંગ બાગ્યે જ આવશે. એટલું જ નહીં પણ ખાલી ખંડુક ભરી એક બીજા સામે તાકી ઉભેલા બે શખ્સ જેમ પરસ્પર ભયભીત રહ્યા કરે છે તેમ દેશી રાજ્યો અને સરકારના સંબંધમાં પણ બનશે. એટલે કે સરકાર અને દેશી રાજકર્તાઓ પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરતા પહેલાં હજાર ગણો વિચાર કરશે.

ઉપરોક્ત વિચાર માર્ગ કેટલાક રાજકર્તાઓને યોગ્ય લાગે છે, કેટલાકને તેની કશી ઉપયુક્તતા જણાતી નથી, જ્યારે કેટલાક તે સંબંધે ઉદાસીન છે: પરંતુ મોટા ભાગ એવા છે, કે આ વિચારોની વ્યવહારતા સ્વીકારે છે. અત્યારે 'States Inquiry Committee' નિમાઈ છે, તે વખતે જે શુદ્ધિના સદસ્યોનો માર્ગ છોડી દઈ ઉપરના વિચારોને અનુકૂળ પોતાના અભિપ્રાય રાજકર્તાઓ, એ કમિટી આગળ રજુ કરશે તો તેમને અને તેમનાં રાજ્યોને તેથી લાભ જ છે.

એક વૃદ્ધની વિચાર ધોધીમાંથી

હોંદી રાજકીય સુધારા ઉપર એક ચાદિ.

દ્વિવિધ રાજ્ય વહીવટનો વિકલ્પ.

(સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી કે. સી. આર્થ. ઈ.)

૨૫. દિમુખી શાસન પદ્ધતિની યોજના સાથે સરખાવતાં ૧૯૧૭ ના ઑગસ્ટની ૨૦મી તારીખે પાર્લામેન્ટ સમક્ષ જે રાજનીતિ જાહેર કરવામાં આવેલી તે રાજનીતિના મૂળ સૂત્ર સિદ્ધાંતોને મેં જેની રૂપરેખા દોરી છે તે યોજના કેટલે અંશે પાર પાડી શકે છે, તે કસોટીના આધારે તેની તુલના થવી જોઈએ. દિમુખીશાસન પદ્ધતિ અનુસાર રાજ્યવહીવટના બે વિભાગ પડે છે. જેમાંનો એક પરાયત્ત વિભાગ પ્રધાન કે પ્રધાનોને સુપ્રત કરવામાં આવે છે. પ્રધાનોને ક્યાં ખાતાંઓ સુપ્રત કરવાં અને ક્યાં ખાતાંઓ ન કરવાં એ પ્રશ્ન ઘણો જ વિકટ અને ચર્ચાસ્પદ છે. શ્રીધમ રિપોર્ટમાં^૧ કરવામાં આવેલી દરખાસ્તો સંબંધી "જોઇન્ટ કમિટી" મને તેવો નિર્ણય કરે, છતાં પણ પરાયત્ત ખાતાંઓ (સુપ્રત વિષયો) નો જે ખરડો છેવટે માન્ય રાખવામાં આવશે તેની, વિરોધી દર્શિર્ણિદ્ધતી કડવાશ લેરેલી ટીકા થશે, એટલું જ નહીં પણ તેની સખ્ત ઝાટકણી પણ કાઢવામાં આવશે. ખાતાંઓની વહેંચણીની મર્યાદા શી બાંધવી તે વિષે નિરંતર અનિવાર્ય રસાકસી થશે અને તે રસાકસી, યોજના અમલમાં મુકાયા પછી પણ આજુ રહેશે તેમજ જે કે દેખીતી રીતે તો પરાયત્ત ખાતાંઓ સંપૂર્ણ રીતે લોકોને સુપ્રત કરવામાં આવ્યાં તો પણ રાજ્ય કારોબારના સ્વાયત્ત વિભાગમાં ગવર્નરને જે વિશિષ્ટ સત્તા આપવામાં આવી છે તેથી ઘણી બાબતોમાં સ્વાયત્ત વિભાગ, પરાયત્ત વિભાગ ઉપર આપખુદ સત્તા ભોગવશે; તેમ તેથી ફરીઆદ અને અથડામણનું કારણ સદાયે ઉર્ણુ જ રહેશે. વરતુત : તો પરાયત્ત ખાતાંઓની અંશત : જ સંપૂર્ણ કરવામાં આવી છે અને તેને પણ "રી-એન્ટ્રી" (Re-entry) ની સત્તાનો ઉપયોગ કરી તદ્દન નકામી કરી શકાય એમ છે. પરંતુ મારી આ વૈકલ્પિક યોજના અનુસાર વડીધારાસભાને હોંદી સરકારના સમગ્ર કારોબારમાં અપૂર્ણ (partial) છતાં ચોક્કસ પ્રમાણમાં ચોતાના અભિગ્રાહ દર્શાવવાની સત્તા મળે છે, તેમજ સુયોગ્ય પ્રમાણમાં જવાબદારી પણ મળે છે. અને એ રીતે વડીધારાસભા માર્ફત લોકોને પણ તે સત્તા અને જવાબદારી પ્રાપ્ત થાય છે. દિમુખી શાસન પદ્ધતિનો હેતુ ધીરે ધીરે એક પછી એક સ્વાયત્ત ખાતાંઓની સંપૂર્ણ કરી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના ધ્યેયે પહોંચવાનો છે. જ્યારે આ વૈકલ્પિક

યોજના પણ નીચેના ધોરણે એ હેતુને સિદ્ધ કરશે. તે આ પ્રમાણે:-(૧) ધારાસભાઓમાં નીમ્નશ્રેણી અમલદારોનું પ્રમાણ ઘટાડીને; (૨) ઉત્તરોત્તર વધતી પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરેલા નિયમો પરત્વે ધારાસભાના દરેક સરકારને બંધન કરી કરીને; (૩) કારોબારી પ્રધાનોની ચુંટણી કરવામાં ધારાસભાના વચ્ચેને ઉત્તરોત્તર અનુસ્થાપનીય બનાવીને.

૨૬. ધારાસભાના સરકારી અને બીજા સરકારી સભ્યો વચ્ચેના લગભગ ન સંધી શકાય એવા મતભેદ માટે જ નહીં, પરંતુ તેઓની મનોદૃષ્ટિ સંબંધી પણ “ નેછટ રિપોર્ટ ” માં જે દિલગીરી દર્શાવવામાં આવી છે, તે વાજબી છે. તેમ છતાં સૂચવવામાં આવેલી દિશામાં શાસનતંત્રની યોજના તો તે કોમનીય અંતરાયને છેક કારોબારી સરકારના આંતર-ગૃહ મુદ્દા વાદ જરૂર. હાલમાં જેમ રાજ્ય પ્રકરણી બાબતોમાં “ બ્રિટિશ ” અને “ હોંદી ” ભાવના વચ્ચેના તફાવત આગળ આવે છે, તે પ્રમાણે વહીવટી બાબતોમાં પણ તેને અગ્ર-સ્થાન મળે તે પ્રમાણે સરકારી અને બીજા સરકારી તત્વો ઉપર એ યોજનામાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. દરેક જણ આ વાતની સાથે તો સંમત થશે કે જેઓ હોંદુસ્તાનને સ્વરાજ્યના માર્ગે લઇ જવાની દરમિયાનમાં પોતાનો હીરસો આપી રહ્યા છે, તેઓને માટે સાચો આદર્શ તો એજ સંભવે કે સામાન્ય હિતની ખાતર રંગભેદને શમાવી દેવો. જ્યારે દિશામાં શાસન પદ્ધતિના અમલદારો રાજ્ય કારોબારમાંનાં બ્રિટિશ અને લોકતત્વો પ્રમુખમુક્ત નિર્દેશ એક બીજાના વિરોધી તરફ રહેશે એટલું જ નહીં પણ તેથી જાહેર હિતને ગંભીર હાનિ પહોંચશે. આ વાતને જેટલા ભાર પૂર્વક કહીએ તેટલું એણું જ છે. વળી જે જે મતભેદો ઉત્પન્ન થશે. તે તે મતભેદો રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે છે એવી ખરી સમજણને જાહેર ને ને મતભેદો સરકારના બ્રિટિશ અમલદારો અને લોકો વચ્ચે છે એવી નિશ્ચિત ભાવના દિશામાં શાસનપદ્ધતિના અમલદારો દેશરે. અને પરતુરિધિતિ મળે તે હશે તો પણ કોઇ પણ અગ્રિય કાળેથી (કરના વધારા જેવા) લોકોમાં થએલી કડવાશ લોકદૃષ્ટિએ કારોબારી મંડળને ચીર ટોળવામાં આવશે. રાજ્યકારોબારનાં કેટલાંક ખાતાંઓ બ્રિટિશ કારોબારીઓએ પોતાને માટે અલાયદાં રાખી તેમાં હોંદીઓને પગપેસારો કરતાં અટકાવેલા છે. આવા ખાતાંઓ બ્રિટિશ કારોબારીઓ પાસેથી પોતાને હસ્તગત કરવાના દૃષ્ટિબિદુથી લોકો જેટલો આતુ પ્રયત્ન કરશે, તેટલો પ્રયત્ન રાજ્યતંત્ર પોતાને જવાબદાર બનાવવા માટે દરિગિજ નહીં કરે. આથી કમલે ને પગલે તાણખેંચની ભાવના આતુ રહેશે અને તેથી પહેલાં કરતાં પણ વધારે કડવાશ ઉત્પન્ન થશે. ના. વાઈસરોયે* પોતાની ખાસ નોંધમાં કારોબારી મંડળોના હોંદી અને બ્રિટિશ સભ્યો સંબંધે ઘણું કહ્યું છે. (જુઓ નેછટ રિપોર્ટ ૧૨૩, ૧૯૧૬). મારો અંગત અભિપ્રાય તો એવો છે કે જે જે દરખાસ્તોનો સાર એવો નીકળે તો હોય અથવા જેના ઉપરથી એવી અટકળ બાંધી શકાય કે સુધારાનો સમય પ્રશ્ન “ હોંદીઓ ” અને અંગ્રેજો ” વચ્ચે છે તે બંધી દરખાસ્તોને કદાચ નાંખવી.

હોદ્દી રાજકીય સુધારા ઉપર એક ચાલી

હોદ્દમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવાની જે જે યોજના ઘડવામાં આવે તે તે યોજનાનો હેતુ એ જ હોવો જોઈએ કે તે મહાન અને ઉમદા કાર્ય સફળ કરવાને હોદ્દી અને બ્રિટિશ કારોગારીઓ વચ્ચે અને તેટલો વિશેષ સહકાર વધારવો.

૨૭. સનંદી નોકરીઓ (Public services) સુરક્ષિત કરવા માટે જે ઉપરાજાપરી માગણીઓ ચાલુ રહે છે, એ દ્વિમુખી શાસનપદ્ધતિ હાક્ષના મતજોદોને વધારે તીવ્ર બનાવે છે, એ મારા મુદ્દાને પુષ્ટિ આપે છે. આજ સુધી હોદ્દી સનંદી નોકરીનું તેમ જ તેના જ જેવી અન્ય નોકરીઓનું સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષણ સુનિયમન (discipline) એ હતું, પરંતુ જે ખાતાંઓને માટે હોદ્દી પ્રધાનો જવાબદાર છે, તે ખાતાંઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરીઓના રક્ષણાર્થે જે કાણે કાયદેસર પગલું લેવાશે તે જ કાણે તે સુનિયમન સાવ શિથિલ થઈ જશે. રાજ્યકારોગારની જવાબદારીમાં પોતાનો હિસ્સો આપી અનુભવી અનેકા હોદ્દસ્તાનના લોકપ્રિય આગેવાનો સાથે બ્રિટિશ અને હોદ્દી બહાર નોકરો શુદ્ધ હૃદયથી સહકાર કરે એ જ વાનતી હોદ્દસ્તાનને આવશ્યકતા છે; પરંતુ એ આવશ્યકતા હોદ્દી સનંદી નોકરોને રક્ષણ આપવાની પદ્ધતિથી પાર પડે એવો સંભાવ છે? પરાયત ખાતાંઓના અધિકારીઓને પોતાના ખાતાના વશની ઉપરવટ થવાની જે અનુકૂળતા કરી આપવામાં આવશે તેનું પરિણામ એ થશે કે સ્વાયત ખાતાના અમલદારોમાં પણ એ અસર ખૂરી રીતે ફેલાઈને સર્વત્ર અનિયમન (Indiscipline)ની વૃત્તિ ફેલાઈ જશે. દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિના ધોરણ પ્રમાણે જરૂરના સામાન્ય રક્ષણની હું ના પાડતો નથી, પરંતુ તેને અંગે જે ગંભીર મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે તેને જ માત્ર હું તો દર્શાવું છું. હાલમાં સનંદી નોકરો મુંઝવણ ભરેલી, અસ્થિર સ્થિતિમાં છે. અને હજી દ્વિમુખી શાસન પદ્ધતિની વિચારણા ચાલે છે, તેવામાં જ પ્રથમ વહીવટી પગલાં તરીકે કરેલી નોકરીના પ્રમાણમાં પેન્શન લઈ લઈને કેવળ બીનિથી (contemplation) નોકરી છોડી દેવાની તેઓની માગણીઓ સ્વીકારવાનો વિચાર થાય એ બહુ જ કમનસીબ બીના છે, એટલું જરૂર કહી શકાય. પણ અત્રે જે યોજના સૂચવવામાં આવી છે, તે યોજનાના ધોરણે એ સર્વ મુશ્કેલીઓનું નિવારણ થઈ જાય છે. કારણ કે આ બધી નોકરીઓને કાળ્યાં રાખનાર સુનિયત (Standard) ધારાઓને અમલમાં મૂકનારી એક અવિભક્ત સરકાર રહેશે અને વસ્તુતઃ, એક વિભક્ત બનેલી સરકાર, જેના ઘણા અધિકારીઓને બે ઉપરીઓનાં મન સાથવવાનાં હશે, જેમાંના એક ઉપરીને તે અધિકારીઓ ધિક્કારતા હશે અને બીજાને આદરતા હશે-તેના હસ્તક એ ધારાઓનો અમલ કરવાનું નહીં રહે.

૨૮. ગત અનેવારી માસમાં જ્વાહરલાલે પ્રાંતોના વડા સમક્ષ જે લાપણ કહ્યું હતું અને તેમાં આગ વૈકલ્પિક યોજનાઓની પરીક્ષા માટે તે સંબંધે જે કસોટીઓ દર્શાવી હતી તે દષ્ટિબિંદુથી મારી આ દરખાસ્તોની તુલના થતી જોઈએ. (સંયુક્ત રીપોર્ટ ૧૨૩,

* વાઈસરૉય ગેમ્લેફોર્ડ.

૧૯૧૯, પૃ. ૭૯). તેમાં પહેલી કસોટી એ હતી કે “ રાજ્યનીતિના અમુક પ્રશ્નને અંગે હોદીઓની જવાબદારી મુકરર કરવાનું તદ્દનુસાર-કોઇ પણ વૈકલ્પિક યોજના અનુસાર-શક્ય છે ?

પ્રત્યુત્તરમાં હું (મારા અંગત અનુભવ ઉપરથી) કહું છું કે કારોગારી મંડળનો પ્રત્યેક હોદી સભ્ય એમ માને છે કે પોતાના હાથ નીચેના ખાતાની નીતિને માટે તે હોદી-પ્રમત્ને અને પ્રમત્નને જવાબદાર છે. દાખલા તરીકે મુંબઈ સરકારને હાથે જ્યારે કેળવણી કે રથાનિક સ્વરાજ્યને લગતું કોઇ પણ પગલું ભરાય છે, ત્યારે સર ઇશ્વાહીમ રહીમભુક્ષા કે જેમના કાળમાં તે ખાતાંઓ છે, તેમનું નામ સ્વાભાવિક રીતે જાહેરમાં તે પગલાં સાથે લેવામાં આવે. એમ તો ન જ કહી શકાય કે કારોગારી મંડળના હોદી સભ્યને હોદી પ્રમત્નતને માન આપવાની જરૂર નથી; અથવા તો તે પોતે યથેચ્છ વર્તી શકે તેમ છે. બે કે સરકારની એક સામગ્રી જવાબદારી એ જ રાજ્યબંધારણનો પ્રચલિત સિદ્ધાંત (Working Theory) છે. જ્યાં વ્યવહારમાં કોઈ ખાતાની અંગીકૃત રાજ્યનીતિને અંગે લેવાયલાં પગલાંથી ચતી રત્તિ નિંદા તે ખાતાના વડાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯૧૭ ના ઑગસ્ટની ૨૦ મીએ જાહેર કરેલી રાજ્યનીતિનું જ ઘોરણ માત્ર વાઇસરોયે કહેલી કસોટીએને લાગૂ કરી શકાય અને તે રાજનીતિ તો, સરકારના કોઇ પણ કારોગારી સભ્યને શીર એક સામગ્રી જવાબદારીથી અલગ, કોઇ પણ પ્રકારની વ્યક્તિગત જવાબદારી ન હોવી બેદરબો, એવા પ્રભવંત્ર ધરાવનાર દેશોએ પોતાના સામાન્ય અનુભવે આટલા લાંબા વખતથી માન્ય રાખેલા રાજ્યબંધારણના સિદ્ધાંતનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

દેશી રાજ્યો સમક્ષ બે માર્ગ.

(એક અનુભવી)

[મોંટિગ્યૂ-એક્સફોર્ડની સુધારાની યોજનામાં દેશી રાજ્યો સંબંધી એક ખાસ પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે. તેને અંગે રાજદ્વારી વિષયોના-ખાસ ફરીને દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોના-એક વિચારશીલ અભ્યાસીને બે વિચારો સુત્રયા દેતા, તે એક અંગ્રેજી પત્રિકાદ્વારા તે વખતે ખાતર રીતે જણાવવામાં આવ્યા હતા. પત્રિકાના લેખક અભ્યાસી ઉપરાંત દેશી રાજ્યોના કારોબારના પણ અનુભવી છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેમના વિચારો ઘાસની પરિસ્થિતિમાં માર્ગસૂચન કરનારા થઈ પડે. વળી ઘાસની અનિશ્ચિત સ્થિતિ ચાલુ રાખવા કરતાં પોતાનું સ્થાન અને દરજ્જો સ્પષ્ટતઃ નિશ્ચિત કરી નાંખવાની દેશી રાજ્યોમાં અત્યારે તીવ્ર લાગણી પ્રકટી છે, એટલે આ પત્રિકાના વિચારોની અને તેમાં જે બે માર્ગનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે તેની વિશેષ ઉપયોગિતા છે. એટલા માટે તેમજ તે અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ હોય અથવા આ નીચે તે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. અધિપતિ]

મદાન યુદ્ધને લીધે હોંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલી રાજદ્વારી પરિસ્થિતિને અંગે જે નવા રાજદ્વારી સવાલો ઉઠા થયા હતા તેની વિચારણા માટે ન્યારે હોંદી પ્રધાન મિ. મોંટિગ્યૂ હોંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે તેની આગળ કેટલાક દેશી રાજકર્તાઓએ પોતાના અભિપ્રાયો રજુ કર્યા હતા. આ અભિપ્રાયોને બરાબર રીતે લક્ષમાં રાખીને જ સુધારાની યોજનામાં દેશી રાજ્યોને લગતું એક ખાસ પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે; તેમાં દેશી રાજ્યો માટે બે માર્ગ-વૈકલ્પિક માર્ગનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સુધારાની યોજનાને અંગે જે જે રાજદ્વારી ફરકારો થશે તેના સ્વાભાવિક વિકાસનું અને બીજું અત્યારે દેશી રાજ્યોની જે સ્થિતિ છે, તે બે ચાલુ રહે તો તેના અંતિમ પરિણામનું રાજકર્તાઓને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. કારણ કે કોઈ પણ રાજ્ય પ્રકરણી બાબતમાં દંભેશા બે દૃષ્ટિબિંદુ હોય છે. એ બન્નેમાંથી કયો માર્ગ સ્વીકારવો હિતકર છે, તેનો નિર્ણય તો જોને તેના સીધી અસર થતી હોય તેણે જ કરવો જોઈએ. એટલા માટે ન્યાં સુધી વસ્તુસ્થિતિ ચર્ચાર્થ રીતે ન ન સમજાય ત્યાં સુધી કોઈપણ પ્રકારનું ચોક્કસ પગલું ભરવું એ શક્ય તેમજ સલાહ કારક નથી. કોઈપણ નવો સુધારો-તે માત્ર નવો છે એટલાજ માટે-પ્રગતિ સાધી શકશે એમ જેમ ખાત્રી પુર્યક ન માની શકાય, તેમ તેથી ઉત્કટી રીતે રૂઢિ પ્રમાણે ચાલી આવેલી કોઈ પણ પ્રથા બધી રીતે લાલાકાર જ છે. એમ પણ ન લેખી શકાય. એટલુંજ નહીં પણ સમાજની જરૂરીયાતોને એ પ્રથા પોષે એવી છે એમ પણ ન કહી શકાય. હવે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સુધારાની યોજનામાં દેશી રાજ્યોને માટે જે બે માર્ગનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, તે આ પ્રમાણે:-

૧. અત્યારે છે તેવી સ્વતંત્ર રાજ્યો તરીકે હાલની સ્થિતિ. ચાલુ રાખવી;

અથવા

૨. હોંદ સામ્રાજ્યના બંધારણમાં દેશી રાજ્યોનું યોગ્ય સ્થાન નક્કી કરવું.

આ ઉભય માર્ગ પેટી ગમે તે એકનો સ્વીકાર કરવાથી ભવિષ્યમાં જે વસ્તુ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તે પૂરે પૂરી રીતે સમજવાની જરૂર છે. પહેલી વાત લઈએ.

દાસ છે તે પ્રમાણે સ્વતંત્ર રાજ્યો તરીકે દેશી રાજ્યોની હાલની સ્થિતિ ચાલુ રાખવી, તેનો અર્થ એટલો જ કે આખા દેશનો રાજ્ય વહીવટ સરળતા પૂર્વક થઈ શકે એટલા માટે જે કેંદ્ર વ્યવસ્થા કરી પડે તે માટે હોંદી સરકાર દેશી રાજ્યો બેંકે કરારો દ્વારા કરે. અર્થાત્ કે દેશી રાજ્યો અને હોંદી સરકાર બંનેને કાર્પ પણ પ્રત્ય સમાન રીતે અસર કરે. હોય ત્યારે એવા કરારો કરવાની જરૂર ઉભી થાય. આવા પ્રશ્નો અરીણ, મીઠું, રેલ્વે વગેરેની રાજનીતિને લગતા છે.

આ રીતે એકવાર પોતાના લાભાભાવનો વિચાર કરી લઈ દરેક દેશી રાજ્ય હોંદી સરકાર સાથે જે કરારો કરશે, તે પ્રમાણે જ પછી હોંદી સરકાર સાથે તેનો સંબંધ નક્કી થશે. એટલુંજ નહીં પણ એ દેશી રાજ્યના નક્કી થએલા સ્થાન અને દરજ્જા પ્રમાણે તેનો વહીવટ પણ ચાલશે. પછી તેમાં કાર્પ પણ પ્રકારની બહુમતિના અભિપ્રાયની સત્તા ચાલશે નહીં. તેમ હોંદી સરકાર સાથે પણ પછી દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થા બંધારણ પૂર્વકના માર્ગે "Constitutional Process" નહીં પરંતુ કરારનામા પ્રમાણેજ થશે.

નવા મુદ્દારાના અમલથી પણ રાજદારી ખાતું તો વાઇસરોયના હસ્તકેજ રહેવાથી હોંદી સરકારનો દેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ છે, તેવો ચાલુ રહેશે; પરંતુ વખત જતાં બ્રિટિશ હોંદીમાં જેમ જેમ જવાબદાર રાજ્યનંતરી પ્રગતિ થશે તેમ તેમ બ્રિટિશ હોંદીની અનનિક રાજનીતિ પણ પ્રજ્ઞના વિચાર અનુસાર ગઢાતી જશે. આ બધાનું પરિણામ એ આવશે કે દેશી રાજ્યો માથે પણ સમયમનુકૂળ વ્યક્તિગત ફેરફારો કરવાની જરૂરીયાત ઉભી થશે, અને જે દેશી રાજ્યોને જાણતું વળગતું દરો તે દેશી રાજ્યો સાથે હોંદી સરકારના રાજદારી ખાતા માર્ગે વ્યાક્રિયન કરારો કરવામાં આવશે. બ્રિટિશ હિંદના રાજ્ય બંધારણમાં નવો ફેરફાર થયા પછી, ત્યાંની જવાબદાર સરકારના હાથમાં રાજદારી ખાતું આવશે, એવો કેટલાક તરફથી લાય દર્શાવવામાં આવે છે. આમ થી રીતે અને એ સમજવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે દેશી રાજકર્તાઓ માત્ર ના. શહેનશાહ પ્રત્યેજ વફાદારી ધરાવે છે, તેમજ સંધીઓ, સનદો અને કરારો પ્રમાણે જે "ઐક્ય અને સંયુક્ત" ના દરજ્જાની તેમને ખાતી આપવામાં આવી છે, તે દરજ્જાને પણ થીજ કોઈ સત્તાને અનુસરીને નહીં પરંતુ ના. શહેનશાહની સર્વશ્રી સત્તાનેજ અનુસરી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે વસ્તુ સ્થિતિ હોવાની સર્વશ્રી સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે હોંદી પ્રધાનનાજ હાથમાં સંધીઓ વગેરેનો હેવટનો મુકદ્દો આપવાની સત્તા હોવી જોઈએ. વળી મુદ્દારાની યોજનાના ૨૬૯મા પેઝાકમાં જણાવ્યું છે, કે "ફેરવાના જતા હોંદી રાજાજ્યમાં દેશી રાજ્યોની ભવિષ્યની સ્થિતિ ખ્યાનમાં લેતાં એક બીજાની આંતરિક વ્યવસ્થામાં હુલ્લ નહીં કરવાની દરેકની ફરજ છે એ ન જુલાવું જોઈએ." આવી રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તો પછી જવાબદાર રાજ્યનંતરીના ધોરણે વહીવટ કરતી હોંદી સરકારને એક

દેશી રાજ્યો સમક્ષ એ માર્ગ

બાહ્ય રાજદ્વારી ખાતાની સોંપણી કરવામાં આવે અને બીજી બાજુ દેશી રાજ્યોમાં બીન-દરમ્યાનગીરીની રાજનીતિ ચાલુ રાખવામાં આવે એ શી રીતે બની જ શકે? પરંતુ ખરેં તો એ છે, કે સુધારાની યોજનામાં હોંદી સરકારને રાજદ્વારી ખાતું સુપ્રત કરવાનો ખ્યાલ સુધ્ધાં કરવામાં નથી આવ્યો. ઉલ્લેખી સ્પષ્ટ ખાત્રી આપવામાં આવી છે, કે અત્યારે જે સ્થિતિ છે તેજ ચાલુ રાખવામાં આવશે. અર્થાત્ કે આ સંબંધી જે હાલ રાખવામાં આવે એ પાયા વગરનો છે.

હા. એક વાત નોંધવા જેવી છે, કે અત્યારે જેમ બ્રિટિશ હોંદના કારોબારી અધિકારીઓ પોતાના અભિપ્રાયની હાથ હોંદી પ્રધાન ઉપર પાડે છે, તેમ હવે—જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું ધોરણ અત્યાર થયા-પછી પણ પાડશેજ. એટલે બ્રિટિશ હોંદના જવાબદાર રાજ્ય બંધારણથી અલગ રહેવા છતાં અને દેશી રાજ્યોનો છે તેવોજ સંબંધ ચાલુ રહ્યા છતાં, દેશીરાજ્યો તરફની સાર્વભૌમ સત્તાની માનસિક વૃત્તિમાં તો ફેરફાર થયા વગર નહોંજ રહે.

સુધારાની યોજના પ્રમાણે દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ.

૨.

પણ સુધારાની યોજના પ્રમાણે તો દેશીરાજ્યોની સ્થિતિ ધરમૂળથી જ ફેરવાઈ ગય છે. અત્યારે હોંદી સરકારનું રાજદ્વારી ખાતું દેશીરાજ્યોને લગતા ત્રણ પ્રકારના મહત્વના પ્રશ્નો હાથમાં લે છે. તે આ પ્રમાણે:—

૧. જુદાં જુદાં દેશીરાજ્યોને લગતા પ્રશ્નો.
૨. એક સાથે બધાંજ દેશીરાજ્યોને લગતા સવાલો.
૩. બ્રિટિશ હોંદ અને દેશીરાજ્યોને લગતા સામાન્ય પ્રશ્નો.

નરેંદ્રમંડળ:

નરેંદ્રમંડળની સ્થાપના થતાં (૨) જ અને (૩) જ પ્રકારના પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની સત્તા તે મંડળના હાથમાં રહેશે. આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવશે કે નરેંદ્ર મંડળના સભ્યો સર્વાનુમતે કે બહુમતિથી ના. વાહસરોયને જે લગામણો કરશે તે લગામણોને દેશીરાજ્યોએ યજ્ઞગી રહેવું પડશે અને તેની સાથે દરેક દેશીરાજ્ય જોડે પરસ્પર ચર્ચા કે કારો કરી સલાહોનો ઉકેલ કરવાની હાલની પદ્ધતિ બંધ કરવી પડશે; કારણકે એક બાજુ બંધારણ પૂર્વક નરેંદ્ર મંડળની યોજના કરવી અને બીજી બાજુ તે મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું દરેક દેશી રાજ્ય બહુમતિથી ચએજા મંડળના ઠરાવોનો સ્વીકાર કરવો હોય તો કરે કે ન કરે એ માનવું અશક્ય છે.

હવે સુધારાની યોજનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે “કૌન્સીલ ઓફ સ્ટેટ” ની સાથે મળીને બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યોને લગતા સામાન્ય પ્રશ્નો સંબંધે વિચાર કરવામાં જે ગંભીર પરિણામો રહેતાં છે, તે સંબંધે બે મહત્વના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે, તે એ કે:—

૧. સાથે મળીને વિચારણા કરવાની જે સૂચના કરવામાં આવી છે તે બંધારણસર રચાયતા મંડળમાં કરવામાં આવશે કે કેમ ?

૨. આ મંડળમાં જે દરારો કરવામાં આવશે તે દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદને બંધનકર્તા થશે કે કેમ ?

હવે મહેલા સલાહના સમંધમાં જણાવવાનું કે ઉપર કહ્યું તેવું મંડળ જે બંધારણ સર રચવામાં ન આવે તો પછી તે કેવા પ્રકારનું હોઈ શકે ? મુધારાની યોજનામાં તો સાથે મળીને વિચારણા કરવા માટે આ મંડળના બંધારણ સંબંધી સંકલ્પ સરખો પથ નથી દરવામાં આવ્યો. પરંતુ એટલી વાત તો સ્પષ્ટ છે, કે સાથે મળીને વિચારણા કરવાની પદ્ધતિ એક વખત શરૂ કરવામાં આવી કે તુરંત જ એવી સંયુક્ત સભાનું બંધારણ ઘડવું પડશે, અને તેમાં જે દરારો કરવામાં આવશે તેને કાયદેસર કેટલીક સત્તા પથ આપવી પડશે. હવે સાથે મળીને વિચારણા કરવાનું સૂચન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદના સામાન્ય હિતના પ્રશ્નો સંબંધી જાનેનો એક સામયો અભિપ્રાય હોંદી સરકાર જાણી શકે, તેમ જ તેની અસર માત્ર હોંદી સરકાર ઉપર જ નહીં પરંતુ નરેંદ્ર મંડળ અને સામાન્યનઃ બધા જ દેશી રાજ્યો ઉપર તથા કોન્સીલ ઓફ સ્ટેટ, તથા તેની માર્ફતે વડી ધારાસભા અને સમગ્ર બ્રિટિશ હોંદ ઉપર પથ પડે. વખત જતાં આ સંયુક્ત સભા " Joint-assembly " સર્વ પક્ષો માટે વણી અગત્યની થઈ પડશે. એટલે તેનું બંધારણ ઘડવાની જરૂરીઆત ઉભી થશે; કારણ કે આનું મહત્વનું મંડળ લાંબા વખત સુધી બંધારણ વગરનું રહે એમ માનવું એ ધનિદાસ અને માનવ સંસ્થાઓના વિકાસનું અસાધ્ય દર્શાવવા જેવું છે. હવે " આ મંડળમાં જે દરારો કરવામાં આવશે તે દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદને બંધન કર્તા થશે કે કેમ ? " એ બીજો મહત્વનો સવાલ વિચારીએ. " પોતે કે પોતાના કાયદેસર પ્રતિનિધિઓએ સંયુક્ત મંડળમાં દરેક દરારોનું પાત્રન કરવા પોતે બંધાયલા નથી એમ કહેવું એ નરેંદ્ર મંડળ કે કોન્સીલ ઓફ સ્ટેટના સમ્યોને માટે શક્ય છે ? " આ સામા સવાલથી જ હપરના સવાલનો ઉત્તર મળી જાય છે. કારણ કે આવી સામાન્ય સભામાં જેઓ પ્રતિનિધિત્વનો દરૂ ધરાવતા હોય તેઓ જ્યાં સુધી સલાએ કરેલા દરારોને બંધન કારક ન ગણે ત્યાં સુધી સાથે મળીને વિચારણા કરવાનું જ નકામું છે. બેરક, જે જે દરારો કરવામાં આવે તે નામદાર વાઇસરોયને કરેલી ભલામણ રૂપ ભલે ગણાય, પરંતુ તેનો અર્થ એવો તો ન જ કરી શકાય કે જે પક્ષોએ સાથે મળીને દરારો કર્યા છે તે પક્ષોને એ દરારો બંધન કર્તા નથી. એટલે એ દરારોનું પાત્રન કરવા જે કોઈ બંધાવું ન હોય તો પછી એવા દરારો કરવાની નાહક તકલીફ શા માટે ઉઠાવવી જોઈએ ? આટલા માટે આપણે માની લેવું જોઈએ કે એકત્ર સભાએ કરેલા દરારો બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યો પોતાને બંધનરૂપ ગણશે તેમજ એ દરારોની અસર જેમ જેમ

વિશેષ પ્રમાણમાં થશે તેમ તેમ સભામાં જે પક્ષના પ્રતિનિધિઓ હશે તે પક્ષના અભિ-
પ્રાયની અસર પણ વિશેષ પ્રમાણમાં થતી જશે.

ત્યારે હવે સવાલ એ ઉભો થાય છે કે આ સ્થિતિનો સ્વાભાવિક વિકાસ કેવી રીતે
થશે ? આ ખ્યાલ તો ભવિષ્યનો વિચાર કરીને જ ખાંધી શકાય. બેશક રાજ્ય પ્રકરણી
બાળતોના અભ્યાસીઓનું કોઈ પણ કાર્ય ભવિષ્ય વિષે તર્કવિતર્ક કરવાથી મોટે ભાગે નિષ્ફળ
નીવડે છે, તેમ છતાં રાજ્ય બંધારણને લગતી જે જે દરખાસ્તો મૂકાય તેનાં સંભવિત પરિણામ
તરફ એ અભ્યાસીથી દુર્લભ તો ન જ રાખી શકાય, કારણ કે તેની દરજ્જા છે કે તે પરિણા-
મોની તેણે ઝીણવટથી તપાસ કરવી.

સુધારાની યોજનાના ૩૦૦ માં પંચમમાં જણાવ્યું છે કે “છેવટે દરેક પ્રાંત એક
સ્વતંત્ર રાજકીય વિભાગ બનશે પરંતુ બધા પ્રાંતોના સામાન્ય હિતની બાળતો તો હોંદી
સરકારના હાથમાં જ રહેશે. આવી સામાન્ય બાળતો રક્ષણ, જગત, વેરા, હુંડીઆમણ,
અરીણ, મીઠું, રેંઘે, ટપાલ તેમજ તારખાતું: આટલી છે. આ બધી બાળતોમાં પ્રાંતોની
માફક દેશી રાજ્યોનું પણ સામાન્ય હિત હોય જ એટલે હોંદી સરકારનું લક્ષ આ વિષયો
પરતે ધીમે ધીમે એકાગ્ર થયા પછી પોતાની આંતરિક સ્વતંત્રતા બાળવી રાખી દેશી
રાજ્યો ને ધારે તો આ સંબંધમાં હોંદી સરકાર સાથે સરક્ષતા પૂર્વક સહકાર સાધી
શકશે.” અર્થાત્ કે એવું ભવિષ્ય કલ્પનામાં આવ્યું છે, કે આગળ જતાં સ્થાનિક પ્રશ્નો
પ્રાંતિક સરકાર માટે રહેલા દઈ મધ્યવર્તિ સરકાર સમક્ષ હોંદીને લગતા સવાલો તરફ
માત્ર લક્ષ આપશે. અને ચોક્કસ બાળતોમાં પોતાનું હિત સમાયેલું છે તેમ સમજીને
દેશી રાજ્યોની ને ધ્વંષિત હશે તો તેમાં હોંદી સહકાર સાથે સરકાર સાધી શકશે. સુધારાની
યોજનામાં આ પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે સંગ્રામી એક પીઠું
દર્શિષિદુ પણ છે. તે એકે બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યોના સામાન્ય હિતની બાળતોમાં
દેશી રાજ્યોને ને મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવે તો પછી તેથી ઉલટી રીતે
દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદના સામાન્ય હિતની જે જે બાળતો હોય તે બાળતોમાં
બ્રિટિશ હોંદ મત આપવાનો અધિકાર બોગવી શકશે કે કેમ ? બીજા વિષયોની વાત જ્યા
દઈએ તો પણ હોંદી સરકારની જગત નીતિની અસર દેશી રાજ્યો ઉપર તેમ દેશી
રાજ્યોનાં લુદ્ધા લુદ્ધા પ્રકારનાં જગતનાં ધોરણની અસર બ્રિટિશ હોંદ ઉપર થાય છે,
એ નિર્વિવાદ છે.

સાથે સાથે કયા કયા વિષયો બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યો: ઉચ્ચને લગતા છે; તે
પણ નક્કો કરવાની જરૂર છે. અત્યારે તો “રક્ષણ, જગત, હુંડીઆમણ, મીઠું, અરીણ,
રેંઘે, ટપાલ અને તારખાતું” એટલા વિષયો સામાન્ય છે, પરંતુ વખત જતાં “ચેટ્ટૂસ
કોપીરાઈટ્સ, કેળવણી, અને દેવાળા” ને લગતા બીજા વિષયો પણ સામાન્ય હિતના
જણાય ખરા ! ૧૯૦૭ માં લોર્ડ મીન્ડોની સરકારે એક સરકારી કહાડી કેળવણીને બધાંજ
રાજ્યોના સામાન્ય હિતની જણાવી હતી, તેમ સુધારાની યોજનામાં પણ જણાવ્યું છે, કે

“દેશીરાજ્યોની ઇચ્છા” હોય તો જે જે બાબતો બધાને એક સરખી રીતે લાગુ થતી હોય તેમાં તેઓ લાગ લઈ શકશે. આ ખરું છે, પરંતુ કદાચ કઈ બાબતો સામાન્ય છે તે કાણ નક્કી કરશે ? માત્ર, દેશીરાજ્યો કે બ્રિટિશ હોંદને પણ તે નક્કી કરવાની છુટ રહેશે ? અર્થાત્ જે હકની દેશી રાજ્યો માગણી કરે તેજ હકને માટે જે બ્રિટિશ હોંદ માગણી કરે તો તે શી રીતે અમાન્ય કરી શકાય ? કારણકે આમુક વિષયો સમસ્ત હોંદને લગતા છે, એ દલીલ રજુ કરી બ્રિટિશ હોંદને લગતા વિષયો ઉપર દેશીરાજ્યો પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવાની માગણી કરે તો તેજ દલીલ આગળ કરી દેશીરાજ્યોને લગતા છતાં સામાન્ય હિતના પ્રત્યેક ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપવાની બ્રિટિશ હોંદ પણ માગણી કરે એ સ્વાભાવિક છે.

ટુંકમાં કહીએ તો મુદ્દારાની યોગ્યતામાં જે દરખાસ્તો કરવામાં આવી છે તેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવશે કે—

૧. પ્રત્યેક દેશી રાજ્યના આંતરિક રાજ્ય પહોંચતને લગતી બાબતોમાં તે તે રાજ્ય સિવાય બીજાને કશી લેવા દેવા રહેશે નહિ.

૨. જે જે બાબતો માત્ર બધાંએ દેશી રાજ્યોને લગતી હશે અને બ્રિટિશ હોંદને લાગુ નહીં પડતી હોય તેનો નિવેડો નરેંદ્રમંડળમાં બહુમતિ પ્રમાણે થશે.

૩. સંયુક્ત સભા “Joint assembly” વિચાર કરી જે જે દરારો કરશે તે તે દરારો તે મંડળમાં પ્રતિનિધિ ગોઠવનાર પક્ષોને બંધનકર્તા ગણાશે.

૪. વળાન, રક્ષણ, ટૂંકીઆમણ વગેરે સમગ્ર હોંદને લગતા મહત્વના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરનાર આ સંયુક્ત મંડળ કાળક્રમે હોંદ સમ્રાજ્યનું એક ભાગેમાં ભાગે કાયદેસર મંડળ બનશે; અને ૫. બ્રિટિશ હોંદ તેમજ દેશી રાજ્યોની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર આ પ્રશ્નોની ચર્ચા અસર થતી હોવાથી ધીમે ધીમે હોંદના આ બંને પક્ષો એવો આગ્રહ કરશે કે તેઓની સંયુક્ત લક્ષ્યમણી અને દરારો હોંદી સરકાર તેમજ બીજી બધી લાગતી વળગતી સત્તાઓને સરખાનું પ્રમાણમાં બંધનકર્તા થાય.

ચાલુ સ્થિતિને વળગી રહેવું કે મુદ્દારાનો સ્વીકાર કરવો તે સૂચવવાનો ઉપસી ગોંધનો હેતુ નથી. પરંતુ દેશી રાજ્યો સમક્ષ જે એ માર્ગો ખુલા છે, તે માર્ગોના સ્વાભાવિક વિકાસના મહત્વના મુદ્દાઓ દર્શાવવાનો અને લાક્ષણી પરિસ્થિતિને વધારે સ્પષ્ટ કરવાનોજ માત્ર આ ગોંધનો હેતુ છે. ઉભય માર્ગોનો બની શકે એટલી વિવિધ દૃષ્ટિથી વિચાર કરી તે પૈકી પોતાના અને સમગ્ર હોંદના હિતને માટે કયો માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે તે નક્કી કરવાનું દાગ તો રાજ્ય મહારાજાઓનું છે. પરંતુ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે જે કોઈ એક માર્ગ સ્વીકારવાનું રાજ્ય મહારાજાઓ નક્કી કરે તે માર્ગને પાછળથી ગમે તેમ થાય તો પણ વળગી રહેવું જ જોઈએ. સંપૂર્ણ કાયદેસર સ્થિતિ અથવા તો સંપૂર્ણ બીનઅસલીતિ-સિવાય વચગાળોનો કોઈ પણ માર્ગ નથી.

કેટલાક વિચારો

તમારો નવેમ્બર ૧૯૨૭ નો અંક હાથમાં આવતાં, એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંના લેખો વાંચી, કેટલાક વિચારો દર્શાવવાની ઇચ્છા થાય છે.

રાજ્યોની હાલની સર્વ મુશ્કેલીઓનું મૂળ વૃદ્ધે કહેલ એક સૂત્રમાં સમાઈ ગય છે. “આ યુગના શિક્ષણની પ્રધા બધ વિના સ્વાર્થત્યાગ કરવાની વૃત્તિ કેળવતી નથી.” હું આશા રાખું છું કે રાજ્યો અને તેમને કેળવવાને માટે સ્થપાયેલી રાજકુમાર કોલેજોના અધિ-પતિઓ આ સૂત્ર ઉપર હૃદયપૂર્વક ધ્યાન દેશે. પણ આતો માત્ર આશા જ છે. ધ્યાન કોઈ દેવાનું જ નથી. માટે તે વાત જવા દો. પરંતુ રાજ્યો અંગે અમુક “Practical” બાબતો ઉપર લક્ષ દેવાની જરૂર છે.

૧) રાજની બહાર રહેલી સત્તાને પોતાના તખ્તનો ખરો આધાર કરી, તેમ જ ધણે જ અંશે લશ્કરી તાલીમમાં ઉછરેલાં નરનારીની સોજન અને મિત્રાચારીમાં કેળવાયેલ રાજકર્તાઓ, ઉગતાં જૂવાન હિંદ બાળકોનાં આશા અને સ્વસ્થ આદર્શોને સમજી તેને સ્વેચ્છાથી પોષી શકે તે તદ્દન અશક્ય છે.

૨) કેાઇપણ રાજ્યબાળકોમાં સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો સવાલ જ નથી. ખરો સ્વાર્થ શેમાં સમાએલો છે તેનું સ્પષ્ટ સમજવાની જ જરૂર છે. મોક્ષ યા નિર્વાણ શોધકો સ્વાર્થત્યાગીઓ નથી. માત્ર તેઓની સ્વાર્થદ્રષ્ટિમાં જ ફેર છે. મ્હારાં બાળકોને હેરાન કરવાની, તેમને જ્ઞાન મેળવતાં અટકાવવાની, તેમનામાં હોય તે શક્તિઓ મંદ પાડવાની મ્હારામાં શક્તિ હોય-તે પછી રોમની માફક રાજ્યના કાયદાને આધારે કે મ્હારી ભુજના બળને આધારે-તો તે વાપરવામાં મ્હારો સ્વાર્થ સમાએલો છે કે તેથી વિરૂદ્ધ ધોરણે ચાલવામાં મ્હારું સાચું હિત છે ? આ જ સવાલ, આજ આદર્શ.

૩) દરેક સંસ્થાની કીમ્મત લોકોની તે તરફની લાગણી ઉપરથી માપી શકાય. લોકો તેને માટે મરવાને તૈયાર છે કે નહીં તે સવાલના જવાબ ઉપરથી જ રાજ્યબંધારણોની કીમ્મત આંકી શકાય. દાખલા તરીકે હિંદુસ્થાનમાં ૧૯૧૮ નો ધારો; આફ્રીકામાં “એક્ટ ઓફ યુનીયન”; ઇંગ્લાંડમાં પાર્લામેન્ટની સર્વોપરિ સત્તાની અંગેનો કેાઇપણ ધારો. એ પ્રમાણે જનરન પ્રજાના દેશોનું સ્વાનંત્ર્ય ઓછું કરવાને કોઇ પણ પ્રયત્ન થાય તો તેનું રક્ષણ કરના સર્વ લોકો મરવા તૈયાર થાય તેમાં શંકા નથી. દેશી રાજ્યોનું ન્યાયી બંધારણ પ્રજાને આટલું જ પ્રિય છે ? જે પ્રજા પોતાના રાજ્યના અભ્યાયો સામે થઇ શક્તી નથી તેમ જ જે રાજ્ય વરીવટ પ્રજાને થતો અન્યાય અટકાવી શકતો નથી તે પ્રજા અથવા રાજ્યહીન બંધારથી થતા પગ ખેસારાની સામે તો કેમ જ થઈ શકે ?

૪) દરેક માણસને અમુક જૂબજોની જરૂર છે. અને તે (અ) સ્વમાન. (બ) પોતાના જનમાત્રની સહીયતામતી અને (ક) ન્યાય. આ ત્રણેયમાં શુદ્ધિ ઉપરના સ્વર્ગની સ્વમાતી અને નિર્ભય રિયનિઓ પહોંચવાને, ન્યાયી બંધારણ જ અચૂક માર્ગ છે.

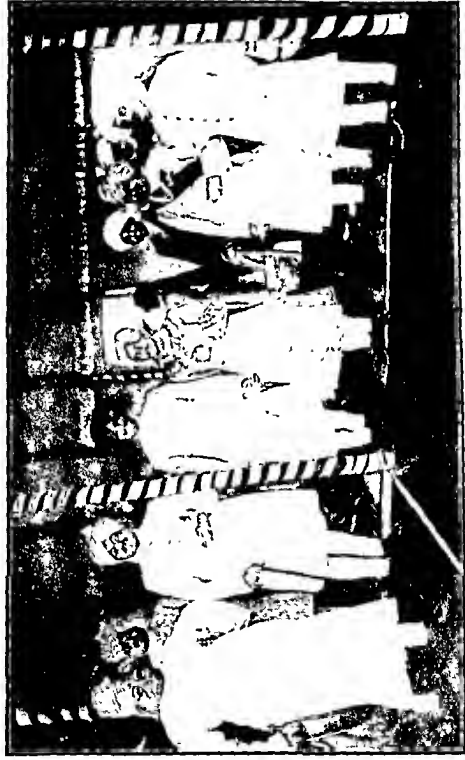
૫) રાજ્યની જે પ્રજાના ઉદ્યોગથી રાજના ખર્ચનામાં દોષન આવે છે તે પ્રજાની પ્રવૃત્તિ ન્યાયી રાજ્યમાં જ વૃદ્ધિ પામી શકે. તેઓ ન્યાયી રાજ્યવહીવટ તો માગી લેવાના જ. પણ તે રાજકર્તાઓ તરફથી તેમને જાણાય કે પણ જવારની સત્તા તરફથી તે ફરમાવાય. રાજ્યોમાં ન્યાયી વહીવટ સ્થપાવાની આ બે પદ્ધતિઓમાંથી કઈ પદ્ધતિમાં રાજ્યોનું ખર્ચ દિન સમાચલું છે તે સ્પષ્ટ છે.

૬) ખરી મુશ્કેલીઓ તો જોડી કેળવણીને અંગે છે. રાજ્યો જાણી જોઈને અને ઇચ્છાપૂર્વક પોતાની પ્રજાઓનું અદિત ધન્ય એમ હું માનતો જ નથી. અને એમ માની શકાય જ નહીં. મેટ્રીકની પરીક્ષામાં બેરોક વિદ્યાર્થી જાણીજોઈને મણિતના દાખલા બોલે ગણે તેનું તો બની જ કેમ શકે? પરંતુ ત્રિરાશી આવડતી જ ન હોય તો તે કરે શું? આપણા રાજ્યોની કેળવણીને માટે જોડતી બેરકારી છે તેટલી તો બીજા કોઈની કેળવણી માં નહીં હોય. જહાંગીર બાદશાહે કહ્યું હતું કે “રાજને સજવણની ગણના નથી.” કહેવાય છે કે રાજ ધન્ય રૂપ છે, પરંતુ કેળવણીમાં કે ઘરના વાતાવરણથી રાજ્યોને દૃઢ કરાવવામાં આવતું નથી કે ધન્યરને નાત, જાત કે સગાંસંબંધી છે જ નહીં. જ્યાં સુધી કેળવણી જ નહીં સુધારવામાં આવે ત્યાં સુધી રાજમાં પોતામાંથી જ ઉત્તમ સુધારાને પ્રવાહ વહેવા માંડે તેવી આશા રાખવી તે તદ્દન જોડું છે. પ્રખ્યાત સર પ્રતાપના ભગીન જીમને મોટામાં મોટા અંગ્રેજોની સાથે નિકટનો સંબંધ વ્યવહાર: એવા ઇડર નરેશ પણ ઇડર રાજ્યની વસ્તીમાંના એકપણ રાખસ ઉપર વિશ્વાસ નહીં રાખવાને માટે જાહેર હુકમ ફરમાવે તો તેના દોષ ઇડર નરેશને શિરે નથી, પરંતુ તેમના શિક્ષકો, સંબંધીઓ, મિત્રો અને વક્તાઓની સાથે શિરે છે.

૭) ભવિષ્ય, એ કેળવણી અને સોજાતને જોળે છે. તે જ્યાં સુધી સુધરશે નહીં, જ્યાં સુધી રાજ્યોનું આદિત્ય પોતાના રાજ્યના કે જવારના સંસ્કારી દિદીઓ વખાણશે નહીં, ત્યાં સુધી દાણના અખળાનનો પય જ વેડવાનો છે. સરકારી અમલદારો સલાહ આપશે તે પ્રમાણે અને તેટલા જ સુધારા થશે. ચોખાનીઆમાં ગમે તેવાં લખાણો થશે. ખરા દિદી દિનેશ્વરો અને વૃદ્ધો સલાહ આપી એક જાણુ બેરાશે અને દિદુસ્તાનું રાજ્યતંત્ર તો જોમ આવે છે તેમ જ આવતું રહેશે. સર હાર્ડી જટલરની કમીડી ગમે તે રિપોર્ટ કરે, પણ રાજ્યોનાં વૃદ્ધોનાં મૂળીઆને તો રાજ્યનાં દેશમાંથી જ હુષ્ટિ લેવાની છે. રાજ્યો અને રાજ્યંશીઓની સાથે સંબંધ વિનાની પ્રજાઓ વિશે તો વાંચ્યું છે અને જોયું છે. પરંતુ પ્રજા વિનાના રાજ્યો કે રાજ્યંશીઓ તો સ્વપ્નમાં પણ જોવા નથી. રાજ્યથી શા માટે ડરવું? પ્રાચીન સવાજ “દમ ન હોગે તો શીર તુમ કયા કરાગે” તે રાજ્યો પ્રજાને કહી શકના નથી.

૮) આન્દાજ “સત્તા” અને “વ્યવસ્થા” ચળદોને પ્રસુખસ્થાન મળ્યું છે. મારા દેશના જે ઇતિહાસ માટે હું મમત્રજ ધું, જે કાળની વાતો મારા માના જોળામાં બેસીને જે માંભળેલી અને મારાં છોકરાંઓને દાખ ફેરવીને કહેવી તે ઇતિહાસ અને વાતોના સમયનો

લોર્ડ ઇસ્લીનના સ્વાગત અર્થે રોશી બંદરે રાજકુત્સિયા.

વિચાર કરતાં અહીં કહેવાનું મન થાય છે કે “ શું દુર્યોધન કે રાવણમાં બ્યવસ્થા અને શક્તિ નહોતાં ? સોનાની લંકા શું બ્યવસ્થા વિના કે ઉદ્યોગ વિના બંધાઈ હતી ? શું અર્જુન પેણુ કૌરવોની રાજ્યપદ્ધતિ જોઈને સંકા નહોતાં પામી ગયા કે રખેને જીતશું તોપણુ આપણે આનું સરસ રાજ્ય કરી શકશું કે કેમ ? પણુ ક્યાં ધર્મરાજ્ય અને ક્યાં દુર્યોધન ? ક્યાં રામ-સદમણુ અને ક્યાં રાવણુ-કુંભકર્ણ ? ” જૂનું જુવો કે નવું જુવો. જ્યાં ઇશ્વરી અંશનો ખ્યાલ વધારે ત્યાં પરાજય.

કેટલાક ભેદોમાં એક સંકા ઉદ્ભવવા માંડી છે. અને તે એ કે રાજ્યોમાં જે સ્થાને રાજ્યપ્રેમ હતો તે સ્થાન હવે પેસા પ્રેમને મળ્યું છે. તે પણુ આઝકાસની કેળવણીનું પરિણામ. અને જેવી રાજ્યની વૃત્તિ તેવી જ વૃત્તિ પ્રમ્લજનમાં થાય તો કાંઈ નાનાઈ નહીં.

૬) આઝકાસ રાજ્યોની વિશ્દ્ધ જે કહેવાય છે અને મનાય છે તે પ્રવૃત્તિ મને બીજકુલ ગમતી નથી. રાજ્યોની ખુશામત કરવા ખાતર હું આ કહેતો નથી. હું રાજ્યમાં પોનામાં તો દોષ દેખતો જ નથી. દોષ સર્વ એમને વીંટી રહેતાં વાતાવરણમાં જ છે. અ-મંસ્કૃતિ, સંકુચિત કેળવણી, ગમે તેવા અંજોળોનો આદર સત્કાર, ગમે તેવા હિંદીઓનો અનાદર, આ પદ્ધતિથી જૂના સંબંધો તુટવા લાગ્યા છે. બધું રાજ્યને નામે જ થાય છે. સાંકે તેમ જ ખરાબ રાજ્યને શિરે જ છે. આ સ્થિતિ જ ખોટી છે.

૧૦) રાજ્યનાં બંધારણમાં જુદાં જુદાં અનેક ખાતાંઓની જરૂર છે. કાયદાઓ ઘડવા-નું ખાતું, તે કાયદાઓ પ્રમાણે ન્યાય આપવાનું ખાતું, હિસાબી ખાતું, રાજ્યની રચનાત્મક શક્તિ વિજ્ઞાન દ્રષ્ટિએ વધારી હોય તો “ ઇકોનોમીક ”-“ Economic ”-ખાતું; રાજ મરાઠી પ્રજાને બચાવતી હોય (સ્વાર્થ દ્રષ્ટિએ જોવું હોય તો રાજ અને મૃત્યુથી રાજ્યના વેપાર ઉદ્યોગની ચત્તી અધોગતિ અટકાવતી હોય) તો વેદક ખાતું. વગેરે અનેક ખાતાં-ઓની જરૂર છે. શું આ બધી જરૂરીઆતો એક હરથુ સત્તાથી સંતોષી શકાય ? હિંદુ-સ્તાનમાં, ઈંગ્લાંડની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળવણી મેળવેલા શહેનશાહના વાયસરોય અને ગવર્નરો ને પણુ “ experts ” ની જરૂર પડે છે, તો પછી આપણને પણુ તેવાઓની જરૂર પડે તેમાં નવાઈ શી ?

પણુ એક વાત તો ચોક્કસ કે જનગણની સહીસહામતી કાયદેસર સ્થાપિત ન હોય તો ગવર્નર કે વાયસરોયને પણુ વિદ્વાનો કે “ experts ”-મળી શકે નહીં, તેમ સરકારી દલમાં કોઈ વેપાર પ્રવૃત્તિ પણુ ઉધાડે પામે કરવા મથે નહીં. રાજ્યોને જે ખરી કેળવણી મળતી હોત, જે તેમના મિત્રો અને સંબંધીઓ વિદ્વાનો હોત તો તેમને ન્યાયી રાજ સ્થાપવાને માટે કહેવાની જ શી જરૂર ? પ્રજાને આ સવાલ પૂછવો દક છે. ન્યાયને માટે માગણી કરવી તે પણુ તેમનો દક છે. અને જ્યાં સુધી તે દક પ્રાપ્ત થશે નહીં, તેમ જ જ્યાં સુધી તેમના વ્યાજબી ઉદ્યોગો ઉપરના અંકુશો મટશે નહીં ત્યાં સુધી તેઓ દકો માટે આગ્રહ કરે તો કોઈ પણુ સમજી માણસ પ્રજામાં દોષ લેખશે નહીં.

એક યુવાનની વિચાર પોથીમાંથી.

દેશી રાજ્યોનો અધિકાર પ્રદેશ.

હીંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિ ઘણી વિવિધ હતી છે. કેટલાંક દેશી રાજ્યો અમુક ખાખોમાં સાવ સ્વતંત્ર તો અમુક ખાખોમાં સાવ પરાધીન છે. એટલું જ નહીં પણ દેશી રાજ્યોની નીતિ પણ એક બીજાથી ભુદી પડે છે. નાનાં રાજ્યોનો વિચાર ન કરીએ તો મોટાં મોટાં રાજ્યો વચ્ચે પણ એક પ્રકારનું સમાન ધોરણ અત્યારે પ્રવર્તતું નથી. આથી દેશી રાજ્યોના અધિકાર પ્રદેશને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવો એ કઠણ છે. વળી અત્યાર મુઘીમાં તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો નથી.

કોઈ પણ રાજ્યના અધિકારનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન પ્રજા છે અને કાળ જતાં પ્રજાની ધનંદાથી સ્થાપિત ચએકા નિયમો રાજ્યના અધિકારનું લક્ષણ બને છે. દેશી રાજ્યોને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. પરંતુ અત્યારે એ સ્થિતિ રહી નથી. કારણ કે ભુદાં ભુદાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાનાં લક્ષણ લગભગ સમાન છતાં રાજ્યોના અધિકારનાં લક્ષણ એક નથી રહ્યાં. પરિણામે દેશી રાજ્ય વહીવટમાં રાજકર્તા અને પ્રજાના વિચારોનું પરસ્પર, વારંવાર ધર્ષણ માત્ર છે.

કેટલીક ખાખો-ને કે ઘણી એકાદી-એવી છે કે જેમાં દરેક રાજ્યનો એક સરખો અધિકાર-ધર્મ છે. તે પૈકી (૧) એ કે દરેક રાજકર્તાની ફરજ છે કે તેણે પોતાની પ્રજાને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ મળે એવા પ્રયત્ન કરવો, (૨) તેને નિર્મળ ન્યાય આપવો અને (૩) તેના રક્ષણની બરાબર બાંધરચા કરવી. આ બધા અધિકારનું બરાબર રીતે પાલન કરી શકાય એટલા માટે રાજ્યને કર લેવાનો, નિયમો રચવાનો અને ગુન્દેગારને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર છે. મોટે ભાગે આ વિષયમાં બ્રિટિશ સરકાર દેશી રાજ્યોની આડે આવતી નથી પરંતુ કોઈ પણ રાજ્ય સાથે સંધિ-વિગ્રહ કરવાનો દેશી રાજ્યોનો લગભગ પણ અધિકાર નથી. આ વિષયમાં તો તેઓ બ્રિટિશ સરકારની જ ધરજાને અધીન છે.

હીંદુસ્તાનમાં પડેલા વર્ગના કેટલાંક રાજ્યો છે, કે જેને દેહાંત દંડ કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. તેમજ તે રાજ્યોનો ન્યાયને નિર્ણય પણ હોવડો જ ગણાય છે. ત્યારે કેટલાંક રાજ્યો એવાં છે, કે જેને દેહાંત દંડ કરવા બ્રિટિશ અધિકારીની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. અને કેટલાકમાં તો આ શિક્ષાને યોગ્ય ગુન્દાની તપાસગી જ બ્રિટિશ અધિકારી કરે છે. અંગ્રેજ સરકારે દેશી રાજ્યોને વચન આપ્યું છે, કે કોઈ પણ દેશી રાજ્યમાં બ્રિટિશ ન્યાય મંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવશે નહીં. છતાં એવા બનાવો બન્યા છે, કે દેશી રાજ્યોનો ન્યાય વહીવટ બ્રિટિશ ન્યાયાધીશોના હસ્તક મૂકાયો છે. ન્યાયના સંબંધમાં એક બીજા વાત એ પણ નોંધવા જેવી છે, કે જે દેશી રાજ્યની હદમાં ગુન્દો બને તે ગુન્દાની

શિક્ષા તે દેશી રાજ્યના ન્યાયના ધોરણે કરવામાં આવે છે છતાં જ્યારે દેશી રાજ્યની હદમાં કોઈ બ્રિટિશ પ્રમુખનું ગુન્હો કરે છે ત્યારે તે ગુન્હાની શિક્ષા કરવાનો અધિકાર દેશી રાજ્યના ન્યાયાધીશોને હોતો નથી. ફાજદારી ગુન્હાનો અને ખાસ કરીને અંગ્રેજ પ્રમુખ પરત્વે-જે તે દેશી રાજ્યમાં નોંધ ન હોય તો-આ નિયમનું ખાસ પાલન કરવામાં આવે છે. દિવાની ખાખતોમાં તો મોટે ભાગે દેશી રાજ્યોની અદાલતોમાં કામ લેવાય છે. એમ કહેવાય છે કે આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી વ્યાપાર વગેરે પ્રવૃત્તિને ઘણી અનુકૂળતા પડે છે તેમ દેશી રાજ્યોની અદાલતોને પણ તેથી લાભ જ છે. આ ખરું નથી. દેશી રાજ્યમાં એક જ પ્રકારનો ગુન્હો કરવામાં આવે, છતાં દેશી રાજ્યની પ્રજાને અને બ્રિટિશ પ્રજાને એજ ગુન્હો મોટે વધતી ઓછી શિક્ષા થાય એ દેશી રાજ્યની અદાલતોની ન્યાયી પ્રતિષ્ઠાને હાનિકર્તા છે. ખરું તો એ છે, કે કોઈ પણ બ્રિટિશ પ્રમુખનું, પછી તે હોદ્દો હોય કે અંગ્રેજ, પણ તે દેશી રાજ્યમાં વસવાટ કરે તો તેણે દેશી રાજ્યના કાયદા પ્રમાણે જં આલવું જોઈએ. નહીં તો તેની શિક્ષા ખમવી જોઈએ.

મોટાં મોટાં દેશી રાજ્યોમાં બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ રહે છે. રેસીડેન્ટ જે જગાએ રહે છે, તે જગાએ એક નાનું સરખું સીવીલ સ્ટેશન થઈ જાય છે અને તેના વહીવટ બ્રિટિશ કાનુન પ્રમાણે ચાલે છે. દેશી રાજ્યોની હદમાં બ્રિટિશ લશ્કર રાખવામાં આવે છે. ઘણી રેલ્વે લાઇનો દેશી રાજ્યોની હદમાં છે. ક્યાંક ક્યાંક તો ખસેં ત્રણેસે માઈલ સુધી આ હદ સળંગ વિસ્તરેલી છે. તેમાં આવતાં રેલ્વે સ્ટેશનો, પૂલો અને નહીં કરેલી હદ બ્રિટિશ હકુમતમાં ગણાય છે. નહેરોના સંબંધે પણ આવા જ પ્રકારનો નિયમ છે. આ બધામાં દેશી રાજ્યોનો કશો અધિકાર નથી.

સાધારણ રીતે અત્યારે લગભગ બધા જ રાજ્યોમાં ગુહનેગારોની સોંપણી (Extradition of Criminals) ના સંબંધી એવો નિયમ છે, કે એક રાજ્યનો ગુહનેગાર જો તે રાજદારી ગુહનેગાર ન હોય તો બીજા રાજ્યને સુપ્રત કરી દેવો. આ સામાન્ય નિયમ દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદ વચ્ચે પણ પ્રવર્તે છે. બ્રિટિશહોંદનો ગુહનેગાર જો દેશીરાજ્યમાં નાસી આવે તો દેશીરાજ્યએ બ્રિટિશહોંદની પોલીસને તેની સોંપણી કરી દેવી જોઈએ, તેમ દેશીરાજ્યના ગુહનેગારની સોંપણી બ્રિટિશહોંદની પોલીસે કરી-દેવી જોઈએ. પરંતુ આ નિયમને એક અપવાદ છે: અને તે એક જો કેઈ અંગ્રેજ, દેશીરાજ્યમાં ગુહનો કરે તો તેને સુપ્રત કરવાની બ્રિટિશહોંદની સરકારની જવાબદારી નથી. નાસી આવેલા સેનિકાના સંબંધમાં પણ આનું ઉત્કું ધોરણ છે. એ ઉપરથી જણાય છે, કે ગુહનેગારોને શિક્ષા કરવાના સંબંધમાં દેશીરાજ્યોનો અધિકાર ઘણે અંશે મર્યાદિત છે. નાનાં નાનાં રાજ્યોના સંબંધમાં આવો મર્યાદિત અધિકાર હોય એ સમગ્ર શકાય એવી ખાખત છે પણ જ્યારે મોટાં મોટાં દેશી-રાજ્યોને પણ એ જ ધોરણે લાગુ પાડવામાં આવે ત્યારે તો જરૂર તેના અધિકારને હાનિ પહોંચે.

દેશી રાજ્યોનો અધિકાર પ્રદેશ.

હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિ ઘણી વિવિધ હતી છે. કેટલાંક દેશી રાજ્યો અમુક બાબતોમાં સાવ સ્વતંત્ર તો અમુક બાબતોમાં સાવ પરાધીન છે. એટલું જ નહીં પણ દેશી રાજ્યોની નીતિ પણ એક બીજીથી ભુદ્ધિ પડે છે. નાનાં રાજ્યોનો વિચાર ન કરીએ તો મોટાં મોટાં રાજ્યો વચ્ચે પણ એક પ્રકારનું સમાન ધોરણ અત્યારે પ્રવર્તતું નથી. આથી દેશી રાજ્યોના અધિકાર પ્રદેશને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવો એ કઠણ છે. વળી અત્યાર સુધીમાં તે નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો નથી.

કેઈ પણ રાજ્યના અધિકારનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન પ્રભુ છે અને કાળ જતાં પ્રજાની ઇચ્છાથી સ્થાપિત થએલા નિયમો રાજ્યના અધિકારનું લક્ષણ બને છે. દેશી રાજ્યોને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે, પરંતુ અત્યારે એ સ્થિતિ રહી નથી. કારણ કે ભુદાં ભુદાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાનાં લક્ષણ લગભગ સમાન છતાં રાજ્યોના અધિકારનાં લક્ષણ એક નથી રહ્યાં. પરિણામે દેશી રાજ્ય વહીવટમાં રાજકર્તા અને પ્રજાના વિચારોનું પરસ્પર, વારંવાર ધર્ષણ ચાલુ છે.

કેટલીક બાબતો-જે કે ધણી ઓછી-એવી છે કે જેમાં દરેક રાજ્યને એક સરખો અધિકાર-ધર્મ છે. તે પૈકી (૧) એ કે દરેક રાજકર્તાની ફરજ છે કે તેણે પોતાની પ્રજાને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ ગળે એવો પ્રયત્ન કરવો, (૨) તેને નિર્ભય ન્યાય આપવો અને (૩) તેના રક્ષણની બરાબર બચરચા કરવી. આ બધા અધિકારનું બરાબર રીતે પાલન કરી શકાય એટલા માટે રાજ્યને ઠર લેવાનો, નિયમો રચવાનો અને ગુન્હેગારને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર છે. મોટે ભાગે આ વિષયમાં બ્રિટિશ સરકાર દેશી રાજ્યોની આડે આવતી નથી પરંતુ કેાઇ પણ રાજ્ય સાથે સંમિ-વિગ્રહ કરવાનો દેશી રાજ્યોને લગભર પણ અધિકાર નથી. આ વિષયમાં તો તેઓ બ્રિટિશ સરકારની જ ઇચ્છાને અધીન છે.

હિંદુસ્તાનમાં પહેલા વર્ગના કેટલાક રાજ્યો છે, કે જેને દેહાંત દંડ કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. તેમજ તે રાજ્યોનો ન્યાયને નિર્ણય પણ હેતવેનો જ ગણાય છે. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો એવાં છે, કે જેને દેહાંત દંડ કરવા બ્રિટિશ અધિકારીની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. અને કેટલાકમાં તો આ શિક્ષાને મોઝ્ય ગુન્હાની તપાસણી જ બ્રિટિશ અધિકારી કરે છે. અંગ્રેજ સરકારે દેશી રાજ્યોને વચન આપ્યું છે, કે કોઇ પણ દેશી રાજ્યમાં બ્રિટિશ ન્યાય મંદિરની સ્થાપના કરવામાં આવશે નહીં. છતાં એવા બનાવો બન્યા છે, કે દેશી રાજ્યોનો ન્યાય વહીવટ બ્રિટિશ ન્યાયાધીશોના હસ્તક મૂકાયો છે. ન્યાયના સંબંધમાં એક બીજી વાત એ પણ નોંધવા જેવી છે, કે જે દેશી રાજ્યની હદમાં ગુન્હેરો બને તે ગુન્હાની

મહુમ મહારાજ સૌધીઆના દેશી રાજ્ય વહીવટ સંબંધે વિચારો.

(મુળ લેખક:—કર્નલ એક્ટ્રાઈ લાઈસી, આઇ. ઇ.)

મહુમ મહારાજ સૌધીઆનાં ભાષણો, વહીવટી રિપોર્ટો, નોંધો અને તેમની રાજ્ય વહીવટને લગતી નીતિને સાધનભૂત ગણીને મેં આ લેખ લખ્યો છે. ૧૮૪૯ થી ૧૯૨૪ સુધી મેં મધ્ય હોંદમાં નોકરી કરેલી હોવાથી, મને એ વિભાગનો ધણો અનુભવ છે. ત્યાં જુદા જુદા વિભાગનાં ત્રણ દેશી રાજ્યો ઉત્પન્ન થયાં છે. ૧. રજપુત, ૨. મરાઠા, અને ૩. મુસલમાન રાજ્યો. આ ત્રણે પ્રકારનાં રાજ્યો ઉપર ચાલુ જમાનાની અસર થઇ છે છતાં કેટલાક પ્રાચીન અંશે તેમાં દૃઢી રહ્યા છે. મોગલ પાદશાહોના સમયમાં અક્ષીસ અને સનંદો મળવાને લીધે કેટલાંક ઉત્તમ કુળના રાજપુતરાજ્યો ગંદાયાં. પરંતુ આ રાજ્યોના રાજકર્તાઓ પોતાના બહોળા કુટુંબોના આગેવાન જેવા જ હતા. અને નાના નાના જાગીરદારો ઉપર તેમની માત્ર મર્યાદિત સત્તા હતી. અર્થાત્ કે આ રજપુત રાજ્યોની રાજસત્તા કુટુંબી અને સમૂહના વ્યવહારથી શુભાશ્રેયી હતી. જ્યારે એ સત્તા નીચે જે ખંડીઆ જાગીરદારો હતા તેઓની જવાબદારી માત્ર આગેવાન રાજકર્તાને યોગ્ય માન આપવાની તથા યુદ્ધના કે સામાન્ય ખર્ચમાં યોગ્ય ફાળો આપવાની હતી. સિવાય તેઓ પોતાના આંતરિક વહીવટમાં સાવ સ્વતંત્ર હતા. હારપાદ મરેઠાઓની અઘાઘ અને વખતના જવા સાથે આ સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો અને તે વખતમાં ખંડિયાં રાજ્યો અત્યારે પોતાને પોતાના જ વંશના રાજકર્તાના સંયુક્ત ભાગદાર તથા જમીનના માલીક ગણે છે.

પરંતુ મધ્યહોંદનાં મરાઠા રાજ્યોની સ્થિતિ આ કરના લુહી છે સરખાનમાં મરાઠાઓનો આ પ્રદેશનો કબજો ચાલુ લશ્કરી જ હતો. મરાઠા સરદારો પેદાશ સેતલપતિ તરીકે પોતાના લશ્કરને નીભાવવા માગવામાંથી કર ઉતરાવવાનું કામ કરતા હતા. આ સેનાપતિઓની નીચે બીજા સરદારોની નાની નાની દુકંડીઓ હતી પણ તેઓ સેનાપતિની સાથે જાતીય કે કુટુંબી સંબંધથી જોડાયેલા ન હતા. પરિણામે બીજાઓ કરતાં વિશેષ લશ્કરી કુશળતા અને પ્રારબ્ધ-યોગે આ સરદારોમાંથી સૌધીઆ, હોલકર અને પોતવાર મરાઠા લશ્કરના આગેવાનો બન્યા. તેઓનું વન મહારાષ્ટ્રમાં હોવાથી સરખાનમાં તો તેમને માળવામાં રહેવાનો વિચાર નહોતો, પરંતુ ખજીયા તેમને પોતાનો વિચાર ફેરવતો પડ્યો. છતાં પણ અત્યારે પણ તેઓ પોતાની જન્મભૂમિ તો મહારાષ્ટ્ર જ ગણે છે. દોહનરાવ સૌધીઆઓ પોતાના અવસાન પ્રસંગે અધીયરનું રાજ્ય તો પોતાની માત્ર સરંજામથી જાગીર છે અને પોતાનો હમેશનો હરજનો

તો મહારાજમાં પાટીલનો છે એમ કહી જ્વાહીરના રાજ્ય માટે દત્તકપુત્ર લેવાની ના કહી હતી. વળી મહુમ મહારાજ શીવાજીરાવે પણ ૧૬૨૨માં પુના ખાતે ભરાયેલી પાટીલોની સભામાં પ્રમુખસ્થાનેથી પોતાને પાટીલ બંધુઓએ જે માન આપ્યું તે માટે હર્ષ પ્રદર્શિત કરી જણાવ્યું હતું કે મહાદેવ સીંધીઆ પોતાને મહારાજ કહેવરાવવાને બદલે “ પાટીલ બુવા ” કહેવરાવવાનું વિશેષ પસંદ કરતા હતા.

જ્યારે છેલ્લી વખત મરાઠી રાજ્યોની પુનઃવ્યવસ્થાકરવામાં આવી ત્યારે પેશ્વાના હસ્કે-રમાં જે જે મરાઠા કુટુંબોએ સેવા કરેલી હતી તે પૈકી સીંધીઆ, હોલ્કર અને પોનવારને જ રાજકર્તાઓ તરીકે નિયત કર્યા હતા. આ માત્ર આકસ્મિક સંયોગ હતો. તાત્પર્ય કે મરાઠા સરદારોની પોતાના રાજ્ય ઉપરની સત્તા મુખ્યત્વે લશ્કરી સેનાપતિ તરીકે જ હતી. તેમજ તેઓને ખીજ સરદારો સાથેનો સંબંધ રાજકર્તાની માફક ગાઢ નહોતો પણ માત્ર ઉપર ઇશ્વરો, તથા સત્તા અને અમલદારી તત્વના આધારે રચાયેલો હતો.

જ્યારે મુસલમાન રાજકર્તાઓ પ્રદેશના છતનાર હતા અને તેઓ વાસ્તવિક રીતે છતનાર તરીકે જ રાજ્ય કરતા હતા. આ ત્રણે પ્રકારનાં રાજ્યોમાં અગાઉ કરતાં ઘણાં ઓછા બોદો રહ્યા છે. અને આગળ જતાં તેમનો રાજ્ય પદ્ધતિમાં સમાનતા જ આવશે. બ્રિટિશ પદ્ધતિની અસર છતાં દેશી રાજ્યોનો વહીવટ અઘાપિ અંગત જવાબદારીથી ચલાવવામાં આવે છે. જો કે કેટલાંક રાજ્યોમાં બ્રિટિશ ધોરણનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે છતાં દામીનો અને મ્યુનિ. જેવી અર્થ પ્રગટીય સંસ્થાઓના અસ્તિત્વથી વસ્તુતઃ રાજ-સત્તામાં કશો ફેરફાર થયો જણાતો નથી.

અંગત સત્તાની દેખીતી ખાલીઓ છે. છતાં હોદ્દાની પ્રગતિ તે સ્વરૂપને અંતઃકરણપૂર્વક પસંદ કરે છે. મહુમ મહારાજ સીંધીઆનો એવો મત હતો કે જે દેશનો વહીવટ તેની આસી આવેલી પ્રથા પ્રમાણે નથી થતો તે દેશ કમે કમે ખરાબ રીતિઓ પહોંચે છે. અને જો હોદ્દાત્તાન આ બાબતમાં ધુરોપનું અનુકરણ કરશે તો તે મુશ્કેલીમાં આવી પડશે.

વળી તેઓ કહેતા કે “ દેશી રાજ્યોમાં હોદ્દા સરકાર એટલી બધી અસાધારણ સત્તા ધરાવે છે, કે દેશી રાજકર્તાઓ સરકારના હાથમાં બીની માટીના લોંદા જેવા છે. સરકારની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓને વર્નેનું પડે છે. પરંતુ રાજકર્તાઓ ભાગ્યે જ સત્ય વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં રાખે છે. તેઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જંગમ સમક્ષ દેશી રાજકર્તાઓની ઇચ્છાત સરકારે વળગવી જોઈએ. આ ઇચ્છાતમા ઘણી વખત ઘટાટો થયો છે. તેનો નાશ પણ થયો છે. અગ્નિજ્વાળા આમ થયું કશે પરંતુ દેશી રાજ્યોની આગરનો નાશ માત્ર દેશી રાજ્યોને નુકસાનકર્તા નથી પણ હોદ્દા સરકારને પણ હાનિ કરે છે. આસી જૂલો થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે દેશી રાજ્યો સંબંધે જે નિર્ણય કરવામાં આવે છે, તે કાંતિ અંગત ખ્યાલને લઇને અથવા તો વર્તમાન રાજકર્તાની અંગત જાગૃતિને મોડું રૂપ આપીને કરવામાં આવે છે. આમ કરનાં જે દેશી રાજ્ય અંધારણ કાષ્ઠનું છે, તેના ઉપર શું અસર થશે તે ન

વિચારનાં રાજકર્તા જે પોતાના જીવન પૂરતો જ અધિકાર ભોગવનાર હોય છે તેના ગુણ દોષ ઉપરથી નિર્ણય કરવામાં આવે છે. પરંતુ દેશી રાજ્ય બંધારણની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવી જોઈએ અને તે બંધારણને લગતા હોકા અને છુટકામાં ન્યૂનતા ન થવી જોઈએ, એ વાત લક્ષમાં લીધા વગર રાજ્યો વિરૂદ્ધ વ્યક્તિગત દુક્રમે કરવામાં આવે છે. આવા દુક્રમોથી વર્ષો સુધી અને કેટલીક વાર તો કાયમને માટે દેશી રાજ્યને નુકસાન થાય છે. ” આ વિચારના સમર્થનમાં મહારાજ સૌધીઆ, મહારાજ હોદ્દર શ્રીવાજીરાવની ધૃષ્ટા વિરૂદ્ધના માદી ત્યાગનો દાખલો આપતા મહારાજ શ્રીવાજીરાવ વિચિત્ર રાજકર્તા હતા. એક આદર્શ રાજકર્તા જેટલી તેમનામાં યોગ્યતા ન હતી એ સ્પષ્ટ હતું. પરંતુ તેમના ઉપર કાંઈ ખાસ તહોમત મૂકવામાં આવ્યું ન હતું. તેથી તેમનો માદો ત્યાગ દેશી રાજ્યોની આજુ ઉપર એક સખ્ત પ્રદાર તરીકે બધાની નજરે લેખાયો હતો. આવો અભિપ્રાય બ્રિટિશ હોદ્દની પ્રગતો પણ હતો. અને જે જે રેસીડેન્ટોએ આ મહારાજની માદી ઉભી રહેતી હતી ત્યાં સેક્રેટરી લોકો તેમને અભિવંદન આપવા આવતા હતા. એ ઉપરથી ઉપરોક્ત સત્ય જાણીય છે.

૧૯૧૬-૧૭ ના ગ્વાલીઅર રાજ્યના વહીવટી રિપોર્ટમાં મહુમ મહારાજ સૌધીઆ કહે છે કે “ધારો કે અમુક રાજ્યો થોડા વખતને માટે સંતોષ આપનારા ન જણાય તો લોકોએ તેમને શિખામણથી સુમાર્ગ દોરવા જોઈએ. જાણી તો વારંવાર રાજકર્તા પાસે માદી ત્યાગ કરાવવાથી, ખીજે રાજકર્તા માદી ઉપર આવે તે દરમિયાન રાજ્યમાં અનેક ખટપટો જાગે છે. માટે જે કહું છું કે કોઈ પણ રાજ્ય વંશપરંપરાગત નૈસર્ગિક દોષને લીધે, નહારી સોજનથી, નિરંકુશ સત્તા લોકથી અથવા ગમે તે કારણથી ખેટી રીતે આવે તો પણ તેનો સંપૂર્ણ મોજો વળગી રાખવો જોઈએ. બેશક રાજ્યના અગ્રેસરોની ધણીવાર ગંભીર ભૂલો થાય છે, તેની ના નથી પરંતુ અખત પગલાં લીધા સિવાય તે બધામાં સુધારણા થઈ શકે એમ હોય છે. ”

નાભા પ્રકરણને બંધે મહુમ મહારાજ સૌધીઆનો એવો મત હતો કે તેમાં જ્યુડી-શીઅલ કમીશન નીમવાની જરૂર ન હતી. પણ ખીજા રાજકર્તાઓ સાથે ચર્ચા કરી તેઓની આ બાબતમાં માત્ર સલાહ લીધી હોત તો મારું હતું. રાજ્યોમાં સરકારને વિશ્વાસ હોવાનું વારંવાર જણાવવામાં આવે છે પરંતુ વર્તનમાં તો તે કરતાં ઉલટું જોવામાં આવે છે. અને તે પણ મહત્વની બાબતોમાં. ગ્વાલીઅર રાજ્યમાંથી સરકારમાં મોકલવામાં આવતાં પત્રોની સંખ્યા ૧૮૮૬ માં માત્ર ૧૯ હતી જે વધીને ૧૯૦૯ માં ૫૨ જેટલી થઈ. પત્રો મંગાવવા જેથી કુદ બાબતોમાં પણ જિદ્દો શોધવાની દૃષ્ટિએ કામ લેવામાં આવે છે. ” આટલા માટે રાજદારી અમલદારોના અભિપ્રાય માટે રાજ્યનો વહીવટી રિપોર્ટ સૌધીઆ મહારાજને મોકલવાનું કહેતાં તેમને રીસ ચડી હતી અને ૧૯૧૦ માં મોકલવાની તેમણે સ્પષ્ટ ના કહી હતી. ત્યારે નિયમનું બંધન સ્વીકાર્યા વગર મોકલવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે જ પછી તેમણે તે વાત કબૂલ કરી.

મહુમ મહારાજા સીધીઆના દેશી રાજ્ય વહીવટ સંબંધે વિચારો

બાળક મહારાજના વખતમાં ચક્રાવવામાં આવતો રાજ્ય વહીવટ અને બાળક મહારાજની કેળવણી આ બંને બાજતો ધણી અગત્યની છે. આ સંબંધમાં મહારાજના ચોક્કસ વિચારો હતા. નાન વાછરેલોએ મોકલેલા ખરીતામાં જે વિચારો તેમણે જણાવ્યા હતા. તેના મુદ્દા આ પ્રમાણે છે.

૧. મહુમ મહારાજએ પ્રકટ કરેલા મન પ્રમાણે જ આ વિષયમાં વર્તવું જોઈએ.
૨. ચાકુ પ્રથા, ખાસ હડો અને ગોઆનું જરાજર જરાજર રીતે પાતન કરવું જોઈએ.
૩. રાજ્ય વહીવટમાં ફેરફાર કરી નાંખે એવા અને રૂઢિ વિરૂદ્ધ જતા હોય એવા મોટા ફેરફાર Sweeping Reforms રાજ્યમાં લાખત ન કરવા જોઈએ.

મહારાજા સીધીઆ માનતા હતા કે દેશી રાજ્યોમાં સગીર રાજ્ય વહીવટ દરમિયાન રસ્તાઓ તથા ભારે ખર્ચનાં મકાનો પાછળ નાણાં ખર્ચી રાજ્યનો ખાતનો ખાલી કરવાની રાજદ્વારી અમલદારોની પ્રચલિત રૂઢિ છે. જ્યારે સગીર રાજ્યવહીવટનો તો એ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ કે દેશી રાજ્યના વહીવટને ક્રિટિક લઈના વહીવટ જેવો કરવાને બદલે તે વહીવટમાં રહેલા વાંધાઓ અને ગંજીર ખામીઓ દૂર કરી, ડબ્બ બચાવવું. તેમજ રાજ્યવહીવટની સારી ઓળખના કાળોની અને બાળરાજ્યને લવિષ્યમાં જે જે સુધારા કરવા જોઈએ તે બધાની તેને અમજાવુ આપવી જોઈએ. આટલાથી સગીર રાજ્યને રાજ્ય વહીવટનો જરૂરનો ખ્યાલ મળી રહે છે અને પછી જે તેનામાં કમિટિ હોય છે, તેને રાજ્ય વહીવટમાં પૂરતો રમ રહે છે. પરંતુ આથી ઉત્તરી રીતે સગીર રાજ્યને રાજ્યવહીવટ સુપ્રત કરવામાં આવે તે દરમિયાન રાજ્યનો વહીવટ બધો ફેરવાઈ જાય એટલા બધા સુધારા કરી નાંખવામાં આવ્યા હોય તો પછી તેને માટે કાંઈ જ કંઈવાનું બાકી રહેતું નથી. સગીર રાજ્યકર્તાને રાજ્ય વહીવટ સોંપવામાં આવે તે દરમિયાન રાજ્યનો વહીવટ બધો ફેરવાઈ જાય એટલા બધા સુધારા કરી નાંખવામાં આવ્યા હોય તો પછી તેને માટે શું કરવાનું બાકી રહે ? વળી ખમનામાંથી રીલીક ખુટી જવાથી પોતાને સુધારા બધારા કંઈવાને અવકાશ ચાલે જતાં સગીર રાજ્યકર્તા જ્યારે ગાદી ઉપર આવે છે ત્યારે તેને અત્યંત દુઃખ થાય છે.

૪. રાજ્યના પ્રદેશની બીજાં રાજ્યો સાથે અદક્ષ બદલી ન કરવી જોઈએ.
  ૫. રાજ્ય અને તેના જાગીરદારોના સંબંધમાં કાંઈપણ ફેરફાર ન થવો જોઈએ-આ સંબંધમાં ગાંધીયર રાજ્યનો Guaranteed Estatesના કેમનો ગંજીર લાખતો છે.
  ૬. નવા મહેલો ન બંધવા જોઈએ. કારણકે તે નવા રાજ્યકર્તાને અનુકૂળ આવતા નથી.
  ૭. બધા સુધારા આંતરે કરીએને અનુકૂળ થીમે થીમે થવા જોઈએ.
- વળી બાળક મહારાજની પાછળના સંબંધમાં લક્ષમાં લેતા મોગ્ય એ બાબત છે, કે તેને રાજ્યમાં જે જે રૂઢિ હોઈ રહેલી જોઈએ. આથી રથાનિક અને રાજ્યવંશી પદપરાધી સાક્ષતી અને અધવા તો વર્તમાન જ્યાં રહે. યુરોપીઓના માથેના સદવાસમાં રહેવા છતાં તેને રાજ્યમાં રહેવા જે દેશની પ્રજા પરથી તેણે કેવી રીતે રહેવાનું છે. અત્યારે

આપણું દેશી રાજ્યો.

જે ધોરણે રાજકુમાર કૌલેજે ચાલે છે તે ધોરણે મહુમ સીધીઆ મહારાજ સખ્ત રીતે વખોડી કહાડતા હતા; કારણકે (૧) આ કૌલેજેમાં જે કુમારો કેળવણી લે છે, તેના વહીવટમાં રાજકર્તાઓની ખરેખરી સત્તા નથી તેમ જ તેઓના અભિપ્રાયેને કાંઈ વજન પણ નથી આપાતું—આ કારણથી જ સીધીઆ મહારાજએ રાજકુમાર કૌલેજની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાંથી રાજનામું—આપ્યું હતું. (૨) કૌલેજેમાં કેલવણીનું ધોરણ હલકી પાણીનું હોય છે. (૩) ઈન્ટનની શાળાને અનુસરી વધારે કેળવણી અપાય છે, ન્યારે હોદી સંસ્કૃતિ અને હોદી આદર્શો ઉપર ઘણું ઓછું ધ્યાન અપાય છે. આને બદલે રમતગમતને વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. મહારાજને મત એવો હતો કે અંગ્રેજોની માફક હોદીઓ રમતગમત અને વહીવટમાં એકી વખતે હોશિઆર ન થઈ શકે અને તેમાંય રાજ્યે તો પ્રથમ રાજ્યવહીવટનું જ શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ.

કેલ્કાતુરના મહુમ મહારાજ જેઓ લગભગ દરેક બાબતમાં સીધીઆ મહારાજથી ભિન્ન અભિપ્રાય ધરાવતા હતા, તેઓ પણ રાજકુમાર કૌલેજેના શિક્ષણ અને વહીવટ સંબંધી સીધીઆ મહારાજ સાથે એકમત હતા. તેમણે પોતે રાજકોટની રાજકુમાર કૌલેજ માં અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેના તેમણે અંત અનુભવ મેળવ્યો હતો. તેમણે આ સંબંધમાં એક વખત કહ્યું હતું કે “રાજકુમારોની કેળવણી સંપૂર્ણ રીતે રાજ્યોનાજ હાથમાં રહેવી જોઈએ. આ બાબતમાં બહારથી સીધી કે આડકતરી ડબલગીરી ન જોઈએ. જે રાજ્યો રાજ્ય વહીવટ કરવાને માટે લાયક ગણાય તો તેઓ પોતાના કુમારોને કેલવણી આપી શકશે, એટલે તેમનામાં વિશ્વાસ થા માટે ન મૂકવો જોઈએ? રાજકર્તાઓની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ડબલગીરી કરવાથી લાભ કરનાં નુકસાન વધારે છે.” કારણ કે આથી રાજદારી અધિકારી અને રાજકર્તાઓ વચ્ચે મતભેદ યતાં પરિણામે કુમારોને શોષવું પડે છે.

અપૂર્ણ.

આપણું દેશી રાજ્યો.

તારંગા તીથેને લગતું કરારનામું.

ગયા ઓક્ટોબર માસની ૧૦ મી તારીખે મુંબાઈ ખાતે સેક્રેટરીએટમાં મેજરમીકના પ્રમુખ પણા નીચે તારંગાતીથના સમાધાન માટે એક કોન્ફરન્સ મળી હતી, તેમાં ટીઆના તાલુકદાર અને જૈનો (ચેતાંબર અને દીર્ગંબર) વચ્ચે નીચેની મતલબનું કરારનામું કરવામાં આવ્યું હતું:—

૧ તારંગાની ટેકરી ટીઆ તાલુકામાં આવેલી છે, અને મહીકાંડા એજન્સીની સત્તા નીચે (Jurisdiction) છે. ગદ, અને ગદની અંદર આવેલો સર્વ પ્રદેશ, તે ઉપરનાં દહેરાં અને બીજાં મકાનો સિવાયની તારંગા ટેકરીનાં સર્વ ભાગ ટીઆતાલુકાની માલીકીનો

- છે. પણ ગદ, તેની દિવાલ, ગદની અંદરની જમીન, દહેરાં અને અન્ય દેવળો જૈનોની માલીકીનાં છે.
- ૨ હાલમાં ગદની દિવાલ પડી ભાગેલી રિથિતિમાં હોવાથી મેજરમીક આ માસમાં તેની તપાસ કરશે અને ગદની દિવાલની જગ્યાના હાથ ઠેકાણુનો ચોક્કસ તોડ કરી આપશે.
- ૩ ગદની અંદર જૈનોને પોતાની માલીકીની વસ્તુઓના ઇચ્છાનુસાર ઉપયોગ કરવાનો કુલ અખત્યાર રહેશે.
- ૪ ગદની બહાર આવેલાં તારણુમાતા અને ધારણુમાતાનાં દેવળ, તેમજ જે જે મકાનો, ડુંડો, દહેરીઓ વગેરે મેજરમીક જૈનોની માલીકીનાં હશે, તે પણ જૈન કોમની માલીકીનાં રહેશે. પરંતુ આથી કરીને તારણુમાતા આગળ કોઈપણ મેળાના પ્રસંગે લેવાના વેરા ઉપરના ટીંબા તાલુકાના ચાલુ હક્કને હાનિ પહોંચશે નહિ. જે વખતે મેજરમીક તારંગા ટેકરીની મુલાકાત લેશે તે વખતે તાલુકાના ચાલુ હક્કો વિષેની તપાસ અને તેને લગતો નિર્ણય કરશે.
- ૫ ટેકરી ઉપરનાં દહેરાંઓને અંગે રખાતાં દારદાંખરને ગદ બહાર ટેકરી ઉપર ચરાવવા સામે ટીંબા તાલુકો કોઈપણ જાતનો વાંધો ઉઠાવશે નહિ. જે જે બજારણુ, પથર, મોરમ (મેટલ) રેતી, અને કાંકર જૈનોને ટેકરી ઉપર રહીને પોતાના ઉપયોગ માટે તેમજ ગદ લગી લઈ જતા રસ્તાઓને સમારવાને જોઈએ તેની સામે તાલુકો વાંધો ઉઠાવશે નહિ.
- ૬ ગદ બહારના ગદ તરફ જતા રસ્તાઓને સમારીને સારી રિથિતિમાં રાખવામાં જૈનો સામે ટીંબા તાલુકો વાંધો ઉઠાવશે નહિ.
- ૭ ગદ બહારના ભાગમાં મેજરમીક અચૂક મર્યાદા બાંધી આપશે જેની અંદર રહીને જૈનોની ધાર્મિક લાગણી દુભાવનાર કાંઈ પણ કૃત્ય ન કરવા માટે તાલુકો બંધાય છે.
- ૮ આ કસરનામાને અંગે કે તારંગા ટેકરીને લગતી અન્ય બાબત પરત્વે જે કંઈ તકરાર જૈનો અને ટીંબા તાલુકા વચ્ચે ઉઠે તેને એજન્સી આગળ ફેંસા માટે રજુ કરવામાં આવશે.
- ૯ આજ લગી ભાગદારોએ ગદની અંદરના ભાગમાં જે પ્રમાણે ચોપી પહેરાની વ્યવસ્થા કરેલી છે તે પ્રમાણે કપી કરશે. અને તેના બદલામાં તેમને જૈનો તરફથી બાંધી આપેલી ઉચક રકમ ચાલુ પદ્ધતિ પ્રમાણે મળ્યે જશે આ બાબત આપસ આપસની સમજૂતીને અવલંબીને રહેલી છે. અને ગમે તે પણ તરફથી એક વર્ષની મુદતની કાયદેસર લેખી નોટીસ આપેથી તેનો અંત આવી શકશે.
- ૧૦ તારંગા ટેકરી ઉપરના અને તેના અંગના સર્વ હક્કોના બદલામાં ટીંબા તાલુકાને દર વર્ષે રૂ. ૩૧૨૫) અંકે રૂપિયા ત્રણ હજાર એકસો પચીસ આપવામાં આવશે અને તેથી જૈનો ઉપર મોઢપણુ જાતનો વેરા લેવાનો તેમજ અખત્યાર રહેશે નહિ. ઉપરોક્ત રકમ બે સરખે દાને ભરી દેવામાં આવશે. પહેલો દાનો વર્ષના જન્યુઆરીની પાંચમીએ અને બીજો જુલાઈની પાંચમીએ. આ કસરનામું ચાલુ અંદર દિવાકરી કાયમ રહેશે.

આત્મારના યુગને અનુકૂલ રાજ્યતંત્ર ધડવાની જરૂર.

જુંદીના નામ મહારાવ ઇશ્વરીસિદ્ધાને ખરીતાનું અર્પણ કરવાની ક્રિયા પ્રસંગે દેશી રાજ્યોએ આત્મારના યુગને અનુકૂળ રાજ્યતંત્ર રચવાની જરૂર વિશે જ્ઞાન. મિ. રેનોલ્ડ્સ પોતાના વિચારો જણાવતાં કહ્યું હતું કે:—

“ જે રાજકર્તા જુના કાળની પ્રણાલિને દુરાગ્રહ પૂર્વક વળગી રહે છે, તેના ઉપર અવશ્ય સર્વનાશ ઉતરવાનો જ. આત્મારે તો જ્યાં ત્યાં દેશી રાજ્યોના રાજ્યોના વર્તન સામે આક્ષેપો યથા રજા છે. આપના પૂર્વજો એ આક્ષેપોથી મુક્ત હતા પરંતુ આપ હવે મુક્ત નહોં રહી શકો. જુંદી રાજ્યમાં સુધારાને ધણો અવકાશ છે. આપ નામદાર કાંઈ બીન અનુભવી યુવાન તરીકે રાજ્યગાદી ઉપર આવતા નથી પરંતુ પુખ્તવયે આવો છો. હવે જુંદી રાજ્યનું સંપૂર્ણ ભવિષ્ય આપના જ હાથમાં છે, તેને સુવ્યવસ્થિત કરી પુનઃ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાની છે. જાને જુનું જેટલું સાફ હોય તેને લઈ આત્મારના યુગને અનુકૂળ રાજ્યતંત્ર રચવાનું છે, જે સુધારા તાત્કાલિક આવશ્યક છે તે માટે આપની પાસે વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર છે. બેશક, તેમાં સફળતા મેળવવા પ્રયત્નની જરૂર છે પરંતુ તેને માટે આપનામાં હોય તેટલો આગ્રહ અને ઉત્સાહ તેમાં હોખી દેવાં પડશે. આપનાં રાજ્યનાં રૂઢિપૂજક તત્ત્વો કે જેમને અંધાધુંધીવાળો કારભાર પોતાનાં ધર જરવાની તક આપે છે, તે તત્ત્વો તમે જે સુધારા કરશો તેનો વિરોધ કરશે તેમજ આપને એશઆરામી જીવન ગાળવાનું કહેનાર અને તે માટે હમેશાં ઉત્તેજન આપનાર ખુશમદીઆ પણ મળી આવશે પરંતુ આપ નામદાર ખાત્રીથી માનજો કે આપનું કાર્ય જેમ મુશ્કેલ છે તેમ તેની સફળતાનું ફળ પણ અમૂલ્ય છે. આપ અધિકારીઓની પસંદગી કરવામાં ખૂબ કાળજી રાખશો અને અન્યાય તેમજ લાંચ સામે કડકપણું દર્શાવશો. પરિણામે આપની પ્રજાનાં સુખ, સરળ રાજ્યતંત્ર, વ્યવહારનાં સાધનો, કેળવણીનો ફેલાવો, પ્રજાનું આરોગ્ય, શાંતિ અને એવી બીજી પ્રવૃત્તિદ્વારા આપને આપના પરિશ્રમનો ખદ્દો અવશ્ય મળી રહેશે. અને જેમ જેમ વર્ષો જશે તેમ તેમ આપને ઉડો આત્મ સંતોષ મળશે, જે આત્મસંતોષ, સાચા કે ખોટા મોજશોખથી કે વિદ્વાસો જીવનથી કદિ ન મળી શક્યો હોત. આપ આપના રાજ્યમાં સુધારણા અર્થે કેટલીક જાળતોનો વિચાર કરી રજા છો, તો આ પ્રસંગે મને બે બોલ કહેવા દેશો. મારી સૂચના છે, કે આપનું પ્રથમ કાર્ય નાણાંની પુનઃ વ્યવસ્થા અને ન્યાયતંત્રની પુનર્થટના કરવાનું છે. આપ ખાત્રીથી માનજો કે જે રાજ્યતંત્રમાં આર્થિક સદરતા અને નિર્મળ ન્યાય નથી તે રાજ્યતંત્ર કદિ સફળ થઈ શકશે નહોં. તેમ સલામત પણ રહી શકશે નહોં.”

સર હરિસિદ્ધાનું કેલવણી સંગ્રહે મંતવ્ય

શ્રી પ્રતાપ કોલેજના મેળાવડા પ્રસંગે કારખાતના મહાશય સર હરિસિદ્ધાને કેલવણી સંગ્રહે પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરતાં જણાવ્યું કે:—

કેલવણીના સંબંધી ઉપયોગિતા અને સંસ્કૃતિનો પ્રશ્ન અત્રે ચર્ચવામાં આવ્યો છે અને અહીં છે, કે કેળવણીને જીવનની આવશ્યકતા અને જીવનના પ્રસંગો સાથે ખાસ સંબંધ હોવો જોઈએ. દરેક મનુષ્યને જગતમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે, અને તે સ્થાનને પોતે શોભાવી શકે એવી કેલવણી પ્રાપ્ત કરવાની માગણી કરવાનો તેને હક છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ ઉભય દૃષ્ટિબિંદુને સમતોલ રાખવાની જરૂર છે. આપણે એ કોલેજ અને ધણી હાઈસ્કૂલો નીલાવીએ છીએ એટલે એમ તો નજ કહેવાય કે આપણે માધ્યમિક કે ઉચ્ચ કેળવણી પ્રતિ ઉપેક્ષા રાખીએ છીએ. કારમીરમાં કેળવણી પાછળનો અર્થ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે અને છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં તેમાં ૫૦ ટકાનો વધારો થયો છે. પરંતુ અત્યારે યોગ્યતાવાળા ધણા યુવાનોને ધંધાની શોધમાં ભટકવું પડે છે. એ શાયનીય સ્થિતિ દર્શાવે છે, કે આવશ્યકતા કરતાં વધારે માણસો છે. ગયા વર્ષમાં કંઈ હતું કે રાજ્યના મોટા હોદ્દાઓ પ્રજાનાં માણસોને આપવાની મારી ધૂંટી છે. આ માટે મેં એક નિષ્પક્ષ-પાત સ્કોલરશીપ સીલેક્શન બોર્ડની સ્થાપના કરી છે અને તેને માટે નાણાંની છુટથી મદદ આપી છે. પરંતુ બીન ધંધાદારીને ધંધે લગાડવાના પ્રયત્નો ઉકેલ કરવા વ્યાપારી કેળવણી તેમજ વ્યાપારી પ્રગતિની આવશ્યકતા છે. કારમીરના વ્યાપાર ખાતાના પ્રધાન આ માટે એક યોજના તૈયાર કરે છે, પરંતુ જ્યારે પ્રત્યેક ગરીબમાં ગરીબ શહેરીને મળી શકે તેવી કેળવણી ફેલાતાં તેમજ વ્યાપારી અને ખનિજનાં કુદરતી સાધનોનો વિકાસ થતાં હું માનું છું કે બીન ધંધાદારીનો પ્રશ્ન, એ એક ભૂતકાળનું સ્મરણ માત્ર જ રહેશે.

વહીવટના નિયમો

પોતાના રાજ્ય વહીવટની સફળતાનો મુખ્ય આધાર પોતાના પૂર્વજો અને શિક્ષકોએ વહીવટના જે નિયમોનું શિક્ષણ આપ્યું હતું તેના અમલથી છે, એમ કયુરચલાના નામ મહારાજાએ પોતાના સુવર્ણ રજત મહોત્સવના બોજન સમારંભ પ્રસંગે લાખણ આપતાં લોઈ ઇસ્વીન સમક્ષ વિદિત કર્યું હતું. તે નિયમો આ પ્રમાણે છે:—

- ૧ લિન્ન લિન્ન ગાતિ અને ધર્મ પ્રતિ સંપૂર્ણ અપક્ષપાત અને ન્યાયનું સમાતોલન.
- ૨ કોષના ઉપર કોષ પણ પ્રકારની ખાસ મહેરમાની નહીં.
- ૩ રાજ્યમાં જ્યાં પ્રકારની ખટપટને દખાવી દેવી.
- ૪ પ્રજાના જન-માત્ર માટે માન અને રક્ષણ.
- ૫ રાજકર્તાઓ સાથે મંત્રી ભયો સંબંધ.
- ૬ રાજ્યની પ્રજા અને અધિકારીઓનાં જાજોને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે અને ત્યાં સુધી રાજ્યની નોકરીમાં રાખવાનો વહીવટ.
- ૭ રાજ્યમાં એકાએક અસાધારણ અને સ્વચ્છંદી ફેરફાર ન કરવા. તેમ રાજ્યને ખર્ચે સુરોપમાં ખાસ કેળવણી પામેલા ધણા ખરા અધિકારીઓની મદદથી સ્થાપિત ધોરણે વહીવટ નિભાવવો.

ધરમપુર રાજ્યનો વહીવટ.

ચાલુ વર્ષમાં થયેલી પ્રગતિ અને લવિષ્યને માટે સારી આશા આપનારો ધરમપુર રાજ્યનો વાર્ષિક અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે એ ઉપરથી જણાય છે, કે છેલ્લા વર્ષમાં અતિ વૃદ્ધિને સમજે ખાર આની વર્ષ પાકયું હતું. વહીવટી વર્ષમાં એકંદર આવક ૧૨ લાખ ૫૩ હજાર અને એકંદર ખર્ચ ૧૧ લાખ ૯૫ હજારનો થયો હતો. નામદાર મહારાજા પોતે રાજ્યમાં કલા અને વ્યાપારી પ્રગતિ સંબંધે તેમજ પોતાની પ્રત્ય જેનો મોટો ભાગ કાલી પરજનો છે, તેના કલ્યાણના પ્રશ્નોમાં ઉડો રસ લે છે. આ કાલીપરજ કામ જુનાં વિચારની છે. તેના વિરોધ છતાં મહારાજાએ રાજ્યમાં સુધારા દાખલ કર્યા છે. રાજ્ય તરફથી કૃષિના વહીવટ પ્રતિ ખાસ-લક્ષ આપવામાં આવે છે. ખેતીવાડીના નિષ્ણાતોને રાજ્ય તરફથી જમીનના ટુકડાઓ આપવામાં આવે છે એટલે ખીનઓ તેનું સ્વાભાવિક રીતે અનુકરણ કરશે. ખેડુતોમાં ઉત્તમ પ્રતિના બીની વહેંચણી કરવાથી ખેતી-વાડીમાં ઘણા સુધારો થશે એની મહારાજાની ખાતરી છે. વળી રાજ્યનાં કૌમતી જંગલોના વિકાસ કરવા પણ પ્રયત્ન ચાલુ છે. વલસાડથી ધરમપુર સુધીની રેલ્વેનો પ્રશ્ન અત્યારે રેલ્વે બોર્ડ આગળ વિચારણા માટે છે, તે રેલ્વે થશે એટલે જંગલની આવકમાં ગણુવા ભેગ વધારો થશે. સિંચાઈ લોકોનું આરોગ્ય, રસનાઓ, અને પાણીનાં સાધનો માટે કાળજીપૂર્વક લક્ષ આપવામાં આવે છે એમ રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે.

રાજપુત સમાજનું સંમેલન.

પાલીતાણા ખાતે મળેલી બીજી રાજપુત સમાજના પ્રમુખપદેથી મેજર જોરાવરસિંહ-જીને અભિનંદન આપતાં પાલીતાણાના ના. હાકોર સાહેબે જણાવ્યું હતું કે:—

“આજના અસાધારણ પ્રસંગે પ્રમુખ તરીકે મારી પસંદગી કરીને મને આપે માન આપ્યું છે, તે માટે આભારી છું. મારા અંગત વિચાર પ્રમાણે આપણા ગોહિલ કુળના અગ્રણી,—ભાવનગરના નામદાર મહારાજા સાહેબ પધારીને પ્રમુખસ્થાન લેઈ પોતાના એક વક્રદાર અધિકારી અને ભાયાત તરફ તેમના શતિષંકુઓ કેટલું ઉચુ માન ધરાવે છે, તે પોતે જોઈ શકે ત્યાં સુધી આ કીમા મુગતવી રહી હત તો વધારે સાફ ગણાત.” ત્યારબાદ તે નામદારે મેજર જોરાવરસિંહજીની સ્કીન કમિટિમાં થયેલી નિમ્નોક્તિ, તેમની ભાવનગર રાજ્યની સેવા, તેમને મળેલા “મીઠટરી કોસ” સંબંધી તેમજ ગોહિલવાડ સમાજના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે ગોહિલવંશીય સમસ્ત ભાષાતોની તેમણે જે સેવા અત્યંત તેનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું કે:—“એક જ લોહીમાંથી ઉતરી આવેલી આટલી બધી મુખ્યાતિઓ જોતાં હું મારી લાગણીઓ બહાર કઢાઉં છું. તે માટે મને આશા છે કે મને ક્ષમા મળશે: હું ધારું છું કે ગોહિલવાડમાં રાજાઓ અને તેમના ભાષાતો વચ્ચેના જે સંબંધ હયાતી લોગવે છે તે સંબંધથી વધારે સારો સંબંધ આપના હિંદુસ્તાનમાં બીજા કોઈ પણ જગાએ હોવો મુશ્કેલ

છે. વિશ્વંસર આ સંબંધને હંમેશાં કાયમ રાખે એ પ્રાર્થના છે.” ત્યારબાદ મેજર જોરાવર-સિંહજીને ઉદ્દેશી તે નામદારે જણાવ્યું કે આપના રાજ્યની, આપના બાંધવોની, અને આપણી માનુષ્યમિતી, હવે પછીનાં ધણાં વર્ષો સુધી સેવા કરવાને પ્રભુ આપને લાંબું આયુષ્ય આપે.”

દરબારશ્રી રાવતવાળાના ચિચારો.

બીજાખાલી કાંચડવાળાની જગીર દરબારશ્રી રાવતવાળાને સુપ્રત કરવાની ક્રિયા પ્રસંગે દરબારશ્રી રાવતવાળાએ ખરીતાનો સ્વીકાર કરતાં કાંચડવાળા જગીરનો સંતોષકારક નિર્ણય આવ્યો તે માટે આહારની લાગણી દર્શાવતાં “પ્રાધમેજ્ઞેનીયર” ધારાસંબંધી વિવેચન કરનાં જણાવ્યું કે “૧૮૮૪ માં સરકારે “પ્રાધમેજ્ઞેનીયર” ધારાસંબંધી કાફી લાગદારોનો અભિપ્રાય માગ્યો હતો તે વખતે મહુમ કાંચડવાળાના દાદા કાળા દેવદાને તે ધારાની સ્પષ્ટ રીતે હીમાયત કરી હતી. અને પોતાના મરણ પહેલાં ૭ માસ અગાઉ ૧૯૨૨ માં મહુમ કાંચડવાળાએ પો. એ. ને એક પત્રદાર પોતાની જગીરને એ ધારા લાગુ પાડવા પોતાની ઈચ્છા જણાવી હતી.” ત્યારબાદ પોતાના પિતા, કાંચડવાળા જગીરની પ્રજા અને જોડી દીધેલી એ ત્રણ જગીરોના રાજકર્તાઓ પણ આ ધારાના હીમાયતી હતા એમ જણાવતાં કહ્યું કે “હું મહુમ કાંચડવાળાનો સીધો વારસ નથી. તેમ જગીરના ભાગ પાડવાના હાનિકારક રિવાજ પ્રમાણે લાઈ લાગદાર પણ નથી, એ જાણીતી વાત છે. પણ ભાગના પાટી નાખી વહેંચી નાંખવામાં આવતી કાફી જગીરોના હિતની ખાતર ૧૮૮૦ થી દરેક હોદી પ્રધાન અને સરકારે જે રાજનીતિ જાહેર કરી છે તે રાજનીતિ અનુસાર હું આ જગીરનો ખાસ વારસ છું. હંદા પચાસ વર્ષોમાં કાફી રાજ્યો અને જગીરોને આ ધારા પહેલો ક્યારે લાગુ પાડવામાં આવ્યો અને તેમાં શું પ્રગતિ થઈ, તે ઉપર હું લંબાણથી વિવેચન નથી કરવા ઈચ્છતો પરંતુ આ દાખલામાં તો ઉપરોક્ત ધારાનો વાસ્તવિક અર્થ કરવામાં આવ્યો છે એમ કોઈ પણ નિષ્પક્ષ જોનાર-પછી તે કાફી હોય કે ન હોય-તેને લાગ્યા વિના નહીં રહે.” ત્યારબાદ દરબારશ્રી રાવતવાળાએ પોતાને હેલાં પાંચ વર્ષમાં નહેલી મુરેકેલીઓનું પર્યુન કરી એન. મી. વોટસનનો આહાર માગ્યો હતો. તથા પોતાની જવાબદારીનો ખ્યાલ કરતાં “રાજ્યનું દિન પ્રજાના હિતમાં જ રહેલું છે” એમ જણાવ્યું હતું. ખ્રિસ્તી હોદ્દામાં થતી પ્રગતિ સાથે એન્જિનિસમાં પણ પ્રગતિ કરવાનો તેમણે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો અને પોતાના તાલુકામાં ૩. ૩૫ ને જદલે ૩૦ ૩. નો સાંતી વેરા, પાંચ વર્ષ સુધી લેવાનું તેમ જ મુજરાનમાંથી એક જાહેરા વસુલાતી અધિકારી” જેળવી નવેસરથી પોતાના તાલુકાની માપણી કરવાનું જણાવ્યું હતું. અને એન મિ. કેફીનો આહાર માની આ તકરારી સલાહમાં પોતાની સામે જે પોતાના કાસ અને પીનરાઈઓ હતા તેમને આ ધર્મયુદ્ધ ગણી અંતઃકરણની અનિષ્ટ લાગણીઓ દૂર કરવાની વિનંતિ કરી હતી. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે દરબારશ્રી રાવતવાળાએ જેવી રીતે આ ધર્મયુદ્ધ ગણ્યું છે, તેવી રીતે ધર્મના નિયમે હવે પોતાની જગીરનો વહીવટ ચલાવે.

માસિક નોંધ

મહેસોર રાજ્યની એક પ્રવૃત્તિ.

મધ્યમ વર્ગનાં માણસો પોતે જે કમાય તેમાંથી કાંઈક બચાવી શકે એટલા માટે મહેસોર રાજ્યે "Collecting Savings Bank" ની યોજનાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે. ૧૯૧૬ માં આ યોજનાને રાજ્ય તરફથી મંજુર કરવામાં આવી હતી, જ્યારે આત્યારે બેંગલોર અને મહેસોરમાં આવા પ્રકારની બે બેંકો છે. આ બેંકોના અધિકારીઓ નિયમિત રીતે લોકોને આંગણે ફરીને બેંકમાં મૂકવાનાં નાણાં ઉધરાવે છે, જેથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રજામાં કરકસરની ભાવના જાગૃત થાય. આ યોજના અત્યાર સુધીમાં ઉપરોક્ત બે રથએ સફળ થઈ છે અને તેથી મહેસોર સરકારે રાજ્યના ખીસ્લ વિભાગોનાં મુખ્ય મથકોએ પ્રયોગ રૂપે બીજી ત્રણ બેંકો ઉઘાડવાની બદલી આપી છે. મધ્યમ વર્ગના લોકો બહુ સગરોને ત્યાં નાણાં મૂકે છે. બેંક કેટલીક વખત તેમાં સહરપણું આણું હોય છે, પરંતુ તે સાથે તેનો મોટો લાભ એ છે કે યાપણ મૂકનાર જ્યારે બેંકએ ત્યારે અને ઘણી વાર તો યાપણ હોય તે કરતાં પણ વધારે નાણાં સહેલાઈથી મેળવી શકે છે.

બેંકોમાં આવી અવરથા હોય છે, પરંતુ તેનો લાભ મધ્યમ-વર્ગને બહુ ઓછો મળે છે. "Collecting Savings Bank" માં આવા પ્રકારની અવરથા હશે-હોવી જ બેંકએ-તો

તેને જરૂર સફળતા મળશે અને તે અનુકરણીય થઈ પડશે. હોંદનાં દેશી રાજ્યોમાં મહેસોર રાજ્ય નવી યોજના, આકર્ષક પ્રવૃત્તિ અને પાશ્ચાત્ય ધોરણે રાજ્યવહીવટની પ્રશાસિકા બાંધવા માટે જાણીતું છે એટલું જ નહીં પણ કોઈ પણ નાની મોટી યોજના કે પ્રવૃત્તિમાં રાજ્યનું પ્રધાન દર્શિબિંદુ લોકહિતનું હોય છે. અને એ જ તેની સફળતાનું કારણ છે.

બંદરોનો સવાલ.

કાઠિઆવાડનાં દેશી રાજ્યો પોતાનાં બંદરોનો વિકાસ કરે તે સંબંધે બે મત નથી. બંદરોના વિકાસમાં કુદરતી અનુકૂલતાને ધણું અગત્યનું સ્થાન છે. પરંતુ પ્રાથમિક સાધનોની સાદાચ વગર માત્ર કુદરતી અનુકૂલતા નિરર્થક થઈ પડે છે. વિજાગાપટ્ટણનું બંદર ઘણી કુદરતી અનુકૂલતા ધરાવે છે, છતાં તેના વિકાસ માટે કૃત્રિમઆર્થિક પ્રયત્નો કરવા પડે છે. મુંબઈના બંદરોનો વિકાસ કરવા પણ સરખાતમાં બે દરોડ કરતાં પણ વધારે ખર્ચ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ આવા આર્થિક પ્રયત્નો બંદરોનો વિકાસ કુદરતી અનુકૂલતાને બંધબેસતો કરવા પૂરતા જ છે. અને એટલા જ માટે કોઈ પણ પ્રકારનાં કૃત્રિમ સાધનોથી હમિશને માટે બંદરોનો વિકાસ ન જ થઈ શકે. હવે દેશી

રાજ્યો પોતાનાં બંદરોનો વિકાસ કરવા જે માર્ગ લે અને પોતાનાં આર્થિક સાધનોનો ઉપયોગ કરે તેથી સ્વાભાવિક રીતે બ્રિટિશ બંદરોને સહન કરવું પડે. આથી ઉભય વચ્ચે આર્થિક સંબંધો થાય. તેમાંથી રક્ષણ મેળવવાનો એક માર્ગ જગતનાં નાકનો છે. કાઠીઆવાડનાં બંદરોથી બ્રિટિશ બંદરોને રક્ષણ મળે એ હેતુથી વીરમગામ વગેરે સ્થળે જગતનાં નાકોએ એસાડવામાં આવ્યાં છે. માત્ર દરમ્મસ પૂરતો તેના વાજબીપણા વિશે ભાગ્યે જ વાંધો ઉઠાવી શકાય એમ છે. પરંતુ સરકારનું કોઇપણ કાર્ય પ્રગતિદત્તની આડે ન આવવું જોઇએ એ પ્રધાન દૃષ્ટિ જગતનાં નાકોએથી અત્યારની માફક ભવિષ્યમાં પણ સચવાઈ રહેશે કે કેમ એ શંકા ભર્યું છે. એટલા માટે સરકાર અને દેશી રાજ્યો: ઉભયને માટે જરૂરનું છે, કે જેમ અને તેમ આ સવાલનો સત્વર નિર્ણય કરી નાંખવો. અગત્ય છેલા બે ત્રણ મહીનાથી કરોડ જાહેરમાં આ સંબંધમાં ઉદાપોદ નથી કરવામાં આવ્યો. પરંતુ તેથી એ સવાલનો યુગ્વચારો એછો થયો છે એમ ન કહેવાય. તાજેતરમાં કાઠીઆવાડ રાજ્યીય પરિષદે કરદમ્મસનાં નાકો ઉઠાવી લેવા સંબંધી દરાવ કર્યો છે. એટલા માટે આ ગાળન ગાળ ગાળ ન રાખતાં કંતો સરકારે તેને સમૂળગી છોડી દેવી અથવા તો ગમે તે રીતે તેનો છેવટનો ફરજો કરી નાંખવો. દેશી રાજ્યોના દોકાની તપાસ માટે અત્યારે કમીઘન નિમાયું છે તેના છેવટના અભિપ્રાયો ઉપર શું આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થાય એ સંભવિત છે ? બાકી તો તેના નિર્ણયમાં જોટલી દીર્ઘચૂનના કરવામાં આવશે તેથી પરિણામ ઇજ્જ આવશે

એ ખરું નથી. પરસ્પરની ગાહવણથી થએલું ૧૯૧૭ નું કરારનામું ધારવા કરતાં વધારે વિષમ છે. તેમાં તો સરકારનું “ જગતી દિત ભારે જોખમમાં ” ન આવી પડે તેવી રીતે જેમ બંદરી રાજ્યોએ પોતાનાં બંદરોનો સંભાળ ભર્યો વહીવટ કરવાનો છે તેમ એ વહીવટ કરવાની સાથે “ ગુંબીર ગેર વહીવટ ” નું લેશ પણ કારણ ન ઉત્પન્ન થાય તેની પણ સંભાળ રાખવાની છે. આવી નાણુક સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલુ રહે તે કરતાં દેશી રાજ્યો અને સરકાર ઉભયને માટે સારામાં સારો માર્ગ એ છે, કે આ સવાલનો સત્વર નિર્ણય કરી નાંખવો, કારણ કે બંદરોનો વિકાસ કરતાં કરતાં કે તે કરી રહ્યા પછી પહેલા કારણમાંથી બીજા કારણનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાનું એટલું બધું સ્વાભાવિક છે કે હાલની મંદિગ્ધ સ્થિતિ ચાલુ રાખવામાં કશી વ્યવહારતા નથી. વળી ૧૯૧૭ ના કરાર નામાના પરિણામે કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો વચ્ચે તીવ્ર મતફેરી જમી ગઈ છે. અને તેનાં ફળ પ્રમાણે પણ સહન કરવાં પડે છે. એટલું જ નહીં પણ આથી રાજ્યોને આર્થિક તેમજ નૈતિક નુકશાન પણ થયું છે.

પરંતુ સંકડો વર્ગોથી એક બીજા સાથે શીકાસ ભર્યો સંબંધ જળવી કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યો આ પ્રશ્નનો એક સંપીથી નિર્ણય નહીં લાવે ? અને પોતાની પ્રગતે આંતરિક હાડમારીમાંથી નહીં બચાવી લે ?

કાઠીઆવાડ રાજ્યીય પરિષદ

શીશુ અમૃતનાથ દક્ષરના પ્રમુખ પદે પેરબંદર ખાતે કાઠીઆવાડ રાજ્યીય પરિષદની ચોથી બેઠક મળી હતી. પ્રમુખ પદેથી

શ્રીયુત હક્કરે એક કુશળ કાર્યકર્તાને જાણે તેવી રીતે મધ્યમ સર, સંયમપૂર્વક પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા. તેમના ભાષણમાં ઉપરજક્તા તનનગનાટ કરતાં સંયમ, ટીકા કરતાં સુધારણા અને આંકડા બાજુ કરનાં હૃદયનો ભાવ વિશેષ છે. અને તેનું એજ કારણ છે, કે શ્રીયુત હક્કર મુત્સદ્દા નથી. પણ લોક સેવક છે. તેમનું સમગ્ર ભાષણ સાદાઈ ભર્યું જતાં દેશી રાજ્યોમાં લાગતી પરિસ્થિતિમાં જે સુધારણા આવશ્યક છે તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરનાર છે. શ્રીયુત હક્કર કહે છે કે દેશી રાજ્યકર્તાઓએ સ્થાનિક સ્વરાજ્યને માર્ગે આગળ વધવું જોઈએ, નવલો, વૃક્ષારોપણ, કેલવણી વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત સુધારણા કરવી જોઈએ. તેમણે વિદ્યોદી અને ભાગ બટાઈની પદ્ધતિના લાભાલાભ જણાવી “લુચ્ચા અને લુધ્મગાર અમલદારોથી ખેડુતોને બચાવવા” વિદ્યોદીની પદ્ધતિની લક્ષ્યામણ કરી છે. તેમના ભાષણનો મહત્વનો ભાગ ખેડુતોને જમીનના ગીરો કે વેચાણ દર આપવાની ચર્ચાનો છે. કાઠિઆવાડની ૧૦૨૮ માઈલની રેલ્વેનો સંયુક્ત વહીવટ કરવાની શ્રીયુત હક્કરે સૂચના કરી છે, તે દેશી રાજ્યોએ અવશ્ય વિચારવા જેવી છે. ઓન. મિ. શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રીના સમ્બોધન શ્રીયુત હક્કર જણાવે છે કે “આજે કેટલાંક રાજ્યો તેમના રાજ્યમાં ખીલકુત દેખાતા જ નથી. રેલ્વેના પૈસાથી પૃથ્વીમાંથી જ્યાં જ્યાં ભોગ વિત્રાસ ખરીદી શકાય ત્યાં જ તેઓ લાટકતા દેખાય છે.” અને આટલા માટે શ્રીયુત હક્કરે રાજ્યકર્તાઓનું વાર્ષિક સાક્ષીઆણું નક્કી કરવાની ભાગમણ કરી છે. પ્રમુખ પોતે કાઠિઆવાડનું અવિષ્ય કરે છે કે ગઈ સદીમાં જાપાનના

“ડેમીઓ” એકત્ર થવાથી જેવી રીતે જાપાની સામ્રાજ્ય થયું તેવી રીતે કાઠિઆવાડનાં ૭૦ રાજ્યો શું ૧૯૫૦ સુધીમાં એકત્ર નહીં થાય ? દેશી રાજ્યોના બંધારણને લગતા અને તેના બ્રિટિશ હોદ્દ સાથેના સંબંધને લગતા પ્રશ્નો, તેમજ રાયત કમીશન કે બટલર કમિટીને લગતા પ્રશ્નો શ્રીયુત હક્કરે ચર્ચા જ નથી કરી. જતાં કાઠિઆવાડના લોક જીવનને આધારે જે પ્રશ્નો સ્પર્શી રહ્યા છે, તે પ્રશ્નોને તેમણે પોતાના ભાષણમાં સ્થિર બુદ્ધિ પૂર્વક ચર્ચ્યા છે. આમ શ્રીયુત હક્કરનું ભાષણ સર્વ દર્શી અને સમાધાન ભર્યું છે એની કોઈથી ના નહોં કહી શકાય.

લોર્ડ ઇરવીનનું પર્યટન.

સામાન્યતઃ ના. શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે હોંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલો પોતાના હોદ્દાની મુદતની સમાપ્તિના થોડા વખત પહેલાં દેશી રાજ્યોના પર્યટને નીકળે છે. અત્યાર સુધી લગભગ આ રીતે જ હતી. તેમજ જૂન-કાળમાં વાઘસરોયો દેશી રાજ્યોના કારાગારોમાં પણ ધણો ઓછો અંગત રસ લેતા હતા અને રાજ્યકર્તાઓ તથા વાઘસરોયો કે તેના એજંટે ખરેખર એકબીજાની પ્રસંસા કરીને છુટા પડતા, પરંતુ લોર્ડ ઇરવીને એ પ્રથાનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે. એટલું જ નહોં પણ હોંદી સરકારના વડાનો ચાર્જ લીધા પછી પ્રીજ જ પર્યટી તેણે દેશી રાજ્યોની સુલાકાત લેવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. વળી તે વિધિપૂર્વક જ નહોં પણ હેતુપૂર્વક લેવાય છે. અત્યાર સુધીમાં લોર્ડ ઇરવીને હોંદુસ્તાનનાં ધણાં દેશી રાજ્યોની સુલાકાત લઈ લીધી છે, પોતાની આ સુલાકાતમાં લગભગ બધી જ

જગ્યાએ તેણે સ્થાનિક આગતો ઉપરાંત દેશી રાજ્ય કર્તાઓએ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય કેટલીક સામાન્ય મુખ્ય બાબતો ઉપર ખાસ લાર મૂક્યો છે. કારભાર, બીકનેર, કાઠીઆવાડ, કપુરથલા, રેવા, જોધપુર વગેરે સ્થળે લોર્ડ ધર્મીને રાજકર્તાઓને સંબોધી જે કહ્યું છે તેનો મુખ્ય સાર એ નીચે છે, કે (૧) રાજકર્તાઓએ વહીવટમાં અંગત રસ લેવો જોઈએ. (૨) પોતાની પ્રજા સાથે સહકાર સાધવો. (૩) રાજ્યમાં ઉત્તમ અધિકારીઓ રાખવા. (૪) નવા યુગને અનુકૂળ રાજતંત્ર રચવું અને (૫) ખર્ચો ઉપર નિયંત્રણ રાખવું. લોર્ડ ધર્મીને આ બધી બાબતો જોળી જોળી નહીં પરંતુ ઘણી જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક રાજકર્તાઓ સમક્ષ રજુ કરી છે. આ ઉપરથી સૂચિત થાય છે, કે દેશી રાજ્યોના વહીવટના સંબંધમાં હીંદી સરકારનું વક્ષણ કયા પ્રકારનું છે. જો કે દેશી રાજકર્તાઓ તરફથી રાજ્યોના આંતરિક વહીવટમાં બદારની ભ્રષ્ટાની દરમિયાનગીરી નહીં કરવા દેવા સામે વારંવાર કહેવામાં આવે છે, પરંતુ હવે હીંદી સરકાર ખરેખરી રીતે એમ માને છે કે દેશી રાજ્યોનો સુયોગ્ય વહીવટ આણે તેની પોતાના ઉપર પણ જવાબદારી છે. આ સિદ્ધાંત પરોક્ષ રીતે લોર્ડ ધર્મીને પોતાની દેશી રાજ્યોની મુશ્કાલોમાં વધારે સ્પષ્ટ ક્યો છે. અને સુયોગ્ય વહીવટમાં જ દેશી રાજ્યોનું અર્થદિનપલ્લું સમાવણું છે એમ જણાવ્યું છે. બ્રિટિશ રાજનીતિનું સ્વરૂપ પ્રથમ નિયંત્રણની આપ લે અને હેવટ કાયદાથી ધકાપ છે. અર્થાત્ કે અત્યારે દેશી રાજ્યોને હિંદી લોર્ડ ધર્મીને જે કહે છે, તે અંતર રીતે નહીં પણ શાહી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે કહે છે એ જરૂર લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. એટલું ખરૂં છે, કે દેશી રાજ્ય વહીવટ પદ્ધતિ સ્વયમેય અનિષ્ટ

નથી પરંતુ જે પ્રકારે એ પદ્ધતિનો અમલ કરવામાં આવે છે, એ પ્રકાર અનિષ્ટ અને લોકભાવનાને પ્રતિકૂલ છે. અને જ્યાં જ્યાં એવો અનિષ્ટ પ્રકાર જોવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં સરકારને દસ્તકેષ નાખવાની ફરજ પડે છે અને રાજકારી અધિકારીઓ પછી તેના વાજબીપણા માટે એ અનિષ્ટ પ્રકારની વાત આગળ કરી રાજકર્તાઓને મૂકે કરી મૂકે છે. અત્યારે જો કે આ નાની સરખી બાબત કેટલીકને જણાતી હશે પરંતુ જો તેની સામે આંખમીંચામણ કરવામાં આવશે તો બરિષ્ઠ હજી નથી.

ધરમપુર રાજ્યની કેળવણી પ્રગતિ.

ગયા માસમાં ધરમપુર ખાતે હાઇસ્કૂલ માટે નવા મકાનનો પાથો નાંખવાની ક્રિયા થઈ હતી ત્યારે રાજ્યના કેળવણી અધિકારીએ જે અહેવાલ રજુ કર્યો હતો એ ઉપરથી જણાય છે, કે મહારાજાશ્રીએ રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા પછી છ સાત વર્ષમાં રાજ્યની પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને કન્યા કેળવણીના સંબંધમાં પ્રમાણમાં અસરકારક પ્રગતિ થવા પામી છે. પ્રાથમિક કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં આ વર્ષો દરમિયાન ૫૦ ટકા ઉપરાંત વધારો થયો છે એટલું જ નહિ પણ ખર્ચમાં પણ તે પ્રમાણે ઉદારતાથી કામ લેવામાં આવ્યું છે. રાજ્યની મહેસુલ તો જો કે તેર ટકા જ વધવા પામી છે છતાં હજારો છ સાત વર્ષમાં કેળવણી પાછળના ખર્ચમાં લગભગ ૬૬ ટકાનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. હાલના મહારાજાશ્રી “નિરોગી સરીર અને નિરોગી મન” એ પ્રાચીન મુત્તમાં દૃઢ વિશ્વાસ ધરાવે છે અને તેથી જ તેઓ પોતાની પ્રજામાં-જોનો ૯૮ ટકા

ભાગતો રાત્રીપરજનો છે-કેળવણીનો ફેલાવો થાય એ માટે બનતા પ્રયત્ન કરે છે એટલું જ નહીં પણ રાત્ર્યમાં કેળવણી પ્રાપ્ત કરી પર-દેશોમાં ધંધાદારી શિક્ષણ લઇ શકાય તે માટે પણ તે નામદારે પ્રયત્ન કર્યો છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે મહારાષ્ટ્રાથી વિજય દેવજીની કારકીર્દિમાં રાત્ર્ય કેળવણી વિષયક આગળ વધતું રહે અને તે એવી રીતે કે પ્રજાની એક પણ વ્યક્તિ બીન કેળવણેય ન રહે.

કચ્છની પ્રજાકીય પરિપક્વ.

કચ્છી પ્રજાકીય પરિપક્વ બીજું અધિ-વેશન માંડવી ખાતે ગયા માસની આખરે મુંબઈવાસી નળીતા દેશસેવક શ્રીયુત તોરશીના પ્રમુખપદે થયું હતું. પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રીયુત તોરશીએ જે કંઈ તે પ્રામાણિક આશય યુક્ત, ધણું જ નિષ્પાક્ષ અને “ હૈયે હતું તે હોય ” એવું હતું અને પોતાના કથનથી “ રપટવક્તા ” તરીકેની જગમહેર છાપ તેમણે કચ્છીઓને ખેંસાડી હતી. એક હથ્યુ સત્તા અને પ્રજાતંત્રની સરખામણી કરતાં શ્રીયુત તોરશીએ પ્રમુખ સ્થાનેથી જણાવ્યું છે, કે “ એક હથ્યુ સત્તા ઉત્તમોત્તમ હોય ત્યારે પણ તેમાં આટલાં રોષ તો ન છુટકે આવી જાય છે, કે તેને અંગે એક જ વ્યક્તિની ખૂળી પુગારી પર હળરો બંધે લાખો લોકોનાં સુખ દુખનો આધાર રહે છે. પ્રજાકીય રાજતંત્ર કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ હોય તો પણ તેમાં આટલાં ગુણ તો અવશ્ય આવવાના જ કે જુદા જુદા દર્શિષિદુવાળી, વિધ વિધ આશય ઉમેદવાળી અનેક વ્યક્તિની શુદ્ધિ જ્યારે એકમત થાય ત્યારે જ તેમાં કંઈ સાધી શકાય. ” આ તુકના અમને અર્થપૂર્ણ જણાતી નથી. પરંતુ શ્રીયુત તોરશીએ પોતાના ભાષણમાં રાજકર્તાનું અંગત અર્થ નિશ્ચિત કરવાની ભલામણ કરી છે, તે બરાબર છે અને જો એટલું થાય તો મોટે ભાગે એક હથ્યુ સત્તામાં રહેલી અનિષ્ટતા દૂર થઈ જાય. શ્રીયુત

તોરશી મોતાના લાખલુમાં ના. મહારાવશ્રીની શુદ્ધિમતા સંસ્કારિતા, વિચારશીલતા, તીવ્ર સમજશક્તિ, તુલાશક્તિ અને સમ્યક્તાનાં વખાણ કરે છે પણ સાથે સાથે તેઓની મોટામાં મોટી ફરીઆદ “ રાજના એકાદ એ માનીતા સામે છે. ” પરિષદે હંદીઆમણ અને રાત્ર્યના કારિગારી વહીવટને લગતા સંખ્યાગ્રંથ દરારો કયો છે. પરંતુ તેમાં રચનાત્મક અંશો ઘણા ઓછા છે, કે જોથી રાત્ર્ય સાથે સહકાર સાધી શકાય. તેને જાહેરે ઉત્સાહ અને છેવટે રોષમાં આવી જઈ દરારો મૂકનારાઓ જાણે અન્યથે પોતાની જવાબદારીની મર્યાદાને ત્યાગ કરે ત્યારે ખરે-ખર, વિષમ સંયોગો ઉભા થાય, અને એમ થાય ત્યારે તો શ્રીયુત તોરશીના શબ્દોમાં શ્રદ્ધા રાખવી જ પડે કે “ છટ્ટીના લેખ સમ, વિધાતાની કૃતિ માફક, સંયોગોના પ્રાગ્વશ્ય સામે આપણાથી લડી શકાય જ નહીં ”

પ્રાહકોને વિનવિ.

અત્યાર સુધી પણા રાજકર્તાઓએ, અધિકારીઓએ, ગૃહસ્થોએ, લાખજેરીઓએ “ દેશી રાત્ર્ય ” માસિકને સત્કાર કર્યો છે. આ સર્વને નમ્ર લાવે વિનવિ કરવામાં આવે છે, કે કૃપા કરી “ દેશી રાત્ર્ય ” ના લવાજમનાં નાણાં અમને સત્તર મળે એવો પ્રયત્ન કરવો. “ દેશી રાત્ર્ય ” સંબંધી વર્તમાનપત્રોએ જ નહીં પણ રાજદારી વિષયના અભ્યાસી ગૃહસ્થોએ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપી તેની ઉપયોગિતા સ્વીકારી છે. પરંતુ તે બરાબર રીતે જાળવી શકવાનો એક જ માર્ગ આપની શુભેચ્છા અને સાહાય્ય છે, તો કૃપા કરી આપનું લવાજમ અનુકૂળતાએ મોકલાવી આભારી કરશે. અગાઉથી ખજર આપ્યા સિવાય “ દેશી રાત્ર્ય ” કાંઈના ઉપર વી. પી. ધી મોકલવામાં નથી આવતું તેની ખે. કરી નોંધ લેશે.

રોજનિશી

- ૨ છ ડીસે. ગ્રામીયર. સંવિત વિષ્ણુ દિગંજરના પ્રમુખ પદે સંગીત પરિષદ.
- ૫ મી ડીસે. ગૃહસેર. ધારાસભાની બેઠક.
- ૭ મી ડીસે. મુંબઇ. સાવંતવાડી પ્રજા પરિષદની બેઠક.
- ૮ મી ડીસે. બારેલા. લોડી ધરવીનની મુલાકાત.
- ૯ મી ડીસે. ગૃહસેર. ગૃહસેર સામ્યની બીજી સ્ત્રી પરિષદ.
- ૯ મી ડીસે જનારસ. હીંદુ યુનિ. એ બીકાનેરના મદારાજને "ડાક્ટર ઓફ સોશ" માનદ મુદત આપી.
- ૧૧ મી ડીસે. મુંબઇ. સમગ્ર હોદ્દા સ્કાટ્લેન્ડ રેલી.
- ૧૨ મી ડીસે. દિલ્લી. નરેન્દ્રમંડળની સ્ટેન્ડિંગ કમિટીની બેઠક.
- ૧૨ મી ડીસે. કોરોનેશન રે.
- ૧૪ મી ડીસે. મુંબઇ. કાબૂલના અમીર નાઝ અમીનુલ્લાખાનનું આગમન.
- ૧૭ મી ડીસે. ના. અમીરે યુરોપની મુસાફરી માટે મુંબઇ ધોડ્યું.
- ૧૭ મી ડીસે. મુંબઇ. દક્ષિણ સરેથાન પ્રજા પરિષદની સાવંતવાડી બેઠક.
- ૧૯ મી ડીસે. કાલદાપુર. કર્નલ આત્રણને બેંગલોરની પ્રદર્શન મુલ્ય મુલ્ય.
- ૧૯ મી ડીસે. ના. ગાયકવાડના પ્રમુખ પદે ભારત વર્ષ તત્વજ્ઞાન પરિષદ. (ના. ગાયકવાડની મેર-લાજરીમાં તેનું ભાષણ દી. બા. કૃષ્ણમાચાર્યે વાંચ્યું.)
- ૧૯ મી ડીસે. મુંબઇ. અખિલ ભારતીય સાંસ્થાનિક પરિષદ.
- ૨૦ મી ડીસે. ઓધ. પ્રતિનિધિ સભાની બેઠક.
- ૨૫ મી ડીસે. અમદાવાદ. બીજી પત્રકાર પરિષદ. સુન્દરી પત્રના તંત્રી અલ્પિલાલ ઇ. દેસાઈના પ્રમુખપદે.
- ૨૬ ડીસે. ધારાપુર મોહન દેવજી લાલસુરના નવા મહાનગર પાલો, પાલી એન્ડ મિ. લાલસુરને તાંબો.
- ૨૬ મી ડીસે. મદ્રાસ. ડૉ. અન્સારીના પ્રમુખ પદે ૪૨ મી કોંગ્રેસની બેઠક.
- ૨૬ મી ડીસે. મદ્રાસ. અનિલ ભારતીય સાંસ્થાનિક પરિષદ.
- ૨૬ મી ડીસે. દલકતા. નેપાલના વડા પ્રધાન સર ચંદ્ર શમશેર જંગ બહાદુરની હોદ્દાની મુલાકાત.
- ૨૭ મી ડીસે. મુંબઇ. સર તેજભાઈ સુપ્રના પ્રમુખપદે ૧૦ મી લીબરલ કોન્ફરન્સ.
- ૨૭ મી ડીસે. રોહાટક. સમગ્ર ગુરખા લીજન્ટ ત્રીનું અધિવેશન.
- ૨૮ મી ડીસે. માંડવી. લક્ષ્મીસે ૨૨૭ તેરશીના પ્રમુખ પદે બીજી-૬મી પરિષદની બેઠક.
- ૨૮ મી ડીસે. રામપુર. લખીમ અજમલખાનનું અવસાન.
- ૩૦ મી ડીસે. ધનોર. રાજ કુર્જન લાલના પ્રમુખપદે રાજપુત મદારાજની બેઠક.
- ૩૧ મી ડીસે. કોલકો. ઇન્દોરના માજી મદારાજ સર હોજીરાવ હોલકરનું હૃદયમાં આગમન.
- ૩૧ મી ડીસે. સમગ્ર હોદ્દા બીરોડી કોન્ફરન્સ.

પૃ. ૧ લું]

ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮

[અંક ૫ મે]

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

માત્ર દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની
રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું માસિક

The Only Monthly discussing ques-
tions pertaining to Indian States
From A Constructive Point of View.

ત્રી અને પ્રકાશક
જયતીલાલ મોરારજી મહેતા
નડીયાદ (ગુજરાત)

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬]

[Annual-Subscription Rs 6

અનુક્રમ

૧. દેશીરાજ્યોની સુધારણા અને દરમિયાનગીરીનો પ્રશ્ન	એક જૂઠ્ઠી વિચાર પોથીમાંથી	૧૫૭
૨. હોંદી રાજકીય સુધારા ઉપર એક યાદિ	સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી કે. સી. આઇ. ઇ.	૧૬૨
૩. રાજવાડાઓની મુશ્કેલીઓ	પ્રો. કેશવલાલ દિભતરામ કામદાર એમ. એ.	૧૧૭
૪. દેશીરાજ્યોમાં ન્યાયખાતું... ..	રા. કરીમ મહમદ માર્સર એમ. એ; એલ. એલ. બી.	૧૭૩
૫. કેટલાક પત્રો	... ..	૧૭૩
દિલ્હીનો પત્ર ૧-૨.		
૬. માસિક નોંધ	... ..	૧૮૭
દેશીરાજ્યોમાં ખેતીની સુધારણાનો પ્રશ્ન. ધરમપુર-વલસાડ રેલ્વે. એક અગત્યનો દંડાવ. મીસ મીલરની શુદ્ધિ ? નરેન્દ્રમંડળ : એક સૂચના.		
૭. રાજનિષ્ઠી	... ..	૧૯૨

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયપડ રોડ-અમદાવાદ.

મુદ્રક: મનનંદ વિદ્યાનાથ પાઠક.

પ્રકાશક: જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા, નાગરવાડા, નડિયાદ.

યતો ધર્મ સ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(માસિક)

વર્ષ ૧ લું]

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૨૮

[અંક ૫ ગો]

દેશીરાજ્યોની સુધારણા અને દરમિયાનગીરીનો પ્રશ્ન.

૧

કોઈપણ દેશી રાજ્યની સ્થિતિનો આધાર તેમાં વસના લોકોની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી ઉપર છે; એટલે એ ત્રણે જાનની દેશી રાજ્યોની કેળવણીના પ્રચાર માટે પ્રયત્નો થવા જોઈએ. આ તરફ પ્રથમ ઉન્નતિનો આધાર. રાજ્યની, જીજ્ઞે દરજ્જે કુટુંબના વડાની અને ત્રીજે દરજ્જે લોક-સંસ્થાની નજરની જરૂર છે. જાકી તો જગત અત્યારે પ્રગતિને માર્ગે ચાલું જાય છે. અને એ રીતે દેશી રાજ્યોના લાગે માટે થયું સારી આશા છે. વળી આપણે આપણા જીવનના પરિચય બૂનકાળની ઘણી ત્રુટીઓ સુધરેલી અને સુધરતી જતી જોઈએ છીએ એટલે દેશી રાજ્યોમાં હાથ જે ઉચ્ચપો દશે તે ધીમે ધીમે સુધરતી જશે તે વિશે શંકા જોવું નથી.

પરંતુ એટલામાટે દેશીરાજ્યો સંબંધી વિચાર, ભવિષ્ય ઉપર ન મૂકી શકાય. આપણે રાજ્યસંસ્થાઓની જરૂર છે ખરી પરંતુ એવી રાજ્યસંસ્થાઓની રાજ્યસંસ્થાઓ કેવી જરૂર છે, કે જેના સંચાલક રાજકર્તાઓ એમ માનના હોય, કે જોઈએ ? રાજ્ય, એ રાજ્યને વારસામાં મળેલી મીઠકન નહીં પણ વારસામાં મળેલી ગોટ્ટી જવાળાની છે. અને રાજ્યનો ખજાનો એ રાજ્યની ઇચ્છાનુસાર ખર્ચવાનો ખાનગી ખજાનો નહીં પણ જનસમાજની સાથે સૌ સૌની યોગ્યતા

પ્રમાણે ભોગવવાની વસ્તુ છે. આ જ માન્યતા ગાંધી છે. ખમ્મનાનો માત્ર સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ થાય, એ ગેરસમજણ કહેવાય. કારણ કે રાજ્ય એ એક પ્રકારનું શૂલ છે અને રાજ્યમાં, રાજાની સ્થિતિ ધરમાં પિતાના જેવી છે. જ્યારે કુટુંબનાં માણસોને જેટલે દરજ્જે કૌટુંબિક વ્યવહારમાં સ્થાન છે, એટલે દરજ્જે પ્રગતિ પણ રાજ્યમાં સ્થાન છે.

હવે રાજ્યોમાં ઇશ્વરશંકપણાની બાવનાનો યુગ ગયો છે. જ્યાં ઇશ્વરનો જેવા રાજ્યો હોય તો તેમનો ઇશ્વરીઅધિકાર પ્રજા ખુશીથી સ્વીકારે. પ્રજા સાર્વભૌમ ઇશ્વરશંકપણાની ખોટી ઇશ્વર જ્યાં દરેક વ્યક્તિને સ્વતંત્ર રહેવા દેછે, તેમ શિક્ષા પણ આશા અને માન્યતા કરે છે. આ શિક્ષા અનિવાર્ય જ્યાં પાપના પ્રમાણમાં હોય છે. ઇશ્વરની આ અધિકારપદ્ધતિ અને શાસનપદ્ધતિ આખા જન-સમૂહને સર્વમાન્ય છે. અને આ રીતે પ્રજાના આ ગુણને અનુસરી વર્તનાર નરેશની સત્તા પણ ઇશ્વરી અધિકાર જેવી જ છે. એ પદ્ધતિ જેટલે દરજ્જે રાજા વિમુખ હોય તેટલે દરજ્જે તેનો ઇશ્વરી અધિકાર નહીં. પ્રજાની વિમુખ થઈ પતન થએલા પહેલા શીરસ્તાની સત્તા ઇશ્વરજીત જ્યાં જેમ તે ઇશ્વરીય નથી તેમ. કુંકમાં ઇશ્વરી અંશ માનવાવાળા રાજ્યોએ પ્રથમ શાળામાં ઇશ્વરશંકની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવ જોનાં આ આદર્શની સફળતા ઘણાં વર્ષોને અનુભવે અસંભવિત સાબીત થઈ છે. એટલે રાજાની સત્તા ઇશ્વરશંક ગણવાની ખોટી આશા અને માન્યતા હવે છોટી દેવી જોઈએ.

તેમ જ્યાં દેશીરાજ્યોના શુભ અર્થે નરેશાધિપત્ય તંત્ર (monarchical) ન પસંદ કરવા યોગ્ય છે. આ તંત્રની સફળતા માટે જે પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિની નરેશતંત્રની સફળતા જરૂર છે તે એ છે કે પ્રજાપાસનને માટે જે શુભો જોઈએ તે કઈ રીતે થાય? દરેક રાજ્યપુત્રમાં આવે, એવી રીતે રાજ્યોનું શિક્ષણ શોધવાનું જોઈએ. તેમ પ્રજાકીય કેળવણી પણ એજ ધોરણ ઉપર રચાવી જોઈએ કે જે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના વિચારની સાથે સારાસારે વિચારશક્તિ ખીણવે, શુર અને સદાધિકાર તરફ વિવેકશુદ્ધિ ખીણવે અને ખીળઓની દરજ્જ તરફ ધ્યાન ખેંચવાની શક્તિ પહેલાં પોતાની દરજ્જે તરફ વધારે સદૃષ્ટિ ખીણવે.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષમાં રાખી સાફ રાજ્ય શી રીતે ચલાવી શકાય એ ખ્યાલ સર્વ રાજ્યોએ એક સરખી રીતે માન્ય કરવો જોઈએ અને એ સાફ રાજ્ય તંત્ર બહા- પ્રકારનું ધોરણ માન્ય થયા પછી તે પ્રમાણે રાજ્યનીતિ ઘડાવી વધારો ખ્યાલ. જોઈએ. આ રીતે દરેક રાજ્ય પોતાનું શુભ કરી શકે છે. દરે જો નાનાં મોટાં જ્યાં રાજ્યો, ઉપર કયા તેવા વિચારવાળાં થાય તો તેઓ સાથે મળીને સમગ્ર દેશીરાજ્ય સંસ્થાનું જોઈ શુભ શી રીતે થાય તે સહેજે વિચારી શકે. પરંતુ આવા પ્રકારનો શુધારો ધરમાં મુરકેડીઓ હોવાથીજ માત્ર, આપણી પરિચિત, એવી રાજ્યસંસ્થાને લોટી પાડી, તેને જાહેર નવી ઈટ મૂકવાના પ્રયત્નની સફળતા

દેશી રાજ્યોની સુધારણા અને દરમિયાનગીરીનો પ્રશ્ન

હિતાવળે માની લેવા જેવી નથી. એક શહેરમાં વસતાં ઘણાં કુટુંબો એ ઘણાંજ નાનાં પણ અંશ રૂપ સ્વતંત્ર ગૃહરાજ્યો છે. અને છતાં મોટાં શહેરો એ ગૃહોથી અંધાઈ, એક વિશેષ નામ ધારણ કરે છે. આવાજ માર્ગોના સ્વીકાર જુદાં જુદાં રાજ્યો-કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોને અંગે પણ તેઓની એકત્રતા માટે કરી શકાય.

આ રાજ્યતંત્રમાં પણ જેમ પ્રજાપ્રવૃત્તિને સ્થાન છે, તેમ રાજની માફક પ્રજાનો પણ

મર્યાદિત અધિકાર છે; તે એ કે દરેક રાજ્યની પ્રજાને જેમ પ્રજાપ્રવૃત્તિ અને રાજ્યની સાથે લક્ષિત અને સન્નિષ્ઠાથી વર્તવાની ફરજ છે તેમ અધિકાર, તેનું અંતર પ્રકટ કરવા અને પોતાની માગણી જાહેર કરવાનો તેને જન્મ સિદ્ધ હક છે. એટલા માટે રાજ પ્રજાના કલ્યાણની શુભે-

ચ્છાનો પાયા ઉપર જન્મેલી કે જન્મતી કોઈ પણ રાજ્યની પ્રજાકીય સંસ્થાને રાજ્યમાં માનનીય સ્થાન હોવું જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સુધી જુદાં જુદાં રાજ્યોની એક સંસ્થા અંધાશે નહીં, ત્યાં સુધી એક રાજ્યની કે જ્યાં રાજ્યોની પ્રજાની-પ્રજાકીય-સંસ્થાની સફળતા માટે શંકા છે. તેમ છતાં એ સફળતા મેળવવા માટે રાજ્યમાં બહારની પ્રજાની દરમિયાનગીરી, એ જોખમ વગરની દરમિયાનગીરી જેવી થાય. વળા આ રીતની દરમિયાનગીરી ધરિદા-પૂર્વક લેશે નહીં, પરંતુ અભયપૂર્વે પણ રાજ્યની અંદરની પ્રજાના મોટા ભાગને અનિચ્છનીય રસ્તાએ. પર ધસી જાય. જે અત્યારે જેવામાં આવે છે. આમાં રાજ પ્રજા અંતરે જોખમ છે.

પોતાના રાજ્યનો વહીવટ સારી રીતે ચલાવવા માટે કેટલીક વિશેષ આજ્ઞા ઉપર રાજકર્તાએ ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. પહેલું એ કે માણસ કેટલી ખાસ આજ્ઞાઓ:- પોતાનું પોષણ પોતે કરી શકે એવો તેને શક્તિમાન કરવાની કેલવણી. માખાપની જેમ રાજ્યની પણ ફરજ છે. માખાપ પોતાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી કેલવણી આપે, પણ પછી તે ઉપરાંત રાજ્યે કેલવણીમાં મદદ કરવી જોઈએ. અને એ રીતે તૈયાર થએલામાંથી બની શકે તેટલાને રાજ્ય-સેવા માટે દાખલ કરવા જોઈએ. આ સિવાયના બીજાઓને રાજ્યે હુન્નર ઉદ્યોગ અને વેપાર ધંધામાં મદદ કરવી જોઈએ. દુકામાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાનો ઉપાય વ્યક્તિગત કેલવણી જ છે. તે માટે પ્રથમ વ્યક્તિએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને પછી રાજ્યે મદદ કરવી.

બીજી આજ્ઞા એકુતોની સ્થિતિ સુધારણાની છે. દેશીરાજ્યનો એકુત કંગાળ હોવાનું સુખ્ય કારણ ૧:-ખેતીની કળાનું અજ્ઞાન. ૨. કેલવણીની ખામીને લીધે પેસા ધીરનારનું દબાણ. ૩. સાધનો પૂરાં પાડવાની અશક્તિ અને ૪. કેટલેક દરજ્જે આબોહવા છે. પ્રથમનાં બે કારણોનો ઉપાય કેલવણી છે. અને ત્રીજાનો ઉપાય રાજ્યની મદદ છે.

ત્રીજી બાબત ગામડાના પુનરુદ્ધારની છે. આ માટે જુની પદ્ધતિએ ગ્રામ્ય પંચાયતની યોજના દાખલ કરવી એ જરૂરી છે. આવી ગ્રામ્યપંચાયત ને ગામડાંનો પુનરુદ્ધાર દાખલ કરવામાં આવી હોય તો દરેક ગામડાંમાં પ્રાથમિક શાળા અને કઢાડી તેની વ્યવસ્થા ગ્રામ્ય પંચાયતને સોંપી શકાય. જેથી ચોતાને મહેસુલી ધોરણ હાથે ચાલતી શાળાના અભિમાનને લીધે ગામડાના લોકો ચોતાનાં છોકરાંઓને શાળામાં મોકલવા ગ્રેરાય-અને ગામડાંઓમાં કેલવણીનો સત્વર પ્રચાર થાય. તેમજ લોકોને ન્યાં અણગમાવાળું મહેસુલી ધોરણ લાગતું હોય તે પણ દૂર થાય. અલગત મહેસુલી ધોરણ તરીકે ભાગ બટાર્પની પદ્ધતિ વધારે પસંદ કરવા જોગ છે; કારણકે લેનાર દેનાર બેચેને સારા નરસા બને વખતમાં તેથી યોગ્ય ન્યાય મળે છે. પણ ક્રિયામાં વિદોટી એરકા માટે પસંદ થએલી લાગે છે, કે વિદોટીનો વહીવટ સહેલો છે અને અપ્રામાણિકતાને એમાં ઓછો અવકાશ છે. પરંતુ દરેક ગામે જો ગ્રામ્ય પંચાયત યદિ ગઈ હોય અને ગામ ચોતે ચોતાનો વહીવટ કરી રાજ્યને વિદોટી ભરીદે તથા ચોતાનો બીજો બધો ગ્રામ્ય વહીવટ વગર દરમિયાનગીરીએ કરી લે એવી કોઈ પદ્ધતિ લોકોને સમજાવી તેની સહાનુભૂતિથી યદિ શકે તો તે કરવા જોઈએ. આ કાર્ય ગ્રામ્ય પંચાયતની માર્ગે સહેલાઈથી થઈ શકે.

ચોથી બાબત ગામડાંઓને સ્વચ્છ પાણી, ખોરાક અને આરોગ્યની છે. સ્વચ્છ પાણી મેળવવા માટેના લોકોના પ્રયત્નને રાજ્યે ટેકો આપી, પાણીનું સાધન કરી આપવું સ્વચ્છ પાણી, ખોરાક અને આરોગ્ય. જુદુંબેયોગક્ષેમ યોજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને ખેડુતે સામાન્ય રીતે જરૂરીઆત છે તેવી કરકસરની ટેવ-પાડી જોઈએ. ફરજઆત ગરીબી એ કાંઈ કરકસર નથી. આરોગ્ય જનગણના ગામડાંઓમાં દવા-દાર અને બની શક્યા પ્રમાણે ફરતી દવાશાળાની ગોઠવણ કરવી. સિવાય ગામડાંમાં સામાન્ય જ્ઞાનના પ્રચાર માટે વર્તમાનપત્રો પણ સાધન છે. દરેક ખેડુતને આ માટે વ્યક્તિગત શૌખ હિપજ યવને તો હજી વર્ષો જોઈએ; પણ ગ્રામ્ય પંચાયત દરે ત્યાં ચોરે વર્તમાનપત્રો વાંચી શકાય. સિવાય સ્કૂલોમાં ખેતીના જ્ઞાનના પદાર્થપાઠો સિખવવા જોઈએ.

૨

હવે એક મહત્વનો પ્રશ્ન દેશી રાજ્યોમાં સરકારની દરમિયાનગીરીને લગતો છે. આ સવાલ બહુ ઝીણી નજરે નેવાનો છે. એટલા માટે તે અત્રે વધારે સ્પષ્ટતાથી ચૂકવો છે. રાજ્યમાં, રાજ્યના પિતા જેવી રાજનની રિયતિ છે, એ માન્યતા આજુ રહે ત્યાં સુધી તંત્ર બરાબર ચાલે છે. પરંતુ ગુનુષ્ય સ્વભાવ નેતાં આજુ સુધી એવી કોઈ સત્તા નેવામાં આવી નથી કે જે બદારની કોઈ પણ દરમિયાનગીરી ન હોય તો નિષ્પ્રશ્નતાપણે વર્તી શકે. આ લખને લીધે જ ધર્મગુરુઓએ

દેશી રાજ્યોની સુધારણા અને દરમિયાનગીરીનો પ્રશ્ન

ઉશ્વરનો ભય રાજન ઉપર રાજેસો પણ રાજ્યોમાં ન્યારે ધર્મવૃત્તિઓ ઓછી થઇ ત્યારે મહાના પાદામાં ઝેરનું દીપું અને રાજદ્રોહીની કટાર જન્મ પામ્યાં; અન્યાયની સામે બહારવટાનો ઉપાય દાખલ થયો અને બહારવટાના ત્રાસને અટકાવવાની જરૂર જણાઇ ત્યારે સરકારે બાહિધરી આપી કે અન્યાયથી મુંઝાએકાઓએ અરજ કરવાથી ન્યાય મળશે. એ બાહિધરીએ દરમિયાનગીરીનું રૂપ પકડ્યું. એટલે કેટલીક જગ્યાએ અન્યાયો અટકાવવાને અને ક્યાંક ક્યાંક વગર અન્યાયે પણ દખલગીરી થવા લાગી. અને તેના પરિણામે હાલ છે, તેમ બીન દરમિયાનગીરીનું તંત્ર માન્ય રહ્યું. દેશી રાજ્યમાં સરકારની દરમિયાનગીરી ઘટ નથી. તેમ સરકારે પણ હાલ એ વાત ગ્રહણ કરી છે.

પરંતુ રાજ્ય ન્યારે એવી દરમિયાનગીરી ન હોવી જોઇએ એમ માને છે, ત્યારે તેણે એવી દરમિયાનગીરી માગવી અને સરકારે આપવી એ ખોટું

પ્રશ્નનો હક.

છે; કારણ કે જો રાજ્યને તે માગવાની છૂટ હોય, તો પ્રજાને તે માગવાની છૂટ હોવી ચાય છે. એટલા માટે ઉપર કહ્યું તેમ

દરમિયાનગીરીનો સવાલ બહુ ઝીણી નજરથી જોવા જેવો છે.

મુસ્તેફીઓ ઉભી થાય છે, તેમ તેમ મનુષ્ય સ્વભાવ તેના ઉપાયો શોધે છે અને યોજે છે. પણ મૂળ રોગ તરફ ધ્યાન રહેતું નથી. મૂળ રોગ તો

બહારના હયાતી એ છે, કે ઉપરના કે બહારના કેઇ ભય સિવાય સ્વતંત્ર સત્તા સીધી ચાલી શકતી નથી, એવો એનો પ્રકૃતિ જન્ય ગુણ છે.

આવશ્યકતા:

કાંતો સમ્રાટની

સત્તાનો અથવા

પ્રજાનો.

આ કેસવણીના જમાનામાં બહારનો એ ભય બેજ રીતે મેળવી શકાય એમ છે. યા તો પ્રજામતનું (સત્તાનું નહીં) પ્રાપ્ત્ય, અથવા તો સાર્વભૌમ નરેશની સલાહ પદ્ધતિ. ન્યાં આ બેમાંથી એકેયનો સ્વીકાર થાય નહીં ત્યાં બહારવટું કે તોફાન થવાનો સંભવ છે.

રાજ્યકલ્પિઓ ઇતિહાસમાં આજ પ્રમાણે થઇ છે. અર્થાત્ રાજ્યો પાસે પસંદગી માટે બેજ રસ્તા છે. યા તો પ્રજામાં પોતે પોતાને માટે ઉપત્ત કષ્ટેલું માન ખોવાનો ભય અથવા તો યયેકી બૂઝને સુધારવાને અપાએકી સમ્રાટની સલાહનો ભય. આ બેમાં પહેલી પદ્ધતિ રાજ્યોએ પસંદ કરવા જેવી છે; કારણ કે એ ભયમાં પ્રેમ અને ભક્તિનો અંશ છે. ન્યારે બીજા પ્રકારના ભયમાં સમ્રાટની મોટી સત્તાનું અભિમાન અને એટલે દરજ્જે બૂઝ થવાનો સંભવ છે. પ્રભુના ભયને ન માનનારને પોતાની પ્રજાનો ભય ઉત્તમ કસોટી રૂપ છે. જેમ એક પાપને પોતાના કુટુંબનાં સંપ અને શાન્તિ માટે કુટુંબના દરેક જણને યોગ્ય રીતે રાજી રાખવાનો ભય રહે છે તેમ. અર્થાત્ કે રાજ્ય અને પ્રજા પરસ્પર પોતાનું પનાવી લે એવા પ્રકારની બીન દરમિયાનગીરીની નીતિ ઉત્તમ છે.

-એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

હોદ્દી રાજકીય સુધારા ઉપર એક યાદિ

દ્વિવિધ રાજ્યવહીવટનો વિકલ્પ

(સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, કે-સી-આઈ-ઈ.)

ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૨૮ થી.

૨૯. આ કસોટીને અંગે જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, તેનો મુદ્દો એટલો જ છે, કે પોતાના પ્રતિનિધિઓદ્વારા લોકોને પોતાનો અભિપ્રાય સચોટ રીતે રજુ કરવાની જેટલે અંશે દિમુખી શાસન પદ્ધતિના ધોરણે સત્તા મળે છે, તેટલે કે તેથી વધારે અંશે એ પદ્ધતિના વિકલ્પમાં રજૂ થએલી બીજી કોઈ યોજનાથી (લોકોને સત્તા) મળે છે કે નહીં? હું ખાત્રીથી કહું છું કે મારી યોજના તે મુદ્દાને સફળતાપૂર્વક પાર પાડે છે. અને એથી, આજસુધી જેટલા પ્રમાણમાં રહેલ છે તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં સરકારનું અમુક અંગ જ નહીં પણ સમગ્ર સરકાર હિન્દી પ્રજામતને જવાબદાર બનશે.

નેઈટ રિપોર્ટની યોજના અનુસાર ધારાસભામાં તેમ જ કારોબારી મંડળમાં અધિકારી-વર્ગ હોદ્દી પ્રજામત પ્રત્યે પોતાની જે જવાબદારી સમજશે તે કરતાં વધારે સ્પષ્ટતાથી આ યોજના અનુસાર સમજશે. અત્યારે હોંદુસ્તાનમાં એવી ભાવના ફેલાયેલી છે, કે સ્વાયત્ત ખાતાના અમલદારો નેઈટ રિપોર્ટથી એવી રિયલિટીમાં મૂકાય છે, કે તેઓ હંમેશાં નિઃશંકપણે પોતાના ખાતાને “ શરણે ધાઓ ” એમ પ્રધાનોને કહી શકે. વળી નેઈટ રિપોર્ટ અનુસાર મુખ્યત્વે થયેલાં ખાતાઓની નીતિ મુકરર કરવાનું કાર્ય પણ પ્રધાનોનું નથી રહેતું કેમકે તે વિશેની ઉવટની સત્તા તો ૨૧૯, ૨૨૧, અને ૨૪૦માં પેરેગ્રાફ પ્રમાણે ગવર્નરની રહે છે.^૧

“ રી-એન્ટ્રી ”ને માટે કરેલી ખાસ વ્યવસ્થા અનુસાર પ્રધાનને અમુક કાર્ય કરવા કે ન કરવાનું ગવર્નર ફરમાવી શકે તેમ જ તેને હોદ્દા ઉપરથી ઉતારી શકે એમ છે; એટલા ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે, કે ખાતાઓની સોંપણી સંપૂર્ણ તેમ જ ઉવટની નથી. વળી પોતાના ખાતાની “ નીતિ વિશે ”ની પ્રધાનની જવાબદારી આથી એટલી બધી ઓછી થઈ જાય છે, કે તેથી તે નાનું પાર્ટિસરોયે દરાવેલી કસોટીમાં પાર ઉતરતી નથી એમ મને જણાય છે.

૩૦. મારી યોજનામાં ધારાસભા પ્રત્યે કારોબારી મંડળની જવાબદારી વધારે નિશ્ચિત છે. એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે કે કારોબારી સભ્યો ઉપર અવિશ્વાસનો દરાવ પસાર કરી, તેઓને પોતાની જગા ખાલી કરાવવાની ધારાસભાને જે સત્તા આપવામાં આવે છે, તેથી તે વધારે પડતી પ્રજાત યદી ગવર્નરની સ્થિતિ ધણી મુશ્કેલ કરી મૂકે છે. પરંતુ ધારા-

૧ સરકાર વરફી પ્રત્યેક ગવર્નરને સચનાપત્ર મોકલાવે છે તેમાં પણ આ સ્પષ્ટ દર્શાવમાં આવ્યું છે.

હોદ્દી રાજકીય સુધારા ઉપર એક યાદિ

સભાનું બેધારણ અને પ્રધાનોની નીમનોકની શરતોનો વિચાર કરનાં આવી ધારતી રાખવાની કશી જરૂર નથી. સૌથી પહેલું તો એ છે, કે ધારાસભાના બે સરકારી અધિકારી અને સુદાયકા સભ્યો પૈકીના ત્રણ, એ રીતે પાંચ સભ્યો કારોગારી મંડળમાં હશે. ધારાસભાના વધારે પડતા ઉત્સાહી પણ ખીન અનુભવી સભ્યો-જેઓ બધી ધારાસભાઓમાં હોય છે તેઓ-જે અવિશ્વાસનો ઠરાવ પસાર કરવાની દિમાખત કરશે તો કારોગારી મંડળના પોંચે સભ્યોને સુદી કાઢનાર સરકારી તેમજ ખીન સરકારી સભ્યો એકત્ર થઈ એવા ઠરાવનો પ્રતિકાર કરશે. છતાં જ્યારે કારોગારી મંડળ એવી રીતે વર્તે કે જેથી ધારાસભાની બહુ-મંતિનો પણ તે વિદ્વાસ ગુમાવી ગેરે, તો તેવી સ્થિતિમાં કારોગારી મંડળ પુનઃ રચાય એજ ઠીક છે. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો કારોગારી મંડળના પોતાના સદસ્યો સભ્યો માર્કે, ગવર્નર લોકોના ખરા અભિપ્રાયને નહીં જાણી શકે, કે જે અભિપ્રાયને લઈને જ તે સારામાં મારો કારોગાર ચલાવી શકે. પરંતુ જો પોતાની જગા ખાલી કરવાનો કારોગારી સભ્યોને ચિકટ પ્રસંગ આવે તો તેવે પ્રસંગે પણ જો સંયોગોને આધીન થઈને ગવર્નરને "રી-એ-ટ્રી"નું પગલું ભરવાની ફરજ પડે અને પરિણામે એવા સંયોગોની પૂરતી માહેતી ન ધરાવનાર જાહેર પ્રજાનો રોષ અને નિરસ્કાર વહોરવાનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય, તો તે રોષ અને નિરસ્કાર આ યોજના પ્રમાણે નહીં ઉત્પન્ન થાય. આ તો માત્ર, આ યોજના પ્રમાણે રાજ્યવહીવટની એક સામગ્રી જવાબદારીવાળી યોજનાના ધારણે ગવર્નર જે અનેક આંદોલુદી વાળા પ્રશ્નોમાંથી બચી જશે તેમાંનો માત્ર એકજ દાખલો છે, જ્યારે દિરાજ્ય તંત્રના ધારણે ગવર્નરને રોજનું રાજ્યવહીવટી કામ કરવાને તથા જે સંયોગોની માત્ર આટલકા કરી શકાય, તે સંયોગોને લક્ષમાં રાખી ઇંગ્લેંડથી આગાડી નિશ્ચિત કરી રાષ્ટ્ર સચનાઓના ધારણે, નડતી મુશ્કેલીઓનું નિવારણ કરવામાં ગવર્નરને પોતામાં અસાધારણ શુભ-અજ નેહશે.

૩૨. વાઇસરોયે બીજી જે બે કસોટીઓ દર્શાવી છે, તે એક બીજા સાથે-પરસ્પર-સંબધ ધરાવે છે; અને તેથી તે ઉભયને સાથે સાથે જ લઈ શકાય. દિસુખી શાસનપદ્ધતિના ચિકિત્સકે રણ ચએલી યોજના સંબંધે ના. વાઇસરોય પૂછે છે, કે (૧) "આગળ જતાં વધારેને વધારે જવાબદારી સોંપી શકાય તે મારે આવી યોજનામાં કશો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે?" અને (૨) "પ્રાંતિક કારોગારમાં હોદ્દીઓ સંપૂર્ણ જવાબદારી પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી સ્થિતિએ તે કમથ: લઈ જાય છે?"

આ બંને પ્રશ્નોનો ઉત્તર હામાં છે. કારણ કે મારી આ યોજના અનુસાર, નવી યોજનાની પ્રગતિ વિશે તપાસ કરવાને આંતરે આંતરે જે કમીશનો નીમાશે તેને એ બેનું પડશે કે:-

૧. મતદાર મંડળોની રચના કેવી રીતે પુનઃ કરી શકાય તથા તેને વિરૂદ્ધ કરી શકાય;
૨. પ્રાંતિક ધારાસભાઓ ઉપરનો હોદ્દીસરકાર અને હોદ્દી પ્રધાનનો કાબૂ એછો કરવાની દિશામાં શું વિશેષ પ્રગતિ થઈ શકે;

૩. “આન્ડ કમિટિઝ”ના બંધારણમાં, તેની કાર્યપદ્ધતિમાં તેમજ સામાન્ય રીતે આવશ્યક કાયદાઓ સંબંધી પાકે પ્રબંધ કરવાની પદ્ધતિમાં શું ફેરફાર થઈ શકે:

(૪) ધારાસભાના દરારો-ખાસ કરીને અંદાજપત્રમાં ખાતાંઓ પ્રમાણે વહેંચી આપેલી રકમોને યગતા દરારો-કારોગારી મંડળ પર કેવી રીતે વધારે પ્રમાણમાં બંધનકર્તા થઈ શકે; ગવર્નરની અસાધારણ સત્તા (Veto) તો રહેશે પરંતુ વખત જતાં તે સાવચેતી માટેની સત્તા ધરી ધરીને સ્વશાસિત સંસ્થાઓના જેટલી રહેશે.

(૫) પ્રસંગાનુસાર પોતાના કારોગારી મંડળની ઉપરવટ થઇને હોંદી સરકાર હોંદી પ્રધાનના નિર્ણય ગારે કોઈપણ યાગત મુદ્દાની રાખવાની ગવર્નરની સત્તામાં કેટલા પ્રમાણમાં ફેરફાર થઈ શકે, તેમજ તેને અસુક મુનિશ્ચિત વિષયોમાં નાપરવાનું કેવી રીતે મર્યાદિત કરી શકાય;

(૬.) પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં સુરેક્ષા સમિતીની સંખ્યા કેટલા પ્રમાણમાં વધારી શકાય અને નીચેલા સરકારી સમિતીની સંખ્યા કેટલા પ્રમાણમાં ઘટાડી શકાય; -

૨૫ માં પેરેગ્રાફમાં પ્રગતિ થઈ શકે એવી જે પદ્ધતિ દર્શાવવામાં આવી છે તે ઉપર લશ્મ આપવા હું વિનંતિ કરું છું. મારી મહત્તમ માન્યતા છે, કે પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં સુરેક્ષા તત્વની વૃદ્ધિ અને ઉપરી સત્તાના કાળમાં ધીમે ધીમે દરવામાં આવતો ઘટાડો તથા અન્ય સુચર્યા મુજબ પ્રાંતિક કારોગારી મંડળો અને ધારાસભાઓની રચના: “બ્રિટિશ સામાજિકતા અવિચિત્ર અંગ તરીકે હોંદુસ્તાનમાં કમશ: જવાબદાર રાજ્યતંત્રની સિદ્ધિ” ની રાજનીતિને અનુરૂપ પ્રાંતિક કારોગારીના ક્ષેત્રમાં બરાબર બંધબેસતી થઈ પડશે. (અને ના. વાઇસરોયે સૂચવેલી દસોડી પણ એજ પરત્વે છે.)

૩૨. હું વધારામાં એમ પણ કહું છું કે મારી આ દરખાસ્તોના પરિણામે (૧) લોકો સમજી શકે તેવું શાસનતંત્ર થશે. (૨) સરકારી અને બીનસરકારી સભ્યો તથા કારોગારી મંડળ અને ધારાસભા વચ્ચે મેળ જામશે અને (૩) કારોગારીમંડળોને જે સત્તા મુદ્દન કરવી આવશ્યક છે તેનું પ્રજા અને રાજના આગેવાનોને જ્ઞાન થશે. જે જે દેશમાં પૂરેપૂરી રીતે જ્ઞાપદાર રાજ્યતંત્ર વિકસિત થયેલ છે, તે તે દેશના કારોગારી મંડળોને જલુ જ વિસ્તૃત સત્તા આપવામાં આવે છે. એ સંબંધી હોંદુસ્તાનમાં લલુ પૂરતું જ્ઞાન ફેલાયું નથી. વિધિવિધ રીતે વિકસિત થયેલા વિદ્યાળ ભરતખંડના બિનલિખિત પ્રાંતોની ધારાસભાઓએ પોતાની જરૂરીઆતોના પ્રમાણમાં પોતાનાં કારોગારી મંડળોને વત્તીઓથી સત્તા આપવી જ જોઈએ.

હોંદના ભાષાઓ પ્રમાણે વિભાગ યાગ, અમલદારોનું ખ્યાન રચાનિક જરૂરીઆતો અને ભાવના ઉપર એકાગ્ર યાગ તથા સુદાઇ આવેલાં સભ્ય મંડળો ધારાસભામાં બદલતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે એ સર્વ તો પૂર્વની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ વાનાવરણ જ, પણ તે ઉપરાંત હોંદમાં અને જગતમાં પ્રગતિમાન વિચારોને જે પણ પ્રત્યે સહાનુમૂલિ અને પક્ષનું ચિન્તન આવશ્યક લાગ્યાં છે, તે તોકથાચનનું તત્ત પણ આ રોજનાથી ધીમે ધીમે ધીમે દાખલ થઈ શકશે.

હિંદી રાજકીય સુધારા ઉપર એક ચાદિ

૩૩. તાત્કાલિક તપાસની અનુકૂળતા સાર પાર્લામેન્ટના બીલમાં જે યોજના રજુ કરવામાં આવી છે, તેની અંદર આ યોજના પ્રમાણે સૂચવવામાં આવેલા ફેરફારનું તારણ આ નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

- ૧ સાહિયારો કમિટિની ભલામણ પ્રમાણે પ્રાંતિક ધારાસભાનું બંધારણ રચવું જોઈએ. પરંતુ તેમાં અપવાદ એટલો કે અધિકારી સભ્યોની જ નીમનો ક કરવાનું રાખી બીન અધિકારી સભ્યોની નીમનો ક કરવાનું બંધ કરવું. (પૃ. ૭)
- ૨ સામાન્ય યુગ્મશીન પરિણામ અંદર થયા બાદ કોમી બેઠ રાખ્યા સિવાય યુદાયલા સભ્યો પૈકીના એકને ગવર્નરે પોતાના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે પસંદ કરવો. (પૃ. ૧૦)
- ૩ પોતાના મુખ્ય પ્રધાન સાથે મંત્રણા કરી ગવર્નરે ધારાસભામાં અધિકારી સભ્યોની નીમનો ક કરવી. (મુખ્ય પ્રધાનની સાથે મંત્રણા કરવાનો) ઉદ્દેશ એ છે કે તેથી કાર્યદક્ષ અને સહાનુભૂતિ ભરેલી વહીવટ કરનારા અધિકારીઓની પસંદગી થાય. (પૃ. ૧૦)
- ૪ આ પ્રમાણે રચાયેલી ધારાસભામાંથી પોતાના મુખ્ય પ્રધાનનો અભિપ્રાય લઈ ગવર્નરે પોતાના કારભારી મંડળમાં જે સરકારી અને જે યુદાયલા સભ્યો નીમે જેથી કારભારી મંડળમાં કુલ સભ્યોની સંખ્યા ૭ની થાય. (પૃ. ૧૧)
- ૫ જે સરકારી અને યુદેશ સભ્યોની કારોબારી સરકાર અને, તેના પ્રત્યેક સભ્યનો દરજ્જો અને સત્તા સમાન રહેવા જોઈએ. (પૃ. ૧૧)
- ૬ નીમનો ક કરનાર સત્તાધીશ તરીકે ગવર્નરને કારોબારી મંડળના એક કે સર્વ સભ્યોને રજા આપવાની સત્તા હોવી જોઈએ. (પૃ. ૧૨)
- ૭ ધારાસભાને તાત્કાલિક સંપૂર્ણ જવાબદારી ન આપી દેવી, પરંતુ જે સમગ્ર ધારાસભા બહુમતિથી કારોબારી મંડળના સભ્યો સામે અવિશ્વાસનો સીધો ઠરાવ પસાર કરે તો કારોબારી મંડળના પાંચે સભ્યોએ પોતાનું સ્થાન છોડવું પડશે. (પૃ. ૧૨)
- ૮ ગવર્નરે જાજતા વિધિથી ધારાસભા ખુદી મૂકશે અને બંધ કરશે, તથા ખાસ પ્રસંગોએ અથવા તો કોઈ અતિ મહત્વનો પ્રસ્તાવ નિવેદન કરવા ધારાસભામાં હાજરી આપશે. પરંતુ સાધારણ રીતે તે ધારાસભાની ચર્ચામાં કે વાદવિવાદમાં ભાગ નહીં લે; તેમ તેમાં હાજર પણ નહીં રહે. (પૃ. ૧૧)
- ૯ ધારાસભાના પ્રમુખસ્થાને એક નિયામક કે અધિષ્ઠાતા રહેશે. અને તેની નીમનો ક ગવર્નર કરશે પરંતુ આગળ જતાં પોતાને યોગ્ય જણાતાં અધિષ્ઠાતાની પસંદગીનું કાર્ય ગવર્નર ધારાસભાને સુગ્રત કરશે.

(પૃ. ૧૭)

- ૧૦ અંદાજપત્ર સમગ્ર કારોબારી મંડળે ઘડવું, અને સંપૂર્ણ ચર્ચા માટે ધારાસભા સેનમુખ મૂકવું પરંતુ પોતાની ફરજ અદા કરવા માટે જે આવશ્યક જણાય તો પોતાના કારોબારી મંડળ સાથે મળી ગવર્નરને અંદાજપત્રનો મૂળનો આંકડો કાયમ રાખવાની સત્તા રહેશે. (પૃ. ૧૭)

૧૧ બીજામાં સૂચવેલા ધોરણે વડીધારાસભાનું બંધારણ ધડવું, પણ કૌંસીસ ઓફ સ્ટેટ " નું બંધારણ બુદ્ધી રીતે રચવું. ગવર્નર જનરલ અને તેના કારોબારી મંડળના સભ્યો, એક અધિકારી અને એક બીન અધિકારી પ્રધાન: એ પ્રમાણે દરેક પ્રાંતમાંથી બબ્બે સભ્યો: તથા વાઇસરૉયે નીમેશ પાંચ અધિકારી તજ્જો (Expert) મળી " કૌંસીસ ઓફ સ્ટેટ " માં રહ સભ્યો થાય. " કૌંસીસ ઓફ સ્ટેટ " ની સુલત ત્રણ ધારાસભાની મુલત જોટલી અર્થોત ત્રણ વર્ષની રાખવી. (પૃ. ૨૧)

૧૨. કૌંસીસ ઓફ સ્ટેટનું બીન અધિકારી પ્રમાણ વધારવાની અને પ્રાંતિક અસ્મિતા વિકસાવવાની સારી રીત એ છે, કે બની શકે ત્યાં સુધી " એક પ્રાંતમાં એક ભાષા " એ ધોરણે પ્રાંતોની પુનરુચના કરવી. એવો શુભાર બાંધવામાં આવ્યો છે, કે એક પ્રાંતમાં એક અથવા બહુતો બે મુખ્ય પ્રાંતિક ભાષાઓ રાખી, વીશ પ્રાંતો થાય એવો વિશાળ હોંદુરયાન છે. પરંતુ પ્રાંતોની પુનરુ યોજનાની તપાસ થાય, ત્યાં સુધી રાહ જોઇ થોભી જવું ઇષ્ટ કે શક્ય નથી. એટલે કાપરો પસાર થાય તે પહેલાં નહીં, પણ તે પછી આ તપાસ કરવી. (પૃ. ૫-૬)

૩૪ આ યોજનામાંના સુધારાઓને અમલમાં ચૂકવા માટે ખરડામાં (Bill) કરવા જેવા ફેરફારો સરળ અને યોગ્ય છે, તથા મોટે ભાગે કેટલીક શુંચવણ ભરેલી કલમો દૂર કરવામાં સાહાય્યભૂત થાય એવા છે. બીજાની જે કલમોમાં સુધારા વધારા થશે તે પણ બહુ નથી. પ્રથમ ' પરિશિષ્ટમ ' માં માત્ર એટલોજ ફેરફાર થશે કે નીમેશ બીન અધિકારી સભ્યોનું ખાનું નીકળી જશે અને તેના રથાને પ્રમાણમાં હીરસે પડતા નીમેશ સરકારી સભ્યોનું ખાનું દાખલ થશે. મેં સૂચવેલા સુધારા વધારા સહિત તૈયાર કરેલી ખરડાની નકલ આ સાથે જોડી છે.^૧

સંપૂર્ણ.

^૧ આનું પુનરુદ્ધલ થયું નથી.

રજવાડાંઓની મુશ્કેલીઓ.

લેખક:—પ્રો. કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ., વડોદરા.

ગયા ડિસેમ્બર માસના અંકમાં મેં આપણાં રજવાડાંઓની કેટલીક ઉત્કૃષ્ટતાઓ ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ લેખમાં હું તેમની મુશ્કેલીઓ ઉપર “દેશી રાજ્ય”ના વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું.

રજવાડાંઓની કેટલીએક મુશ્કેલીઓ તો કુદરતી જ છે—કુદરતી એટલા માટે કે તે મુશ્કેલીઓ તેઓ એકલે હાથે કદિ ઉકેલી શકશે નહિ, એમ માઈ માનું છે.

પહેલું, તો, અમલદારવર્ગની ભરતી કરવા માટે અત્યારે રજવાડાંઓને પારાવાર મુશ્કેલીઓ નડે છે એમ હું જોઈ શક્યો છું. નાનાં રજવાડાંઓને તો વિના ઉપાયે બ્રિટિશ અમલદારો ઉપર જ અવલેખન રાખવું પડે છે. તેઓ બ્રિટિશ રાજ્યની સાથે સંધિપત્રોથી, અવકારથી ને બીજા પ્રકારે એવી રીતે સંડોવાયેલાં છે કે તેમને બ્રિટિશ મુશ્કેલીના અમલદારોની મદદથી કારભાર કર્યો સિવાય છુટકોજ હોતો નથી. જે બ્રિટિશ અમલદારો નાનાં રજવાડાંઓમાં નોકરી અર્થે જાય છે, તેઓ સાધારણ રીતે તાબેદાર અમલદાર વર્ગના માણસો હોય છે. તેમની કેળવણી, તેમની દૃષ્ટિ, તેમની ભુદિ, તેમની આવડત, એ બધું બહુ પ્રતિકાસુક્ત તો હોઈ શકતું નથી જ. ધણીવાર એવું બને છે કે જુદાં ને વાનપ્રસ્થ થયેલા બ્રિટિશ રિયાસતના અમલદારોને અઢીગણા કે તેથી પણ વધારે પગારો આપીને નાનાં રજવાડાંઓના રાજાઓ; પોતાની પાસે રાખે છે. પરિણામ શું આવે છે? આ અમલદારો રાજાઓને દબાવે છે ને રાજ્યમાં પ્રજાના સિતનો કારભાર તો ખાસ ચલાવતા નથી. આપણાં નાનાં રજવાડાંઓ નખળાં, ઘાટવિનાનાં, દેવાદાર તથા પ્રજાહિત તરફ એકદમ બેદરકાર લાગે છે તેનું મુખ્ય કારણ બને તો આ ન્યૂનતા લાગે છે. રાજા કુમાર-અવસ્થામાં રાજકુમાર કોલેજમાં ભણેલા હોય, ઘેર આવે ત્યારે પ્રતિલાઘ્ન્ય કારભારીમંડળ બુએ; જનાનામાં બાઈઓ પણ કેળવણી વગરની હોય; દેશાવરનું કાંઈ જ્ઞાન ન હોય; પ્રજા તરફથી પણ સુધારાઓને માટે કોઈ ખાસ માંગણી થતી હોય નહિ; રાજકુમાર કોલેજમાં કોઈ Inspiration-જનનનો આવેશ—કે મંત્ર મળ્યો હોય નહિ; એટલે પછી આ વીસમી સદીની લગભગ અધવચમાં આપણે આજ્યા છતાં કેઈ સુસિક્ષિત કે અતુલવી બ્રિટિશ નાગરિક આવે સ્થળે જાય ત્યારે તેને તદ્દન “લુની દુનિયા” જ લાગે તેમાં નવાઈ પણ શી? આ રાજ્યતંત્રને મધ્યયુગના રાજ્યતંત્ર Mediavalismનું નામ સામાન્યતઃ આપવામાં આવે છે પણ એ રાજ્યતંત્ર નહિ પણ રાજ્ય વિનશ્નું તંત્ર છે. હિન્દમાં બ્રિટિશ લશ્કરની હયાતીને લઈને એ રજવાડાંઓને વિના આપાસે મળેલી માત્ર સગવડ જ છે અને જરાક બહારનો ઘોષ લાગતાં

એ તંત્ર-તંત્રનું નામ પણ તેને મળવું જોઈએ નહિ-આપોઆપ ગમતી પડે એવું તંત્ર છે. એ ગમતી પડતાં નુકસાન પ્રગટે નહિ પણ તે જોખમી થઈ ગયેલા તંત્ર ઉપર નક્કી રાજવંશને જ છે. આ નિર્બળતા આપણાં રજવાડાંઓના દરબારોમાં અત્યારે સુખરૂપ મનાય છે તેમાં ગંભીર ભૂલ સમાવેલી છે. તેનું નિવારણ એક જ રીતે થઈ શકે છે. રાજ્યને બ્રિટિશ અમલદારોની “પાંચરાયોળ” બનાવવાની હવે જરૂર જ નથી. રાજવંશના માણસોને જ હવે કારભારની ફેગવણી આપવાની જરૂર છે. નાનાં રજવાડાંઓની પ્રગમમાંથી પ્રતિભાશાળી પુરુષો પાકશે તો પણ તેઓ કારભારમાં નહિ જોડાય. તે માટે રાજપુરુષોને જ કારભારની તાલીમ આપવાની જરૂર છે. આ રાજપુરુષો ક્ષત્રિય છે, તેથી તેમની પાસે આ ધર્મ વૃત્તિ શા માટે કરાવવી એ ખોટો ખ્યાલ હવે છોડી દેવો જોઈએ. સુવાવર્યામાંથી જ તેમને ફેગવીને બ્રિટિશ હિંદના વહિવટના જ્ઞાનનો તેમને અનુભવ કરાવી તેમને રાજ્યના કારભારમાં શા માટે રોકી શકાય નહિ? પહેલેથી જ તેમને એ દિશાનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. કેટલાંક રજવાડાંઓમાં હું આ પ્રયોગો જોઈ છું પણ તેમાં વળી એક ભૂલ જ જાતની ન્યૂનતા મને મળી આવે છે. વગર લાપકાતે રાજકુમારોને કારભારમાં મૂકવામાં આવે છે. આવી યોજનાથી તો કારભાર ઉઘટે નજીબો મરી જાય છે. હીસા કારભારથી પ્રગ્મને તો નુકસાન છે જ; પણ પ્રગ્મને એ નુકસાન ખીજ રીતે મિટવી શકશે. ખેડુતો ઉપર જુલમ થતો હશે તો તેઓ ખીજે શકશે તો ખીજે જશે ને ત્યાં ખેતી કરશે; વેપારીઓ ઉપર જુલમ થતો હશે તો તેઓ ખીજે વેપારધંધા વસાવશે; રાજ્યમાં ફેગવણીની સંસ્થાઓ નહિ હોય તો લોકો પોતાનાં બાળકોને યોગ્ય ફેગવણી લેવા બહાર નોકલશે; પાસે પૈસા નહિ હોય તો જાતિના કે ખીજ હરકોઈ સંસ્થાના ઉછીના પૈસા લઈ લોકોનાં લાણીવશે; પણ રાજવંશ ક્યાં સુધરશે? ને બહાર સુધરીને પછી પાછો તે રાજવંશ ક્યાં જશે? રાજવંશીઓ ખીજે વેપાર નહિ ખેડે, બહુ લાગે નોકરી નહિ કરે; એ લોકો તો પાછા સ્વદેશ જ આવવાના. માટે જ અહીં લખવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યકારભારની નજાબત એકંદરે પ્રગ્મને જોડવી હાનિકર્તા છે તેનાથી ઘણી વધારે રાજવંશને હાનિકર્તા છે. અદારમાં ને ઓગણીસમાં સૈકાનાં આપણાં રજવાડાંઓના કારભારો સડી ગયા હતા. પરિણામ શું આવ્યું? હિંદુસ્તાનને આખો નકશો ફરી ગયો. જેમ જનરને, શેકનો પ્રયોગ આપનાં તુરતજ ટપોટપ રૂપાંતર પામી બધા દાણાની ધાણી થઈ જાય છે, તેમ અદારમાં સૈકામાં આપણાં ઘણાં નાનાં મોટાં રજવાડાંઓ બ્રિટિશ શેકના પ્રયોગ ઉપર ચડતાં “ધાણીરૂપ” થઈ ગયાં ને નવાં નવાં રૂપાંતરો પામ્યાં. પણ ક્ષેત્ર રાજકુમાર કાલેજમાં કે રાજકુમારોને જ માટે ઉભી કરેલી ખીજ પ્રકારની શાળામાં આપણો આ તાલેજ દનિદાસ તેના અંશ સ્વરૂપમાં શીખવાય છે? ગયા મહાયુદ્ધમાં જે ચાર મારા કેટલાએક રાજવંશીઓ જઈ આવ્યા એટલે તેઓને શું યોગ્ય લાકરી તાલીમ મળી ગઈ એમ માનવાનાં આવે છે? તેમના વડાઓ અથવા પુરાગામીઓ ઓગણીસમાં પંચસોના, હમરના, એવા ચંદના ઉતરતા મનસખદારો હતા ને ક્રમે ક્રમે તેઓ

આંચકઝારી, સાતકઝારી, ને વદશકઝારી, થતા, સુબેદારી-બોગવતા ને આનસિંહ બોવા રાજવંશીઓ ને રાજ્યો મોગલાઈનાં નાશ સાચવતા. સ્પષ્ટ લખાણ કરીએ તો અત્યારના રાજવંશીઓ ખોટા મોલાના ખ્યાલમાં પડી ગયા છે અને તેથી તેમને યોગ્ય તાલીમ મળી શકતી નથી. ક્યો રાજપુત કે રાજવંશી સુનિબરસિટીની પરીક્ષામાં જોખરે આવ્યો? એ પરીક્ષામાં પણ મગજ, મન ને શરીર અમુક પ્રકારની કસોટીએ ચડે છે તે વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિના કે શિક્ષણના વિરોધીઓ જૂલો જાય છે. વળી શું વિક્રતા ક્ષત્રીયનો સ્વભાવ નથી? કુબળચંદ્રે ભગવદ્ગીતા વગર વિક્રતાએ બોધી હશે? જનકે યાતુવદકથનો સંવાદ અભાણ દશમાં વિચાર્યો હશે? ચાર વેદોનું અધ્યયન તો કરેક રાજપુતનું પ્રાચીન કર્તવ્ય હતું. કોઈ લેખક કે વિચારક આ યુગમાં રાજપુતોને વેદાભ્યાસ કરવાનું નહિ કહે; પણ આખું સમાજમાં Liberal Education-સંસ્કૃતિવાન પુરુષે પ્રોત્સાહ કરવા યોગ્ય ગણાતું-શિક્ષણ આપણા પ્રાચીન રાજપુતો અવશ્ય લેતા; નો મછી ચાલુ જમાનામાં મનાતા Liberal Education ને માટે રાજપુરુષોએ શા માટે તાલીમ ન આપી? પણ આ વિષય વળી કોઈ બીજા પ્રસંગે હું જોઈ લખશ. અત્યારે અહીં એટલું જ કહેવું છે કે રાજવંશીઓને યોગ્ય તાલીમ આપી તેમને રાજ્યકારભારમાં લેવા ને એવી રીતે નાનાં રજવાડાંઓની સારા કારભાર કરવાની એક સુરક્ષેલી ટાળવી; એ યોગના દ્વારા રાજવંશ સુધરશે, પ્રજા આગાહ થશે ને રાષ્ટ્રીય આકૃતિ-અનિ કયા દેશમાં આવી આફનો નથી આવી વખતે-રાજધન-રાષ્ટ્રધન થઇ પડશે. એજ રાજપુરુષો, રાષ્ટ્રપુરુષો-પ્રજાપુરુષો-રાષ્ટ્રનેતાઓ-યઇ શકશે. કોઈ કોઈ રાજપુરુષને આવું મીઠું શું નહિ આવતું હોય-તે પણ બીચારો હિંદવાસી માનવજન છે; પણ એ માટે તપોવનો તાલીમખાનાંઓ-અત્યારે રજવાડાંઓમાં નથી ને હિંદમાં છે તો તેનો લાભ રજવાડાંઓ લેતાં અચકાય છે. મોગલ પાદશાહો પોતાના શાહજાદાઓને જ્યાં સુધી એવાં તપોવનમાં તપાશ્વર્યા કરવા મોકલતા ત્યાં સુધી મોગલાઇનું નરે રહ્યું, જ્યાં સુધી પેશવાઓએ પોતાના પુત્રોને એવી તાલીમ આપ્યાં કરી ત્યાં સુધી પેશવાઇનું તેજ સર્વ વ્યાપી થઈ રહ્યું. યહલો આશ્ચર્ય પેશવા “મૂછનો દોરા” કૃત્યો કે તુરતજ પેશવાપદ પામ્યો હતો; ત્રીજો પેશવા આશ્ચર્ય પેશવા “મૂછનો દોરા” કૃત્યો કે તુરતજ પેશવાપદ પામ્યો હતો; ત્રીજો પેશવા આશ્ચર્ય પેશવા, અત્યારના રાજપુરુષો માત્ર “પોલો” કે “ક્રિકેટ” કે “ફૂટબોલ” રમતા હોય છે ત્યારે શાહુ રાજનો એ પેશવા-સુખ્ય પ્રધાન-થયો હતો; ને સત્તર વર્ષના માધવરાવ પેશવાએ જુદા કાકા સવોળા ને પણ તેજ સાળાના શિક્ષણ વડે મહાત કંગેરી હતો. આપણે આપણા તાજેજ ઇતિહાસ જૂલો જતા જઈએ છીએ અને આશ્ચર્ય, આજીજ, ને માધવરાવ માત્ર પેશવાઓજ થયા એટલું જ વાંચી ઇતિહાસનાં પુસ્તકોને અને સાથેજ ઇતિહાસના ચિરંજીવ મંત્રોને કેરે મૂકીએ છીએ. અંગ્રેજ “ટયુટરો” આવું શીખવી શકે પણ કેમ?

હવે હું મોટાં રજવાડાંઓની આજ. સુરક્ષેલી : ઉપર અહીં લખીશ. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે સુનંદા હિન્દી સિબિલિયનો મોટાં રાજ્યોના કારભારીઓ થવામાં મગજી

માનવા. કારણ એ હતું કે બ્રિટિશ હિંદમાં તેમને એવો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નહિ. રમેશ-ચંદ્ર દેસાને માટે વાઇસરૌયની કાઉન્સિલમાં જગ્યા હોત તો તેઓ વડોદરે દિવાન થવા આવત કે કેમ તે મને તો સંકારપદ લાગે છે. હવે વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઇ છે ને દિવસે દિવસે રજવાડાંઓ માટે તે પ્રકારની વસ્તુ સ્થિતિ તો વધારે ને વધારે ખરાબ થતી જશે. હવે હિંદુત્રો વાઇસરૌયની, ગવર્નરની ને હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલોમાં બેસી શકે છે ને ત્યાં પોતાના દેશનું ભવિષ્ય અંગ્રેજો સાથે સમાન કોટિમાં બેસી ધડી શકે છે. હવે હિંદુત્રો ધારાસભાઓના પ્રમુખો થઈ શકે છે અને ગવર્નરથી નીચેના જ હોદ્દાનું માન માણી શકે છે. હવે હિંદુત્રો પ્રધાનો થઇ શકે છે ને ધારાસભાઓને ને પ્રાંતને દોરી શકે છે. કોઈ હિંદી હવે પ્રાંતનો ગવર્નર પણ થઇ શકે છે ને ઇંગ્લંડમાં આમીરોની સભામાં વેશાનુગત હોદ્દો મેળવી શકે છે. હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે કોઇ દેશાવર પણ જઇ શકે છે. આવાં અમર માન મૂકી હવે કેાણ વટેમાર્ગુ થઈ મોટાં રજવાડાંઓમાં “કારમાઈ” કરવા આપશે? આ વસ્તુસ્થિતિ દિવસે દિવસે “રીઠી” થતી જશે ને તેમ તેમ રજવાડાંઓની પરિસ્થિતિ પણ વિશેષ મુશ્કેલીવાળી થતી જશે. મોટી નોકરીઓ પણ હવે હિંદવાસીઓ માટે વધારે પ્રમાણમાં છૂટી થતી જાય છે ને વધારે છૂટી થશે. કોઈક રજવાડાંઓના વતનીઓ અત્યારે આ મોટી અમલદારી કરે છે; રજવાડાંઓના જીવિશાળી યુવકો રજવાડાંઓમાં નહિ પણ બહાર અમલદારી કરવા જશે, કારણ કે નોકરીના નિયમો, પગારો, અધિકાર, માન, દર-કમાં બ્રિટિશ હિંદ રજવાડાંઓ કરતાં વધારે સાફ છે એમ તેઓ માને છે. આ કારણથી પણ મને તો ભય રહે છે કે રજવાડાંઓ ને વખતસર નહિ એતે તો-તેમના શિર ઉપર મોટું ભય રહેલું છે. કેટલેક સ્થળે આ ભયનું નિવારણ કરવાના ઉપાયો પણ લેવાતા જાય છે. પણ તેની દિશા મને તો ખોટી લાગે છે. એ બાબત ઉપર હું હવે વાચકનું ધ્યાન ખેંચીશ.

બ્રિટિશ હિંદમાં મોટી નોકરીઓ યુવાન સિવિલિયનઓને આપવામાં આવે છે. ને એ લોકોને ઇંગ્લંડની તાલીમ મળેલી હોય છે. આ પ્રધાનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે આગળ ઉપર હિંદમાં યોગ્ય શિક્ષણ સંસ્થાઓ નહોતી; બ્રિટિશ કારભારમાં બ્રિટિશોનું પ્રમાણ હ-મેશાં વધારે રહેતું જોઈએ એવી હિંદના રાજ્યકર્તાઓની હતી પણ ખાસ માન્યતા છે. તે માન્યતા પણ આ પ્રધાન બીજાનું મુખ્ય કારણ કહી શકાય. બ્રિટિશ હિંદના કારભારનાં મુત્રો એવી તો સુંદર રીતે ધડાયાં છે કે એક વૃદ્ધ ઉપર અમલદાર વાનપ્રસ્થ થાય એટલે બીજાને અમલદાર તેનું કામ સાચવી લેવા તૈયાર હોય જ. કારભારને માટે બ્રિટિશોને આ મુદ્દાથી આપણે ત્યાં જરા પણ મુશ્કેલી પડતી નથી. હિંદીઓએ આ અમલદારમંડળની વ્યવસ્થામાં કેવા ફેરફારો કરવા જોઈએ તે આદી અર્ચવાતી બીજકુલ જરૂર નથી; જો કે તે બાબતમાં મારા નમ્ર મત મુજબ આપણા દેશનાયકોએ યોગ્ય વિચાર બીજકુલ કયો નથી. હવે આપણાં મોટાં રજવાડાંઓ અત્યારે બ્રિટિશ તાલીમ લીધેલા માણસોને પોતાના કાર-ભારમાં કેવી રીતે રોકે છે તે આપણે જોઈએ.

અમલદારે બ્રિટિશ તાલીમ લીધેલી હોવી જોઈએ, એટલું આપણા કેટલાક નૃપતિઓ બ્રિટિશ હિંદમાં જુએ છે. તેઓને ઉંચી પ્રતિના દિદીઓ તો આ પ્રયોજન માટે મળે જ નહિ, કારણ કે તેઓ તો પુરત જ બ્રિટિશ તંત્રમાં ગોઠવાઈ જાય છે; એટલે તેમને ઉતરતી પંક્તિના દિદીઓ લેવા પડે છે. આ રજવાડાંઓનું આંતર તંત્ર વ્યક્તિતંત્ર હોય છે અથવા બ્રિટિશ હિંદ જેટલું વ્યવસ્થિત તો જરા પણ હોતું નથી. તેથી ઉતરતી પંક્તિના દિદી યુવકો આવા ઉતરતા રાજ્યતંત્રમાં ભરજીવાનીમાં ગોઠવાય છે તેથી રાજ્યતંત્ર ઉલટું વિશેષ અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. કેટલેક સ્થળે આ ન્યૂનતા ખીજે પ્રકારે મીટાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. યુવકોને રાજ્યના ખર્ચે યુરોપ મોકલવામાં આવે છે. પરિણામ જાણુ ઇન્જાવા જોગ તો આવતું નથી, કારણ કે યુવકોની ચુંટણી વ્યક્તિઓના સ્વાર્થ ઉપર થાય છે.

આ માટે મને તો એક જ ઉપાય સૂચવવાનું મન થાય છે. રજવાડાંઓના વતનીઓને રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવવા; તેમની યોગ્યપોગ્યતા પદ્ધતિસર માપવી; તેઓ પાકા અનુભવીઓ થાય ત્યારે રાજ્યખરચે તેમને દેશાવર મોકલવા; ત્યાં તેમને ડિગ્રીઓ અપાવવી નહિ; તેમને ઇંગ્લંડમાં જ ન રાખવા; તુર્કી, રશિયા, જર્મની, ફ્રાંસ ને અમેરિકાનો લાભ પણ તેમને મેળવી આપવો; ને પછી એ પ્રમાણે કારભારને વ્યવસ્થા ઉપર મૂકવો. બ્રિટિશ હિંદનું ખોટું અનુકરણ કરવાથી રાજ્યની લગામ શિથિલ થઈ જાય છે અને તેથી રાજ્યોને વિના કારણે અપજશ મળે છે.

ઉપર આપણે રજવાડાંઓની એક મુખ્ય સુરક્ષેલી જોઈ. રાજ્યતંત્ર બ્રિટિશ હિંદના તંત્ર જેવું કેમ બનાવવું, તેના કેટલાએક ઉપાયો પણ ઉપર આપણે જોયા. આગળ ઉપર ખીજી સુરક્ષેલીઓ ઉપર પણ વાંચકનું ધ્યાન ઝેલવામાં આવશે; પણ લેખ પૂરા કરતી વખતે મોગલાઈના ઇતિહાસના વયોવૃદ્ધ અભ્યાસી અને કલકત્તા વિદ્યાપીઠના વાઈસ ચેન્સેલર પ્રો. જહુનાથ સરકારનાં પશ્ચિમ અવસ્થાની આલમગીરી (ઔરંગઝેબી) નોકરશાહી ઉપરનાં વાંકથો રજવાડાંઓના ધુરંધર મુત્સદ્દીઓ સમક્ષ મૂકવાનું સહેજ મન આવે છે:—

The retrogression of mediaeval Indian civilization under Aurangzib is noticeable not only in the fine arts, the decay of which was only the outward manifestation of it but still more in the low intellectual type of the new generation. As the 17th century wore on, the older nobility, nourished on the manly traditions of Akbar and Shah Jahan, gifted with greater independence of spirit and trained with greater resources and responsibility, gradually died out, and their places in camp and court were taken by smaller men, supplied with poorer resources by the suspicious Aurangzib,

afraid to exercise responsibility and initiative, and seeking to advance themselves by sycophancy. The exceptionally prolonged life of Aurangzib with its ever-increasing store of experience and information made him intellectually dwarf the younger generation. × × The growing pessimism of the older men, which we find reflected in the letters and anecdotes of the time and even in the works of thoughtful historians, bears witness to the moral decay of the governing classes.

It is true, as Sadulla remarked in reply to a pessimist, "No age is without men of ability. What is needed is a wise master to find them out, cherish them, get his work done by them, and never lend his ears to the whispers of selfish men against such officers." But this wise principle was not followed in Aurangzib's years, and it was altogether discarded by his successors. Career was not freely opened to talent. The public service was not looked upon as a sacred trust, but as a means of gratifying the upstart, the sycophant, the well groomed dandy, the great man's kinsman, and son's of old official families. Bigotry and narrowness of outlook under Aurangzib and vice and sloth under the later Mughals ruined the administration of the Empire and dragged down the Indian people along with the falling Empire.

Sarkar's Aurangzib, Vol. V, p. p. 455-57.

દેશી રાજ્યોમાં ન્યાય ખાતું.

લેખક:—ડૉ. કરીમ મહમદ ખાસ્તર. એમ. એ, એલએલ, બી.

પ્રથમ અંગ્રેજી રાજ્યના ન્યાયખાતાનું બંધારણ તપાસીએ: કારણકે ઘણાંપણ દેશી રાજ્યોએ બનતા સુધી અંગ્રેજી બંધારણની જ નકલ કરેલી છે.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં કોર્ટો ત્રણ દરજ્જાની હોય છે: એડીશનલ, અપેલેટ અને હાઇકોર્ટ; અને તે ઉપર ખાસ પ્રીવી કૌન્સિલ.

પ્રથમ દરજ્જાની ચૂંટ કોર્ટોમાં દીવાની અને ફૅન્જદારી કામેની અદાલતો જુદી જુદી છે; પરંતુ બીજી પગથીએ જેકે સંમિશ્ર ઘર્ષ જાય છે. પ્રાથમિક કોર્ટો પૈકી ફૅન્જદારી કોર્ટોનું બંધારણ સુધારવા જેવું છે, એમ ચારે તરફથી જુમ છે. રેવન્યુખાતાના અગ્રણીઓ, તે જ માહરૂદ્દો હોય છે; અને તેથી ઈન્સાફી અને કારોગારી ખાતાં બેમાં થઇ જવાથી, રૈયાતને ધણીવાર “ચોખ્ખો” ઈન્સાફ મળતો નથી, તેની ફરિયાદો થાય છે. આ ફરિયાદો વલ્લુક વિનાની નથી. અંગ્રેજ સરકાર પણ એ વિશે વિચાર ચલાવે છે. પણ વિજેરી તરફ નજર રાખવાથી આ સુધારો જલદી હાથ ઉપર લેવાતો નથી. બીજું કારણ એવું પણ છે કે, કારોગારી અગ્રણીઓ પાસેથી ન્યાયની સત્તા લેઈ લેવાથી તેગની આખર prestigeને હાનિ થવાનો સંભવ છે! બીજી દલીલ તદ્દન હારવાસ્પદ છે, અને ખેડેલી દલીલમાં વલ્લુક નથી. હાલના સમજજળજોની થોડી સંખ્યા વધારવી પડે એટલું જ, તેઓ એલએલ. બી. હોવાથી જેકે કામ વિશેષ સરળતાથી કરી શકશે.

આ તો અંગ્રેજી ન્યાયખાતાના બંધારણ ઉપર દીકા થઇ. પરંતુ તે જરૂરી છે. દેશી રાજ્યોએ મોટા ભાગે આ જુદા સુધારેલી છે. વડોદરા અને કાઠિયાવાડનાં ઘણાંપણ રાજ્યોમાં ફૅન્જદારી અને દીવાની કામ પ્રાથમિક કોર્ટોમાં પણ, એક જ અમલદાર કરે છે, રેવન્યુખાતાના વહીવટદારો વા ચાણુદારો ઈલાખદા હોય છે, અને એમને માત્ર રેવન્યુ કામ પુરતી માહરૂદ્દની સત્તા આપેલી હોય છે. ફૅન્જદારી શુન્હાઓ માટે તે સત્તાનો તેઓ ઉપયોગ કરી શક્તા નથી. આમ થવા છતાં, વહીવટદારોની, નથી તો આખર હલકી પડતી, કે નથી તેમના કામમાં કોઈ અગવડ આવતી. અને દેશી રાજ્યોના ન્યાય ખાતાના અગ્રણીઓ ઘણા ખરા એલએલ. બી. હોવાથી ન્યાય તોળવામાં હરકત આવતી નથી.

પણ, દેશી રાજ્યોમાં આ જામનમાં મુશ્કેલી નડે છે. વડોદરા જેવાં પ્રથમ પંક્તિનાં રાજ્યો મોટાં અને ત્યારે આવકવાળાં હોવાથી નીચલા અમલદારોને પણ સારો, સંતોષ ઉપજે તેવો પગાર આપી શકે છે. પરંતુ એથી ન્હાનાં, ‘બીજા વર્ગ’નાં રાજ્યોમાં શરૂઆતનો પગાર એછો હોય છે: માસિક રૂ. સોની આજી પાછી હોય છે. એ તો ઉધાકું છે કે આટલા ટુંકા પગારમાં ‘હોશિયાર’ એલએલ. બી. મળવા મુશ્કેલ છે. કદાચ, કોઇ હોય તો લાંબો સમય ટકે નહિ. કોઈ ટકી જાય તો ભવિષ્યમાં પુરના પ્રેમોદાનના અભાવે

લાંચ, રૂચવતને માર્ગે ચઢી જાય છે. વડોદરા જેવાં વ્યવસ્થિત બંધારણનાં રાજ્યોમાં યે આવી શુભો પડે છે. છેક ત્રીજા વર્ગનાં-ન્હાનકડાં રાજ્યોમાં તો સ્થિતિ અતિ વિપરીત છે. એક જ માણસ મુન્સફ, માજિસ્ટ્રેટ, વહીવટદાર, ત્રિજેરી અમલદાર, રજીસ્ટ્રાર, વગેરે વગેરે હોય છે, અને આટલા બધા હોદ્દાઓની જવાબદારી અને લાભઓ છતાં પગાર જુઓ તો નામનો સો, દોસો અને બેસો તો ઘણો થઈ ગયો !

ખેર ! ન્હાનાં રાજ્યોને વધારે પગાર આપવો ન પોસાય એ તો ઉઝાડી વાત છે. છતાં અતુલની અને લાયક માણસો મેળવવા હોય તો મ્હોટાં રાજ્યોના વા અંગ્રેજી રાજ્યોના પેન્શનરો શોધવા જોઈએ. આ વયોવૃદ્ધ અમલદારો દરેક હોવાથી રાજ્યના બીજા અમલદારો ઉપર પણ વધારે સારી અસર કરી શકે. કદાચ જુવાન રાજ્યોને પણ એવા અમલદારો ઘણાં કામમાં સલાહકાર નીવડી શકે. છેવટે, એટલું તો સંભાળવું જોઈએ કે ન્હાનાં રાજ્યોમાં, ઘણાં હોદ્દા ભેગા કરી, સાધારણ પગારમાં પુષ્કળ જવાબદારી એકઠી કરી, લાભઓની જગ્યામાં જુવાન માણસને મૂકવા એ બિન જોખમ ભરેલું છે.

દરેક માણસને પોતાનું લવિષ્ય સુધારવા અને વધારવાની તક મળવી જોઈએ. દેશી રાજ્યોમાં નીચેના હોદ્દાઓ ઉપર જે માણસો આવે-તહેમને ધીરે ધીરે ઉપરના હોદ્દાઓ મળવાનો અવકાશ રહેવો જોઈએ. જે એમ હોય નેજા જુવાન માણસો તે રાજ્યમાં લાંબો વખત રહી જાય; અને સાથે સાથે જો તે અમલદાર ધૈર્યથી ડરતો હોય તે પ્રમાણિક રહેવા વધારે સંભવ છે. જે ઉપરની જગ્યાઓ નીચેના માણસો માટે ખુલી હોય તો નીચેના અમલદારો, કદાચ ધૈર્યના ડરને લીધે નહિ, તો ઉપરી જગ્યાની લાભઓને લીધે, અને તે માટે વધારે લાયક બનવા ખાતર પણ, પ્રમાણિક-થવા પ્રેરાશે.

ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં પગારનું કમવાર ચરતું ધોરણ નહિ હોવાથી, જે પગાર આજે મળે તે જ પગાર દસ વીસ વરસ પછી પણ હોય છે. આથી ઉત્સાહ શિથિલ થઈ કામમાં મેડી આવે છે. તેવાં સંજોગોમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અમલદારને અપ્રમાણિક થવાની લાલ્ચના લાગે છે.

અમલદારો અપ્રમાણિક થાય છે, તે અપ્રમાણિક થવાની ખાતર નહિ, પણ સંજોગોને અતુલની યામ છે. કેમ નાણાં લીડને લીધે, તો કેમ બહોળા કુટુંબના ખર્ચને લીધે; એવાં વિવિધ કારણોથી માણસ અપ્રમાણિક થવા લાગ્યાય છે.

આ બધી લાભઓ દૂર કરવા, યોગ્ય અધિકારીની પસંદગી કરતી વખતે ઘણી ઘણી જાળનો પ્યાનમાં લેવાની જોઈએ. આ બધું દેશી રાજ્યોમાં નથી થતું, અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં પણ નથી થતું.

ન્યાય ખાતાના નીચેના અમલદારોની પસંદગી ઘણી વખતે નવા પાસ થયેલામાંથી કરવામાં આવે છે. વડોદરા રાજ્યમાં, જે માટે પ્રોબેશનરો લેવામાં આવે છે, અને વિવિધ ઓફીસોમાં અતુલન આપી, થોડાં વખત પછી ન્યાય કરવાના હોદ્દા ઉપર નીમવામાં આવે

છે. જ્યારે એથી ન્હાનાં રાજ્યોમાં તો જ્યાંજ્યારે હોદ્દા ઉપર સીધા જ નીમણીક થાય છે. વહીવટી કાર્યો વિનાના માણસો વહીવટો અને અસીઓની ગુચી ઉકેલી શકના નથી; અને તેથી “વેદીયાં દોર પેડે” કાગળ પર ઇન્સાફ - paper justice કરે છે. ઉઝા ઉતરી substantial સંગીન ઇન્સાફ કરી શકતા નથી.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં અપેલેટ કોર્ટો હમેશા અનુભવી અમલદારોવાળા હોય છે. વળી, તેમને પગાર પણ પૂરતો મળતો હોવાથી, આ કોર્ટો માટે રૂચવત ખાઇ અન્યાય કરે છે એવી શુભ કાંઈ વાર પડતી નથી. વડોદરા રાજ્યમાં પણ આ ધોરણે કેટલાક પ્રમાણમાં સચવાઇ રહ્યું છે. પરંતુ ન્હાનાં રાજ્યોમાં તેમ બનતું નથી. સર ન્યાયાધિશ રૂ. ૨૦૦ થી ૩૦૦માં બેઠે એ અને વધારે પગાર આપવો રાજ્યને પોસાય નહિ, એટલે કાં તો કાર્યો માણસ મૂળે અથવા અનુભવી માણસ હોય તો ખુદતી આવક લાંચ રૂચવ લેઇ પૂરી કરે. આથી રાજ્ય વગેવાય છે, અને રેમતને ઇન્સાફ મળતો નથી. આવાં હોદ્દાઓ ઉપર અંગ્રેજી રાજ્યના વા ફીજીંગ મોડેલો દેશી રાજ્યોના નિવૃત્ત યથેચ્છ અધિકારીઓની પસંદગી થાય તો કામ સાફ થાય અને રેમતને શુભ માર્ગવાતો વખત આવે નહિ. તેવા અમલદારોને સામાન્યતઃ લાક્ષ્યનો અવકાશ હોતો નથી.

કદાચ એમ બને કે આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત અધિકારીઓ જ્ઞાતકી બરોબર ગોઠવાઇ જવાથી નીચેના રથાનિક અમલદારોને પ્રેમોશનનો લાભ મળે નહિ, પરંતુ આ અગવડ, ક્રમાંકસાર, જમ નીચેના અધિકારીઓ અનુભવ મેળવતા જમ તેમ તેમનામાંથી પણ યોગ્ય માણસની પસંદગી કરીને નિવારી શકાય.

આના કરતાં પણ વિશેષ મુશ્કેલીઓ, જે ન્હાના રાજ્યોમાં દીવાન પોતે સર ન્યાયાધિશ હોય છે ત્યાં, અનુભવથી પડે છે. સાધારણ રીતે દીવાનની જગ્યાએ રેવન્યુ ખાતાના માણસો ગોઠવાય છે. તેઓ કાયદાના અભ્યાસી હોતા નથી. અનુભવથી ઇન્સાફ કરે છે, છતાં છેલ્લામાં છેલ્લાં કાયદાનાં ધોરણો, ફેરફારો અને આધારો (ઈશીંગો) નહિ જાણતા હોવાથી, અને ખાસ કરીને દીવાની ખાતાનો તો તેવા અમલદારોને કંઈ જ અ્યાય નહિ હોવાથી, ઇન્સાફ અવળે માર્ગે દોરણ જવાની ભીતિ રહે છે.

આ જાતની મુશ્કેલીઓમાં એક વચલો માર્ગ સૂચવે શકાય. આવાં ન્હાનાં રાજ્યો કાયમનો અનુભવી સર ન્યાયાધિશ રાખી શકે નહિ એ તો ખુદી વાત છે. તો એનું નિવારણ એમ યઈ શકે કે તેવાં રાજ્યો જ્ઞાતકી તટસ્થ, વિરાળ અનુભવી વકીલ સાથે બાંધણી કરી, ખાસ કેસોમાં તેને અનુકૂળ રકમ, દૈનિક વા ઉચક આપી, કાયમને માટે સર ન્યાયાધિશ તરીકે રાખી મુકે. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આવા વકીલને હુગામી સર ન્યાયાધિશ તરીકે બોલાવી શકાય. આ પદ્ધતિથી રાજ્યને જાણું ખર્ચ થાય નહિ અને અનુભવી ન્યાયાધિશનો લાભ મળી શકે.

આ કરતાં પણ વિશેષ મુશ્કેલી તો ત્યારે આવે છે, જ્યારે રાજ્ય પોતે હાઇકોર્ટ જઈ તરીકે સ્થાન લે છે. સામાન્યતઃ રાજ્યો કાયદો જાણતા નથી, તેમ તેમને કાયદાની ખારી-

કાંઈએનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર પણ હોતી નથી. તેમ ઘણા રાજ્યોની તો તેટલી ઉચ્ચ દરજ્જાની કેળવણી પણ હોતી નથી કે એકે પક્ષના વકીલોની 'પાણીમાંથી પારો કાઢતી', hair-splitting દલીલોની તુલના કરી શકે ! આ સિધ્ધિ રાજ્યનીય છે, અતિ ખેલનક છે. પણ વસ્તુસિધ્ધિ છે તેવી સ્વીકાર્યે જ છુટકો !

આવા કેસોમાં પણ ઉપર્યુક્ત સૂચના લાભદાયી અને વ્યવહાર નીવડી શકે.

દેટલાક નિવૃત્ત થયેલા ન્યાયાધિશેનો અથવા વિશાળ અનુભવવાળા વકીલોને રહેન-તાણા ખદલ નહિ, પરંતુ માનની ખાતર પણ, આવા હંગામી ન્યાયાધિશેના હોદ્દા સ્વીકારવા સંમતીની શકાય.

વળી, આવા હંગામી ન્યાયાધિશે બહારના, તટસ્થ માણસો હોવાથી, અને કદાચ ખીમ રાજ્યની રૂઝત હોવાથી પણ, તે રાજ્યની રથાનિક ખટપટથી નિરાળા રહેી ચોખ્ખો, અને સીધો ઇન્સાફ આપી શકે.

આવા તટસ્થ ન્યાયાધિશેની આવશ્યકતા ખાસ કરીને ઝમીનદારો વિરૂદ્ધ રાજ્યના કેસોમાં પડે છે. રાજ્યના ન્યાયખાતાના અમલદારો રાજ્યની મહેરબાની ગેળવવા રૂઝતને ગેર ઇન્સાફ કરવાનો સંભવ રહે છે.

દેશી રાજ્યોમાં, ખાસ કરીને ન્હાનાં રાજ્યોમાં, ન્યાય ખાતું પણ રાજ્યના એક કારોબારી ખાતા જેવું બની જાય છે. રાજ્ય વા તેના ઢગુરીઆઓનું ન્યાય ખાતામાં વિવિધ રીતે દબાવ થાય છે, 'Law is not a respecter of persons': કાયદો વ્યક્તિ-ઓની ગણના કરતો નથી, પરંતુ માત્ર કાયદાના બંધન અનુસાર ન્યાય કરે છે, એ ધોરણે ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં વીસરાઈ જાય છે. આથી રૂઝતને રાજ્ય ઉપર વિશ્વાસ બેસતો નથી. પરિણામે અનેક પ્રકારની અંધાધુની પ્રવર્તે છે. આ દિશામાં ખાસ સુધારો થવાની જરૂર છે.

દેશી રાજ્યોમાં બીજી ખામી નોકરીની અસ્થિરતાની છે. આજનો અધિકારી કાલે માત્ર ૨૪ કલાકની નોકરીસઘી રાજ્ય બહાર થાય છે. કાયદેસર ગેરરૂઝણક misconduct વા કોઈ ખાસ ચૂન-હો છે કે કેમ તેની તપાસ થતી નથી. 'રાજ્યની મરજી એજ-કાયદો, એ સૂત્રનું અક્ષરસઃ પાલન થાય છે. આ ખામી જેટલી બેઠેલી દૂર કરી શકાય તેટલું ઇચ્છયા યોગ્ય છે. પગાર ગમે તેટલો હોય, છતાં નોકરીની સ્થિરતા અને સ્થાયીપણાની જ્યાં સુધી ખામી થાય નહિ, ત્યાં સુધી સારા અમલદારો, પ્રમાણિક અને નેક નિષ્ઠાથી પોતાનો માન મરતબો સંભાળી કામ કરનારા, self-respecting અધિકારીઓ મળવા દુર્લભ છે. અને જ્યાં સુધી આવા ઉચ્ચ ભાવનાવાળા અધિકારીઓ હોય નહિ ત્યાં સુધી અદમ્યો કાંટો સમનોત્તર પણ રહે નહિ.

આ દોષ તો દેશી રાજ્યોની દરેક નોકરીમાં હોય છે, ન્યાય ખાતું એકલું જ અપવાદ જ નથી. મારે આ દોષ જેટલો બેઠેલો દૂર થાય તેટલી બેઠેલી દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ અને ઉત્થાનિ રહે શકે !

કેટલાક પત્રો.

દિલ્હીનો પત્ર.

૧

દિલ્હી, તા. ૨૩-મી ફેબ્રુઆરી.

સામાન્ય રીતે ફેબ્રુઆરી માસ દિલ્હીમાં ઘણી ઠાગગીરીનો હોય છે. અને આ વર્ષે તો એ વિશેષ ધમાકામાં ગયો છે, કેમકે લેઝરસ્ટેટીવ એસોસિએશન અને કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં હોંદનું લાવિષ્ય વિચારી કહાડવાને જે કમીશન નિમાયું છે તે વિષેના વિચારોની ઉદાપોહ થઈ હતી. અને સાથે સાથે હોંદુ-મુસલમાન એકેશન પ્રવલ્ન મારે બધા પક્ષના નેતાઓની વિચારણા બેઠકો પણ થતી હતી. ત્યારે ખીજ તરફથી નરેંદ્ર મંડળની બેઠક પણ આ માસમાં જ હતી અને લેઝરસ્ટેટીવ એસોસિએશન અને કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં કમીશનની નીમણુકે જે વિચાર-ગેણી ઉત્પન્ન કરી હતી, તેના કરનાં પણ વિશેષ ચોંટા લાગેલી વિચારણા, દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોનો તપાસ કરી તેનું લાવિષ્ય ધરી કહાડવા માટે જે કમિટી નિમાઈ છે તેને અંગે નરેંદ્ર મંડળમાં થતી હતી.

લેઝરસ્ટેટીવ એસોસિએશન અને કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં તો કેાઈ મેમ્બર પાસેથી કાંઈ મેળવાને ત્યાં થતું કાર્ય લેઈ શકાય છે પણ નરેંદ્રમંડળમાં એ વિષેની ગુસ્કેલી છે. નરેશો, એમના મંત્રીઓ તથા ઘોડાકે અંગ્રેજ અધિકારી અને એમની યાતુઓ સિવાય કાંઈ મેળવીને પ્રવેશ કરવાનો અવકાશ ત્યાં નથી, એમ અનુભવ થયો છે. આ સ્થિતિમાં નરેશ મંડળની ખાનગી સભાઓમાં કે એની સામાન્ય બેઠકમાં ખરેખર શું કામ થાય છે તે વિચાર પાત્ર રીતે લખી શકાય એનું નથી. તોપણ જ્યાં સો ઉપરાંત માણસો વાનચીન કરનાં હોય, ત્યાં પછી તે વાન ગમે તેવી ગુપ્તગુપ્ત રીતે થાય તોપણ તેની હવા બહાર આવ્યા વિના રહે નહીં. તારનાં દોરણં ચિનાના તારોની માફક તે હાવા સંદેશોઓ ખસાર લાઇ જાય છે. તેથી જે ઘોડાપણા લાલુકારા મારા ગ્રવણ પથમાં પડ્યા છે તે તમારા ઉદ્દેશોને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી લખી દઉં છું. નરેશોની નાહી પર હાથ રાખીને તમે લખતા હો અને તેથી તમને કાંઈ કાઢી નાંખવા જેવું લાગે તો ખુશીથી મૂકી દેશો. પણ દૂર જોઈ તમે તેમાં વધારો તો નહીં કરી શકો.

સાંજબેલી વાતોનો ખ્યાલ આવનાં માણસ અનાયાસે અનુમાનની ભૂત કરી બેસે છે. પણ ઇરાદાપૂર્વક તેમ કરવાથી દૂર રહેવાનો મોં પ્રવલ્ન કર્યો છે, છતાં પ્રત્યક્ષ અનુમાનની ખાખીને લીધે બનેલી હડકત્તમાં, એ પ્રવેશ લેનારમાંના કેાઈ વાંચનારને ન્યૂનાધિકતા લાગે તો તે હાંનગ્ય ગણાશે એમ હું માનું છું.

સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ ૧૬મી તારીખે નરેશોની ખાનગી સભા હતી; તે ફરીને ૧૮મીએ થઇ. તેમાં ચર્ચાવાંતા વિષયોની યાદિ બહાર આવી શકી નથી. છતાં જેમાં ઘણાને ઉત્સાહ લયો સ્વાર્થ હોય, તે વાત બહાર આવે; એ નીતિએ જે જે ત્રણ વાત જાણવામાં આવી છે તે જ લખું છું. સૌથી અગત્યની ખીના તો નીમાચેલી ઇમ્પ્રિન રેટ્સ કમિટિને અંગે છે. અક્ષર, ખીકાનેર, ઉદેપુર વગેરે રથજે આ કમિટિ ફરી આવી છે. મુંબઈ ઇલાકામાં માત્ર જમનગર જશે એવી અફવા છે. ત્યાં ગુજરાત, કાઠીઆવાડના નરેશો એકઠા થાય એવો સંભવ છે. વિચારણા શું થશે તે વાત તો હજી સુધી બંધ ખારણાની હોવાથી કંપી રાકાય નહીં; પણ કમિટિ બ્યારે બહારે તપાસ કરશે ત્યારે સવાશેની જે પ્રશ્નમાલો "questionnaire" બહાર પડશે તે ઉપરથી તપાસનું સ્વરૂપ અને નિર્ણયનું અનુમાન સિદ્ધ જાણી શકાય. પણ કહેવાય છે, કે પ્રત્યેક નરેશના જુદા જુદા વિચારો લેવાને બદલે જો આખું નરેશ મુંડળ એકમત થઈ કાંઈ નિવેદન "memorandum" કમિટિ પાસે મૂકે તો તે સહેલાઈથી માન્ય રહે. તેથી અત્યારે તો સંજગતી વાતો પ્રમાણે એવું એક લખાણ તૈયાર થાય છે તથા તેને માટે વિચારવતના સમર્થ કાયદા શાસ્ત્રી અને પાર્લામેન્ટના વગવાળા મેમ્બર; સર લેસ્લી સ્કોટને સારાદરે રોકવામાં આવ્યા છે. સાંભળ્યા પ્રમાણે રાજ્યોની સ્થિતિની સર્વ દ્રષ્ટિકોણો તેમણે ટુંક વખતમાં બહુ અચ્છો અભ્યાસ કરી લીધો છે અને નરેશોને-રાજાઓનાં રાજ્યનીતિનાં "Sentiments" માં તેણે તકસ્પર્શ કર્યો છે. નરેશોની ખાનગી બેઠકમાં જોમના વિચારો જાણવાનું જાણ્યું છે. એ શું છે, તે હજી બહાર આવ્યું નથી પણ મોટા લાગને એ ગમે છે એમ કહેવાય છે. મહારાજા ગાયકવાડ પણ આંહી ખીરાજે છે. એઓનો આમાં કેટલે દરજ્જે લાગ છે, તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તમને હું જાણું છું તે જોતાં તો માત્ર તટસ્થ દ્રષ્ટિકોણ જ તમને મોકલવી જોઈએ, પણ આ વખતે એટલું તટસ્થ રહેવાનું મન નથી થતું. કેમકે હું એમ માનું છું કે આ ઘણા મોટા સવાલનું નિરાકરણ ખાનગીમાં થવાનું એ જાણવામાં આવ્યું છે. અને તેમ થાય તો એવું નિરાકરણ તે કરનારાએ ધાર્યું હોય તેવું પરિણામ લાવી શકે નહીં. કાંઈપણ ધોરણની દ્રેહનો આધાર ગમે તેમ કરીને તેનું પરિણામ ધાર્યો પ્રમાણે લાવવામાં નથી, પરંતુ એ ધોરણના અંગમાં રહેલા સત્યના જોર ઉપર છે. ખાનગી રીતે ધોરણ મંજુર રહે. કમિટિ તેને દરિ મંજુર રાખે. આજે જેને તે ઉપર મંજુર કરવું છે તેઓ તે જાળવના હુકમો કઢાડે; પરંતુ તેની સફળતા તો એ ધોરણ અમલમાં મૂકતાં શી રીતે કાર્ય કરી શકાય છે તેના ઉપર છે. દ્વિતિય દોંઘમાં "Dicarchy" દ્વિવિધ શાસનતંત્રનું ધોરણ પાર્લામેન્ટથી મંજુર રહ્યું છતાં, કાર્યમાં સુતર ન નીવડ્યું તો અત્યારે દોંઘમાં શી સ્થિતિ છે તે સ્પષ્ટ છે. એ જ રીતે આપણી તો શું પણ નરેશોની પોતાની જ દ્રષ્ટિએ ખૂબ વિચારવા જેવું છે, કે એવું કાંઈ ન લેવાઈ જાય કે જે વર્તનમાં કાયદા કરતાં નુકસાન કરી મેલે. એટલા માટે તમને એમ નથી લાગતું, કે દિશ્ત્રીમાં મળેલા નરેશો ઘડી કઢાડે એટલી જ વાત કમિટિ પાસે જાય એ યોગ્ય નથી?

કેમકે તો પછી દિલ્હીમાં ન હોય તેવા નરેશોના વિચારોનું શું ? વળી અનુભવ વિના બ્રિટિશ હોદ્દાના કેટલાક વિચારકો દેશી રાજ્ય ઉપર જે આધારતઃ કરી રહ્યા છે-પછી તે ગમે તેટલા સમજણ વિનાના હોય-તેને પણ પરીક્ષાની સરાણુ ઉપર ચડાવીને સંતોષવાની કે કે ભાંગી નાંખવાની જરૂર છે. એટલે કે જ્યાં પહેલેને જોઈ સાંભળીને ધારણ થાય તો તે એટલું સુદઃ થાય કે જેને માટે આ ધમારત અણુાય છે તેઓ તેમાં નિર્ભય રહી શકે. કેાઈ નરેશની જાતીય ખામીને લીધે નરેશ પદ્ધતિ ઉડાવી દેવી એ મત મને માન્ય નથી. તેથી જ લખ્યું છે કે સમજણ વગરની વિશ્લેષનાને ખરી રીતે તોડી પાડવી હોય તો તે વિશ્લેષનાને જાહેર રીતે પોતાનો વિચાર કહેવાની તક આપવી અને એ વિચારને એવી જ જાહેર રીતે સાક્ષી વખતે તોડી પાડવા કે જેથી પરસ્પરની ગેર સમજૂતી દૂર થાય, જે નડાઈ હોય તે નીકળી જાય અને છવવા જેવું હોય તે જ કાયમ રહે. એ દષ્ટિએ હું તો ઇચ્છુ કે ખટવર કમિટિ પ્રથમાત્મા પ્રકટ કરે અને ઇચ્છા હોય તે ખુશીથી મેદાનમાં કુસ્ટી કરે. સત્ય શોધવાનો આથી ખીજો સારો માર્ગ મને સુજ્ઞતો નથી. નરેશપદ્ધતિનું ખરૂં રક્ષણ વિચારોના આ ધર્મજુગાંથી નીકળી શકે.

વળી મારી સમજણમાં નથી ખેસતી એવી એક વાત સાંભળી છે. રાજ્યોને 'એગે ધંણીવાર જે ધણાં ગપ્પાંઓ ઉડ્યા કરે છે તેમાંનું એક આ પણ હોય છતાં લખી દઉં છું; તે એ છે કે કમિટિ હમણાં કાંઈ સીધી તપાસ કરવાની જ નથી. ગરમીનો વખત આગ્યા પહેલાં કમિટિ વિદાયત જવા માગે છે. તારીખ જણાઈ નથી પણ ગરમી એટલે એપ્રિલ મહીનો. આજ સુધી તપાસ થઈ નથી એટલે એ તપાસ વિદાયતમાં થાય અને નરેશ મંડળની કાર્યવાહક કમિટિ "Standing Committee" અથવા ખીજા નરેશોને જવા ખુશી હોય તો તે નરેશો, આખા નરેશ મંડળ તરફથી કમિટિ પાસે વિશેષ હકીકત રજુ કરે એટલું પણ સંભળાય છે. આમાં એટલી જાધી સ્પષ્ટ મુરકેશી દેખાય છે, કે હું તો એમ ખનવાનો સંભવ માની શકું નહીં. પ્રથમ તો એ વાતમાં જાધા નરેશો એકમત થઈ પોતાનું બાલિખ્ય એટલે જામે દૂર અમુક જ નરેશોને સોંપે એ નરેશમંડળના હાજના વર્તનની સાથે મેળ ખાય એવું નથી જોણાતું. વળી બ્રિટિશ દિલ્હા વિચારકોને કહેવાની તક એમાં નથી મળતી અને હોદ્દી સરકારના વિચારકોને પણ તેમાં જે વધાર ખેસવો જોઈએ તે ખેસાડવાનો અવકાશ નથી. ત્યાં કોઈ નવા સચાલ ઉત્પન્ન થાય, તો ત્યાં ગએલા રાજ્યોને પોતાના હોદ્દામાં રહેલા ચિત્ર રાજ્યો સાથે વિચારણા કરવાની જરૂર લાગે તો આટલો લાંબો દેશાંતર અંતરાય રૂપ થઈ પડે. હુંકામાં કોણપણ પ્રશ્નની વિચારણા માટે જે સ્થાનનો એ પ્રશ્ન હોય તે સ્થાનમાં અને જે વ્યક્તિઓને તે સંદર્ભ હોય તે જાધી વ્યક્તિઓના સાનિધ્યમાં તેની ચર્ચા થાય તો જ જૂઝ રહી જવાનો અવકાશ રહે નહીં. આખા રાજ્ય મંડળને પોતાના સ્વાર્થને માટે આ પ્રશ્ન ખ્યાલમાં રાખવાની તમને જરૂર નથી લાગતી ? વળી નરેશો પરદેશમાં, અને એમનાં દક્ષતરો તથા મંત્રી મંડળ આંહી, અને ગમે તેવા સામાર્થ્યવાળા

પણ પરદેશી ધારાશાસ્ત્રી એક જ માત્ર સંસ્થાદ્વારે; એવા પ્રકારની ગંતણા તમને કેવી થાશે છે ?

હવે નરેંદ્રમંડળના કામ બાબત:—આ ફેરાની બેઠકમાં—ખાનગી અને સામાન્ય બેઠકમાં—જે પ્રતેા ચર્ચાના સાંભળ્યા છે. તે આ છે, (૧) તો બાળ રાજ્યોની દેવવણીનો પ્રબંધ અને ગાદીએ બેસવાની ઉંમર તથા (૨) જું રાજ્યોની આંતર વ્યવસ્થામાં સુધારણાની દરખાસ્ત. પહેલો પ્રશ્ન કહેવાય છે, કે અત્યવર નરેશ આગળ મૂક્યો છે. તેઓ નામદારનું માનવું એમ છે, કે હાલ જે રાજ્યાભિષેકની ઉપર ૧૮ વર્ષની છે તે ઝોટી છે, અને તેથી તેને ઝોટસ રીતે ૨૧ વર્ષની કરવી જોઈએ. કેમકે ૧૮ અને ૨૧ વર્ષની ઉંમર જે ખૂં માન મેળવવાની અને વિચાર શક્તિ કેળવવાની ઉંમર છે તેમાં જવાબદારીના ભાર વગર એ શિશુનું લઈ શકે. અત્યવર નરેશની વિચાર શક્તિ, અને લાભાલુ શક્તિ એવાં છે કે એમના વિચારોને કામ પણ સાંભળવા ઇચ્છે. એમનો કેમ એમણે અસર થાય એ ગમે મૂક્યો હશે તેમાં શંકા નથી. તેની સાથે એ પણ જણાવ્યું છે કે બીજા એકાદ નરેશ સિવાય આખું નરેશમંડળ અત્યવર નરેશના વિચારોની આખી દિશામાં હતું. નરેશ મંડળના મેન-સત્તર પતીઆશા નરેશ, બીકાનેરના મહારાજ સાહેબ, અને નરેશ મંડળની કાર્યવાહક કમિટિના બીજા બે ત્રણ નરેશો ઉપરાંત એક બે કમિટિ બહારના નરેશોએ પણ, ૧૮ વર્ષની તરફેણમાં મજબુત વિચાર અને લાભલો આપ્યાં હતાં અને કહેવાય છે, કે હાલ જે રાજ્યો કાર્યરૂઝ ચલાવ છે તેમનો મોટો લાભ ૧૮મે વર્ષે ગાદી નહીન થએલા હતા; એટલે ૧૮ અને ૨૧ એમ જેઓ ગાદી ઉપર આવેલા, તેઓની યોગ્યતાની પરીક્ષા વર્ષ ઉપરથી નહીં પણ આજ સુધીની તેમની કારકીર્દિથી મપાવી જોઈએ, એમ દલીલો થએલી સંભળાય છે. કહેવાય છે, કે અત્યવર નરેશ હોંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર ઉપર ભાર મૂકીને બીજા જ્યાં સમર્થનોમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિયમ પણ પોતાના સમર્થનમાં ટાંકી બતાવ્યો હતો. જેના પ્રયુક્તરમાં ચાર આગ્રહો ધર્મ પ્રમાણે સ્થાપિત કરવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી એ દલીલ કામ ઝાંજે લાગુ પડતી નથી એમ સામે પક્ષ કહેનો હતો. આપણે દલીલોની વાત મૂકી દઈએ. ખૂં શું હોય તો હીક તેનો વિચાર કરીએ તો વિચારણામાં તો એમ એક વખત લાગી ગય કે ૧૮ વર્ષ કરતાં ૨૧ વર્ષ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે બેશક લાભ દાયક છે. પરંતુ રાજ્ય, વાતાવરણ, આજ સુધીનો અનુભવ, બીજાઓને ન મળી શકે એવાં યોગ્યતા મેળવવાનાં સાધનો અને ઉંમર ત્રાયક યથા પછી જવાબદારી વગરના ત્રાસંબંધી થનારાં તુકસાનનો ભય; એ બધું વિચારનાં છેવટમાં જાણવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે ના વાદ્યારોએ જે મત બતાવ્યો છે; તે એ છે, કે ૧૮ અને ૨૧ એની ન વળી શકે એવી સજ્જત મનોદા બાંધવી, એ યોગ્ય નથી. ખરે સવાજ તો ઉમરનાં આંકડાનો નહીં પણ યોગ્યતાનો છે. એટલે ૧૮ એ યોગ્યતા હોય તો ૧૮ કે ત્યાર પછી ૨૧ સુધીમાં જ્યારે યોગ્યતા સિદ્ધ થાય તે વખતે રાજ્યવાદી માટે બાળ રાજ્ય યોગ્ય હોઈ શકે, એ

ગળે હિતરે એવા શાળાપંખુનો વિચાર દેખાય છે. નરેશના ઝોટા ભાગનો મત પણ યોગ્યતા એજ ઉમરઃ એ મત ઉપર મુક્ત છે. હાલના જાણ રાજ્યોનું નક્કીય હંમે ઉમર ઉપર નક્કી, પણ યોગ્યતા ઉપર રહેશે એ જરાજર લાગે છે. પણ એક નાના નરેશ વાત વાતમાં કરી હાથું કહેવાય છે, તે પણ ખરું લાગે છે, કે યોગ્યતાને વાર લાગે તો નરેશને બદલે રાજ્ય વહીવટના "Administration" ના જવાબદાર અધિકારીને અને નરેશના શિક્ષક "Tutor" તે જવાબદાર ગણવા જોઈએ. આ સલાહ લેણા જવાબદાર માણસોને પોત પોતાની જવાબદારીનું—રાજ્યને બચવાનું, એડમીનીસ્ટ્રેશનને પોતાની ફરજ જામવવાનું અને સરકારને વગર કારણે ગાદીનશીનતાનો વખત ન લંબાવવાનું—માન કરાવ્યું છે. મને લાગે છે, કે હું રાજ્ય હોત તો કેવું સાઈ ! હું આ બધું નજરે જોઈ શકત. હાલનું તાદસ્થ હોત તો જાતે સુધારી, બીજાને સુધારી શકત. પણ હું રાજ્ય હોત તો તાદસ્થ રહેત કે કેમ તે કહી શકતો નથી.

બીજો સલાહ રાજ્યની આંતર સુધારણાનો છે. આ સલાહ, અત્રવર નરેશ જેવા જ શુદ્ધિશાળી અને નરેન્દ્રમંડળની શરૂઆતથી, ઘણાં વર્ષ સુધી એન્સક્સ તરીકે રહેલા તથા રાજ્યનીતિય "Statesman" બીકાનેર મહારાજાએ આગળ ધર્યો છે. તે નામદાર પોતાના રાજ્યની ધારાસભામાં એ સંબંધી એક ભાષણ કરેલું, તે તમારા જાણવામાં આવ્યું હશે. તે પેપરોમાં આપું છતાં હવું. એ ધોરણ ઉપર ધીમે ધીમે પોતાની જ સ્વેચ્છાથી બહારના હસ્તક્ષેપ સિવાય દરેક રાજ્યમાં સુધારણા દાખલ થાય તો રાજ્યનું સ્થાપણ આ જમાનાનાં આણુ મોર્ન લાગ્યા સિવાય ટકી શકે, એવી માન્યતાથી એમણે નરેશ મંડળમાં એક ઠરાવ રજુ કર્યાનું કહેવાય છે. ખાનગી મહામાં ખૂબ ચર્ચાછને જાતે સર્વ નરેશો એમાં સંમત છે, એમ જણાયું છે; એટલે સામાન્ય સભામાં એ વિષે પહેલા સલાહ ઉપર જે રસબર્દો ભાષણો થયાં હતાં, એવાં ચવાનો સંભવ નથી. એટલે સર્વાનુમતે એ ઠરાવ પસાર થશે એમ સહુ કોઈ માને છે. આ ઠરાવમાં રાજ્યનું ન્યાયખાતું, ડબલગીરી ચિંતા સંનિઠાથી ન્યાય આપી શકે એવું ધોરણ જાંખવાનું તથા નરેશના પોતાના ખર્ચનો નિયમ કરવાનું સૂચવાયલું છે એમ સંભળાય છે. ઠરાવ અને વર્તન એ જે વચ્ચે ફરક રહ્યા સિવાય આવા સુધારાઓ દાખલ થાય તો દેશી રાજ્યોના રિતમાં ખુશી થવા વાળા સર્વેને આનંદ થાય એવી આ વાત છે. બ્રિટિશ હોંદને, રાજ્યોનો એ એક જવાબ છે. આવી સારી વાતો પેપરોમાં આપવામાં આવે તો કેવું સાઈ ? આ ઠરાવ એ સંસ્થાનોની પ્રજાને એક નિર્ભયતાની તસક્તી છે, સરકારી અમલદારોની હસ્તક્ષેપની દૃષ્ટિની સામેનો એક કોટ છે અને ઘણું જ જૂજ પણ આપણે કદાપિ એ હીએ તેથી યોગ્ય રાજ્યનીતિ તરફનું શુભ, એવું પાછું વશણ છે. આજ કે કાલ આ સલાહનો ધાર્યો પ્રમાણે નિશ્ચય થઈ જશે.

તમે "દેશીરાજ્ય" પત્ર કહાડો છો એટલે એજ વિષય લખ્યો છે. પણ તમને જાણતાની દૃષ્ટિ હોય, તો ટુંકામાં લેજસ્વેટીય એસેમ્બલી અને કૌંસીક એફ સ્ટેટમાં રાજ્ય

કમીશનની થયેલી રસભરી ચર્ચાની વાત લખી દઉં. એસેમ્બલીએ બે દિવસની રસ ભરી ચર્ચા પછી ૬૮ વિરૂદ્ધ ૬૨ મતે (આ તો અનુમાનની વાત નથી. મારી જોએલી છે.) કમીશનની વિરૂદ્ધ દરખાસ્ત કરી છે. એ ઉત્સાહની તાળીઓમાં એક શરમ ભરેલી વાત બની ગઇ. પ્રેક્ષકોની ઉપરની ગેલેરીમાંથી કોઇએ સર બેસીલ બ્લેકેટ ઉપર કાંઇ વસ્તુ ફેંકી કહવાય છે. હું સામેજ હતો, છતાં નીચેની તાળીઓ અને ખુશીના અવાજો ઉપર નજર રહેવાથી શું બન્યું તે દેખાયું નથી. પણ કોઇએ તેમ કહ્યું હોય તો એકલા ફેંકનારનેજ નહીં પણ આખા દેશને શરમની વાત ગણાય. એક ઘોળી ટોપી વાળા ન્યુસપેપરના માણસને પોલીસે હસ્તગત કરેલ છે, તે તો અમે જોયું. ત્યાર પછી વાત આશે છે, કે એ ફેંકાયેલી વસ્તુ, એ એક Dispatch Box હતી. તેમાં માત્ર કાગળોઆજ દત્તા અને ગેલેરીમાં બેઠેલા માણસોએ, જાદુમતિ વાળા મેંજરોના અવાજ અને ખુશાલી જોવા જે ધસારો કર્યો તેમાં ગેલેરીની પાળ ઉપર પડેલી એ “ ટીસ્પેચ બોક્સ ” નીચે ખસી પડી. અને એ જગ્યાએ સર બેસીલની બેઠક હોવાથી તેમના ઉપર પડી. આમ હોય તો તે માત્ર એક અકસ્માતજ ગણાય. એમ હોય તો કેવું સારું ? એક શરમોદ્ગમી ઓછી થાય. સર બેસીલ બે તથા મિનિટ બેસુદ્ધ જેવા જણાયા હતા, પરંતુ શુદ્ધિમાં આવતાં, તરતજ આસપાસ વીંટળાઇ વળેલા જથ્થા મેંજરોને કહ્યું કે મને કાંઇ નથી. શીકર કરવાની જરૂર નથી.

કૌંસીલ એક સ્ટેટ, એસેમ્બલી કરતાં બીજું સ્વરૂપ દેખાયું છે. કૌંસીલની બેઠક મેં જોઈ નથી, પણ કાલે રાત્રે સર બેસીલને અપાએલી એક પાર્ટીમાં સાંભળ્યું છે, કે એ સભાએ ૩૪ વિરૂદ્ધ ૧૪ મતે રાંધણ કમીશનને આવકાર આપ્યો છે. આ ૩૪ સભ્યોમાં ૨૪ અધિકારી તથા નિમાયકા સભ્યો અને દસ ચુંટાયેલા છે, જ્યારે સામાના ૧૪દેખ ચુંટાયેલા છે.

કોઇપણ દેશના મનુષ્યોના મોટા ભાગને લગતો સવાલ પછી તે સંસાર સુધારણાનો હોય કે કેળવણી સંબંધી હોય, વિદ્યા હુજાર સંબંધી હોય કે જુની જુદી માતિઓ કે સંસ્થાઓના પરસ્પર સંબંધનો હોય, છતાં તે દરેક પ્રશ્ન જુદા રૂપમાં દેખાયા છતાં રાજદ્વારી કક્ષામાંથી બહાર રહી શકતો નથી. લોદુ-મુસલમાન એકનાનો સવાલ પ્રથમ દષ્ટિએ સાંસારિક દેખાતા છતાં હમણાં હમણાં કેટલાંક વર્ષથી એણે રાજકીય સ્વરૂપ પકડ્યું છે. લોકો પર-સ્પરના રોદ સંબંધને જ્યારે રાજકીય જુમિ ઉપર ધસી ગય છે, ત્યારે તે દેશની સ્થિતિ દયા આવા પાત થાય છે. લોદમાં તે રીતે લોદુ-મુસલમાન વચ્ચેનું વેગનસ્ય દુખરૂપ હતું. પણ તમે જાણીને ખુશ થશો કે છેલ્લા આઠ દમ દિવસના સનન પ્રયાસને પરિણામેજ “અમે પ્રથમ લોદીઓ અને પછી કોમીઓ હીએ” એમ અભિમાન લેતી બન્ને કોમો એકબન થઈ છે. મુસલમાનોની બધી ગોત્ર માગણીઓ લોદીઓએ કબુલ કરી છે. જ્યારે લોદીની ગોત્ર માગણીઓ મુસલમાનોએ કબુલ કરી છે. સૌંધ અને સરદદના પ્રતિએ

માગેલી સ્વતંત્રતા હોંદુઓએ કબુલ રાખી છે અને બદલામાં સંયુક્ત ચુંટણીનું ધોરણ Joint Electorate મુસલમાનો એ કબુલ રાખ્યું છે. પોતાની સંખ્યા ન્યાય વધારે હોય એવા પ્રાંતોમાં હોંદુઓ સ્વતંત્ર પ્રાંત માગે તો પછી જે પ્રાંતમાં મુસલમાનોની સંખ્યા વધારે હોય તે પ્રાંતમાં મુસલમાનો પોતાનો સ્વતંત્ર પ્રાંત માગે તો તેની વચ્ચે આવવાનું આજ સુધીનું હોંદુઓનું વલણ યોગ્ય નહતું, એવો ખ્યાલ હોંદુ હૃદયને અસહની સંસ્કૃતિ ઉપર આવતાં થયો. અને “ મને જોઈએ તે તમને પણ આવડું ઘટે, ” એ માન્યતાએ સીધા અને સરલદના પ્રાંતોના મુધારા હોંદુઓએ કબુલ રાખ્યા. મુસલમાનોએ એમાં એકતાનું સ્વરૂપ જોઈને કોમવાર ચુંટણીને મૂકી દીધી પ્રાંતવાર ચુંટણી પસંદ કરી: એટલીજ માત્ર શરત કે ચુંટણી સમગ્ર, પણ પ્રતિનિધિની સંખ્યા હાલ તો કોમવાર રહેવી જોઈએ. આ એવ સમાધાન યોગ્ય થયું છે. હોંદુ મહાસભાની ધારતી હતી કે સીધા સ્વતંત્ર થાય તો ત્યાં વંસતા મુસલમાનોની બહુમતિ હોંદુઓને પજવે. ત્યારે એજ સિદ્ધાંત ન્યાય મુસલમાનોની સંખ્યા ઓછી હોય અને હોંદુની વિશેષ હોય ત્યાં શા માટે ન લાય પડે ? એનો ખ્યાલ હવે થયો છે. બીજાએ પોતાની દૃષ્ટિએ જોતાં શિખરું એજ ખરો સ્નેહ સંબંધ બાંધવાની કુચી છે. એ કુચી તો અત્યારે તાળામાં પડી છે. હવે જોવાનું માત્ર એ છે, કે તાળું સહેજથી ઉઘડે છે કે ધણા કિંમતના મડી ગયેલા કાટને લીધે એ કુચી બાંધે છે ? એ તો આશાના અને ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે, પણ એટલું તો ખરું કે સર્વને પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા માટે સરખા હડો માન્ય રહ્યા હોય એટલે કડવાશ ઓછી થાય. તેમજ પહેલાંની ચુંટણી મંડી ગઈ અને સમગ્ર ચુંટણી ચર્ચા એટલે રાજકીય બાજતોમાં ધર્મનું ઝડપ બળતું હતું તે પણ ઓછું થાય. બન્ને કોમને—દેશને માન્ય હોય એવા—ભરોને પછી તેઓ કોમવાર આવે તો પણ—લેજ. એસેમ્બલી અને કૌન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં સભ્યો આવશે. અને પરિણામે માત્ર કોમહિત નહીં પરંતુ દેશહિત ઉપર દૃષ્ટિ રહેશે. દેશ સમગ્રની ઉન્નતિ એમ જ થઈ શકે. ભાગલા પડેલા ખંડમાં તો વહેંચણી અને કલેશ જ. એ કલેશ હવે દૂર થવાની આશા બંધાય છે, છતાં એ આશાનું ફળદ્રુપ થવાપણું આ ઠરાવ ઉપર નહીં પણ એ ઠરાવને પાર પાડવામાં કરતા જોષતા સ્વાર્થભાગ ઉપર રહેશે.

મુસલમાનોને આ દેશમાં આજે એક હજાર વર્ષ ઉપરાંત વખત ગયો છે. એમના બળના વખતમાં હોંદુને, એમને લેવા પડ્યા બળ નાખી દયા પછી બધી રીતે એમની સ્થિતિ ઉતરી ગયા છતાં હોંદુ એમને નભાવ્યા અને એક અંગરૂપ ગણ્યા. માત્ર ગયાં થોડાં વર્ષથી કોણ જાણે ક્યાંથી, કમનસીબે એક દેશની જે આંખો સામસામી ધુરકવા મંડી. હવે આ યોજનાને અંગે બન્ને આંખો કુદરતી રીતે જોવા મંડે એમ સૌ માને છે. પણ આ એકતા રાજ્ય પ્રકરણી દૃષ્ટિએ થઈ છે. એટલે જો રાજ્ય પ્રકરણી સ્વાર્થ ઉપરજ એને નભાવવાના પ્રયત્ન થશે તો ભવિષ્યમાં પણ લયનો પ્રસંગ આવશે. એ બન્ને કોમો સાંસારિક એકતા ઉપર સાથે રહેશે તો રાજ્ય પ્રકરણી સ્વાર્થ એકતા બન્નેની સદગ સરખીજ રહેશે. દેશને આની શી અસર થાય છે તે હવે જોવાનું રહે છે.

તમે રાજ્ય-પ્રકરણી પેપર કાઢો છે એટલે મેં તેને લગતીજ વાતો ઉપર ધણુ ભાગ લખ્યું છે. બાકી તો હવા સારી છે. દૂધી-મગની છે, અને ધીમે ધીમે થોડી થોડી ગરમી પડવા આવી છે. ઉપરનાં ત્રણે મંડળોની ગરમી-કામ પૂરાં થએલાં લીધે-આછી થઈ છે; ત્યારે હવે ઋતુ ગરમ થવા લાગી.

પત્ર ૨. જો.

દિલ્હી, તા. ૨૪. મી ફેબ્રુઆરી.

મેં આશા રાખેલી નહીં એ રીતે આજે એપ્રિલની હકીકત જરા વધારે પ્રત્યક્ષ બાબતોની તક મળી છે. શ્રીભા ભરેલા એ મંડળમાંથી ધીમે ધીમે ગેઝેટીમાં જગા, ખાકી, ચતી નાખ છે, અને માગવામાં આવે તો ટીકીટો મળે એવું દેખાય છે. આજની હકીકત વધારે સ્પષ્ટ લખી-શકાય એવું લાગવાથી લખાણના ભયે પણ આ ખીન્ને કાગળ લખું છું. મહારાજા બીકાનેર તરફથી રાજ્યોની અંદરની સુધારણા સંબંધીતો વિચાર-શરૂઆતમાં મુકાપે હતો અને બિચારનો ખાણનો વખત થયો ત્યારે કેટલાંક બહુ જ સાંભળવા લાયક અને સુવિચારવાળાં બાણ્યો પછી તે પસાર થયો છે. અર્થાત્ મારા મધકાલના પત્રનું અનુમાન ખરું કયું છે. એ-કરાવ, રાજ્યમાં, ડબલગીરી વગરનો ન્યાય મળે એવો પ્રબંધ કરવા સંબંધી અને નૃપતિનું ચોતાનું ખર્ચ સ્થિતિ, મોભે, રાજ્યની યુગ્મશ, એ બધું ધ્યાનમાં લેને એક રકમ ચોકખી નક્કી કરવા સંબંધનો હતો.

હસ વર્ષના ઈ-સક્કર તરીકેના અનુભવને લીધે અને રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થાના અનુભવના આધારે બીકાનેર નરેશે એ કરાવના સમર્થનમાં એક દીક, વિચારવંત અને મનન કરવા લાયક બાણ્ય કયું હતું. સરકાર તરફથી કોઈ જાતનો દસ્તક્ષેપ ન થાય એ સંબંધમાં આજ સુધી જાણવામાં આવેલી દલીલો ઉપરાંત ધણી માન્ય રહેલી દલીલો પણ નિવેદન થઈ હતી. મુરાજ્યની ખરી વ્યાખ્યા એમણે આલેખી દેખાતી હતી. લોકશાસન કે વ્યક્તિ શાસન, દરેકના પાપામા રૂચનનું સુખ અને શાંતિ તથા સત્તા તરફનો સંતોષ મુદ્દાની વાત છે; એ અસરકારક રીતે સમજાવવામાં આવ્યું હતું. રાજ્યોની સ્થિતિને સમજાવ કરવાની ધારણાની સાથે પ્રજા પાલનની અગત્ય એ કરતાં પણ વિશેષ છે એ વાત તથા એવી રીતે વર્તના નરેશના રાજ્યમાં અણબટો દસ્તક્ષેપ ઉપરી સત્તા તરફથી ન થયો જોઈએ, એ વાત, એ નરેશની દિમનને જાળે-તેવી રીતે અને કાઢથી વાંધે ન લઈ શકાય એવી મિત્રતા વારી રીતે એમણે મૂકી હતી. લગભગ એક કલાક કરતાં વધારે વખત તેમણે બાણ્ય કયું હતું. જેમણે એમની શક્તિને; ઈ-સક્કર તરીકે, રાજ તરીકે, રાજકીય પ્રજ્ઞના વિચારક તરીકે અને છેવટ શહેનશાહના મોટા સલાહના તથા મુલેક પરિપક્વ મંબીર પ્રસંગેમાં જોઈ દશે એઓથી એમની યોગ્યતા પૂરેપૂરી સમજી શકાય. મારા જેવા સાક્ષીને ખજર મેગવનારા અથવા તો ધણી મહેનતે કોઈકને પ્રસંગે અને જાણવાનો જાવકાલ લઈ શકનાર એવા ઉપર ખરા અભિપ્રાય શકે

નહીં આ એકજ પ્રકાર ઉપર જેટલું જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે એઓ આ જમાનાના એક સમર્થ નૃપ છે. અને જે દરાવ આજ બહાર લાવવામાં આવ્યો છે તેનો પૂર્ણ અંશે અમલ થાય તો જ્યાં જ્યાં તેનો અમલ થાય ત્યાં ત્યાં હાલ છે તેના કરતાં લોકો સંતોષથી અને રાજ્યભક્તિથી રહી શકે એમ લાગે છે. એ દરાવનું વિશેષ સમર્થન કરવામાં અનુભવવાળા અને જોડવાની શક્તિ ધરાવતા ખીજ નરેશોએ પણ ભાષણો કર્યા હતાં. પતીઆળા નરેશ જે અત્યારે નરેંદ્રમંડળના ચેન્સલર છે, એમણે, બોપાળના નવાળ સાહેબ કે જે અત્રીગઢ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ છે એમણે, પોતાની વિદ્યાને છાજે એવું અને પોતાનાં વૃદ્ધ રાજ્યમાતાને પગલે ચાલવાની શક્તિ ખતાવનારે ભાષણ આપ્યું હતું. અત્યાર નરેશ હુંકું પણ શબ્દે શબ્દમાં દરાવને સમર્થન કરનારે અને આ દરાવને હથિયાર રૂપ કરીને બહારથી અતિક્રમણ થવાનો ભય લાગતો. હોય તો એ ભયને ટાળનારે સંભાળણ કર્યું હતું. મહારાજ કપુરચંદા, જેની કીર્તિ આંતર રાષ્ટ્રીય છે અને જેમની ભાષાની મધુરતા મોઢ ઉપજાવે એવી છે એમણે પણ એ દરાવને અનુમોદન આપ્યું હતું. એક પણ વિરૂદ્ધતા સિવાય આ દરાવને આવકાર ગળ્યો. હુંકું પણ બહુ અસરકારક દલીલવાળું કારમીર નરેશનું ભાષણ સંભળનારને મને તેવું હતું. દરાવના કારણનું સ્પષ્ટ નિદાન જે ખીજ કોઈ ભાષણમાં દેખાતું ન હતું, તે સંભળ્યું છે કે તેમણે કરી ખતાવ્યું હતું. એમણે કહ્યું હતું કે દરેક રાજાના બે સંબંધો છે. રાજ્યની અંદરના "Internal" અને રાજ્યની બહારના "External." રાજ્યની બહારનો તત્કાલ સંબંધ બ્રિટિશ ગવર્નમેંટ સાથેનો છે. તેઓની સાથેની મૈત્રી ટકી રજાની સાથે તે હસ્તક્ષેપ ન કરી શકે એટલા માટે આપણે આપણી કરારથી અને વખતો વખત ના શહેનશાહના જાહેર વચનથી- "announcement" થી રક્ષાયથી સ્થિતિ સુદઢ રહે એવું કરવું જોઈએ; જે અત્યારે તપાસ માટે નીમાયકી કમિટિના પ્રયાસને અંતે કરી શકીશું, એમ મને આશા છે. પણ રાજ્યની અંદરની વ્યવસ્થા માટે આપણે સ્વતંત્ર છીએ અને એ વ્યવસ્થાને સુદઢ કરવાને એ સ્વતંત્રતા બહુ કામ લાગે એમ છે. એને ઉપયોગ ખીજાનેરના નામ મહારાજના દરાવમાં સૂચવેલી સુધારણામાં સમાયેલો છે. આપણી પોતાની ઇચ્છા છે કે કોઈની પણ કબજગીરી વગર આવાં કાર્યોથી લોકોને આપણે સંતોષી શકીએ તો રાજ્યોની હયાતિ સુદઢ થાય છે. "આપણે લોકોમાંના જ છીએ. ધણા વર્ષથી, ધણા કાળથી, રાજ્ય પ્રગ્ન એક ખીજનાં અંતઃકરણોને જોળખે છે. પ્રગ્ન પાલનના નિયમો રાજ્ય અને રાજ્યભક્તિના નિયમો પ્રગ્ન, પાળે તો બંનેની સલામતી અને રાજ્યની હયાતી જોળવી શકાય-જળજી શકાય. એને માટે આ દરાવ ખાસ અગત્યનો છે." એવી મતવજાનું હુંકાણમાં પણ અસરકારક રીતે પતીઆળા નરેશ જોડ્યા હતા. છેવટે એ દરાવ જેમર પાસે અભિપ્રાય માટે મૂકાયો ના. વાઇસરોયે જે ભાષણ કર્યું તે ખરેખર એમના ઉચા દરજ્જાને, હોંદ અને રાજ્યનાં બંનેને સમાન દૃષ્ટિએ જોનાર ઉપરી સત્તા તરીકે, અને એક ધાર્મિક હૃદયના રાજ્યનીતિસને

ખેડૂત તેને ખરીદ કરી પોતાની ખેડમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. એટલા માટે દરેક દેશીરાજ્યે બહારથી દરેક પ્રકારનું સારામાં સાફ બી લાવી સરવા દરે પોતાના ખેડૂતોને તેનું વાવેતર કરવા આપવું જોઈએ. દરેક દેશી-રાજ્ય ઇચ્છે તો છે, કે પોતાના રાજ્યના ખેડૂતની અને ખેતીની સ્થિતિ ક્ષી રીતે સુધરે? પરંતુ એ ઇચ્છા માત્રથી તે સુધારણા થતી નથી પણ તેને માટે અખતરાઓ કરી કંઈક અમલી કાર્ય કરવામાં આવે તો ખેતીની સુધારણાની શુભ ઉકલી શકે. કોઈ પણ અખતરો તે માત્ર અખતરો હોવાથી નિષ્ફળ જશે એમ માની લઈ તે તરફ ઉપેક્ષા કરવી એ ડરપણું નથી. કારણ કે કોઈ પણ કાર્ય પૂરેપૂરી રીતે જો સફળ થતું હોય તો તે અખતરામાંથી જ સફળ થાય છે એ અમાધિત સિદ્ધાંત છે. આવારે ખેતીવાદી કમીશન પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરે છે અને તેની તપાસની મર્યાદામાં ઉપરોક્ત પ્રશ્નો આવી જાય છે, એટલું જ નહીં પણ કમીશન સમક્ષ આ વિષય ચર્ચાયા પણ છે. એટલે અમે આશા રાખીએ છીએ કે કમીશન આ સંબંધમાં પોતાની ભલામણો-દેશીરાજ્યોને પણ ઉપયુક્ત થાય તેવી રીતે-સ્પષ્ટ રૂપમાં કરે; કે જેથી દેશીરાજ્યોને તે માર્ગ દર્શક થઈ પડે.

ધરમપુર-વલસાડ રેલ્વે.

સુરત એન્જિનિસનાં પણ મોટાં રાજ્યો સ્વીન, ધરમપુર અને વાંસદાની મુબાઈના મર્વનર સર લેસ્લી વીલ્સને ગયા માસમાં મુલાકાત લીધી હતી. આ વળે રાજ્યોમાં ના. ગવર્નરની મુલાકાત નિમિત્તે પ્રજા ઉપ-

યોગી કેટલાંક સ્થાઈ કાર્યો થવા પામ્યા હતાં. તે પૈકી સૌથી અગત્યનું કાર્ય વલસાડ-ધરમપુર રેલ્વે બાંધવાના પ્રયત્ને લગતું હતું. ધરમપુર રાજ્યની ના. ગવર્નરની મુલાકાત પ્રસંગે રાજ્યની સમગ્ર પ્રજાએ તે નામદારને અભિનંદન પત્ર આપતાં વલસાડથી ધરમપુર સુધીની રેલ્વેની નાટકાસિક આવરણકાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ધરમપુર રાજ્યનો ધણો ભાગ જંગલ પ્રદેશ છે એટલે જો વલસાડથી ધરમપુર સુધીની રેલ્વે તૈયાર થઈ જાય તો તેથી એ પ્રદેશમાં રહેનારી પ્રજાને મુસાફરીની અત્યંત કુલના થવા ઉપરાંત રાજ્યને તેમજ વ્યાપારી-ઓને પણ ઇમારતી લાકડાં, ચોખા વગેરે માત્ર લઈ જવાની ધણી સરલતા પડે. જોકે વલસાડથી ધરમપુરનો લગભગ વીસ માઈલનો રેલ્વે સંબંધ આવારે જોડાય એમ છે પરંતુ ધરમપુર રાજ્યના આંતર ભાગમાં જો પછી રેલ્વે લાઇન વધારવામાં આવે અને તેને ટેક નાશીક સુધી લઈ જવામાં આવે તો મુજરાતનો દક્ષિણ સાથે વ્યાપારી સંબંધ સહેલાઈથી સાધી શકાય. ના. ગવર્નરે આ પ્રસંગે "વિલ્સન હીલ" નામની સ્થિતિ રેકર્ડી કે જેને ધરમપુરની પ્રજા પગાર બારીના નામથી ઓળખે છે, તે ખુલ્લી મુકવાની ક્ષિયા કરી હતી. "વીલ્સન હીલ" સમુદ્રની સપાટીથી ૨૩૦૦ ફીટ ઉચે છે. એટલે જો રેલ્વેનું કામ નાટકાસિક હાયમાં શેવામાં આવે તો "વીલ્સનહીલ" ની ખીલવાણી પણ સહેલાઈથી થઈ શકે. તેમજ ઉદનાળો માળવા જોએ ઉત્તર-દક્ષિણમાં દૂર સુધી બારે ખર્ચ કરી જવા અશક્ત હોય તેઓ અને તેમાં ખાસ કરીને મુજરાતીઓ અને નજીકના દક્ષિણાસે સ્થિત રેકર્ડીઓ એ છે ખર્ચ સહેલાઈથી લાભ

સહ શકે. પણ અમને લાગે છે, કે આ ટેક-
રીની લોકપ્રિયતા સત્વર કરી શકાય એટલા
માટે ધરમપુર રાજ્યેજ એ દિશામાં પ્રાથમિક
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેથી લોકો આકર્ષાઈ
બેસકે અને મુખ્ય આધાર વસસાડ-ધરમપુર
રેલ્વેની પ્રગતિ ઉપર છે. હોંદી સરકારે ટ્રાન્કની
સર્વે કરવાનો હુકમ કર્યો છે અને ના. ગવર્નરે
પણ આ પ્રશ્ન તરફ સહાનુભૂતિ બંધી
ધ્યાન આપવાની પોતાના બાંધણીમાં ખાતરી
આપી છે એટલુંજ નહીં પણ રાજ્યના પૂર્વ
તરફના ભાગમાં રેલ્વે વધારી લઈ જવાનું જણાયું
છે. તેમ રેલ્વેનું કાર્ય ઝડપથી સાધી શકાય એટલા
માટે ધરમપુર રાજ્યે પણ પોતાની ઉત્સુકતા
દર્શાવી છે. એટલે અમને લાગે કે વસસાડથી
ધરમપુર સુધીના સગંગ વ્યવહાર થતાં તો ઓ-
છામાં ઓછો વિલંબ થશે. ધરમપુરના મહારાજ
આ રેલ્વેના પ્રશ્નમાં ઘણો રસ લે છે અને
પોતાના રાજ્યમાં રેલ્વે થાય તો તેને માટે ખની
શકતા બધી બોગ આપવા તેઓ ઉત્સુકતા
ધરાવે છે. ધરમપુર રાજ્ય પોતે આ વિષયમાં
થું કરી શકે એમ છે તે સંબંધી વિગતસર
હકીકત થોડા વખતમાં રેલ્વે બોર્ડ સમક્ષ રજુ
કરશે એટલે આ કાર્યને ત્વરિત વેગ મળશે એવું
અમે માનીએ છીએ.

એક અગત્યનો ઠરાવ.

પોરબંદર ખાતે કાઠીઆવાડ રાજકીય
પરિષદની ચોથી બેઠકમાં જે ઠરાવ પસાર
કરવામાં આવ્યા હતા. તેમાં એક મદત્તનો
ઠરાવ એ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે "રાજ્ય
પ્રજા વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની ગેર સમજ
ન થાય, અને આ પરિષદને પોતાની હકિતનું

પૂરું જ્ઞાન રહે તે હેતુથી, અને કેટલાક સમય
થયાં ચાલતી આવેલી પ્રથાને નિશ્ચિત કરવા
સાર, આ પરિષદ ઠરાવ કરે છે, કે આ
પરિષદ કોઈ પણ રાજ્યને વિશે વ્યક્તિગત તેની
નોંધ અથવા ટીકા રૂપ કોઈ પણ ઠરાવ નહીં
કરે." આ ઠરાવની કૃતિ ગાંધીજીની છે. અને
તેઓથીની સલાહને માન્ય રાખી રાજકીય
પરિષદે એ ઠરાવનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર કરી
હાથપણ વાપર્યું છે. અગત્યત પરિષદ ઉપર
આ ઠરાવ એક અંકુશ રૂપ હોઈ તેનું કાર્યક્ષેત્ર
મર્યાદિત થાય છે, પણ આ ઠરાવ સંબંધી
સ્પષ્ટિ કરણ કરતાં ગાંધીજી જણાવે છે, કે
પરિષદની વિષય વિચારણી સભા સમક્ષ
હરકોઈ કાઠીઆવાડી રાજ્યના દોષોનું વિવરણ
થઈ શકે. અર્થે જેતાં વિષય વિચારણી સભા,
એ પરિષદનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારું અંગ
છે. તેમજ એ સભાની કાર્યવાહી પણ બહુધા
પરિષદની જાણ બદાર રહેતી નથી એટલે
અમને લાગે છે, કે સદર્જી ઠરાવને પૂરેપૂરો
અર્થસાધક બનાવવા સંભવ છે કે વિષય
વિચારણી સભાને પણ બંધિધ્યમાં ઉપરાકન
ઠરાવની મર્યાદા સ્વીકારવી પડે અને તેને
પણ પોતાનું રાજદ્વારી કાર્યક્ષેત્ર સંકુચિત
કરવું પડે. કારણ કે તેમ થયા વગર પરિષ-
દમાં જે હેતુથી ઉપરાકન ઠરાવ પસાર કરવામાં
આવ્યો છે તે હેતુને પૂરેપૂરી સફળતા મળવી
સંભવિત નથી. કારણ કે આ ઠરાવ ઉપરથી
માત્ર એટલું જ દર્શિત થાય છે કે બહારમાં
થતી ચર્ચાને તેના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં સંકેલી લેતી.
હાલની પરિસ્થિતિમાં આ માર્ગ વ્યવહાર હંશે
પરંતુ એ તેનું વ્યવહારપણું જાગ્યેજ સિદ્ધ કરે !

રોજનિશી

- ૨ છ. જાને. દિલ્લી. લોડ' ઈરવીને પાલ્લમિટરી કમીસનના સંજમમાં વડીધારાસભા સમક્ષ નિવેદન કર્યું.
- ૫ મી. જાને. આફ્રીક્સ સમિતિએ ગ્રામીણરની મુલાકાત લીધી.
- ૬ મી. જાને. રેવા. લોડ' ઈરવીનની રેવા રાજ્યની મુલાકાત.
- ૧૨ મી. જાને. અમદાવાદ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો પદવી સમારંભ.
- ૧૬ મી. જાને. મલ્ટાપુર. નવા રેસીડેન્ટ ગેન્જર એલ. ઇ. લેંગના માનાર્થે દરબાર.
- ૧૯ મી. જાને. વાંકાનેર. રે. ન. મી. કેવીની મુલાકાત.
- ૨૦ મી. જાને. બીકાનેર. રાજ્યની ધારાસભા સમક્ષ બીકાનેર નરેશે દેશી રાજ્યોના હાલના પ્રશ્નો સંબંધે ચોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.
- ૨૦ મી. જાને. ચોરખંદર ચોથી કાઠિયાવાડ રાજપ્રીય પરિષદની બેઠક.
- ૨૧ મી. જાને. ચોરખા બોન મિ. કેલીએ વોટસન કલણ ખુશી મૂકી
- ૨૩ મી. જાને. વરતેજ. ગાંધીજીએ રામજી મંદીરનો પાથો નાખ્યો.
- ૨૩ મી. જાને. જોધપુર. લોડ' ઈરવીનની મુલાકાત.
- ૨૬ મી. જાને. પતીયાલા તા. નમસાહેબે ખેતીવાડીનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું.
- ૨૬ મી. જાને. જોધપુર. લોડ' ઈરવીનની મુલાકાત
- ૨૭ મી. જાને. અમદેલી. ખેતીવાડી પ્રદર્શન.
- ૨૭ મી. જાને. દેશી રાજ્યોમા વસંત દરબાર દિન
- ૨૮ મી. જાને. પતીયાલા. ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ ઇન્કવાયરી કમીટી પતીયાલામાં.
- ૨૯ મી. જાને. પતીયાલા. હોદી કુસ્તીખાજ આગાએ પુરોષના જમન કુસ્તીખાજ ઝીવરોને મદદાત કર્યો.
- ૧૬ મી. જાને. ચીતોડ. લોડ' ઈરવીનની મુલાકાત.
- ૩૦ મી. જાને. અલ્વ' હેગનું અવસાન.
- ૩૦ મી. જાને. ત્રીપરાના મદારાજ ગાદી નરશીન થયા.
- ૩૦ મી. જાને. સચીન. સર લેસ્ટી વીલસનની સચીન સ્ટેટની મુલાકાત
- ૩૧ મી. જાને. ધરમપુર સર લેસ્ટી વીલસનની ધરમપુરની મુલાકાત.
- ૩૧ મી. જાને. બીકાનેર. ઇન્ડિયન સ્ટેટ ઇન્કવાયરી કમીટીની બીકાનેરની મુલાકાત.

પૃ. ૧૩]

માર્ચ ૧૯૨૮

[અંક ૧ ફો

દેશી રાજ્ય

"DESHI RAJYA"

માત્ર દેશી રાજ્યોને લખતા પ્રશ્નોની
રચનાત્મક દૃષ્ટિએ સ્વચ્છ દેશના માસિક

The Only Monthly discussing ques-
tions pertaining to Indian States
From A Constructive Point of View.

ત્રીજી વર્ણને પ્રકાશક
જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા
નવીઆર : ૧ (ગજાલ)

પાંચિક લવગ્રામ રૂ. ૬]

[Annual Subscription Rs 6

રોજનિશી

- ૨ છ. જાને. દિલ્હી. લોડ' ઈરવીને પાલમિટરી કમીશનના સંબંધમાં વડીધારાસભા સમક્ષ નિવેદન કર્યું.
- ૫ મી. જાને. આફ્રીક સમિતિએ ગ્વાનીઅરની મુલાકાત લીધી.
- ૯ મી. જાને. દેવા. લોડ' ઈરવીનની દેવા રાજ્યની મુલાકાત.
- ૧૭ મી. જાને. અમદાવાદ. શુભરાત વિદ્યાપીઠનો પદવી સમારંભ.
- ૧૬ મી. જાને. કાલંદાપુર. તથા રેસીડેન્ટ મેજર એલ. ઇ. લેંગના માનાર્થે દરબાર.
- ૧૯ મી. જાને. વાંકાનેર. એન. મી. કેસીની મુલાકાત.
- ૨૦ મી. જાને. બીકાનેર. રાજ્યની ધારાસભા સમક્ષ બીકાનેર નરેશો દેશી રાજ્યોના હાલના પ્રમુખો સંબંધે ચોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.
- ૨૦ મી. જાને. પોરબંદર. ચોથી કાઠિયાવાડ રાજપ્રીય પ્રવિષ્ઠની બેઠક.
- ૨૧ મી. જાને. ચોરખી. એન. મિ. કેસીએ વોટસન કલબ ખુશી મૂક્યો.
- ૨૩ મી. જાને. વરતેજ. ગાંધીજીએ રામજી મંદીરનો પાયો નાખ્યો.
- ૨૩ મી. જાને. ભેચપુર. લોડ' ઈરવીનની મુલાકાત.
- ૨૬ મી. જાને. પતીયાલા ના. જામસાહેબે ખેતીવાડીનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું.
- ૨૬ મી. જાને. હટેપુર. લોડ' ઈરવીનની મુલાકાત.
- ૨૭ મી. જાને. અમરેલી. ખેતીવાડો પ્રદર્શન.
- ૨૭ મી. જાને. દેશી રાજ્યોમાં વસંત દરબાર દિન.
- ૨૮ મી. જાને. પતીયાલા. ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ ઇન્કવાયરી કમીટી પતીયાલામાં.
- ૨૯ મી. જાને. પતીયાલા. હોંડી કુસ્તીબાજ ગાગાએ મુરોપના જર્મન કુસ્તીબાજ જીવરોકાને મદદાત કર્યો.
- ૧૬ મી. જાને. ચીતોડ. લોડ' ઈરવીનની મુલાકાત.
- ૩૦ મી. જાને. અલ્ડ' હેગર્સ અવસાન.
- ૩૦ મી. જાને. ત્રીપરાના મદારાજ ગાદી નરેશન થયા.
- ૩૦ મી. જાને. સચીન. સર લેસ્લી વીલસનની સચીન સ્ટેટની મુલાકાત.
- ૩૧ મી. જાને. ધરમપુર. સર લેસ્લી વીલસનની ધરમપુરની મુલાકાત.
- ૩૧ મી. જાને. બીકાનેર. ઈન્ડિયન સ્ટેટ ઇન્કવાયરી કમીટીની બીકાનેરની મુલાકાત.

સત્તા તે વખતના ટોળાનો ઉપરી કે વિસ્તારવાળો રાજ્યનો ઉપરી વાપરી શકતો નહીં. કેમકે એ સત્તા વાપરતાં એ અસંતોષ થાય તો હથીઆર બંધ માણસોનો બળવો થાય, એવો ભય તેને લાગતો. એ ભય, એ ટોળાના ઉપરીને એ કાંઈ શિખવતો તે એ હતું કે હાથ નીચેના માણસોની વૃત્તિઓ અને યોગક્ષેમ એમની રિયતિ પ્રમાણે તોષાયા કરે. આ રિયતિ સુધી તો એક હથુ સત્તાના કુરુણો દાખલ થએલા નહીં, પણ જેમ જેમ એ ટોળાના ઉપરીનો મુલક વિસ્તાર અને વસતી વિસ્તાર થતો ગયો તેમ તેમ તે જાતે, તે વિસ્તાર ઉપર નજર રાખી શક્યો નહીં. આથી તેને લીધે એને અધિકારીઓ " Agents " રાખવા પડ્યા. એ અધિકારીઓને રાજ્યની સત્તા મળી ખરી, પરંતુ એ સત્તાનો ગેરઉપયોગ થાય તો રાજ્ય ખોવાતો ભય એ રાજાને હોય તે એમને હોય નહીં. એટલે એ સત્તાના જોરમાં કે સ્વાર્થ સાધવાના તોરમાં વસતી ઉપર જીવમ થવા લાગ્યો. અને એ જીવમ જ્યારે સદન ન થયો ત્યારે રાજા પાસે ફરીઆદ ગઈ. મૂળમાં લોકોએ પસંદ કરીને નીમાએત્ર હોવાથી અને લકાચક લોકોએ સ્વેચ્છાથી આપેલી સાદાપ્યથી રાજ્ય મેળવ્યું હોવાને લીધે સર્વેની વૃત્તિ સંતોષવા વાળા એ રાજાને અધિકારીઓ ઉપર ગુસ્સો આવવા લાગ્યો. એને પરિણામે કારણ વગર પણ ગુસ્સો થવાની દેવ ઉદ્ભવી. દેવ એવી વસ્તુ છે, કે એક વખત જન્મ પામી એટલે તે પ્રવર્તવા માટે કારણ માગતી નથી. આથી અધિકારી પરત્વે ગુસ્સાની જે દેવ પડી તે દેવ ધીમે ધીમે લોકોએ ફરીઆદ કરીને ઉત્પન્ન કરેલા કંટાળામાંથી પણ ઉત્પન્ન થવા પામી. તથા લોકોએ એ ગુસ્સો રાજા સશક્ત ગણી સદન કરવા માંડ્યો. લોકોની એ સદનશીલતાને લીધે ઉત્પન્ન થએલી સફળતાથી રાજાની ગુસ્સાની દેવ પોષાઈ અને ગુસ્સો એ રાજ્યનું જરૂરનું હથીઆર છે, એવો નરેશને ભ્રમ થયો. આમાંથી એક હથુ સત્તા જન્મી. ઇતિહાસમાં એક હથુ સત્તાને ખાતે ધણા જીતો તે સત્તાની જમાની ખાણી છે.

હીંદુસ્તાનમાં પણ રાજ્યોની આ પ્રમાણે શરઆત થતાં થતાં હાલ આપણે જેવાં દેખીએ હીએ તેવાં તે રાજ્યો છે. રાજ્યો સત્તાથી મેળવી શકાય છે, પણ સત્તાથી ટકાવી શકાતાં નથી. લોકો ભયથી કે દાર પામીને તામે થાય પણ વશ રાખવા માટે તો રતેક અને સંભાળ જ જોઈએ. જ્યાં સુધી સર્વત્ર સત્તા જ ગુણ મનાતો હોય, ત્યાં સુધી જુના જંગલી જમાનામાં દુનિયા પર બધે હતું તેમ સત્તા, રાજ્યને મેળવી તેમ ટકાવી પણ શકે; પરંતુ જેમ જેમ કેળવણી અને સમજણ અથવા હેવટ કડવા અનુભવને લીધે આંખ ઉઘડી તેમ તેમ માણસના મનમાં સત્તા સામે વિરસ્કાર અને ધૂન્યા ઉત્પન્ન થવા લાગી. અને સમય પ્રજામાં એ સમજણ નેટલે દરજ્જે આવી ગઈ તેટલે દરજ્જે કાંતો રાજ્યો, લોક સંતોષ માટે સુધરવું પડ્યું અથવા જ્યાં તેમ ન જન્યું ત્યાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો રચવાના ગયાં. એશિયા ખંડમાં એ સુધારાનું મોર્તું હજી આવ્યું નથી અને આવેલું દેખાય છે તે વર્ણ નિર્બળ છે, એટલે હીંદુસ્તાનમાં રચપાત્રમાં રાજ્યો ટકી રહ્યાં છે. લોકચાસનને માન્ય રાખતી

રાજ્યસત્તા એટલે શું ?

અને જેણે એ શાસનને ગળથુડીમાં પીધેલ છે, એ અંગ્રેજ પ્રજા હોંફુસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરે છે. અને જો કે સ્વાર્થને ખાતર અથવા તો એકદંત્ર સત્તાની હવાવાળા એશિયા ખંડના પ્રતાપથી એ કેટલેક દરજ્જે એકદંત્ર સત્તાની પદ્ધતિએ રાજ્ય ચલાવે છે, તો પણ એ સરકારના હાથ નીચે આ દેશને પણ સ્વતંત્રતાનો પવન લાગ્યો છે અને બ્રિટિશ હોંફની પ્રજાએ સમ્રાટ પાસેથી પણ લોકશાસન પદ્ધતિ માગી રહી છે. એટલે આ કાળમાં હોંફુસ્તાનમાં હવે જુનાં રાજ્યો જુના કાળની એક દંત્ર સત્તા કેટલો વખત વાપરી શકશે તે સંવાદ છે.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને દેશી રાજ્યો:—

મોગલ શહેનશાહન સુધીની હોંફનાં દેશી રાજ્યોની તવારીખમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. બૂનકાળનું એ બધું આપણે બૂનકાળને જ લખાવી દઇએ. અત્યારે જે વિચારવાનું થાય છે, તે તો માત્ર એજ છે. કે દેશી રાજ્યોની હાલની સ્થિતિ શું છે ? ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની આંહી આવી ત્યારથી બ્રિટિશ શહેનશાહનની સૂક્ષ્મ સ્થાપના અત્રે થઇ છે. વેપારના અર્થે આંહી આવ્યા પછી પોતાના રક્ષણને માટે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લશ્કર રાખવાની જરૂર પડી. દેશના અંદર અંદરના ક્ષેત્રમાં કેટલાંક રાજ્યોએ એ લશ્કરનો ઉપયોગ કર્યો. અને એ ઉપયોગમાંથી કંપનીના લશ્કરની જરૂરીયાત અને શક્તિ સ્થપાતી ગઇ. તેમજ તેમાંથી એને મહત્ત્વ મળ્યું. એ મહત્ત્વને તેણે ડહાપણથી અને દુરંદેશીથી ઉપયોગ કરીને મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અને ન્યાય તથા નિબપક્ષપાતપણાથી રાજ્ય ટકાવી રાખ્યું છે, એવી હદયંગત માન્યતા અને સ્વદેશના અનુભવને લીધે રાજાઓનાં, ધણાં વર્ગો લોક સંતાપને ખ્યાનમાં રાખીને તેણે રાજ્ય ચલાવ્યું. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સત્તા જન્મતી ગઇ તેમ તેમ આંહીનાં રાજ્યોએ તેની સાથે સંધી કરારો કર્યા. તેમ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પોતાને પણ તે સંધી કરારો લાભના લાગ્યા. જે કરારો રાજાઓમાં થયા, તે કરારો રાજ્ય અને કંપની વચ્ચે લગભગ સરખા દરજ્જાને જેવા થયા. હોંફનાં રાજ્યોનો વિસ્તાર કે ઉપજ કે લશ્કરી સત્તા: એ ત્રણ વાતનો વિચાર કરતાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને તે વખતની જરૂરીયાત ખ્યાનમાં રહેવાથી કેટલાંક નાનાં રાજ્યોની સાથે બરાબરીના જેવી સંઘીઓ થઇ. અને એ પ્રથામાં જેમ જેમ કંપનીની સત્તા વધતી ગઇ તેમ તેમ પાછળથી સંધીના સંબંધમાં આવેલાં મોટાં રાજ્યો સાથેની સંધીઓ ઉતરતા દરજ્જાની થઇ. કેટલાકે તો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વધતી જતી સત્તાની સાથે અટકાવ નાંખવા માટે લગાઇઓ કરી, જેમાં હારને લીધે કેટલાંક રાજ્યો સાવ નાશુદ થયાં અને કેટલાંકને ઘરમ ભરેલી સંધીઓ ફરવી પડી. આ રીતે જે કે લગભગ બધાંને પોતાનો આંતરૂ રાજ્ય પકીવટ સ્વતંત્ર રહ્યો, છતાં સંબંધમાં આંતરૂગત તાબેદારી જેવું તો રહ્યું.

તાજ સાથે સંબંધ:—

એ અરસામાં કમનસીમે દેશમાં ખળવેા થયો અને સત્તા તથા સુરાજ્ય વહીવટને પાત્ર એવો વિજય ઇંગ્લેન્ડને મળ્યો. તેના પરિણામે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વેપારી મંડળ પાસેથી ગ્રેટ બ્રિટનની રાજ્યસત્તાને હોંદવું રાજ્ય મળ્યું. સત્તાથી રાજ્ય મળ્યું છતાં લોકને સંતોષવાની અગત્ય અને રાજ્યોને મિત્ર રાખવાની જરૂરીયાત એ બાબત ધ્યાનમાં રાખી લોક અને રાજ્યો સંતોષાય એવાં સમ્રાટનાં સાંતવનનાં જાહેરનામાં નીકળ્યાં, અને તેમાં રાજ્યોને તસક્કી આપવામાં આવી કે “તેઓનાં રાજ્યો, તેઓની પદવી અને તેઓનાં માન-અકરામ તથા હકો કાયમ રાખવામાં આવશે, એટલું જ નહીં પણ આપત્તિ વખતે રક્ષવામાં પણ આવશે, અને તેઓનાં આંતર વહીવટમાં ખીલકુલ ડખલગીરી કરવામાં આવશે નહીં.” સંધીઓ અને જાહેરનામાં, એ હોંદનાં રાજ્યોને સ્વતંત્રતાનો પટો છે. તેથી જ જ્યારે કોઈ રાજ્યમાં સકારણુ પણ ડખલગીરી કરવાની જરૂર પડે છે ત્યારે કરારો અને વચનોના લંગનો આરોપ સરકાર ઉપર સૂચવાય છે. સાથે સાથે કબજા કરવું જોઈએ કે કોઈ કોઈ પ્રસંગે વગર કારણે પણ હસ્તક્ષેપ થવાના દાખલા છે. સત્તા જ્યારે સકારણુ પણ હસ્તક્ષેપ કરવા પ્રેરાય છે, ત્યારે તેમાંથી હસ્તક્ષેપની ટેવ પડતાં પડતાં માત્ર સત્તાના મોહમાં કોઈ વખત વગર કારણે પણ હસ્તક્ષેપ કરવા તે લક્ષણ છે. એ સત્તા ભોગવનાર વ્યક્તિના કરતાં, સત્તાના સ્વરૂપનો વધારે દોષ છે. કારણ કે સત્તાને આંખો નથી એ વાત સર્વ માન્ય છે.

સરકાર સાથે હાલનો વ્યવહાર:—

હોંદનાં દેશી રાજ્યોની અત્યારે આ સ્થિતિ છે. કરાર અને વચનમાં સ્વતંત્રતા છે. વસ્તુતઃ તાબેદારી છે. એ સ્વતંત્રતા ખરાખર ભોગવવાનો અને વગર તાબેદારીએ ભોગવવી પડતી તાબેદારીમાંથી બચવાનો મોટો માર્ગ એક જ છે, અને તે એ કે સ્વતંત્રતાનો સફળ પ્રયોગ કરવો અને હસ્તક્ષેપનું કારણ ન આપવું; કે જેથી ખોટા હસ્તક્ષેપનો સહેલથી સાંગનો થઇ શકે. સરકારની સાથેના દેશી રાજ્યોનો સંબંધ સ્પષ્ટ છે. યુંચવાડો, દેશી રાજ્યોના વર્તનમાંથી પ્રાપ્ત: ઉત્પન્ન થાય છે. એ વર્તન કોઈ આંગળી ન ચીંધી શકે એવું થાય અને પ્રગ્ન સંતોષથી સ્વતંત્ર જીવન ગાળા શકે એવો રાજ્ય વહીવટ રહે, તો આંતર રાજ્ય વહીવટની સ્વતંત્રતામાં ખલેલ પહોંચે નહીં. આ તો હાલની સરકારની સાથેના વ્યવહારની વાત થઇ.

દેશી રાજ્યોનો રાજદ્વારી સંબંધ:—

પણ રાજની સરકાર એક લચ્ચુ સત્તામાંથી ધીમે ધીમે લોકની યોગ્યતા પ્રમાણે લોક શાસનના માર્ગ ઉપર ટંચા માંડી છે. ક્યાંક ક્યાંક ઝડાપણથી ઢલે છે અને કમનસીમે

એ ડહાપણુ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી, ત્યારે લોકમાં ઉત્પન્ન થતા અસંતોષના પરિણામે તેના દબાણથી પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે ચળવળ થાય છે. ગમે તે કારણથી પણ લોકશાસનનો સૂર્ય ધીમે ધીમે પણુ લૂંચો ચડે છે. અને એના તાપમાં સરકારની સાથેના સંબંધવાળાં દેશી-રાજ્યોની એકઠાથી સત્તા પીગળ્યા વિના રહી શકે નહીં, એમ દેશી રાજ્યોને લાય છે. એ લાયમાંથી બચવા માટે રાજ્યોએ અવશ્ય ઉપાય યોજવા એ ડહાપણુ છે. મનાય છે કે એ લાય બ્રિટિશ હોંદમાં વધતા જતા લોકશાસનને લીધે છે. એટલા માટે પૂર્ણ લોકશાસન સ્થપાયા પહેલાં દેશી રાજ્યોનો બ્રિટિશ હોંદ સાથેના સંબંધ નક્કી કરી નાંખવો કે ન્યારે બ્રિટિશ હોંદ સ્વતંત્ર થાય ત્યારે હોંદુસ્તાનનો તે મોટો ભાગ રાજ્યોમાં કબજગીરી કરી શકે નહીં. આ વિચાર ડહાપણુ ભરેલો છે એમ કબૂલ કરીએ, તો એ પણ કબૂલ કરેલું પડે કે દેશી રાજ્યોનો અત્યાર સુધીનો સંબંધ હોંદી સરકાર સાથે નહીં પણ હોંદી સરકારના પણ સમ્રાટ ગ્રેટબ્રિટનના નરેશ અને હોંદના પાદશાહના તાજની સાથે છે. હોંદ અને દેશી રાજ્યોની પાદશાહી સત્તા ઇંગ્લેન્ડની છે, તેની કાઈથી ના પાડી શકાય એમ નથી. તેમજ એ પાદશાહ હોંદુસ્તાનના બ્રિટિશ હોંદના ભાગને પોતાની સત્તા સુખત કરે, એટલા પરથી જ દેશી રાજ્યો ઉપરની પોતાની સત્તા પણ બ્રિટિશ હોંદને મળી જાય છે, એમ ખતે નહીં. કારણ કે બ્રિટિશ હોંદના ઉપરની શહેનશાહની સત્તા નૃપતિ તરીકે છે, ન્યારે દેશી રાજ્યો ઉપરની સત્તા મિત્ર તરીકેની છે. તેમજ સીધી નહીં પણ રાજદ્વારી "Diplomatic" સંબંધવાળી છે. એ રાજદ્વારી સંબંધ પોતાની ધૃત્તિ પ્રમાણે અન્યને સુખત કરી શકાય એવો નથી; પરંતુ એ સંબંધ લગભગ આંતર રાષ્ટ્રીય સંબંધ જેવો છે. મિત્રાચારીનો સંબંધ તો પરસ્પરની ખુશીથી જ આપ લે થઈ શકે. એક મિત્ર ખીન્ના મિત્રને તેની સ્વેચ્છા વિના ત્રીજાને સોંપી શકતો નથી. એ રીતે સ્પષ્ટ છે, કે હોંદનું સ્વતંત્ર થતું જતું લોકશાસન હોંદનાં દેશી રાજ્યોનો સંબંધ ગળા જઈ શકે નહીં. એટલે જો તે રાજ્યો સમ્રાટ સાયના સંબંધની દલીલને મક્કમ કરવા માગતાં હોય, તો તેમાં કાયદાની રીતે બાધ લઈ શકાય નહીં.

એ પ્રકારના મિથ્યા લાય:—

જતાં અવાજ આવ્યા કરે છે, કે દેશી રાજ્યોની એ દલીલ વજુદદાર નથી અને તે સરકારે માન્ય રાખવી જોઈએ નહીં. આ જૂમને માટે બે કારણ છે. (૧) તો એવો વહેમ છે, કે દેશી રાજ્યોને પોતાના કબજગતમાં લઈને સરકાર લોકશાસનના કાળને લંઘાવવા માગે છે; અને (૨) જુ. એ છે, કે દેશી રાજ્યોની રૂઝતને રાજ્યોનો એટલો સંતોષ નથી કે રાજ્યની આ પ્રવૃત્તિને તેઓ ઉત્તેજે. કારણ કે એમને એવો લાય છે, કે એક વખત જો તાજની સાથે રાજ્યોનો સંબંધ બંધાયો તો જ લોકશાસન બ્રિટિશ હોંદમાં આવે છે, તેની ઝાંખી દેશી રાજ્યોમાં થવાની નહીં. પહેલો લાય બ્રિટિશ હોંદની વસતીને છે. પણ ખરી વાત તો એમ છે, કે બ્રિટિશ હોંદના લોકશાસનમાં વચ્ચે પડવાની કોઈ પણ દેશી રાજ્યની ખીલકુલ ઇચ્છા નથી. એથી ઉત્તરું ખરી હંપીકત તો એમ છે, કે દરેક

દેશી રાજ્ય ઈચ્છે છે, કે બ્રિટિશ હોદ્દને યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રગતિ મળે, તેમાં પોતે વચમાં આવે નહીં, તો બ્રિટિશ હોદ્દ પણ દેશી રાજ્ય સંસ્થાના પહોંચદમાં તેમને અડચણ કરે નહીં. “હવે આને હવવા દો.” એ સૂત્ર અત્યારે દેશી રાજ્યોનું છે, એમ દેખાય છે. બ્રિટિશ હોદ્દની રૈયતનો વહેમ ખોટો છે. પણ એ ખોટો છે એવી ખાત્રી એ પ્રગ્નને વિશ્વાસમાં લાગે તે સંસ્કારે અને રાજ્યોએ કરી આપવી પડે છે. વહેમ તોડવાનો મંત્ર પરસ્પરને વિશ્વાસમાં લેવા એજ છે. ખીન્ના પ્રકારનો ભય રાજ્યોની પ્રગમમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. એ મદદગારનું સાધન રાજ્યોની પોતાની પાસે છે. પ્રગ્નને માત્ર વચનોથી જ વિશ્વાસમાં લેવી એ અશક્ય છે; કેમકે પ્રગ્ન વર્તનથી સંતોષાય છે, એટલી શબ્દ માત્રથી સંતોષાઈ શકે નહીં. જન-સ્વભાવ ખરાબર તપાસીએ તો જણાયા વિના રહેશે નહીં કે લોકોને રાજ્ય પદ્ધતિ સામે થોડી નીચ્ચત છે. તેઓને જે જોઈએ છીએ, તે તો હુંગરીના સુખને માટે જોઈતું સ્વા-તંત્ર્ય, ખદારના દુશ્મનોથી ખચાવ અને અંદરના વિખવાદ માટે ન્યાય. એટલું નરેશો કરી શકે તો હકોને માટેની રાડ પડતી ખંધ થાય અને એકદમ સત્તા લોકશાસન જેવી ન હોવા છતાં એના જેટલું જ સુખ આપી શકે. લોકોના એવા સુખમાં સત્તાની પછી તે લોક-શાસનના સુખની કે એક હથ્થુ શાસનની-હયાતિ છે.

રાજ્યોની હયાતિનો મૂળ પ્રશ્ન:—

એટલે આ બધાનો સાર એ છે કે રાજ્યોનો સંબંધ ક્યાં છે, એ મૂળ મુદ્દો નથી પણ રાજ્યોની હયાતિ ક્યાં છે, તે મૂળ મુદ્દો છે. રાજ્યોને એ સમગ્ર અને સમગ્રને તેના ખરાબર ઉપાય થાય, તો અત્યારે કારભારીઓની સલાહ અને કાયદાશાસ્ત્રીઓની મદદ માટે જે હિતચક્તિ દેખાય છે તે બંધ થાય. હું નૃપતિ તંત્રને માનવા વાળો છું. દોળાના કિલ કિલાટ કરતાં રામ જેવા રાજામાં મને વધારે વિશ્વાસ છે. એવા રાજા હવે મળવા મુશ્કેલ છે, એ વાત માન્ય છતાં એવાં રાજ્યો હતાં તો હવે પણ ચર્ચ શકે એ બુદ્ધિમાણ વાત છે. પ્રયત્ન માત્રનો જ સવાલ છે. એ પ્રયત્ન કરવાને બદલે લોકશાસનનું જે પૂતળું હજી ઘડાય છે અને ઘડાયા પછી આજેહુજ ચલે કે કેમ એ હજી અવિખ્યતા ગર્ભમાં છે, ત્યાં યુગોથી પરિચિત એવી નૃપતિ તંત્રની સંસ્થાને ખીલ સંસ્થા ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તોડી પાડવી, એ ખીલું કંઈ નહીં તો ઘટ્ટતા તો લાગે છે. કબૂલ કરીએ કે કાળ એટલો ફર્યો છે, કે હવે એક હથ્થુ સત્તાને અવકાશ નથી; તો પણ અવિખ્યમાં જે સંસ્થા આપણને જોઈએ છીએ, તે સંસ્થા સ્થપાઈને તેના નીચે રહેવા જેવી થાય, ત્યાં સુધી હાલના આપણા પ્રાસા-દને તોડી પાડવો એ યદ્યપણ બારેલું છે કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે. આ તો માત્ર રોકાને કહેવાની વાત ચર્ચ સાથે સાથે નરેશોને પણ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે, કે રાજ્યના સંબંધો ગમે તે સત્તાની સાથે હોય અથવા આપણે માનતા હોઈએ કે એ સંબંધો નવા ધરીએ, તો પણ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે, કે એક ખંડ જેવડા મોટા દેશમાંના એ ખંડના દેશનાના યાત્રીઓ દેશના મોટા માત્રની રાજ્યસત્તાથી ખદાર જમીને-

-પરદેશના તાજ નીચે રહેવાનો પ્રબંધ ચિરકાળ ટકી શકે નહીં. આમાં તત્કાલની સલામતી દેખાતાં છતાં હાથ છે. એમાં દેશમાં કુસંપનું મૂળ છે. વહેમ અને સ્વાર્થ વિરોધના ટંટાઓ એમાં વસે છે અને એક જમીન ઉપર રહેનારાઓમાં હોવા ભેદિતા સ્વાસ્થ્યનો લાંબ ચાલ છે. બન્ને શાસન પદ્ધતિઓ પોતપોતાના રસ્તા ઉપર પોતાનું હિત કેળવી તે એવો ઉપાય હોઈ ન શોધી શકે એવું સુદ્ધિહીન નથી. માત્ર એક બીજામાં વચમાં ન પડવાની શક્તિ અને પોતાનું છે, તે જાળવવા ઉપરાંત બીજામાંથી ચોરી ન લેવાની બાવના: એટલું હોય એટલે બસ છે. ત્રીશ ચાલીશ વર્ષો સુધી એક તરફ લોકશાસન અને બીજા બાગમાં નૃપશાસન, એ બે પદ્ધતિઓની અજમાયશ કરવા દેવામાં આવે તો એટલા કાળને અંતે જે પદ્ધતિ દેશને અનુકૂળ અને સાત્ત્વ ધરે, તે પદ્ધતિ બીજા બાગ ખુશીથી અદલ્ય કરી લેશે. જો લોકશાસન ક્ષેત્રમંદ નીકળશે અને એક હથ્થુ સત્તા વાપરનારાઓ પોતાનું હિત ન સમજતાં પોતાની રૈયતમાં અસંતોષ થવા દેશે તો રાજ્યોની રૈયત બ્રિટિશ હોઈની રૈયતનું અનુકરણ કરીને પરાણે લોકશાસન જમાવશે. એ જમાવટ અટકાવવા માટે સહેન-શાહ સાથેના સંબંધ જોડ્યા છતાં વિસ્તાયતથી લસકર લાવી શકાશે નહીં. કેમકે સહેનશાહ, એક વખત બ્રિટિશ હોઈને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય “Dominion status” આપ્યા પછી દેશના તોફાન માટે સ્વતંત્ર લસકર મોકલી શકે નહીં. આથી બીજી રીતે હજી અજમાયશ ઉપર છે, એવું ધીમે પગલે ચાલતું આંદોનું લોકશાસન પરિણામે નિષ્ફળ નીવડશે અને ઘણાઓ જેને મિથ્યા આશાવાદ કહે છે એવું નૃપતિશાસન રામ રાજ્યની પદ્ધતિએ ચાલતાં શીખી લોકોને આશીર્વાદ રૂપ લાગશે, તો એમ પણ અને કે નિષ્ફળ થયેલા લોકશાસનની નીચે વસતી પ્રજા પોતાની ખુશીથી મરજીમાં આવે એવી નૃપેશ પદ્ધતિ ત્યાં દાખલ કરે. લોકો પસંદગી કરીને સાફ હોય તે જ છે. ત્રીશ ચાલીશ વર્ષ જોવા દો. લોકોને પસંદગી કરી લેવા દો. સુદ્ધિવાદથી અમુક પદ્ધતિને અજમાયશની સરાણુ ઉપર ચઢાવ્યા મગર આગ્રહથી કોઈ બેસાડવાની ઉતાવળમાંથી ન વીરમી શકાય ?

ઉપરના આ વિચારોમાં રાજ્યોની હયાતિનું કારણ, તેઓનો જૂતકાળ, તેઓની હાલની સ્થિતિ અને એના ભવિષ્યના હિતનું સૂચન આવી જાય છે.

એક વૃદ્ધની વિચાર પોથીમાંથી.

નવા થતા અધિકારીને.

[એક વરીષ્ટ અધિકારીએ નીચેનો પત્ર રાજ્યમાં નવા થતા એક અધિકારીને લખ્યો હતો. આ પત્રમાં રાજકારણને અંગે અધિકારીના ધર્મ, તેમની કાર્યમર્યાદા અને તેમનામાં સેવા-નિષ્ઠાની અગત્ય સંબંધે જે સૂચાત્મક શિક્ષા વ્યવસ્થા લખ્યાં છે, તે અધિકારી માત્રને-ચોતાને અધિકારી માનનાર, તેમજ ભવિષ્યમાં અધિકાર પદે પહોંચવાની ઇચ્છા રાખનાર સર્વને-ઉપયોગી હોવાથી તે આખો પત્ર અમે આ નીચે છાપીએ છીએ. જેઓ અધિકાર પદે પહોંચ્યા હોય-અધિકારી ગણાતા હોય-તેઓને માટે તો આ પત્રની ઉપયુક્તતા છે જ, પરંતુ જેઓ એ પદે ન પહોંચ્યા હોય એવાઓને, રાજકારણમાં રસ લેનારાઓને, તેમજ યથાર્થ રીતે જીવન જીવવાની ઇચ્છા રાખનાર સૌ કોઈને આ પત્ર ઉપયોગી છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે અમને આવા પત્રો મળતા રહે. તંત્રી.]

- ૧ તમે એક જવાબદાર ઑફીસર નિભાયા પણ નિભાવાથી ઑફીસર થવાનું નથી. નિવડવાથી થવાય છે એ વાત યાદ રહે.
- ૨ ઑફીસર મોટે સેવક છે. હુકમદાર નહીં. સેવાના પ્રમાણમાં એને માણસોની સહજતાબેદારી મળે છે, કે જે તેનું ખર્ચ વેતન છે. એ હુકમદારી નથી પણ સેવાનો લાભ મેળવનારાઓએ સ્વેચ્છાથી આપેલાં (Respect) માનજીવિ અને Regard નું પ્રતિબિંબ છે.
- ૩ અધિકાર એ સેવા કરવાની એક Opportunity તક છે. તેને યોગ્ય ન નિવડનાર પાસેથી પ્રભુ એ લઈ લે છે. એ વાત ખૂબ યાદ રહે.
- ૪ શિખામણ નકામી છે. સ્વાનુભવ જ કામનો છે. એટલે વધારે નથી કહેતો. જો હું જોઈ શક્યો છું તે ભક્તિભાવ તથા માન મારે માટે તમને ખરેખર હોય તો તમારા લાભની એ વાત છે કે તમારે મારા જીવન તરફ દષ્ટિ રાખીને જીંદગી જોવવાની. માત્ર અવગણે મુદ્દાંતરું અનુકરણ કરશો તોય સહીસંધામત રહેશો.
- ૫ સહુ કહેવાનો એક કહેવામાં સમાવેશ થઈ જાય છે તે એ છે, કે તમે સાઈ ન કરી શકો તો અડચણ નથી પણ તમે અંદર જેવા હો તેનાથી બીજા દેખાવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. વર્તણૂક અને વિચારોનો સંબંધ બરાબર જાળવી રાખવો, દશો એવા જણાશો-પછી તેમાં ભણે દોષ હોય-તો લોક વિશ્વાસ પામશે. દહએ તેથી બીજા થવામાં મદદતા નથી. દહએ તેવા જણાઈ રહેવામાં ચારિત્ર છે. દહએ તેથી સારા દેખાવાનો દંભ ચારિત્રભંગનું પહેલું પગથીડું છે. એક વખત એ સીડીએ ઉતરવાની શરૂઆત થઈ કે જીંદગી ઉપે રસ્તે વળશે. લોક ભરોસો જશે. લોકનો વિશ્વાસ આપણે દહએ તેવા દેખાઈ રહેવાથી જ ગ્રાસ થાય છે. અને એવો વિશ્વાસ એજ ખરી સેવાનો અવકાશ આપે છે. પણ માત્ર વિશ્વાસ મેળવવાના ધરિદાથી આપણે દમએ તેવા

જણાઇ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી. આપણે હૃદયે તેથી બીજી રીતે બતી શકીએ નહીં, માટેજ તેવા ખુદા જણાઇ રહેવા વર્તવું. વિશ્વાસ તો એ વર્તણૂકની પાછળ આવેલો જોઈએ. એનું ધ્યેય ન થવું જોઈએ.

૬. સેવામાં જે મગ્ન છે, તે હુકમ મનાવાથી થતી કૃતકૃત્ય બાવનામાં નથી. સેવા કરી શકનારને જ તે કરવાની તક પ્રભુ આપે છે. ને તેની સેવામાં જે બદ્ધો છે તેતો તેનું સહજ ફળ છે. એ એનું મૂળ નથી. સેવા વેતન માટે નથી. વેતન તો સેવાને છેડે ઉગતું ફળ છે.

૭. તમારા ઉપરીઓ તરફ સદા માનથી વર્તજો, જે હાથ નીચેના તમારા તરફ માનથી વરતે એમ ઇચ્છતા હો તો. હાથ નીચેના માનથી ન વરતે તો તે તેની ખામી છે. તમને એનું અપમાન કરવાને છુટ આપનારી સરત નથી. ગુહાઓ માફ કરવાથી એ વધે છે, એ ખરું હશે પણ એથી ઉઠવું એ પણ ખરું છે, કે માફ કરનારની હાજરીમાં માણસો ગુહો કરતાં સરમાતાં પણ શિખે છે. ફળ એ થાય છે, કે બીકથી જ્યારે માન ગુહા થતા અટકે છે ત્યારે માફી, માણસને ગુહાના સ્વભાવમાંથી સુધારે છે.

૮. જે ધણીની નોકરી છે તેના તરફ સદા દ્રષ્ટિ રાખવી. ઉવટ સેવા એ મોટી જવાબદારી છે. લખવા ખેડો ત્યારે એ ચાર સાફ સત્યો કહી નાંખવા ઇચ્છેલું. લખતાં લખતાં શ્રીકૃષ્ણેથી થઇ ગઇ. પણ એનો સાર લાભનો છે.

૯. બીજાના વાંક માટે આપણને જે રીસ અને શિક્ષા કરવાની ઇચ્છા કે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેવીજ આપણી તુડીઓ માટે પ્રભુને થાય તો આપણી શી દશા થાય, એ બાન સદા દ્રષ્ટિ આગળ રહે. ઉ-નતિનો એથી વધારે સારો ઉપાય હજી મારા જીવમાં નથી આવ્યો. ગુસ્સો થઈ જાય અને ત્યાર પછીની બીજીજ ક્ષણે એમ થઈ જાય કે “અરે આ મને શું થયું ?” તો સમજવું કે પ્રભુની કૃપાની આંખ તમારાપર છે. જે તમારા ગુસ્સાથી માણસને તમે સુધાર્યો એ બાનનો તમને સંતોષ થાય તો તમારે ખીલવું, કેમકે તેમાં તો તમે સેવાનતી ગેમાનદારી સ્વીકાર્યો જેવું થશે. એમાં તમને મહા અનર્થ થશે. ક્ષમામાં જે સત્તા છે તે શિક્ષા-સામર્થ્યમાં નથી.

૧૦. તમે પરખારા અમલદાર નીમાયા છો, તેથી ધણીને તમારી ઇર્ષા થશે. મને એ અનુભવ છે. એ ઇર્ષાને મેં મારી હકુમતથી નથી તોડી, મેં કારકુન કરે તે કામથી શરૂઆત કરી. હુકમ આપવા કરતાં હું જાતે લખવા મંડ્યો. તેમ તમે પણ તમારા ખાતાના નાનામાં નાના કલાર્કના કામથી શરૂ કરી અધિકારીનાં કામ સુધી જાતે કામ કરી અનુભવ લેશો તો દરેક હાથ નીચેના માણસનું માન તમે મેળવશો અને તમારા જ્ઞાનનો તાપ એ દરેકને સીધા રાખશે, માટે અધિકારી છતાં નાના થઇ

જશે. મોટા થયા છતાં ન જાણતા હો તે માટે નાનાને પૂછતાં સરમાશે માં. એમાં માન આપું નથી થતું પણ વધે છે. પણ ઘણી વાનની એક વાત એ કે તમે દરેક આરીસનું કામ સીખીને પછીજ અધિકારની ખુરશીએ બેસશો. તમારો દાખલો હું બીજાને આપી શકું એમ કરશો. મારી પસંદગીને શોભાવશો.

૧૧. તમે મારી સારી સેવા કરી છે. અને સંતોષ આપ્યો છે. હું તમને શું આપી શક્યો છું તે તો તમે જાણો. પણ અત્યારે તમે બીજે ગયો છો ત્યારે મારી હૃદયની શુભેચ્છાઓ તમારી સાથે છે.

મહુમ મહારાજા સીંધીઆના દેશીરાજ્ય વહીવટ સંબંધે વિચારો.

(મૂળ લેખક:—કર્નલ એક્કેડેન્સ લાડે. સી. આઈ. ઈ.)

(૫૪ ૧૪૧ થી.)

ફેટલીક બાબતો એવી હતી કે જેમાં હોદી સરકાર વચ્ચે પડી શકે એમ સીંધીઆ સરકાર માનતા હતા. જે જે કારણોથી નીતિ બંધારણ શિથિલ થાય તે તે કારણો સામે તેઓ સખ્ત અણગમી ધરાવતા; અને પોતાના મરાઠા સરદારોમાં લમ સંબંધી છૂટાછટ લેવાતી માલમ પડવાથી મહારાજાએ તે માટે સખ્ત લુકમો દલાડ્યા હતા. મહારાજાની એવી માન્યતા હતી, કે રાજાઓના લમ સંબંધોની પણ હોદી સરકારે બરાબર તકેદારી રાખવી જોઈએ, જેથી ગાદી વારસની વંશ શુદ્ધિ બરાબર જળવાઈ રહે. તેમ જે રાજ્યો વચ્ચેની વંશને લગતી તકરારોમાં પણ સરકારે વચ્ચે પડવું જોઈએ. કારણકે આવી તકરારો જે કે રાજ્યાનમાં અંગત હોય છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં તે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધ ઉપર અનિષ્ટ અસર કરનારી નીવડે છે.

સામાન્યતઃ સીંધીઆ મહારાજા એમ માનતા હતા કે વ્યક્તિગત બાબતોમાં મરકાર વધારે પડતો દસ્તકેમ કરે છે. જ્યારે દેશીરાજ્યોના સામાન્ય પ્રશ્નોને લગતી બાબતોમાં તે જોઈએ તે કરતાં ઘણો ઓછો રમ લે છે. સરકારની આ નીતિ ઘણું નુકસાન કરનારી છે; કારણ કે તેથી દેશી રાજ્યોની અને હોદી સરકારની પ્રતિષ્ઠા દબાઈ પડે છે.

એક ખાણનાં મેળાવડાના પ્રસંગે એક મોટા અધિકારીએ ભાષણ કર્યું પછી મહારાજાએ મને કહ્યું હતું કે “આ રાજ્યમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ શું છે, તે આપણે બધા જાણીએ છીએ પણ બ્રિટિશ હોદતા લોકો જાણતા નથી. હવે આવા પ્રકારની પ્રસંગોથી

મહુમ મહારાજ સીંધીઆના દેશી રાજ્ય વહીવટ સંબંધે વિચારો.

ભરેલા ભાષણથી નહારા રાજ્યો કુલામ. છે અને જેઓ પોતાનાથી બનતું રાજ્યનું બહુ કરતા હોય તેમને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. શું આ પદ્ધતિ હુકમથી બંધ ન કરી શકાય ? કારણ કે તેથી તમે ધારો છો તે કરતાં વધારે નુકસાન થાય છે."

દેશી રાજ્યો અને હોદ્દી સરકાર વચ્ચેના સંબંધો પણ મહત્વના છે. એ, પોતાના જીવનના તત્વરૂપ "Life's of blood" છે એમ તેમણે મને એક વખત કહ્યું હતું.

રાજકર્તાનો ખાનગી ખર્ચ અને રાજ્યવહીવટી ખર્ચ જુદા જુદા જોઈએ એમ તેઓએ મને એક વખત કહ્યું હતું. જો કે બધાં દેશી રાજ્યોમાં આવી જાનનો નિરાળો વહીવટ નથી, પરંતુ સીંધીઆ મહારાજ્યએ તો પોતાના રાજ્યની આવકનો બે ટકા ભાગ ખાનગી ખર્ચ માટે નક્કી કર્યો હતો. બીજો મહત્વનો સવાલ કરકસરનો છે. દેશી રાજ્યોએ પોતાની વાર્ષિક આવકનો કે અથવા એછામાં એછો કે ભાગ બચાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તથા એ બચતનો ખાસ કામેના ભંડોળ તરીકે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ગ્વાલીઅર રાજ્યમાં કરવામાં આવતું હતું. એ પ્રમાણે દુબકાળ માટે ૨ કરોડ, ખેતીવાડી માટે ૧ કરોડ, રેલ્વે માટે ૨ કરોડ અને વેપાર માટે ૫૦ લાખનું ગ્વાલીઅર રાજ્યમાં ભંડોળ હતું. સામાન્ય રીતે આ ભંડોળનું બ્યાજ વપરાતું હતું, પરંતુ રાજ્યની આવક વધારનારાં બીજાં કામે માટે મૂળ રકમ પણ વાપરી શકાતી. આથી રાજ્યના વાર્ષિક બજેટમાં દરેક ખાતાના ખર્ચ માટે સામાન્ય રીતે જુદી મુકાતી રકમો ઉપરાંત વધારાનો ખર્ચ કરવાનું પણ બની શકતું હતું. ઉત્પન્ન આપી શકે એવાં ધણાં આર્થિક સાધનો અને મહેસુલમાંથી મોટી બચત રકમ ધરાવનાર ગ્વાલીઅર જેવા રાજ્યમાં જો કે આ રીતે બનતું સહજ છે, છતાં મહારાજ હમેશાં રાજ્યવહીવટના ખર્ચમાં ચતા જતા વધારા સંબંધે વારંવાર ધ્યાન ખેંચતા. નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહીવટીખર્ચ ગંજાવર ચતો જાય છે તેમજ જે રાજ્યો પોતાની ચાલુ આવકની મર્યાદા કરતાં વધારે આવક ન કરી શકે એવા હોય તે સંબંધમાં મહુમ સીંધીઆ મહારાજ્યએ એક વખત વાતચીત પ્રસંગે જણાવ્યું હતું કે સરકારે નાનાં નાનાં રાજ્યોને એકત્ર કરી તે રાજ્યોનાં કેલેવણી પોલીસ, અને ન્યાય વગેરે રક્ષણનાં ખાતાંઓ એક અમલદારની સત્તા નીચે મુકી, તેનો ખર્ચ ગદા પાસેથી ફાળે પડતો લેવાનું ઠરાવતું જોઈએ. આમ કરવાથી નાનાં નાનાં રાજ્યોને ધણા નુકામા ખર્ચમાંથી મુક્તિ મળશે. આમ જો નહીં કરવામાં આવે તો આવાં રાજ્યો વહેંચાં મોડાં રાજ્યવહીવટની પોતાની ચાલુ રિયલિટી ટકાવી રાખવા અશક્ત નીવડશે એટલું જ નહીં પણ વહીવટી નજરે જોખમકારક થઈ પડશે. આ વિષયને અંગે હોદ્દી સરકારની પ્રજાહિતની કેટલીક યોજનાઓ-સ્ત્રીઓ માટેની ધરપીતાલ, ખાસરક્ષણ વગેરેના ફાળાને અંગે દેશીરાજ્યોના ખામના ઉપર વધતા જતા આર્થિક ભોગ-વિષે મહારાજ ધણી વાર ફરીઆદ કરતા. અજબત આવી યોજનાઓ જરૂરી અને ઉમદા છે પરંતુ દેશી રાજ્યોને આવી યોજનાઓ માટે ખમણો ફાળો ભરવો પડે છે. કેમકે એક તો બ્રિટિશ હિંદને લગતી આવી યોજનામાં ફાળો આપવો અને બીજું તેવાજ પ્રકારની

યોજના પોતાવા રાજ્યમાં દાખલ કરવા માટે ખર્ચ કરવો. આવા યોજનાની અસર તેમના જેવા સંપત્તિ રાજ્યને પણ જણાતી હતી.

દેશી રાજ્યોમાં વ્યાપારવૃદ્ધિની યોજનાઓ દાખલ કરવાની તેમને ખાસ લેત લાગી હતી. દુર્ભાગ્યે આ દિશામાં ગ્વાલીઅર રાજ્યના પ્રયત્નોને ફતેહ મળી ન હતી. પરંતુ આ નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ સીમલા એલાંપસ બેંક અને એજ બેંકના વહીવટ નીચે ચીલતા ગ્વાલીઅર ડેવેલપમેન્ટ ટ્રસ્ટના નાશને આભારી હતું.

ગ્વાલીઅર રાજ્યનો જગત વહીવટ બધાં દેશી રાજ્યો જેવો જ લગભગ છે. દરેક વસ્તુ ઉપર જગત લેવાતી એટલું જ નહીં પણ તેનો દર પણ ભારે હતો. ૧૯૧૦ સુધી રાજ્યના તાબાના ગામોમાં પણ માલ લાવવા લઈ જવા માટે જગત લેવાતી હતી. આ સંબંધમાં મહુમ મહારાજ બહુ દૃઢ વિચાર ધરાવતા હતા અને જગતના ભારે દરનાં નુકસાન તેઓ જોઈ શકતા નહોં. ગ્વાલીઅર રાજ્યમાં કુલ મહેસુલનો ૬૫ ટકા જમીન મહેસુલની આવક હતી. જમીન મહેસુલના પ્રશ્નમાં વધારે ઝીણવટથી લખવાનું ચાત્ર અસંલખિત છે તો પણ એક હકીકત લખવી જોઈએ કે મહુમ મહારાજ માળવામાં અંશીલું ઓછું વાવેતર કરવાના બંધનને દૂર કરવાનો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા. તેઓ કહેતા કે અંશીલને માટે જે બંધી છે તે દૂર કરી ધીમે ધીમે તે વધારે ઉગાડવા દેવું જોઈએ. કારણ કે એ જમીનમાંથી આવક વધારે થાય છે. તેઓ પોતે રૈયતવારી મહેસુલ પદ્ધતિ પસંદ કરતા હતા અને એ પ્રમાણે નવી જમીન ખેડવા આપતા. નહેરો, રસ્તાઓ અને રેલ્વે, ખેડૂતની આબાદીનાં મુખ્ય સાધનો છે એમ તેઓ માનતા, અને તે માટે ભારે રકમો ખર્ચતા. તેમની માન્યતા હતી કે ધણાં ખરાં દેશી રાજ્યો પાકા રસ્તાઓ બાંધવામાં ધણો ઓછો ખર્ચ કરે છે. વળી નહેરો અને જાહેર બાંધકામ ખાતાં જેવાં ખાતાં તે વિષયના ખાસ જ્ઞાનવાળા અધિકારીઓ કરતાં સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનારા અધિકારીઓના દ્વાય નીચે હોય તો વધારે સારાં પરિણામ લાવી શકે, એવી મહારાજની માન્યતા હતી.

મહુમ મહારાજ સૌધીઆ જન્મ અને જાતિની વિચિત્રતાને ખાસ પ્રાધાન્ય આપતા. ગ્વાલીઅર રાજ્યમાં નિયમ હતા કે જેમ અને તેમ શિષ્ટ કુટુંબના માણસોને નોકરી આપવી. આ સંબંધમાં એક સ્થળે તે નામદાર લખે છે કે “ચાલુ જમાનાનું એવું વક્ષણ જણાય છે, કે દરેક જાતિનો માણસ પણ જો તે ઉચો ધંધો કરતો હોય અથવા તેણે તેના ધંધાનું શિક્ષણ મેળવ્યું હોય તો તે સમાજમાં માનપાત્ર ગણાવે જોઈએ. અર્થાત્ કે જન્મથી સોની હોય પણ જો તે વૈદ્ય પદવી ધરાવતો હોય તો તે માનપાત્ર લેખાવે જોઈએ!” બીજી એક જગ્યાએ મહારાજ લખે છે કે “સર્વ જાતિને એકત્ર કરવાનું અને ઉચ્ચ નીચ મેદો દૂર કરવાનું વક્ષણ દોઢી સંસ્કારીતાની દૃષ્ટિએ ગંભીર બૂલને પાત્ર છે. માટે રાજકર્તાઓએ આ વિષય ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. તથા હિંદુસ્તાનમાં જમાનાઓથી ચાલ્યા આવના, જાતિમેદોમાં ક્ષતિ ન આવે એમ કરવું જોઈએ.” મહારાજ સૌધીઆએ પોતાના રાજ્યની

મહુમ મહારાજા સીંધીઆના દેશી રાજ્ય વહીવટ સંબંધે વિચારો

નોકરી માટે અમુક પ્રમાણ નક્કી કર્યું હતું. મરાઠા ફે, મુસલમાન ફે, અન્ય વર્ગ ફે, બધી જાતના બ્રાહ્મણો ફે, રાજપુત, વૈશ્ય, કાયરથ અને પારસી ફે પ્રમાણમાં નોકરીમાં રાખવાનું ઠરાવ્યું હતું. પરંતુ આ પ્રમાણ ખાતાના અધિકારીઓ અથવા ખાસ કામ માટે યોજેલા અધિકારીઓને લાગુ પડવામાં આવતું નહતું.

ઉપરોક્ત વિચારો કોલ્હાપુરના મહુમ મહારાજાના વિચારોથી સાવ ઉઝડા છે. કોલ્હાપુરના મહારાજા બ્રાહ્મણોની સામે હતા અને પોતાના રાજ્યમાં ૫૦ ટકા જેટલી જગાઓ અસ્પૃશ્ય વર્ગને આપી હતી. તેઓ તો એમ માનતા કે નાત જાતનું ધોરણ નષ્ટ કરવાથીજ હોદ્દા સમાજને બચાવી શકાય.

બ્રિટીશ હોદ્દાના રાજ્યતંત્રનું લોકશાસનની દિશામાં થતું વક્રણ મહુમ મહારાજા સીંધીઆના ધ્યાન બહાર ન હતું. કોઈ કોઈ વખત આ બાબતમાં તેઓ ચીંતા કરતા હતા હતા કારણકે તેમનું મધ્યમ પથે માનવું હતું કે હોદ્દાસ્તાનને નરેશતંત્રનું જ ધોરણ વધારે અનુકૂળ છે. આમ છતાં આ ધોરણના સિદ્ધાંતને અડચણ ન આવે તેવી રીતે રાજ્યે પોતાની પ્રગતિ રાજ્ય વહીવટમાં અને તેટલે વધારે અંશે સહકાર કરવો જોઈ એ એવી તેમની માન્યતા હોવાથી તેમણે પોતાના રાજ્યમાં “ લેઝરલેટીવ ” અને “ જનરલ ” એમ બે સલાઓ સ્થાપી હતી.

બ્રિટિશ હોદ્દામાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રના બંધારણની પ્રગતિ થતાં દેશી રાજ્યોએ શું કરવું? આ પ્રશ્ન મહારાજાને દુર્ઘટ લાગતો હતો. દેશી રાજ્યો માટે વારંવાર મૂકવાતી “ Federal scheme ” મહારાજાને અશક્ય લાગતી. નરેંદ્ર મંડળ કે જેમાં પહેલી વખત બધા રાજકર્તાઓ પોતાના અધિકારની રૂએ એકત્ર થયા હતા, તેમાં રાજકર્તાઓમાં લુદ્ધા લુદ્ધા વર્ગો અને જાતીયતાના કારણે માંહો માંહી કેટલો ભેદ છે તે જણાઈ આવ્યું. જેકે વર્ગનો ભેદ આખે થોડા વખતનો હતો. પરંતુ અંદરે અંદરની અસૂચા અને પ્રાચીન-વંશના અભિમાનને અંગે ઉત્પન્ન થતા અધકાથી રાજા રાજાઓ વચ્ચે ખરો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાની આશા અસંભવિત જેવી લાગી. આથી રાજકર્તાઓને હોદ્દી સરકાર ઉપર વધારે આધાર રાખવો પડશે, અને દેશી રાજ્યોને તેમની કાયમી સ્થિતિમાં રાખવાને તથા તેમની ઇજ્જત સાચવવાને ભૂતકાળમાં લેવામાં છે તેના કરતાં વધારે સખત અને ખાસ ઉપાયો ચોજવાની હોદ્દી સરકારને ફરજ પડશે.

રાજકુમારોની કેળવણી.

[રાજકુમારોની કેળવણીનો પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે. અને હાલ જે કેળવણી અપાય છે, તે સંબંધે તથા તે કયા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે સંબંધે એ કેળવણી સંબંધી વિચાર કરનારાઓ-રાજકર્તાઓ, રાજકુમારોના વાલીઓ, રાજ્યોના દોંદી અને અંગ્રેજ એડમીનીસ્ટ્રેટરો, કૉલેજોના મંચાલકો અને ખુદ સરકાર-માં લિખ લિખ અભિપ્રાય છે. આ સર્વે પોતપોતાની દૃષ્ટિએ પોતાના વિચારોનું સમર્થન કરે છે. અને તેથી અત્યારે રાજકુમારોને જુદાં જુદાં ધોરણે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે-આવી પરિસ્થિતિમાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુ-ધોરણ-લક્ષમાં રાખી તેમજ તેની તુલના કરી, લખાયેલા નીચેના લેખ આ વિષયના વિચારકોને જરૂર માર્ગ દર્શક નિવડશે.

તંત્રી]

“ રાજ કાળનું કારણ છે ” એનો અર્થ એવો છે કે રાજ ઉપર તેની કુમાર વયમાં જે પ્રકારના સંસ્કાર પડ્યા હોય, તે પ્રમાણે તેનું માનસ ધડાય છે. અને તે માનસનું પ્રતિબિંબ વધતે એછે અંશે પ્રજામાં પણ પડે છે. એટલે રાજકુમારોને-ખાસ કરીને જેના ઉપર રાજ્યભાર આવવાનો હોય તેમને કેળવવાનો પ્રશ્ન ઘણી કાળજીપૂર્વક વિચારવો જોઈએ. દેશ, પ્રજા, સાધનો અને પરિસ્થિતિને અંગે કેળવણીનો સામો સવાલ ને કે વિકટ છે, પરંતુ રાજકુમારોની કેળવણી વિશેષ પ્રકારની હોવાથી અને અમુક દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષમાં રાખી તેનો વિચાર કરવાનો હોવાથી તે સવાલ ઉઘટો ઘણી રીતે સરળ છે. માત્ર ઉપર કહ્યું તેમ તેનો અભીરૂપણે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

અત્યારે રાજકુમારોને ત્રણ જુદી જુદી પદ્ધતિથી કેળવવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે (૧) રાજકુમાર કૉલેજમાં (૨) કેટલાક રાજકર્તાઓ પોતાના રાજ્યમાંજ ખાસ વ્યવસ્થા પૂર્વક self contained શાળા રચાવીને અને (૩) રાજકુમારોને ઇંગ્લેંડ મોકલીને હવે આ દરેક પદ્ધતિનો પૃથક્ પૃથક્ વિચાર કરીએ.

છેત્રાં પચાસ વર્ષથી અંગ્લેસ, રાજકોટ વગેરે રચેલે રાજકુમાર કૉલેજોમાં રાજકુમારોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આ કૉલેજો રચાવન ચલાવના સંયોગો અને કારણોનો વિચાર અપ્રસ્તુત છે પરંતુ તે જ્યારે રચાવન કરવામાં આવી ત્યારે રાજકર્તાઓએ તેમાં અતિશય ઉત્સાહભંપો લાગ લીધો હતો. ત્યારથી અત્યારસુધી આ કૉલેજમાં દેશીરાજ્યોના સંસર્ગમાં આવી અનુગત પામેલા અને શિક્ષણના અનુભવી શિક્ષકો રાખવામાં આવે છે. તથા તેમના ચાલુ પ્રયત્નથી એક રીતે આ કૉલેજો પ્રગતિ પણ સાધી રહી છે. એટલુંજ નહીં પણ અમુક દૃષ્ટિએ તો તે ઉપરોચી પૂરવાર ચઢે છે.

સામાન્યતઃ આ કૉલેજોમાં એવી પ્રથા છે કે જે રાજકુમારોને કૉલેજોમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે રાજકુમારો એટલે જાણે કૉલેજના ઇલાસમાં જ રહે છે. માત્ર

રજના દિવસો તેઓ પોતાના રાજ્યમાં અથવા તો કોઈ કોઈ વાર કોઈ હવા ખાવાના રથે ગાળે છે. અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યાં સુધી આ ક્રમ ચાલ્યો આવે છે, પરંતુ જે રાજકુમારોને તુરંતમાં જ રાજ્યની લગભગ કાંઈક લેવાની હોય છે તેમનો અભ્યાસક્રમ રાજ્ય માટેની યોગ્ય વય થવાનાં બે વર્ષ અગાઉ લગભગ પૂરો થાય છે. આ બે વર્ષનો ગાળો રાજકુમારોને રાજ્યવહીવટનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવામાં ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે. વળી તે દરમિયાન જે પ્રજાની વચ્ચે રહી તેને રાજ્ય ચલાવવાનું છે તે પ્રજાના પરિચયમાં પણ તે આવે છે.

શિક્ષણ આપવાની આ પદ્ધતિથી રાજકુમારોમાં વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાની ટેવ પડે છે. અભ્યાસ અને જુદી જુદી રમતોમાં ભાગ લેવાને પરિણમે તેઓમાં સ્પર્ધાશક્તિ વિકાસ પામે છે અને સમાન કક્ષાના રાજકુમાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેઓ મૈત્રીભાવથી જોડાય છે.

હવે રાજકુમાર કૌશલ્યોમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તે કરતાં વધારે સાઈ શિક્ષણ પોતાના કુમારોને આપી શકાય એટલા માટે કેટલાંક મોટાં રાજ્યોના રાજકર્તાઓએ પોતાના કુમારોને કૌશલ્યોમાં ન મોકલતાં કુશળ અને અનુભવી શિક્ષકો રાખી સ્વતંત્ર શાળાઓ ઉઘાડી ધર આંગણે જ શિક્ષણ આપવાનું વિશેષ પસંદ કર્યું છે, અને હજી કરે છે. કુમારોના સાથી તરીકે પ્રતિષ્ઠાપાત્ર, શિક્ષિત, યોગ્યવયના અને જીવન સંગ્રામથી અનુભવી ગૃહસ્થોને પસંદ કરી આ ધોરણે શિક્ષણ આપવામાં સફળતા મળી છે. હાઈદરાબાદનાં મોટાં રાજ્યોના રાજકર્તાઓએ જૂનકાળમાં આ પદ્ધતિએ શિક્ષણ મેળવ્યું છે અને તેમણે પોતાની કારકિર્દિથી તે પદ્ધતિને સફળ પૂરવાર કરી છે.

રાજકુમાર કૌશલ્યોમાં રાજકુમારોને શિક્ષણ આપવાથી જે લાભ થાય છે તે કરતાં આ ધોરણે તાલીમ આપવામાં કેટલાંક આવરયક લાભ ખાસ લક્ષ ખેંચે એવા છે.

શિક્ષણ આપવાની આ પદ્ધતિથી મુખ્ય લાભ એ થાય છે કે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી કુમારના અભ્યાસ અને ચારિત્રના વિકાસ તરફ વ્યક્તિગત લક્ષ આપી શકાય છે. બીજાઓ તરફની તેની વર્તણૂક તરફ સીધું ધ્યાન આપી શકાય છે. ગૃહસંસ્કારની સાથે સંગોળ કેળવણીનો સુયોગ થઈ શિક્ષણનું કાર્ય યાત્રિક થતું અટકે છે. રાજકુમારો મનુષ્ય સ્વભાવથી પૂરેપૂરા પરિચિત થાય છે. મુસાફરી પણ એક પ્રકારની કેળવણી છે; તે દ્વારા રાજકુમારો વિશેષ લાભ મેળવી શકે છે. સ્થાનિક છાંન્ધાવથી તેઓ મુક્ત રહી શિક્ષકો પ્રતિ તેઓનો પ્રીતિભાવ કેળવાય છે પરંતુ આ બધા કરનાં ખાસ લાભ તો એ છે કે જેઓના ઉપર કુમારોના શિક્ષણની મુખ્યદોષ જવાબદારી હોય છે તેમને કુમારોની કેળવણી સંબંધી પ્રગતિની પૂરેપૂરી માહિતી મળે છે, તેમ તેઓ તેમાં અંગત રીતે રસ લઈ શકે છે અને પોતાના અનુભવનો વારંવાર લાભ આપી શકે છે. રાજ્યોના અધિકારીઓની સાથે તેમજ વરસમાં કેટલોક વખત પોતાની પ્રજાને મળવા હજીવના પ્રસંગો પણ આથી કુમારોને વારંવાર મળે છે.

ત્રીજી રીત ઈંગ્લેંડમાં રાખી રાજકુમારોને શિક્ષણ આપવાની છે. પરંતુ ખરૂં જોનાં શિક્ષણની આ પદ્ધતિને સફળતા મળી નથી. તેમાંય નાની વયના કુમારો કે જેઓને પોતાની બાપાનું પણ પૂરું જ્ઞાન ન હોય તેઓને માટે તો આ પદ્ધતિ

સાવ નિરર્થક જ છે. અને તેમ જતાં જમણે જમણે આ પ્રયોગ અજમાવી જોયો છે તેમાં તેઓએ નિરાશાજનક પરિણામ. જોયું છે એટલું જ નહીં, પણ ઇંગ્લેંડમાં જ કુમારોને યોગ્ય તાલીમ આપી શકાય એ કામ અનુભવે દૂર થયો છે. સાંભળવા પ્રમાણે પતીવાસના મહારાજાએ પોતાનાં બાળકોને ઇંગ્લેંડથી થોડાજ વખતમાં પાછાં બોલાવી લીધાં હતાં. ટુંકામાં ઇંગ્લેંડમાં રાજકુમારોને શિક્ષણ આપવાની પ્રથા અત્યાર સુધીના અનુભવે આવકારપ્રદ નથી અને એટલાજ માટે કોઇપણ રાજકુમારને શિક્ષણ અર્થે ઇંગ્લેંડ મોકલતા પહેલાં ભૂતકાળના દાખલાઓ ઉપર સંભાળ પૂર્વક વિચાર કરી જોવાની ખાત જરૂર છે. આ ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે ઇંગ્લેંડમાં અપાતું શિક્ષણ સારું નથી. ઉલટું કેટલાક હોદી યુવાનો ઇંગ્લેંડમાં સફળ રીતે શિક્ષણ લઈ શક્યા છે. પરંતુ એટલા માટે રાજકુમારોના શિક્ષણ પરત્વે પણ સફળતા મળશે એમ તો નજ કદી શકાય. કારણ કે એક ખાનગી ગૃહસ્થના પુત્રને ઇંગ્લેંડમાં કેળવણી આપવી અને એક રાજકુમારને ઇંગ્લેંડમાં કેળવણી આપવી એ બન્ને ભેદો ભેદો વસ્તુ છે. એક ગૃહસ્થના પુત્ર તો ઇંગ્લેંડથી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી પોતાને માટે યોગ્ય મંથ્રો બોળી કહાડે છે. તેમજ પોતાપૂરતું મિત્ર મેળળ પણ જમાવી દઇ, આસપાસના સંયોગોને વશ વર્તી તેમાંજ સંતોષ માની જીવન ગાળે છે. જ્યારે એક રાજપુત્રને માટે આટલું બધું નથી. તેણે તો લોકોના હૃદયને સ્પર્શ કરવાનો છે તેમજ આસપાસના સંયોગોને પોતાને અનુકૂળ બનાવી લઇ રાજ્ય ચલાવવાનું છે. હવે આ બધું તો ત્યારે જ બની શકે કે તે પોતાની યુવાવસ્થામાં જે લોકોના ઉપર તેને રાજ્ય કરવાનું છે તે લોકોના તેમજ તેના શિક્ષણ સંબંધી જોએના ઉપર જવાબદારી હોય તેઓના હમેશના સદવાસમાં રહેતોજ. પરંતુ આમ કરવાને બદલે જો નાનપણથીજ રાજકુમારોને પરદેશ રાખવામાં આવે તો આ શી રીતે બની શકે ? અર્થાત્ કે રાજપુત્રોને કેવળ મોકલવાની ખાતર પરદેશ મોકલવા એ જોખમ લાગુ છે. તેમ તેથી શ્રેષ્ઠ અને ઉત્તમ રાજકર્તાઓ યશ એમ માનવું એ પણ ગંભીર ભુલ છે.

આ ઉપરથી સહેજે જાણી શકાય કે રાજકુમારો માટે શિક્ષણ આપવાની આ પદ-તિનો સ્વીકાર કરવાથી લાભ કરતાં ગેરલાભો સ્પષ્ટ છે. એક તો રાજકુમારો પોતાની બાંધાવસ્થામાંથી પ્રગતી છુટા પડતા હોવાથી પ્રગતી લાગણીથી તેઓ સાવ અણ વહેંચે રહે છે, અને જ્યારે તેઓ ગાદી ઉપર આવે છે ત્યારે પોતાની પ્રગતી કઈ કઈ જરૂરીઆતો છે તેના જ્ઞાનના અભાવને લીધે પ્રગતમાં રાજકર્તા સંબંધે નિરાશાની લાગણી ફેલાય છે. એટલું જ નહીં પણ અત્યાર પહેલાં કેટલાક દાખલાઓમાં બન્યું છે તે પ્રમાણે ખરાય સંગતમાં પડવાનો તેઓના માટે લાભ રહે છે. વળી ઇંગ્લેંડમાં જો તેઓની કેળવણી ઉપર કાળજી પૂર્વક દેખરેખ રાખવામાં ન આવે-અને બહુધા તેમ બને છે-તો તેનું પરિણામ એ આવે છે કે રાજકુમારો અર્થ દીન પાશ્વત્ય અસરમાં ઘેરાઈ પડી દીંદી સંસ્કૃતિ અને દીંદી જીવનથી સાવદૂરગાંઠા રહે છે. એક રાજકર્તાના જીવનનું માર્ગદર્શક લક્ષણ ધાર્મિકતા છે. જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં તો ધાર્મિક વાતાવરણની ખામીને લીધે કોઇપણ રાજકુમાર માટે તે ધર્મચત્તિદીન ચર્ચ જવાનો મોટામાં મોટો લાભ છે. અત્રાત પશ્ચિમની કેળવણી

શુદ્ધિમતા પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સૌદી સંસ્કૃતિમાં જીવન ગાળવા માટે તો શુદ્ધિ કરતાં હૃદયની ખરી જરૂર છે. શું હૃદયમાં હૃદયની કેળવણીને સ્થાન છે ? આ પ્રશ્ન ઉપર જોયો રાજકુમારોની કેળવણીમાં રસ લેના હોય, તે બધાએ ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ. ઉપરાંત આ ધોરણે કેળવણી લેનાર રાજકુમારમાં સ્વભાવાનું તો અધુરું જ્ઞાન રહેજેજ, પણ ન્યારે તે કેળવણી પૂરી કરી માટીએ આવે છે, ત્યારે વધારે પડતી મોજશોખની પડી ગયેલી કુટેવોને લીધે તેને પોતાની પ્રત્યમાં રહીને જીવન ગાળવાનો અણગમો રહ્યા કરે છે અને બહાર બટક્યા કરે છે.

આથી પ્રજા સાથે તેનો મનોમેળ થઈ શકતો નથી. જોકે આ વિચારો અંગત અનુભવની નજરે ઘડાયા છે, છતાં પણ દરેક પદ્ધતિમાં લાભ અને ગેરલાભ ઉભાય છે. પરંતુ જે પદ્ધતિમાં લાભ કરતાં ગેરલાભ ઓછા હોય તેનોજ અંગીકાર કરવો જોઈએ. છતાં ન્યારે આપણે આમ પદ્ધતિના ગુણ ઉપરથીજ તેનું મૂલ્ય આંકવા બેસીએ ત્યારે તો એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કોઈપણ પદ્ધતિની સફળતાનો આધાર માત્ર તેના ગુણ ઉપર નહીં પરંતુ જોયોના લાભમાં તે પદ્ધતિનો અમલ કરવાનો છે, તેઓની યોગ્યતા ઉપર છે. ઉપરાંત ત્રણે પદ્ધતિનો વિચાર કરતાં આ મુખ્ય દૃષ્ટિબિંદુ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. આ રીતે ત્રણે પદ્ધતિ વિચારીએ.

રાજકુમાર કેલેજમાં શિક્ષણ મેળવી જેમ ઘણા રાજકર્તાઓએ રાજકારોબારમાં અસાધારણ સફળતા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છે, તેમ ઘણાએ નિષ્ફળતા પણ મેળવી છે. એનાએ શિક્ષક, એનોએ અધ્યાપક અને એનુંએ વાતાવરણ છતાં આમ જુદું જુદું પરિણામ આવવાનું કારણ શું ? તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે રાજકુમારો ઉપર તેઓના અધ્યાસ કાળમાં જે પ્રકારની દેખરેખ રાખવામાં આવે છે, તે દેખરેખ અને દેખરેખ રાખનાર શિક્ષકોને આભારી છે. કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે, કે ઉત્તમ પ્રકારની દેખરેખ હોય, છતાં રત્નના દિવસોમાં ન્યારે રાજકુમારો પોતાના ઘર જાય છે, ત્યારે ઘરના કે માતાપિતા આસપાસના અનિષ્ટ વાતાવરણની તેઓના મન ઉપર અસર થતાં તેઓ અવળે માર્ગે જાય છે. આ પ્રકારની દલીલ ખરી માનીએ છતાં પણ શું દેખરેખ રાખનાર શિક્ષકોની ફરજ નથી કે એ રાજકુમારોની અનિષ્ટ ટેવો સુધારવી કે દૂર કરવી ? ઉત્કર્ષ ધરના સંસ્કારોને જો સુમાર્ગે વાળવામાં આવે તો તેનાથી કદિપણ ખરાબ પરિણામ આવતું નથી. ખરૂં જોતાં આવી દલીલો કરીને રાજકુમારોના માતાપિતા પ્રેમની અવગણના કરવાથી અને દરેક દેશી રાજકર્તાને ઘેર તો ખરાબજ વાતાવરણ હોય છે, એવી ખોટી બ્રમણા ઉત્પન્ન કરવાથી આ જમાનામાં આદર્શ રાજકર્તાનું સ્વરૂપ નષ્ટ થયું છે.

એટલે જો રાજ્યમાંજ સ્વતંત્ર રાજાઓ હોય કરી તે દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે તો પણ તેની સફળતાનો આધાર તો દેખરેખ રાખનાર શિક્ષક ઉપરજ છે. અર્થાત

રાજ્યમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉભી કરેલી શાળા અને દેખરેખ રાખનાર ઉત્તમ શિક્ષકો જો હોય તો તેમાં સફળતા મળવાનો વધારેમાં વધારે સંભવ છે. આ ધોરણે શિક્ષિત થએલા રાજકર્તાઓ શુદ્ધિશાળી, ઉદાર, પોતાના જીવન કર્મને યથાર્થ રીતે સમજનાર, રાજકારણના ઉંડા અભ્યાસી, વાણી અને વર્તનમાં એકતા જાળવનારા, સાત્ત્વનિષ્ઠ અને તમામ પ્રકારના ખુશ્મા તેમજ સ્પષ્ટ વ્યવહારવાળા માત્રમ પડ્યા છે. એટલુંજ નહીં પણ આવા રાજકર્તાઓ પોતાની પ્રજા વચ્ચે રહી જીવન ગાળવામાં અને કામ કરવામાં રસ લેનાર, ઉશ્કેરણી કે તોફાની વાતાવરણ સામે દંઠાપૂર્વક ધામ લેનાર, સહુ જીવન ગાળનાર અને પ્રજાનાં વાળંબી દુઃખો દૂર કરવાની તીવ્ર ઈચ્છાશક્તિવાળા જણાયા છે. એ આ પદ્ધતિની જેવી તેવી સફળતા ન કહેવાય ? જ્યાં તેની નિષ્ફળતા નથી એવું નથી કારણકે અત્યારે પણ એવા ધણા રાજકર્તાના દૃષ્ટાંતો મળે છે, કે જેમને રાજા તરીકેની જવાબદારીના ખ્યાલ વગરજ આ પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. આનું મુખ્ય કારણ એજ છે, કે રાજકુમારાવસ્થામાં તેઓના ઉપર જે શિક્ષકોની દેખરેખ હોય છે તે શિક્ષકો તેમને દોઢી જીવનથી અક્ષગના અગ્રણી રાખે છે. એટલુંજ નહીં પણ જ્યાં તેમને પોતાના નજીકનાં સગાં અને રાજ્યના અધિકારીઓને પણ મળતા હજવાની ધુર આપવામાં નથી આવતી ત્યાં પછી તેમને પ્રજા વચ્ચે બેળાવાનો કે કેઈ રાજકર્તાને મળવાનો પ્રસંગ તો દી રીતેજ આપવામાં આવે ? એવા પણ દાખલાઓ છે, કે જેઓના દરનક આ રાજકર્તાઓના શિક્ષણનો પ્રયત્ન કરવાની અને તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી સુપ્રત કરવામાં આવી હોય, તેમાંના કેટલાક એવા કડક હોય છે, કે રાજકુમારોને પોતાના નોકરો સિવાય બીજા કોઈની સાથે વાત પણ કરવા દેના ન હોય. પરિણામે નોકરોની દૃષ્ટિએ આ રાજકર્તાનું જીવન ધડાય. ખરું છે, કે આ રીતે કેળવણી પામેલા રાજકર્તા જરૂર શુદ્ધિશાળી હોઈ શકે, પરંતુ રાજકર્તાને યોગ્ય દક્ષિણે તો તેમાં નજ હોય. અને ઉપર કંઈ નેમ તેનું કારણ એજ છે, કે તેઓને શિક્ષણ આપવા માટે જવાબદાર માણસોની પસંદગી કરવામાં આવેલી નથી હોતી. નહીંકે શિક્ષણ આપવાની આ પદ્ધતિ દોષિત છે !

હવે રાજકુમારોને ઈંગ્લેન્ડ મોકલી શિક્ષણ આપવા સંબંધે પણ એની એ વાત કહી શકાય કે જો ઈંગ્લેન્ડમાં તેઓને મોકલવામાંજ આવે તો, તેઓના ઉપર ત્યાં કેવા પ્રકારની દેખરેખ રાખવામાં આવે છે, અને તે માટે કેવાં માણસો નિયુક્ત કરવામાં આવે છે તેના ઉપર એ શિક્ષણની સફળતાનો સાધારણ છે. આ દૃષ્ટિએ મુખ્ય વિચાર કર્યો સિવાય રાજકુમારોને ઇંગ્લેન્ડ મોકલવા એ કેવળ જુગાર ખેલવા જેવું છે. જેમાં સફળતા પણ મળે અને નિષ્ફળતા પણ મળે.

રાજકુમારોને કેળવણી આપવાની ત્રણેય પદ્ધતિના ગુરુદેવ ઉપર જણાવ્યા છે, પરંતુ તે પદ્ધતિમાંથી કઈ પદ્ધતિ પસંદ કરવી તેનો નિર્ણય તો એજ કરી શકે જેઓના ઉપર તેની સંપૂર્ણ જવાબદારી હોય અને જેમને પોતાની જવાબદારી અને દર્તન્યનિષ્ઠાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ હોય.

કેટલાક પ્રશ્નો

રાજકુમારોના શિક્ષણ સંબંધે ઘણા બ્રિટિશ અધિકારીઓને વિચાર-નિર્ણય કરવાનો ધણીવાર પ્રસંગ આવે છે. આ અધિકારીઓ માટે લાગે રાજકુમારોના શિક્ષણનું દૃષ્ટિર્બિંદુ સમજવામાં નિષ્ફળ જાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે, કે તેઓ હિંદી સંસ્કૃતિ અને હિંદી જીવનથી માહેનગાર નથી હોતા અને જેઓ પોતાને માહેનગાર માનના હોય છે તે પૂરા માહેનગાર નથી હોતા. પરિણામે આવા અધિકારીઓને હાથે શુભનિષ્ઠાપૂર્વક સાઈ કરવા જતાં, અનિષ્ટ થઈ જાય છે. તેઓ પૈકી કેટલાક ખરેખરીરીતે માનના હોય છે, કે રાજકુમારોને રાજધર્મને અનુરૂપ શિક્ષણનો છગ્લેડ સિવાય બીજો નજ આપી શકાય. આ માટે તેઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે રાજકુમારોના વાલીઓ આગળ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવેછે. કેટલીક વખત પોતાના અભિપ્રાયના સ્વીકારનો આગ્રહ પણ કરે છે. અલગત આ પ્રકારનો આગ્રહ કરવામાં તેઓનો અંગત સ્વાર્થ હોય છે એવું નથી હોતું પરંતુ છગ્લેડમાં અપાતા શિક્ષણની મદદના સંબંધે એમની એક પ્રકારની શ્રદ્ધા અને હિંદી જીવન તેમજ સંસ્કૃતિનું તેમનું અધુરું જ્ઞાન, તે માટે આજારી છે. એટલે આ સંબંધે તેમનો આગ્રહ સ્વાભાવિક રીતે સ્વર્ધા નહીં તો હિંદી જીવન અને સંસ્કૃતિ સંબંધે ધૃણ દર્શાવનારો તો જણાઈ આવે છે. અપવાદ તો વરતુ માગે હોય છે, પરંતુ સામાન્ય મત એજ અવકાશ મત છે: *

કેટલાક પ્રશ્નો.

હિંદુસ્તાનની હાલની રાજનૈતિક અવસ્થામાં દેશી રાજ્યોનું પોતાનું સ્થાન શું છે, તે નિશ્ચિત કરવાનો અને દેશી રાજ્યોના બ્રિટિશ હિંદ સથળના આર્થિક સંબંધો નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન ઘણો ધ્યાન ખેંચે તેવો તેમજ અગત્યનો છે. અત્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં રાજકીય સુધારાને અંગે સાયમન કમીશન નિર્માયું છે. આ કમીશનના કાર્ય ક્ષેત્રમાં દેશી રાજ્યોના સંબંધનો પ્રશ્ન નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યોના હક, દરજ્જો અને તેમનું ભવિષ્ય નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ હિંદના સુધારાની મદદના હમેશાં અપૂર્ણ જ રહેવાની. હિંદુસ્તાનમાં હવે પછી ધારાસભાઓનું જે અંચારણુ રચાય તેમાં હોક પ્રતિનિધિઓને રાજ્ય વહીવટની વિશેષ જવાબદારી સુપ્રત કરવામાં આવે અને મનદાર મંડળોને વધારે જવાબદાર બનાવવામાં આવે એ જનતા જોગ છે. આવા પ્રકારના સંજવિત વાતાવરણમાં રાજકર્તાઓને પોતાના હક અને દરજ્જા વિશે વિશેષ રક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની લાગણી થાય એ સદજ છે.

દેશી રાજ્યોના નરેશ ચોક્કસ રીતે માને છે અને કરારનામાઓથી પણ એ સ્થાપિત

* એક અદ્વૈત.

થયું છે, કે રાજકર્તાઓનો રાજદારી સંબંધ તાજ સાથે છે. અને એમ છતાં તાજ તરફથી કાંઈ પણ વિશેષ પડતા કે કશ્વિન દયાણુ રૂપ દરનસેય ન થાય તે માટે પણ નરેશો કાળજી રાખે છે, તે પછી પ્રાંતિક કે મધ્યસ્થ ધારાસભાઓના કાબૂ નીચે દેશી રાજ્યોને લગતો કાંઈ પણ પ્રશ્ન મૂકાય, તે કદાચ રીતે રાજ્યો સ્વીકારી શકે? ૧૮૮૬ ના એક કાયદામાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. "The dominions of Princes and States in alliance with Her Majesty." ત્યાર પછી પ્રીવી કૌન્સિલે પણ ૧૯૦૨ માં પોતાના રિપોર્ટમાં હોંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોની સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં ગણના કરી છે, અને તેનું કારણ એ છે કે દેશી રાજ્યોનો મોટો ભાગ બ્રિટિશમાંથી વિભક્ત થયેલો નથી, પરંતુ બ્રિટિશ હોંદના બંધારણ પૂર્વેનો છે. આ ખરી હકીકત છતાં બ્રિટિશ હોંદના બંધારણ કાળમાં પરિસ્થિતિને અંગે દેશી રાજ્યો લુહી લુહી કદા ઉપર મૂકાયાં. કારણ તે સામાન્ય રીતે એવાં કેટલાંક રાજ્યો એવાં છે, કે જેઓનો હોંદી સરકાર સાથેનો સંબંધ કેવળ કરાનામાઓના આધારે જ રચાયો છે. અને તેને અંગે આવાં રાજ્યોના હકો અને સ્વતંત્ર સત્તા અખંડિત રહેતાં છે એમ માનવામાં આવે છે. કેટલાંક રાજ્યોનાં આંતર વહીવટમાં કરારનામાને જ આધારે સરકાર દસ્તકેપ કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે. સ્વાભાવિક રીતે આવાં રાજ્યોની સત્તા મર્યાદિત હોય. જ્યારે ત્રીજા પ્રકારનાં રાજ્યો એવાં છે, કે જે બ્રિટિશ સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે જ પોતાનો વહીવટ સુરક્ષિત રીતે ચલાવે છે. આમ હોવાનું કારણ અમે ઉપર કહ્યું તેમ ઐતિહાસિક બાબતોને અંગે નહીં પણ પરિસ્થિતિને અંગે છે. એટલે જ્યારે હવે ઐતિહાસિક નગરે, જૂના કાળની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી આ પ્રશ્ન પુનઃ ઉદ્ભવમાં આવે—જે ઉદ્ભવા વગર છુટકો નથી—તો જરૂર આ બધાં દેશી રાજ્યોના દરજ્જા અને હકોનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો પડે. રાજ્યમાં સરકાર લાગતી આ વાત ધણી ગુંથવાડાવાળી છે. અને તેથી જ્યારે નરેશ મંડળની સ્થાપના વખતે દેશીરાજ્યોના દરજ્જાનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે લૅંડ એમ્સફોર્ડે તેઓનો દરજ્જો નક્કી કરવાની બદલદાર રીત તેઓને મળના તોપોના માનના આધારે નક્કી કરી હતી. પરંતુ આ તાત્કાલિક તેમજ વ્યવહાર ઉપાય લેખાય, ઐતિહાસિક આધારે કે બંધારણ પૂર્વક કરેલો એ નિર્ણય ન ગણાય. આ રીતે ઇતિહાસ અને રૂઢિ એ બન્ને બિન્ન બિન્ન છે. આવા સંયોગોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઇતિહાસના નિર્ણય તરફ રાજકર્તાઓનું વિશેષ વલણ રહે. અર્થાત્ કે દેશીરાજ્યોના સચાલનોનો નિર્ણય બ્રિટિશ હોંદને લગતા સવાલોની સાથે યોગ્યેષ કયાં મિત્રાય થાય એમ દેશીરાજ્યો ઈચ્છે છે.

પરંતુ આ વિચારને એક બીજી બાજુ પણ છે અને તે એ કે સમગ્ર હોંદના રક્ષણને લગતો પ્રશ્ન અત્યારે હોંદી સરકાર દસ્તક છે. આ રક્ષણની જવાબદારી હોંદી સરકારને કરારનામાથી પ્રાપ્ત થઈ છે. જ્યારે રક્ષણની સાથે સાથેજ દવાઈ ગર્વિસન્નેકે કેટલાક રાજકર્તાઓ પોતાના પ્રદેશમાં આ સર્વિસ છુટ્કા નથી-રેલ્વે, ટપાલ, તાર-વગેરે

ખાજતો પણ આપોઆપ સમગ્ર હોંદના સામાન્ય ક્ષીતમાં રક્ષણની સાથે આવી જાય છે. અને તેથીજ આ સંબંધી પણ જવાબદારી હોંદી સરકારને કરારનામાથી પ્રાપ્ત થયેલી છે એમ માનવામાં આવે છે. રક્ષણનો સમાવેશ આનંદવાર્ધ છે. અને માત્ર બ્રિટિશ હોંદનીજ નજરે નહીં પણ દેશી રાજ્યોની નજરે પણ તે તરફ દુર્લક્ષ ન રાખી શકાય. અને તેથી તે માટે જરૂર માર્ગ શોધવો જોઈએ.

આ માર્ગ કયો ? એમ માનવામાં આવે છે અને તે ખર્ચ પણ છે, કે હોંદી સુધારાની તપાસ કરવા નીમાએલા સાધનન કમિશન આગળ પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા આપવાનો સવાલ વિશેષ અગત્યનો છે. થોડા વખત પહેલાં નીમાએલા મુદ્દાએન કમીશનની બહુમતિએ પણ પ્રાંતિક સ્વતંત્રતા આપવાની અગત્ય સ્વીકારી હતી. અર્થાત્ પહેલાં મોટાં પણ—કદાચ ૧૯૨૯ પહેલાં—બ્રિટિશ, હોંદના પ્રાંતોને વહીવટી સ્વતંત્રતા મળે એટલે સ્વાભાવિક રીતે હોંદી સરકાર આગળ સમગ્ર હોંદ-દેશી રાજ્યો સાથે—નાજ પ્રશ્નો રહે, અને તેમાંથી આખા હોંદને લગતા સંયુક્ત બંધારણનો સવાલ ઉભો થાય. આવા પ્રકારના સંભવ વિશે અત્યાર પહેલાં ઘણી દિશામાંથી માર્ગસૂચન કરવામાં આવ્યું છે. એમ થાય તો પછી સામાન્ય પ્રશ્નો જેવા કે રક્ષણ, તાર, ટપાલ, જગ્યાત વગેરેનો નિર્ણય કારવાનું કાર્ય સંયુક્ત બંધારણ પ્રમાણે રચાયેલી કૌસીમ ઉપર આવી પડે. આ કૌસીમમાં દેશી રાજ્યો પણ પોતાના મોજા અને જનસંખ્યાના પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલે. આ માર્ગ ઘણાને લાભ-પ્રદ લાગે છે, પરંતુ તે વ્યવહાર નથી. એટલે જો દેશી રાજ્યોને આ ધોરણ સર્વથા અનુકૂળ ન લાગતું હોય તો બીજો માર્ગ એ છે કે નાનાં મોટાં બધાએ દેશી રાજ્યોએ હોંદી સરકારના સામાન્ય ખાતાઓની આવકમાંથી કોતો હપ્તેશને માટે અથવા તો અનુકૂળ પડે તે શરતે ચોક્કસ હીરસો સ્વીકારી લઈ છુટાં પડી જવું. દેશી રાજ્યો આ બીજા માર્ગનો સ્વીકાર કરે તો સંયુક્ત બંધારણનો સવાલ જોઈને અગત્યનો થઈ પડે, એમ લાગે છે. પરંતુ એમ છુટાં પડી જવામાં આવે તો પણ હોંદના રક્ષણનો ખર્ચ, દેવું, હોમચાર્જીસ વગેરે આખા હોંદને લગતા ખર્ચોમાં દેશી રાજ્યોએ પોતાનો ઘટતો હીરસો આપવો પડે એ બનવાજોગ છે.

આ સિવાય એક બીજો મહત્વનો મુદ્દો છે, અને તે એ કે—સંયુક્ત બંધારણની ગોઠવણ કરવામાં આવે કે ન આવે તો પણ—દેશી રાજ્યોના ગાદી વારસાને તેમજ દત્તકને લગતા દકો, જે રાજકર્તાઓ પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરતા હોય તેની ઉપર નિયમન રાખવાને લગતી સત્તા અને ઉપદ્રવ દુનંદા વિરૂદ્ધ ગાદી ત્યાગ કે પદબ્રષ્ટ કરવાની સત્તા જે અત્યારે તાજના વતી હોંદી પ્રધાન અને ગવર્નર જનરલ જોગવે છે તેની વાસ્તવિકતાનો પ્રશ્ન ઉભોજ રહેશે. આ સત્તા સામે સામાન્યતઃ રાજકર્તાઓ અસંતુષ્ટ છે. પરંતુ અત્યારે તો તેઓ ગવર્નર જનરલના નિર્ણય સામે શહેનશાદને અપીલ કરવાનો દક ધરાવે છે, પરંતુ હોંદુસ્તાનમાં સાર્વાનિક સ્વરાજ્યનું ધોરણ અમત્યાર થાય તો પછી તે દક કઈ સરકારને દસ્તાક રહે ? આ એક સવાલ છે.

ઉપરોક્ત સવાલ માટે જાણે કાયદા અને કરારનામાઓના અર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયે છે અને તેમાંજ તેનો નિર્ણય છે. બટલાર કમિટિએ પોતાની પ્રશ્નમાલામાં એક ઉભય પક્ષી કમિટિ વાઇસરોયની આગેવાની નીચે નીમવાનું ચૂચન કર્યું છે. જે કમિટિ હવે પછીના દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવામાં અધિકાર ભોગવે. રાજકર્તાઓની લાગણીઓનો વિચાર કરતાં અતિ નરેંદ્રમંડળની નિષ્ફળતા જોતાં આવી કમિટિ વ્યવહાર નીવડે કે કેમ તે શંકા ભર્યું છે. આ કરતાં પ્રીવીકાઉન્સિલની ન્યુટ્રીશીઅલ કમિટિને દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિત્વવાળી વિસ્તૃત બનાવવામાં આવે અને તેનું કાર્યક્ષેત્ર પણ વિસ્તારી તેના નિર્ણયનેજ અત્યારની માફક સ્વીકારવામાં આવે તો તે વધારે ઉપયુક્ત ગણાશે. અને જો તેમ નહોં તો—જો સામાન્ય ખાતાઓની આવકમાંથી અમુક હિસ્સો છુટો લઇ દેશી રાજ્યો છુટાં પડી જાય તો—હોંદુસ્તાનમાંજ હેગની માફક આંતરરાષ્ટ્રીય કોર્ટ સ્થાપવા સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે તો તેને દેશી રાજ્યો સહર્ષ સ્વીકારે. કારણ કે તેથી દેશી રાજ્યોનો આંતરરાષ્ટ્રીય દરજ્જો પણ સચવાય અને તેમનાં માન-પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહેવાની ખાત્રી મળે. આવી કોર્ટ સ્થાપવા પહેલાં નરેંદ્રમંડળનું બંધારણ ધડી નાનાં નાનાં રાજ્યોને પણ તેમનો અવાજ રજૂ કરવાની દરેક પ્રકારની અનુકૂળતા કરી આપવી જોઇએ. તેમજ અત્યારે જે હોંદી સરકારના રાજ્ય દ્વારા ખાતા ઉપર ખીજી જવાબદારી સાથે દેશી રાજ્યોને લગતા સવાલોની જે જવાબદારી છે, તેમાંથી તેને મુક્ત કરી તત્સંબંધી ખાતાની નવેસરથીજ રચના કરવી કે જેથી કેટલોક નિર્ણયક શ્રેયવાડો આપોઆપ ઓછો થઇ જાય.

એક અભ્યાસી.

આપણું દેશી રાજ્યો.

બટલાર કમિટિનું કાર્યક્ષેત્ર,

દેશી રાજ્યો અને હોંદી સરકાર વચ્ચેના સંબંધની તપાસ કરવા નીમણેક્ષી બટલાર કમિટિએ પોતાના તપાસ ક્ષેત્રની એક પ્રશ્નમાળા પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમાં શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, કે કોલકરાર, સનદો અને એવાં બીજાં લખાણોની જવાબદારીને પ્રશ્ન ચર્ચવાનું કમિટિ માટે જરૂરનું નથી. એટલુંજ નહોં પણ નરેંદ્રમંડળની કાર્યવાહી કમિટિએ તેમજ કેટલાક રાજકર્તાઓએ પોતે પોતાને માટે ઉભા થયેલા મતભેદોનો નિર્ણય કાયદા શાસ્ત્રીઓની સાદાસ્ય મેજની કપોં છે, એટલે આવી ખાતોમાં તો કમિટિ તે નિર્ણયનીજ મદદ લેશે. એટલી વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે, કે સર્વભોમમત્તાએ બૂનકાગમાં કોઇ રાજ્ય સંબંધી નિર્ણય આપ્યો હોય તેની તેમજ વરીષ્ટ સત્તા અને રાજ્ય વચ્ચે થયેલી તકરાર કે મતભેદની વચમાં કમિટિ નહોં પડે. સિવાય કે વરીષ્ટ સત્તા અને રાજ્ય વચ્ચે

સંબંધનો સવાલ હોય. શરૂઆતમાં કહેલા મુખ્ય મુદ્દાની મર્યાદામાં રહી પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ વધારે મજબૂત કરવા રાજ્યો પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી સાક્ષીઓ જૂતકાળના નિર્ણયો અને પૂરાવા રજૂ કરી શકશે. પ્રશ્નપત્રમાં બરીલ સરકાર અને રાજ્યો વચ્ચેના નાણાં પ્રકરણી સંબંધોની ઝોંકણ કરવાનો અને તે દિશામાં પોતાને યોગ્ય લાગતી સૂચના તેમજ સલાહ આપવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો છે.

રાજકર્તાઓ કમિટિ સમક્ષ કયા પ્રકારનો પ્રશ્નો મૂકવા ઇચ્છે છે, તે નિશ્ચિત નહીં હોવાથી સરકારના રાજ્યદારી ખાતાના દફતરો પરથી કમિટિએ આ પ્રમાણે મુદ્દાઓ ઉપર પ્રશ્નમાળા તૈયાર કરી છે. (૧) કસ્ટોમ્સ, (૨) રેલ્વેની હકુમત, (૩) ટંકશાળ અને ચલણ, (૪) રાજકર્તાઓ, સરકાર અને મુદીદારો વચ્ચેના સંબંધ, (૫) રાજ્યોની મીઠાની ઉત્પન્ન અને નિકાસ, (૬) પોસ્ટ અને તાર, (૭) ખિટિશ, હોદ્દા અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેના સમાન લાભોનો પ્રશ્ન, (૮) નાણાં વિષયક સામાન્ય સંબંધ, (૯) અશીલુ, (૧૦) આબકારી, (૧૧) જગતની સામાન્ય બાબતો. રાજ્યોને પૂછવામાં આવ્યું છે કે તેઓ (૧) શાહી જગતમાંથી તેઓ હીરસો માગે છે ? અને માગતાં હોય તો કયા મુદ્દા ઉપર ? (૨) હાહી જગતના વધારાથી રાજ્યો કે તેની રૂપતને કાંઈ નુકસાન થયું છે ? થયું હોય તો તેના આંકડા ને વિગતો જણાવો ? (૩) જો શાહી જગતમાં રાજ્યોને હીરસો આપવામાં આવે તો રાજ્યો આપાત અને નીકાસ જગત કાઢી નાખવા તૈયાર છે ? સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન કમિટિ સમક્ષ એ ચર્ચાવાનો છે, કે દેશી રાજ્યો અને હોદ્દા સરકાર ઉભય વચ્ચે સમાન લાભનો પ્રશ્ન ન હોય એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય ત્યારે શું કરવું ? આવા સવાલોને અંગે આત્યાર સુધી દેશી રાજ્યોને હોદ્દા સરકારના રાજ્યદારી ખાતાનો નિર્ણય સ્વીકારવો પડે છે. રાજ્યો કહે છે, કે આ નિર્ણય કરવામાં પોતાનો પણ અધિકાર હોવો જોઈએ. આ માટે એમ માનવામાં આવે કે જ જાણુની એક સ્ટેટ્યુટરી કમિટિ નિર્માશે.

જામનગર રાજ્ય કૃષિનું પ્રદર્શન:—

આશુ માસની શરૂઆતમાં જામનગર ખાતે કૃષિને લગતું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રદર્શનમાં ઉત્તમ પ્રતિનાં દેર, બીયાં અને કૃષિને લગતાં સારાં ઓળરો રજૂ કરવામાં આવ્યા, ઉપરાંત કુન્નર ઉદ્યોગ અને કલા વિભાગ પણ ખાસ જુદો કરવામાં આવ્યો હતો. ફૂલો, ફૂલો અને શાક લાજનો પણ એક જુદો વિભાગ કરવામાં આવ્યો હતો. સિવાય કાઠીઆવાડનાં બીજાં રાજ્યોમાંથી પણ કૃષિને લગતા નમુનાઓ મંગાવવામાં આવ્યા હતા અને તેનો લાવનગર રાજ્યે ખાસ લાભ લીધો હતો. બદતર કમિટિના સભ્યો તેમજ બીજા રાજકર્તાઓ સાથે ના. જામસાહેબે પ્રદર્શનની મુલાકાત લીધી હતી તે પ્રસંગે તે નામદારે ખેડુતોને ઉદ્દેશી કેટલાંક શિક્ષા વચ્ચેનાં કલાં હતાં. ખેડુતોની એક કેન્દ્રસમાં વાર્ષિક કૃષિ

પ્રગતિનો અવેશ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો એ ઉપરથી જણાય છે, કે રાજ્યમાં એકંદર ૨૧૦૦ કુવા થયા છે. રાજ્યનો ઉદ્યેગ, દરેક ત્રાંતી દીઠ એક કુવા કરવાનો છે. એ યોજના પ્રમાણે હજી બીજા ૧૨૦૦ કુવાઓની આવશ્યકતા છે. અહેવાલવાળા વર્ષમાં ૧૮૭૯ અને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં એકંદર ૧૨ હજાર ઉપરાંત રાજ્યમાં નવાં વૃક્ષો વવાયાં હતાં. વૃક્ષારોપણ માટે રેવન્યુ સેક્રેટરી શ્રીયુત ગોકળભાઈએ રાજ્યના દરેક ખેડુર અને નાગરિકને ખાસ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરી છે. રાજ્યમાં કુવા તૈયાર કરાવવાની અને ખેડુને પ્રોત્સાહન મળે એવી એક ખાસ યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે અને ના. જમસાહેબની ઈચ્છા છે, કે ૧૯૩૧ પહેલાં બેઠતા બધા કુવાઓ તૈયાર ચર્ચિત્ત. રાજ્યનાં ગામોમાંથી પ્રદર્શનને અંગે આવેશ ખેડુને છુટથી ધનામે વહેંચી આપવામાં આવ્યાં હતાં તેમજ એક સામાન્ય સભા ભરી ના. જમસાહેબે કૃષિકારોની સાથે છુટથી કૃષિની સુધારણાને લગતી ચર્ચા કરી હતી. આમ એકંદરે જામનગર રાજ્યનું કૃષિ પ્રદર્શન સફળ થયું હતું અને તેનો વરતુતઃ સર્વ યશ રાજ્યના રેવન્યુ સેક્રેટરી શ્રીયુત ગોકળભાઈને અને તેમના સહયાથીએને ધટે છે.

ચેંબરમાં બીકાનેર નરેશના ઉદ્દગાર:—

દિલ્હીખાતે મળેલી નરેંદ્રમંડળની બેઠકમાં બીકાનેરના ના. મહારાજ સર ગંગાસિંહજીએ દેશી રાજ્યોની આંતરિક વ્યવસ્થામાં સુધારણાને લગતો એક દરાવ મૂક્યો હતો. આ દરાવ મૂકતાં તે નામદારે જે વિવેચન કર્યું હતું તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો:—પ્રજાનાં હક અને સત્તા વિશે તેમણે દંતાપૂર્વક પક્ષ કરતાં કહ્યું હતું કે ભવિષ્યની રાજ્ય વ્યવસ્થાનો આધાર રાજા રૈયત તરફ કેવી રીતે વર્તે છે તેના ઉપર રહેશે. લોકોનાં સંતોષ અને શાંતિમાં સુખી અને દૃઢ રાજ્ય વ્યવસ્થાનો પાયો છે. “સારા વડીવટવાળા રાજ્યમાં રાજા અને પ્રજાનું દિન એકજ છે. કાંતો તેઓ જાને સાથે ઉઠાં રવી ચકશે અથવા નાશ પામશે. એટલે રાજકર્તાનું ખર્ચ દિન પ્રજાનું દિન વધારવું એજ છે. કેટલાક દીકાકારો કહે છે, તે ખર્ચ છે, કે દેશી રાજકર્તાનું જાળ બિટિંગ સંગીન ઉપર નહીં, પરંતુ પોતાની પ્રજાની ભક્તિ અને પ્રેમ ઉપર નિર્ભર છે.” ત્યારબાદ તે નામદારે જટિલ કમિટિ તેના કાર્યની અગત્ય, તેના પ્રયત્ન અને તેની ભલામણથી રાજ્યોને ધનાર લાભો ઉપર ખામ ભાર મૂક્યો અને જણાવ્યું હતું કે કમિટિની અલામજોને પરિણામે રાજ્યોનો તાજ તેમજ સામ્રાજ્ય સાથે વધારે મજબૂત અને બંધિત સંબંધ બેસાગે. ત્યાર બાદ તેમણે જણાવ્યું કે “અત્યારે બ્રિટિશ હોદ્દામાં જે રાજદારી ચળવળ ચાલી રહી છે તે સંબંધે હું ચેતરકાર નથી. લોકોને રાજ સત્તામાં હક હોવો જોઈએ એવો લોકચાસનનો પવન આખી દુનિયામાં વાહ રહ્યો છે. અને એથી આપણી પ્રજામાં પણ વાજળી ઈચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય તે તરફ ઉદ્દાસીન ન રહી શકાય.” ૧૯૨૬ ની ૧૬ મી ઑગસ્ટે બીકાનેરમાં મળેલી મીનીસ્ટર્સની કોન્ફરન્સમાં

તેમણે જે કહેલું તે ફરી કહ્યું કે “ જે ગંભીરતા પૂર્વક સત્યથી વિચાર કરે છે તે એક વાત તરફ દુર્લક્ષ ન રાખી શકે કે આપણું ભવિષ્ય, હેક નહીં તો ગ્રેટે ભાગે આપણા પોતાના-રાજકર્તાઓના-ઉપર, અને પરમેશ્વરે રાજ્યોને જે જવાબદારી સુપ્રત કરી છે તે કેટલે દરજ્જે અદા કરે છે તેના ઉપર તેમજ આપણે કષ્ટ રીતે રાજ્ય વહીવટ ચલાવીએ છીએ તે ઉપર અને રાજ્યનું તથા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાના મુખ્ય પ્રશ્ન ઉપર આપણે કેટલું કેટલું લક્ષ આપીએ છીએ તેના ઉપર રહેલું છે. અત્યારે સમય વિકટ છે. અમુક પ્રકારના રાજદારી વિચારના માણસોનું વલણ આપણી તરફેણમાં નથી તે પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. જમનાને બદલાતો જાય છે. રાજ્યોએ અને રાજ્યોએ. પણ હાલના વાતાવરણને અનુકૂળ થવું પડશે. આપણામાંના ઘણા રાજ્યોએ તો અમુક ધ્યેય તરફ પહોંચવાને ઉઠાવેલી ઝહે-મતમાં સફળતા મેળવી છે, તે ખુશી થવા જેવું છે. જ્યારે બીજા બાણુએ નિઃસંદેહ કેટલાંક રાજ્યોમાં સુધારણાની જરૂર છે. રાજકર્તાઓને અને એમના દિવાનોને ઘટે છે, કે તેમણે પોતાની ફરજ જળવવામાં લગાર પણ ક્યાંય ન રાખવી. કારણ કે જે આપણે આપણી ફરજ યોગ્ય રીતે ખજાણીશું અને જવાબદારી નહીં બૂલીએ તો દયાળુ પ્રભુ જરૂર આપણને યોગ્ય માર્ગે દોરશે. ” ન્યાય અને કરોજ્યારી ખાતું અલગ કરવાને ઉદ્દેશ્ય કરતાં અને રાજ્યના વહીવટમાં વચ્ચે પડવાની પદ્ધતિ વખોડતાં અને પોત પોતાના રાજ્યમાં સુધારા દાખલ કરવાની વિનંતિ કરતાં તે નામદારે સારા રાજ્યવહીવટ માટે આટલા મુદ્દા જણાવ્યા. (૧) રાજકર્તાએ ચોક્કસ રકમ ખાતગી ખર્ચ માટે રાખી, અંગત ખર્ચ તેમજ રાજ્ય ખર્ચ જુદાં પાડવાં. (૨) કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા હેંશિયાર અને પ્રામાણિક પોલીસ રાખવી. જનમાલનું રક્ષણ કરવું. (૩) ન્યાયખાતું સાવ સ્વતંત્ર રાખવું. (૪) કાયદાની સત્તા, તેનું નિશ્ચતપણું, તેની સમાનતા, તેનું પાલન અને સ્થાનિક સંયોગો લક્ષમાં લઈ જરૂર પડે ત્યાં બ્રિટિશ કાયદા કરતાં સુધારો વધારો. (૫) જાહેર નોકરીઓની સ્થિરતા (૬) સુયોગ્ય અવિચ્છિન રાજ્ય વહીવટ (૭) પ્રજાના સામાન્ય હિત અને સંતોષ માટે રાજ્ય વહીવટ. ત્યાર બાદ મહારાજાએ રાજકર્તાનું અંગતખર્ચ, રાજ્યખર્ચથી જુદું જોઈએ તેનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહ્યું કે અસહન હોંદુ રાજ્યોને પણ અમુક ચોક્કસ રકમ કે રાજ્યની કુલ આવકના અમુક ટકા જ લેવાનો અધિકાર હતો. તેમ બીજાં અર્વાચીન રાજ્યોમાં પણ ઉપરોક્ત જેમાંથી એક રીતે “ Civil list ” નક્કી કરેલું હોય છે. દરેક સંયોગોમાં આવકના અમુક ટકા લઈ ન સકાય તેવું અને નહીં તે વાતનો સ્વીકાર કરતા છતાં તેમણે જણાવ્યું કે જો આ પ્રમાણે કડક રીતે નિયમ પાળવામાં નહીં આવે તો જે દ્રવ્ય પ્રજાના જીવન વિકાસ માટે, નાગરિકો માટે અને રાજ્યના સામાન્ય હિત અર્થે વપરાવું જોઈએ તે નહીં વપરાય. અને તે સ્થિતિ રાજ્ય, રાજકર્તા અને તેના વંશને માટે અનિષ્ટ છે. આ પ્રમાણે રાજ્યમાં સુધારાની અગત્ય, ખાતગીખર્ચ જુદું રાખવાની જરૂરીઆત તથા આવકના અમુક ટકા જ લેવા એ વગેરે બાબતો કહી બીકાનેસા મહારાજાએ નરેન્દ્રમંડળમાં હાજર રહેલા રાજકર્તાઓને

જાણીએ કે રાજ્યોની કોમત તેમની પ્રજામાં શાંતિ અને સંતોષ કેટલે અંશે ફેલાઈ શકે છે અને પ્રજામાં વફાદારી તથા માન કેટલે અંશે ઉપભવી શકે છે તેના ઉપર અંકારો ત્યાર બાદ ના. વાઈસરોયે કેટલુંક વિવેચન કર્યું. તેમાં તેમણે ખાસ ઇસારો કયો કે રાજક-તોઓ દરેક વર્ષે યુરોપમાં મુસાફરીએ જાય છે. તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્યની મહેસુલોના દુર્વ્યય છે. એટલુંજ નહીં પણ તેથી રાજ્યની અંગત દેખરેખના લાભથી રાજ્ય વંચિત રહે છે.

સરલેસ્લી સ્કૉટની યોજના.

. ખટલર કમિટિએ જામનગરની મુલાકાત લીધી તે પ્રસંગે કાઠિયાવાડમાંથી કેટલાક રાજકર્તાઓ, એડમીરલ્ટેટરો, દિવાનો અને કારભારીઓએ હાજરી આપી હતી. નરેંદ્ર-મંડળ તરફથી રાકવામાં આવેલા ધારાશાસ્ત્રી સર લેસ્લી સ્કૉટે પણ આ પ્રસંગે જામ-નગરમાં હાજરી આપી હતી. સર લેસ્લી સ્કૉટ ખટલર કમિટિ સમક્ષ રાજકર્તાઓ વતી વિચારો અને યોજના રજુ કરનાર છે એટલા માટે તેમના વિચાર જાણવા એક નાની કોન્ફરંસ ગોઠવવામાં આવી હતી. આ કોન્ફરંસ સમક્ષ પોતાની યોજનાની રૂપરેખા સર લેસ્લી સ્કૉટે રજુ કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે દેશી રાજ્યોમાં ન્યાય અને કારોબારી વહીવટ ફેરવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ઉપરાંત (૧) કરારનામા અને સનદો, પવિત્ર અને પ્રમા-ણિક હેતુ પૂર્વક થયાં હોય છતાં ન્યાય તેના ભંગ ધરાવપૂર્વક થયો હોય ત્યાં તે હકીકત પૂરાવા સાથે ખટલર કમિટિ, હાઈ સરકાર અને પાર્લામેંટ પાસે મૂકાવી જોઈએ. (૨) સરકાર પોતાના રાજદારી નિર્ણયોને માટે કારણ ન દર્શાવતાં છુપાવે છે, આમ શા માટે ? આ હકીકત કમિટિ તેમજ પાર્લામેંટ સમક્ષ મૂકાવી જોઈએ. (૩) ૭ સભ્યોની એક સ્ટે-ટ્યુટરી કૉસીસ નીમવી. આ કમિટિમાં પ્રમુખ વાઈસરોય, નરેંદ્રમંડળમાંથી વાઈસરોયે ચૂંટેલા ત્રણ સભ્યો અને પ્રાકીના એ સભ્યો ઇંગ્લેંડથી નિમાય. આ કૉસીસ પરસ્પર રાજકર્તાઓના તેમજ રાજકર્તા અને સરકાર વચ્ચેના વાંધાઓનો નિકાલ કરે. અને તેના નિર્ણય સામે પ્રીવી કૉસીસને અપીલ થઈ શકે. ત્રીજા અને ચોથા વર્ગનાં રાજ્યોને નરેંદ્રમંડળમાં સ્થાન મળવું જોઈએ, એવી મતલબની પણ આ કોન્ફરંસમાં ચર્ચો થઈ હતી.

ધરમપુરને પડેલી ખોટ.

ધરમપુર રાજ્યના લોકપ્રિય દિવાન શ્રીયુત અનુપચંદ જગજીવન મોદી બી. એ; એલ એલ, બી. ના અવસાનની નોંધ લેતાં ખેદ યાચ છે. જૂના વખતથી રાજકારણમાં આગળ પડના રાજકોટના એક પ્રસિદ્ધ કુટુંબના તેઓ હતા. પોતાની કારકીર્દિની શરૂઆત તેમણે રાજકોટ સ્ટેટમાં સર ન્યાયાધીય તરીકે શરૂ કરી, પછીથી પોતાની ઉચ્ચ શક્તિને લીધે લાહી, મૂલી અને જોતપુરમાં ગેનેજર તરીકે અને લાંબી તથા વડાણ રાજ્યના દિવાનના અગ્રત્મ હોદ્દા તેમણે ભોગવ્યા. છેલ્લા ચૂડમાં ગેનેજર હતા, ત્યાંથી ૧૯૨૧ માં તેઓ ધર-

મધુર રાજ્યના દિવાન નીમાયા. આ હોદ્દા ઉપર અવસાન પર્વત રહ્યા. હાલના મહારાણા શ્રી વિજય દેવજીની કારકીર્દિમાં ધરમધુર રાજ્યનો પ્રગતિ કારક વહીવટ સદ્ગતની હાંપણ ભરેલી સલાહ અને સૂચનને કાંઈ ઓછા આભારી નથી. મહારાણા શ્રી વિજય દેવજી ન્યારે ૧૯૨૪-૨૫ માં પાશ્ચાત્ય દેશોના પર્વતને ગયા, ત્યારે તે નામદારે બધાથે રાજ્ય વહીવટ મહુમના હસ્તક મૂક્યો હતો. વહીવટની આ ભારે જવાબદારી વિશ્વાસ અને માનપૂર્વક તેમણે સ્વીકારી અચ્છી રીતે પ્રમ્તપ્રેમ સંપાદન કર્યો, જેની નામ મહારાણાશ્રીએ અતિ પ્રશંસા કરી હતી. મહુમ એક કુશળ રાજ્યનીતિજ્ઞ, કાર્યદક્ષ, અને સહિષ્ણુ પ્રકૃતિના હતા. તેમના અવસાનથી ધરમધુર રાજ્યને એક ઉત્તમ કારોબારી, મહારાણાશ્રીને એક વિશ્વાસ પાત્ર મંત્રી અને મિત્ર અને પ્રજાને એક માર્ગ દર્શકની ખોટી પડી છે. મહુમના કુટુંબને ધરમધુર રાજ્ય સાથે નિકટ સંબંધ છે અને સ્વ. દિવાન યજ્ઞલાલ મોદીને પોતાના અંગત મિત્ર તરીકે હજુ પણ સંભારે છે તેમાં શ્રીયુત અનુપચંદલાઇનું અવસાન થયું એટલે આપણને—આખા રાજ્યને માટે અને મહારાણાશ્રી માટે તો—ખાસ લાગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. તેઓ પોતાની પાછળ એક ભાઇ અને વિસ્તૃત કુટુંબ મૂકી ગયા છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે મહુમનું કુટુંબ પોતાની આલી આવેલી પ્રણાલિકા પ્રમાણે ધરમધુર રાજ્યની સેવા કરતું રહે.

માસિક નોંધ.

કચ્છ રાજ્યની રેલ્વે પ્રવૃત્તિ.

કચ્છ રાજ્યે બંદરના વિકાસની સાથેસાથે રેલ્વેના વધારાનું કાર્ય પણ હાથમાં લીધું છે. કચ્છનાં બંદરો પણ કાઠીઆવાડનાં ઠાઈ પણ આગળ વધેલા બંદર જેટલો જ વિકાસ પામી શકે એમ છે એટલું જ નહીં પણ એ બંદરો કરતાં ખીજ કેટલીક વિશેષ અનુકૂળતા ધરાવે છે. લોર્ડ ઇરવીનની મુલાકાત વખતે ના. મહારાવશ્રીએ આવા એક બંદરનો વિકાસ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો. અને આવી ધારણા પ્રમાણે બંદરનો વિકાસ સંપૂર્ણ કળાએ થાય તો સ્વા-

ભાવિક રીતે માલના નિકાસ બ્યવહારની આવશ્યકતા ઉભી થાય. અમે સાંભળ્યું છે, કે આટલાજ માટે નામ મહારાવશ્રી કંડલા-અંબજર રેલ્વેને આગળ વધારી ડીસા કે તેની નજીકમાં રાજપુતાના માળવા રેલ્વે સાથે જોડી દેવા ઇચ્છા રાખે છે. અને અત્યાર પહેલાં બચાઉ સુધી ૨૧ માઇલની રેલ્વે લાઇન બંધાવાનું નક્કી પણ થયું જણાય છે. કચ્છનો કાર્યવેગ મંદ મનાય છે, પરંતુ છેલ્લા એક બે વર્ષમાં કચ્છમાં જે ઝડપી રેલ્વે પ્રગતિ થઇ છે, તે જોતાં ઉપરોક્ત ધારણાની સફળતાની વિશેષ રાખી શકાય છે. કારણ કે જે કચ્છમાંથી ડીસા સુધી રેલ્વે લાઇન

કરવામાં આવે તો કચ્છ કે કાઠીઆવાડની બહારના ઉત્તર હોંદના કાષ્ઠપણુ ભાગને, રેલ્વે માર્ગે કચ્છનું કંડલા બંદરે ખીન્ન અંદરેની સર-ખામણીમાં નજીકમાં નજીક થઇ પડે, અને એટલે અંશે નિકાસ વ્યાપારની અનુકૂલતા થાય, એાછામાં એાછી રીતે માલની હેરવણી ફેરવણી થાય અને માલ સસ્તો પડે, એમ ધારવામાં આવે છે. બેશક, આ પ્રમાણે રેલ્વે લાઇન બાંધવામાં પાકણપુર, મહીકાંકાનાં તેમ જ રાજપુતાનામાં ખીન્ન રાજ્યોની દબતો ઉપયોગ કરવો પડે, તે આ રાજ્યોના સંપૂર્ણ સહકાર વગર બની શકે નહીં. અને એટલે અંશે આ સવાલમાં મુશ્કેલીઓ ઉભી છે. તેમ છતાં નાનું મહારાવથી તેની ઉપયોગીતા લક્ષમાં લેતો એ મુશ્કેલી એમની વ્યવહાર કુશળતાને અંગે સહજ દૂર કરી શકે એમ અમને લાગે છે. પરંતુ વ્યાપારી દષ્ટિ કરતાં પણ વધારે તો કચ્છી પ્રજાની અનુકૂલતાની નજરે અમે આવી રેલ્વેની ઉપયોગિતા સ્વીકારીએ છીએ. કારણ કે કેવલ આર્થિક નજર ઉપર જ કરેલાં કાર્ય હમેશાં આર્થિક સફળતા નથી આપી શકતાં. અમે કચ્છીએ છીએ કે નાનું મહારાવથી આ વિચાર-તેને કાળ ગળા જાય તે પહેલાં-અમલમાં મૂકે.

દેશીરાજ્યોમાં અધિકારીવર્ગ.

પતીઆઝા રાજ્યની પોતાની મુલાકાત પ્રસંગે નાનું વાઈસરોય લોર્ડ ઇરવીને પોતાના સત્કારના પ્રત્યુત્તરમાં જે વિચારો દર્શાવ્યા હતા, તેમાં તેમણે એક મહત્વની બાબત એ કહી હતી કે "the principle necessity for a personal ruler is that he

should be able to choose wise counsellors and having chosen them that he should trust them and encourage them to tell the truth, whether or not it is palatable." મતલબ કે "એક રાજકર્તાને માટે મુખ્ય આવશ્યકતા ડાહ્યા કારોબારી અધિકારીઓની પસંદગી કરવાની છે. આ પ્રમાણે પસંદગી કર્યા પછી રાજકર્તાએ તેમનામાં વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ અને પોતાને શ્યે કે ન શ્યે તો પણ તેઓ પોતાની પાસે સત્ય હકીકત કહે એવું તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ." આપણાં દેશી રાજ્યોમાં કેટલીક જગ્યાએ આ કરતાં ઉત્તરી સ્થિતિ છે. નાના નાના અધિકારી જ નહીં, પણ જવાબદાર અધિકારીઓ-દિવાનપદે પહોંચેલા પણ-પોતાના રાજકર્તાને અનુકૂળ પડે તેવી રીતે વર્તવાની અને તેમને અનુકૂલ પડે તેવું કહેવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. આવા અધિકારીવર્ગ જાણતા છતાં પોતાના રાજકર્તા ઝાગળ રૂપે વસ્તુસ્થિતિ રહી કરી શકતો નથી. પરિણામ એ આવે છે કે રાજકર્તા લગભગ હમેશાં સાચી હકીકતોથી ખીનવાડે રહે છે, અને લગતાં અનુમાનો ઉપરથી પોતાના અભિપ્રાયો બાંધી બેસે છે. આથી પ્રજા અને રાજકર્તા વચ્ચે પણ એમને એમ ગેરસમજાતી અને અવિશ્વાસ ચાલ્યા જ કરે છે. આ પ્રમાણે કરવાની અધિકારી વર્ગને ઇચ્છા થાય છે એવું નથી, પરંતુ સંયોગને અંગે પોતાની માન્યતાથી વિરૂદ્ધ જાહેર પણ પોતાના રાજકર્તાના અભિપ્રાયને અનુકૂલ થવાનો તે પોતાનો સ્વાભાવિક ધર્મ-વશાદારી-માની બેઠો હોય છે. ભાગ્યે જ કોઈ અધિકારી

આ સ્થિતિમાંથી મુક્ત રહી શકે છે. કારણ કે જો તે પોતાના સ્ટેજ પછી મતભેદ દર્શાવે છે. તો તેના ઉપર બીનવક્ષાદારીનો આક્ષેપ આવે છે, એટલે ગમે તેવા હોર્શિઆર અધિકારી પણ પોતાના અધિકારનો મોટો ભાગ રાજ્યવહીવટમાં સુધારણાને લગતા પ્રશ્નોની વિચારણાને બદલે પોતાના રાજકર્તાને વચન અને કાર્યથી અનુકૂલ રહેવાની વિચારણામાં ગાળે છે. એટલા માટે તેના ઉપાય તરીકે રાજકર્તાઓ સમક્ષ લોડ ધરિયાને ઉપરનો વિચાર મૂકી, અધિકારી વર્ગને વિચાર સ્વાર્ત્ત્ર્ય-માત્ર શબ્દમાં નહીં પણ અમલમાં-આપવાની જે ભલામણ કરી છે તે સારા અને નિર્મળ રાજ્યવહીવટ માટે ખરેખર હિતાવહ છે.

વડોદરા રાજ્યની ત્રીજી પુસ્તકાલય પરિપદ્ધ.

પુસ્તકાલય અને લાઇબ્રેરીની પદ્ધતિસર યોજના, તે તરફ લોકપ્રીતિ અને તે દ્વારા રાજ પ્રચારનું આવશ્યક કાર્ય સરકારે તો હજી હાથનાં નથી લીધું, પરંતુ દેશી રાજ્યો પૈકી પણ માત્ર વડોદરા રાજ્યમાં જ-રાજ્યની શાળા કે રાજ્યના અલંકારરૂપે નહીં પણ લોકહિતલક્ષમાં રાખી-થાય છે. વડોદરા રાજ્યની પ્રગતને કાંઈ પણ સામાજિક કે રાજકીય સુધારણાથી જે લાભ થશે તે કરતાં વિશેષ અને આશ્ચર્ય લાભ પરિણામે આ પ્રવૃત્તિથી થશે એટલું જ નહીં પણ શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવને ખાતે ભવિષ્યમાં આ એક તો અપ્રતિમ કાર્ય જશે થશે, એમ અમે-આ સત્ય છે, કે નહીં તે વિચારી-કહીએ છીએ. આ પ્રવૃત્તિના નિભાવ અર્થે રાજ્ય તરફથી એક મધ્યસ્થ પુસ્તકાલય સંસ્થા

ચલાવાય છે. અને આખા રાજ્યમાં આ મુખ્ય સંસ્થાની દૃષ્ટિ અને સત્તા તળે લગભગ એક હજાર નાની મોટી બીજી સંસ્થાઓ ચાલે છે. આ સંસ્થાઓનું ત્રીજું અધિવેશન ચાલુ માસમાં પેટલાદ ખાતે થયું હતું. અને તેમાં પ્રમુખથી માંડી જુદા જુદા વક્તાઓએ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા અને પ્રગતિને અનુરૂપ વિચારો દર્શાવ્યા હતા. આ ખરૂં છે, કે કેટલીક મતભેદ રહિત પ્રવૃત્તિ જ એવી છે, કે જે આપોઆપ તેની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉભી કરે છે અને પછી ન્યારે તેને યોગ્ય રીતે પ્રોત્સાહન મળે છે હારે તે ચિરંજીવ પણ આપોઆપ થઈ જાય છે. પુસ્તકાલયપ્રવૃત્તિ પણ એવી જ છે. તેણે થોડાં જ વર્ષોમાં ગામડે ગામડે પોતાની આગત્ય અને ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી છે. લોકો સમક્ષ આ સંબંધી સાહિત્ય પણ ખૂબ મૂકાય છે. વડોદરા રાજ્યની મુખ્ય સંસ્થા તરફથી પુસ્તકાલયોના કોડુંબિક સંબંધ જળવાઈ રહે એ હેતુથી “પુસ્તકાલય” નામનું એક માસિક પણ ચલાવાય છે. બીજાં રાજ્યોએ આ આખી પ્રવૃત્તિનું અનુકરણ કરવું જોઈએ અને તેને માટે શરૂઆતમાં ઘટતો આર્થિક ભોગ પણ આપવો જોઈએ. આવતી પરિપદ્ધ અમરેલીમાં છે, તે વખતે કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો પરિપદ્ધમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલી, તેના લાભ સહેલાઈથી ઉઠાવી શકશે.

રા. દામોદરદાસ ભટ્ટ.

ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વેના ઍસિસ્ટન્ટ ટ્રાફિક સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ રા. દામોદરદાસ ભટ્ટ ટ્રાફિકને લગતી વિશેષ તાલીમ મેળવવા આવતા માસની શરૂઆતમાં ઇંગ્લેંડ જાય છે. ત્યાંની જાણીતી

L. M. & S. રેલ્વેએ હાલ તુરત એક વર્ષ માટે રા. દામોદરદાસને શિક્ષણ આપવાનું કબજ્જું છે. રા. દામોદરદાસે આ પહેલાં બાવનગર રાજ્યની કૌસીલ ઑફ એડમીની-સ્ટ્રેશનના પ્રમુખ સર પટ્ટણીના અંગત મદદનીશ તરીકે અને ત્યારપછી સ્ટેટ રેલ્વેના ટ્રાફિક ખાતામાં લગભગ બે વર્ષ સુધી-કેટલોક વખત કામચલાઉ ટ્રાફિક સુપ્રિ. તરીકે પણ-કામ કર્યું છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે તેઓ પોતાના ઇંગ્લેંડના એક વર્ષના વસવાટ દરમિયાન પણ પોતાના ધંધાને લગતું સરસ શિક્ષણ મેળવી લેશે એ વિષે શંકા નથી. બાવનગર રાજ્ય પોતાના રેલ્વેના અધિકારીઓને આ પ્રકારની વિશેષ તાલીમ મેળવવાનો પ્રબંધ કરી આપે છે તે પ્રસન્ન અને અનુકરણીય છે એટલે એ સંબંધી વિશેષ પુનરુક્તિ ન કરતાં અને રા. દામોદરદાસની સક્ષમતા ધ્યાનમાં લીએ.

કરારનામાનું પાલન નથી થયું !

ગુજરાત કાઠીઆવાડનાં રાજ્યો પૈકી ખટલર કમિટિએ પાલણપુર, જામનગર અને વડોદરા એ ત્રણ સ્થળોનાં દર્શન લઇ, ત્યાં રાજકર્તાઓને, રાજ્યના કરોચારીઓને તથા રાજ્યના પ્રતિનિધિઓને મળી તેઓના વિચાર જાણ્યા છે. અત્યારે રાજકર્તાઓ સરકાર સાથેના પોતાના સંબંધ વિષે શું ધારે છે, તે સંબંધી નાં જામસાહેબે ખટલર કમિટિના સભ્યોને રાજ્યભોજન પ્રસંગે જે રાખેા કલા દના તેમાં જરાજર રીતે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. નાં જામસાહેબે આ પ્રસંગે વીરાગિત દ્વારાંભાવથી પ્રેરાધને જણાવ્યું કે:-

"we credit Government with sincere desire to respect our treaties in letter and in spirit but in practice the results have not kept pace with the intentions and loss of prestige has occurred in many cases which is highly detrimental to good Government and good Government has been the object of both parties. Thus inspite of the identity of interests and the best of intentions on both sides harmonious working is not achieved and the Princes and Chiefs have felt that the treaties are not faithfully observed inspite of the repeated pledges and assurances in the past. અર્થાત્ કે "બ્રિટિશ સરકારની કરારનામાઓને વળગી રહેવાની નિષ્વાસ ઇચ્છા છતાં તેના અમલ થયો નથી. એટલું જ નહીં પણ કેટલાક પ્રસંગોમાં તો અમારી પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પહોંચી છે. જ્યારે પ્રતિજ્ઞા એ સારા રાજ્ય-વહીવટ માટે આવશ્યક છે. અને દેશી રાજ્ય તથા બ્રિટિશ સરકાર બન્નેનું એ ધ્યેય છે. આ રીતે સમાન હિત છતાં નિષ્વાસ ભાવે સદકારપૂર્વક વર્તવાનું બની શક્યું નથી. અને રાજ્ય મહારાજાઓ માને છે, કે ભૂતકાળમાં વચન અને ખાત્રી આપ્યા છતાં કરારનામાઓનું અક્ષરશઃ પાલન કરવામાં આવ્યું નથી." વચન પાલનના સંબંધમાં નાં જામ સાહેબનું આ, સરકારને સ્પષ્ટ અને ખુલ્લું આક્ષેપન છે,

પરંતુ એમ છતાં રાજકર્તાઓ પાસે એવી બંધારણપૂર્વકની કે બીજી કોઈ સત્તા નથી કે કરારનામાઓના પાલનમાં જે ક્ષતિ થતી હોય તે અટકાવી શકે. નરેદ્રમંડળ આ આખતમાં નિષ્ફળ નીવડ્યું છે અને તે બહુધા હોંદી સરકારના રાજદારીખાતા સામે દષ્ટિ રાખીને જ નબે છે એમ મનાય છે. નરેદ્રમંડળમાં અગ્રિમ ભાગ લેનાર નાં જામ સાહેબ જેવા જ કોઇ રાજવીએ આ માન્યતાનો પણ ઘટ-સ્ફોટ કરી નાંખવો જોઈએ છે. અને તેમાં સમ્માઈ હોય તો કંતો તેને ખસિટ જનાવવાનું પુણ્યકાર્ય આરંભવું જોઈએ. નહીં તો તેનું અસ્તિત્વ રદ કરવું જોઈએ. કારણ કે સરકારે વચનપાલનમાં ક્ષતિ કરી છે એમ સ્પષ્ટ માનવા છતાં રાજકર્તાઓ ન્યારે નરેદ્ર મંડળની કાર્યવાહક કમિટિમાં પણ તે માન્યતા સરકાર સામેના આક્ષેપ રૂપે નહીં પણ હકીકતરૂપે પણ ન મૂકી શકે તો પછી હાલની સ્થિતિમાં એ મંડળ શા ઉપયોગનું છે ?

બંદરોના વિકાસનો એક મધ્યસ્થ માર્ગ.

છાપાં જોગી એવી ખબર ફેલાવા પામી છે, કે કાઠીઆવાડનાં બંદરોને અન્યાય ન થાય એટલા માટે “ કાઠીઆવાડનાં બંદર માટે સર-કાર અમુક રકમ દરીઆઇ મહેસુલ તરીકે નક્કી કરાવે અને જે બંદરે દરાવેલી રકમ કરતાં વધુ રકમની આવક થાય તે બંદરે પછી સરકારે જગત નાંખે. ” અત્યારે જે બંદરો અથુ વિકસેલી સ્થિતિમાં પડ્યાં છે તે સરકારની અનિશ્ચિત બંદર નીતિના પરિણામે સાધન છતાં વિકસાવી શકાતાં નથી. બાવનગર અને

જામનગરનાં બંદર અત્યારે સામાન્યતઃ વિક-સેલાં છે એટલે એ બંદરોએ જોટલી આવક થતી હોય તે, તેમજ પ્રિટિશ કસ્ટમ્સને નુક-સાન ન પહોંચે તે વાત દષ્ટિમાં રાખી સરકારે દરીઆઇ મહેસુલનો આંકડો નિશ્ચિત કરવો. અને એ કરતાં વધારે આવક જ્યાં સુધી ખીમ્બં બંદરોને ન થાય ત્યાં સુધી જગત ન નાંખવી. એ ઉપરની દરખાસ્તનો હેતુ જણાય છે, જેથી બધાં રાજ્યોને સમાન કક્ષાએ લાભ મળે. આ ખબરમાં કેટલું તથ્યાંશ છે એ અમે નથી જાણતા પણ આણુ ખાતે મળેલી કોન્ફરંસમાં પણ સમાધાન અને અનુકૂળતાની નજરે આવા પ્રકારનો એક વિચાર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, એમ જણાયું છે. ગમે તે હોય, પરંતુ ખીમ્બં કોઇ પણ માર્ગની ગેરહાજરીમાં આ માર્ગ વધારે વ્યવહાર છે. દેશી રાજ્યો દ્રમ્યની રકમ લઇ બંદરો ઉપરનું પોતાનું સ્વામીત્વ અને સ્વમાન શુભાવે અથવા બંદરો ઉપરની દેખરેખ નિમિત્તે સરકારનો કોઇ પણ અંશે હસ્તક્ષેપ કળે તે કરતાં ઉપેક્ષા માર્ગ જેવો મધ્યસ્થ માર્ગ નીકળતો હોય તો તે ઇચ્છવા જોગ છે. અને એટલા માટે ગંભીરપણે તેની સંભવિતતાનો પ્રશ્ન પણ વિચારવો જોઈએ.

નાનાં રાજ્યોનો સવાલ.

પશ્ચિમ હોંદ રેટ્સ એજન્સિમાં અને મહીકાંડા તથા રેવાકાંડા એજન્સિમાં ખાસ કરીને ત્રીજા અને ચોથા વર્ષનાં એવાં નાનાં રાજ્યો છે, કે જેમને નરેદ્રમંડળમાં સ્થાન મળ્યું નથી. આ માટે આ રાજ્યો ઐતિહાસિક નજરે હકદાર છે, એટલું જ નહીં પણ તેમાંનાં કેટ-લાંક રાજ્યો તો વંશની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રાચી-

નતાની નજરે પણ પહેલા કે બીજા વર્ગનાં રાજ્યો જેટલું જ મહત્વ ધરાવે છે. કર્નલ કીટીંગે જે દષ્ટિએ આ રાજ્યોનું વર્ગીકરણ કર્યું, એ તે સમયે એક અકસ્માત હતો, પરંતુ અત્યારે હવે એ જુના નિર્ણયને તેમને તેમ વળગી રહેવું અને એ રાજ્યોને પોતાના વિચાર દર્શાવવાનો પણ અવકાશ ન આપવો એ આ રાજ્યોને અન્યાય છે. નરેન્દ્ર મંડળની રચાપના વખતે આ રાજ્યોને માટે-તેઓને તોષણી સલામી અથવા બીજી આવશ્યક સત્તા નહીં હોવાના જ કારણે-તે મંડળમાં દાખલ થવાનાં પ્રવેશ દ્વાર બંધ કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેથી તે રાજ્યોને સ્વાભાવિક તીવ્ર લાગણી થઈ હતી. માછ ન્યાયમૂર્તિ સર ફ્રેંક બીમને પણ આ સંબંધમાં તે અરસામાં એક પત્ર દ્વારા નાનાં રાજ્યોને થએલા અન્યાય તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આ માસગાં જામનગર ખાતે જ્યારે બટકર કમિટિ આવી ત્યારે આ રાજ્યોએ-બીજા અને ચોથા વર્ગનાં રાજ્યોએ-પોતાના

પ્રતિનિધિઓદ્વારા પોતાને થએલા અન્યાય આ કમિટિ પાસે જાહેરાત કરી હતી. ત્યાં બાદ તેમણે એનીએ વસ્તુ આગળ લઈ જવાને નિર્ણય કર્યો જણાય છે. અલગત અલગત યુગને અનુકૂળ રાજ્યતંત્ર ધડવામાં આ રાજ્યો પૈકી ઘણાં નિષ્ક્રિય ગયાં હશે પરંતુ એ નિષ્ક્રિયતાનું સુખ્ય કારણ તો એ છે કે તેઓને દષ્ટિકાણ કેવળ મર્યાદિત રહ્યો છે અને અવાર નવાર રાજદ્વારી ખાતાના અધિકારીઓન થતા સમાગમ-આ સમાગમ પણ મોટે ભાગે વિધિરૂપ હોય છે-સિવાય આ રાજ્યોના રાજ્ય કર્તાઓને રાજ્યબંધારણને લગતા પ્રશ્નોન ચર્ચા કરવાનો કે તે સંબંધી વિશેષ જાણવાને ભાગ્યે જ પ્રસંગ મળે છે. અને એટલા માટે પણ જરૂરનું છે, કે નાનાં રાજ્યોને પણ નરેન્દ્ર મંડળમાં-હવે પછી આ મંડળના બંધારણમાં જે કાંઈ ફેરફાર થાય તે લક્ષમાં રાખીને તેમાં-રચાન આપવું જોઈએ. અને તેમાં પણ એમના કરતાં એમની પ્રજાનું વિશેષ હિત છે.

સમાલોચના

જ્યાણ પ્રતાપ. ગ્વાલીઅરથી પ્રસિદ્ધ થતા જ્યાણ પ્રતાપનો 'શુભ જન્મદિન અંક' મળ્યો છે. સિન્ન જિન્ન વિદ્વાનોને હાથે લખાયલા લેખો ઉપરાંત ના. યાળ મહારાજનાં જુદી જુદી રચિતિનાં આકર્ષક ચિત્રોથી અંક ગૌરવ ભર્યો જણાય છે. ચિત્રો ઉપરાંત લેખ સામગ્રી પણ ઉંચા પ્રકારની છે. આવો સુંદર અંક કહાડવા માટે અમે 'જ્યાણ પ્રતાપ'ના તંત્રીને અભિનંદન આપીએ છીએ.

ત્યાગ ભૂમિ (માસિક) સંપાદક શ્રી હરિભાઈ ઉપાધ્યાય અને શ્રી ક્ષેમાનંદ 'રાહત.' અજમેર. વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૪-૦-૦ 'ત્યાગ ભૂમિ'નો બહારનો દેખાવ જેવો આકર્ષક છે તેવી જ રસપૂર્ણ લેખ સામગ્રી છે. લેખો ઉંચી કક્ષાના, તથા જુદા જુદા વિષયના અભ્યાસીઓને હાથે લખાયલા છે. અર્થાત્ લેખો, ચિત્રો અને આકર્ષકતાની દૃષ્ટિએ 'ત્યાગભૂમિ' એ હાંદી સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં શરૂઆતથી જ નિઃસંશય ભાત પાડી છે. અમે આ માસિક મિત્રની સફળતા ઇચ્છીએ છીએ અને 'ત્યાગભૂમિ' ત્યાગભૂમિની સેવા કરવા ચિરંજીવ રહે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

ભારતવીર-વસંતાંક:—ભારતપુરથી પ્રકટ થતા સાપ્તાહિક મિત્ર પત્ર ભારતવીરે ઋતુરાજ વસંતને અનુલક્ષી ખાસ વસંતાંક પ્રકટ કર્યો છે. "ભારતવીર" વર્ષમાં આવા ખાસ અંકો પ્રસિદ્ધ કરે છે, તે પૈકી આ વસંતાંક છે. સમગ્ર અંક ફળદાર અને વસંતઋતુને અનુરૂપ લેખ તેમ જ કાવ્યોની પૂર્તિથી આકર્ષક બનાવવામાં આવ્યો છે. કાવ્યો રસ અને ભાવયુક્ત છે એટલું જ નહીં પણ વૈવિધ્યયુક્ત પણ છે. ચિત્રો ખાસ આકર્ષક છે. ગૂજરાતમાં, ઉત્તરહાંદની માફક ભાવભર્યું વસંતપૂજન કરવાની પ્રથા નથી. નહીં તો ગુજરાતનાં પત્રો પણ દિપોત્સવોની માફક ઋતુ-રાજને પણ જરૂર વધાવે.

શીઘ્ર ધ્વનિ લેખન પદ્ધતિ-પુસ્તક બીજું કતો વાસુદેવ સીતારામ બેન્કે. પૂના. કૌમત રૂ. ૨-૮-૦

પણાં વર્ષથી ગુજરાતી ભાષામાં "Shorthand" પદ્ધતિએ લેખન પદ્ધતિની ખામી જણાયા કરતી હતી. અગાઉ આવા પ્રકારની લેખન પદ્ધતિ રચવાનો એકાદ બે ગુજરાતી વિદ્વાને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ વર્તમાન પત્રોના આ પંચમ યુગમાં "શીઘ્ર ધ્વનિ લેખન પદ્ધતિ"ની આવરણતા વધવા સાગી. 'ગુજરાતી' પત્રકાર મંડળે તે સંબંધી એક દરાવ કરી ગુજરાતી ભાષામાં આ પદ્ધતિના શોધન માટે ધનાર્થ પણ જાહેર

ધર્મ. અને અમને જાણીને આનન્દ થાય છે, કે કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાને નહીં તો છેવટે એક દક્ષિણાત્ય વિદ્વાને વર્ષોના પ્રયત્ન પછી આ પદ્ધતિ સોધવામાં સફળતા મેળવી છે. શીયુન વાસુદેવ બેન્દ્રે ગુજરાતી-મરાઠી અને હોંદી એ ત્રણે દેશી ભાષામાં ઉપયુક્ત થાય એવી રીતે “શીઘ્ર ધ્વનિ લેખન પદ્ધતિ” “Stenography” નાં ચિહ્નો તૈયાર કર્યા છે. તેમનું ગુજરાતી પુસ્તક અમે લગભગ આઘેન વાગી ગયા છીએ. અને તે સરકારમાં સરકાર થઈ શકે એ દષ્ટિએ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. વડોદરા રાજ્યના બે નાયબ ફોજદારે આ પદ્ધતિએ Short hand શિક્ષણ મેળવી સફળતા મેળવી છે. ચિહ્નો પણ સરલ, ટુંકાં અને સરેલાઈથી ભેરી શકાય એવાં છે. તેર પાડો અને સાઠ નિયમોમાં સમગ્ર “શીઘ્ર ધ્વનિ લેખન-પદ્ધતિ”નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તકથી ગુજરાતી ભાષામાં એક અગત્યની ખોટ પૂરાઈ છે એમ અમને લાગે છે. ગુજરાતની સાહિત્ય સંસ્થાઓ, લાયબ્રેરીઓ આ ઉપયોગી પુસ્તકને ઉત્તેજન આપશે એટલું જ નહીં પણ દેશી રાજ્યો તરફથી પણ તેનો યોગ્ય સત્કાર થશે એમ અમને ખાતરી છે. પુસ્તકની ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં દીર્ઘત ખરાબર દેહેવાય.

ચીનગારી

લેખક સુન્દરલાલ નાયાત્રાલ જોશી. નહીયાદ ૦-૧૨-૦

ન્દાનાત્રાલ અને કન્નાપિ યુગની અસર નીચે જે કલ્પના કાન્યો-ખંડ કે સળંગ-અત્યાર મુઠીમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાં આ પણ એક ગવડાવ્ય છે. જો કે ભાવની નજરે “પરમ પ્રેમ” નો ભાવ ક્યાંક જોનો અને ક્યાંક પ્રકટ રીતે અંત મુઠી આશ્વો આવે છે, છતાં એ ભાવ પ્રવાહમાં કર્તાએ ધૂમ્, જ્વાલા અને વિભૂતિ એ ત્રણ યથોચિત પાળો બાધી છે. આવાં પુસ્તકોમાં આવી પદ્ધતિ હિતાવદ છે. ચીનગારીના આશુખને કર્તાએ ‘રસદેવ’ નામ આપી તેમાં ચીનગારીના કાન્યોનું પૂર્વોપર ગંબંધ અને વિસ્તાર પૂર્વક સમર્થન કર્યું છે અને સાથે સાથે સુરીવાદ-પ્રેમભક્તિ વાદ ઉપર પણ ઉપદ્રમ કરી ચીનગારીને અલંકૃત કરી છે. આમ આંતરૂર્ણ અને બાહ્યનું દર્શન જોનાં દીર્ઘત વિશેષ નથી.

નૂતન ગુજરાત.

તંત્રી-ચીમનલાલ મોદનલાલ મોદી, અમદાવાદ.

અમદાવાદ ખાતેથી પ્રસિદ્ધ થતા આ નવા સપ્તાહિકના તંત્રીએ ગ્રન્થબંધુમાં લાંબો વખત તંત્રી તરીકે અનુભવ લીધો છે. એ અનુભવ “નૂતન ગુજરાત”માં વ્યુદ્ધ આવે છે. રાજદારી વિચાર અને લેખનશૈલી દરેક અને ગંભીર છે. અગે નૂતન ગુજરાતની સફળતા ઇચ્છીએ છીએ. લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦ છે.

કચ્છની રસધાર.

લે. જયરામદાસ જેઠાભાઈ નેગાંધી, અંમર. કી. ૦-૪-૦

સૌરાષ્ટ્રની રસધારના નમુને આ કચ્છની રસધારમાં વાર્તાઓ ટુંકી, પાંચવી ગમે તેવી અને ગાદી. ભાષામાં લખાયેલી છે ખાસ કરીને ઐતિહાસિક વસ્તુને કલ્પનાથી વિદ્યુત કરવામાં નથી આવી.

કચ્છના બાળોપયોગી કલિહાર.

લે. રા. જયરામદાસ જેઠાભાઈ કી. ૦૧ ફેરી.

કચ્છની શાળાઓમાં ચત્રવવા માટે આ પુસ્તક લખાયેલું છે. દૌમત બરાબર છે.

બ્રહ્મદેશ—આત્મલેખ

તંત્રી રમેશ ધરખાન રંગુન.

રંગુનમાંથી એક ગુજરાતીને હાથે આવું સરસ સાપ્તાહિક પ્રકટ થતું જોઈ અમને આનંદ થાય છે. સમાન્ય વાચકો અને તેમાંથી ખાસ કરીને ધંધાદારી માણસોને વાચવા ગમે તેવા તેમાં વિવિધ દૃષ્ટિએ લખાયેલા લેખો આવે છે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૦-૦ છે.

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓના ગે. આર્સિ. કમ્પુટેર સાહેબ પોતાના પત્ર. નં.

૪૩૩૬ તા. ૩-૧-૨૮ ના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપે છે.
૮૪

“ નદીવાદથી પ્રસિદ્ધ થતું રૂ. ૬) ના લવાજમથી “દેશીરાજ્ય” માસિક જે કર્યા પુસ્તકાલયો બજેટની હદમાં રહી ખરીદવા અગતાં હોય તેમને ખરીદવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.”

રોજનિશી.

- ૧ લી ફેબ્રુ. બાંસદા. સર લેસ્લી વીલ્સનની મુલાકાત.
- ૧ લી „ રાજપીપલા. પ્રભુપરિમહુની બેઠક
- ૨ છ „ અમરેલી. છાત્રાલય સંમેલન
- ૩ છ „ મુંબઈ. સાયમન કમીશન વિનારે ઉત્તર્યું.
- ૪ થી „ મુંબઈ. નાં ગવર્નરે “ ફાઇવ એચ, લીક ” ખુલ્લી મૂક્યું
- ૭ મી „ ન્યૂ દિલ્હી. સમગ્ર હાઉસ બીજી સી પરિમહુ કોપાળનાં એગમ પ્રમુખ. દેરી ધરવીને ખુલ્લી મૂકી
- ૧૦ મી ફેબ્રુ. ભરતપુર. મી. ડી. છ. મેકેન્ઝી એમ. એ. આઈ. સી. એસ. ડ. ૩૨૫૦ ના પચારે ભરતપુરના દિવાન નિમાયા
- ૧૦ મી ફેબ્રુ. ધૈયપુરા. પ્રિન્સ ધૈયશીલરાવના નામે નાં ગાયકવાડ સરકારે આ નવા ગામનો પાયો નાખ્યો.
- ૧૨ મી „ બારોડાલી. સત્યાગ્રહની શરૂઆત
- ૧૨ મી „ રાજકોટ. આલ્ફ્રેડ હાર્ડફિલ્ડના બના વિદ્યાર્થીઓનું સંમેલન
- ૧૬ મી „ ન્યૂ દિલ્હી. લેજ. એસેમ્બલીએ બહુમતિથી મુધારા કમીશનનો બિલ્લોકાર કર્યો
- ૧૬ મી થી ૧૮ ન્યૂ દિલ્હી. નરેન્દ્રમંડળની કાયદાક સમિતિની ખાનગી સભા
- ૧૬ મી ફેબ્રુ. માછ વડાપ્રધાન લોડ' આકસફડ' (મિ. એરકવીથ)નું અવસાન
- ૧૮ મી „ ડુંડી. ધોળકા તાલુકાના એકતોની જગત દોરી સંબંધે ખાસ સભા
- ૧૬ મી „ નાભાના માછ રાજકર્તા ગુરુચરણસિંહને ૧૮૧૮ના ત્રીજા કાયદા અનુસાર સ્થલબંધ “ Intern ” કર્યા.
- ૨૦ મી ફેબ્રુ. ન્યૂ દિલ્હી. નરેન્દ્રમંડળની સામાન્ય સભા. લોડ' ઈરવીન પ્રમુખ
- ૨૦ મી „ મુંબઈ. પ્રાંતિક ધારાસભાની બેઠક
- ૨૦ મી „ ન્યૂ દિલ્હી. લેજ એસેમ્બલીમાં રેલ્વે બિલ્લોકાર
- ૨૧ મી „ ન્યૂ દિલ્હી. કપૂરપલાના મહારાજાને લોડ' ઈરવીને છ. બી. ઇ. ડે પદ એનાયત કરવાનો વિધિ કર્યો.
- ૨૩ મી „ નાભાના મહારાજા તરીકે મહારાજા પ્રતાપસિંહજીનો સ્વીકાર
- ૨૪ મી „ ન્યૂ દિલ્હી. અલ્બરના મહારાજાના પ્રમુખપદે સનાતન ધર્મ મહાસભાનો વાર્ષિક ઉત્સવ
- ૨૬ મી „ વડવાલુકેં. એન. મિ. કેપીના પ્રમુખપદે ગરાસીઆ સ્ટુડન્ટો હનામનો મેળાવડો
- ૨૬ મી „ મહેસાણા. નાં ગાયકવાડની મહેસાણા પ્રાંતની મુલાકાત
- ૨૭ બી „ ત્રાવણકોર. રાજ્યની ધારાસભાની ૨૪ મી વાર્ષિક બેઠક
- ૨૭ મી „ ધોલપુર. લોડ' ઈરવીનની ધોલપુર રાજ્યની મુલાકાત
- ૨૮ મી „ ત્રોટાલી. શ્રી સારદા મહેતાના પ્રમુખપદે મહીલા પરિમહુ
- ૨૯ મી „ ન્યૂ દિલ્હી. હાઉસ સરકારનું બજેટ

પુ. નં. ૬]

એપ્રિલ ૧૯૨૮

[અંક ૭ મા

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

માત્ર દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની
રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું માસિક

The Only Monthly discussing ques-
tions pertaining to Indian States
From A Constructive Point of View.

ત્રી અને પ્રકાશક
જયતીલાલ મોરારજી મહેતા
નવીઆર : (ગુજરાત)

વાર્ષિક લેવાનું રૂ. ૬] [Annual Subscription Rs. 6

અનુક્રમ

૧. લોકશાસન	...	...	એક જૂદની વિચારપોથીમાંથી ...	૨૨૯
૨. ગ્રીવી કૌમીલ : સમુદ્ર અદાલત ...	...	...	ગા. કરીમ મદમદ મારતર ...	૨૩૬
			એમ. એ., એસ એલ બી.	
૩. ઇડર સ્ટેટ (નાની મારવાડ) ...	...	...	(એક જુનો નોકર) ...	૨૪૦
૪. દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન ...	...	...	(સ્વ. રણછીતરામ વાવાભાઈ મહેતા)	૨૪૪
૫. નરેન્દ્રમંડળનું બંધારણ ...	...	...	...	૨૪૬
૬. આપણું દેશી રાજ્યો ...	...	...	(ક્ષિત્રિશ પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોનું મહેસુલ પ્રમાણ, દેશી દાગ્યોની સામાન્ય માગણી, ઔધની પ્રગતિ, આવજોકાર, ૧૯૨૭. ના. તનમ સાહેબનું વકતૃત્વ.	૨૪૮
૭. વડોદરા રાજ્યની ધારાસભા ...	...	...	જોનાર. ...	૨૫૫
૮. માસિક નોંધ ...	...	...	...	...
			ખટલર કમિટીની વિદાય.	
			જમનગરમાં સેન્ટ્રલ એકની શાખા.	
			એસોર રાજ્ય અને ખટલર કમિટિ.	
			પાલીનાણા અને જંનો.	
૯. રાજનિશી. ...	...	...	...	૨૬૪

પ્રદર્શનશાલ: આદિત્યપ્રદર્શનશાલ. રાવજી રોડ-અમદાવાદ.

પ્રકાશક: જલનન વિશ્વનાથ પાઠક.

પ્રકાશક: જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા. નાગરવાડા. નર્મિલાદ.

ઘતો ધર્મ સ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(માસિક)

વર્ષ ૧ લું]

એપ્રિલ ૧૯૨૮

[અંક ૭ એ]

લોકશાસન.

(૧)

લોકશાસનનું કારણ અને લક્ષણ:—

લોકશાસનમાં સમગ્ર લોકોનો વિચાર યર્ધ શકે છે, એ વ્યક્તિના શાસનમાથી લોક-શાસન ઉદ્ભવવાનું પ્રધાન કારણ છે. પરંતુ લોકશાસનનું મુખ્ય લક્ષણ વ્યક્તિનો સ્વાર્થત્યાગ છે; એટલે જે માણસમાં વ્યક્તિગત સ્વાર્થત્યાગ ન હોય, તે ખરો લોકશાસક બની શકે નહીં. અર્થાત્ કે લોકશાસનની સ્થાપના માટે વ્યક્તિમાં વધતે ઓછે અંશે પણ સ્વાર્થત્યાગ તો હોવો જોઈએ જ. સ્વાર્થત્યાગની આ વૃત્તિ સુદ્ધિમાત્રથી ન કેળવાય; કારણ કે ત્યાગ વિચારનું નહીં પરંતુ વર્તનનું અંગ છે. એટલા માટે જો, ન્યાં લોકશાસન જમાવવું હોય તેણે ત્યાં પ્રથમ મનુષ્યમાં ત્યાગવૃત્તિ ઊત્પન્ન કરવી ઘટે. આ નીચેનો ઉપાય ઠીક જણાય છે.

૧. સ્વાર્થત્યાગમાં સૌથી પહેલાં પોતાના સ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ મહેલાઈથી તૈયાર થઈ શકે છે; એટલે સ્વાર્થત્યાગનું સ્થળ મૃદુ છે.

૨. લોકશાસનની વાતો કરતાં કરતાં પણ દરેક મૃદુ રાજશાસનની પદ્ધતિસર બંધાયું છે; એટલે ઘરનો મુખ્યા—પણી તે મા હોય કે બાપ હોય—તેના હુકમ પ્રમાણે આજ તે દરેક મૃદુ બાકી છે. એટલા માટે લોકશાસનની પદ્ધતિ રાજ્યમાં લાખડ કરવાને બદલે પ્રથમ ઘરમાં લાખડ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ કે ઘરનો અધીશ વ્યવહાર ઘરના બધાં માણસોના મત સર્વ મહાવશે.

ખરાં લોકશાસિત ગૃહો:—

આ હસવા જેવી વાત લાગે પરંતુ સવારથી સાંજ સુધીના ધરના બધા બ્યવહારો લોકશાસનની સરાણુ ઉપર ચડવા જોઈએ. એટલે કે સવારની દાતણુ કરવાની વાતથી માંડીને ખોરાક, કપડાં પહેરવાની પસંદગી, સુવા બેસવાનાં સાધનો અને ઘર વખરીની બધીજ પસંદગીમાં ધરનાં બધાં માણસોનો મત લઈ બ્યવહાર કરવો જોઈએ. શરૂઆતમાં આનું પરિણામ એ આવશે કે સખ્ત મતભેદો થવાને લીધે ઘણાં ગૃહો ભાંગી પડશે અને ભાગલા પડીને નવા ગૃહો બંધાશે. આ નવાં બંધાયેલા ગૃહોમાં પણ સૌના મત લઈને કામ કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવી જોઈએ; જેના પરિણામે ભાંગતાં ભાંગતાં ધરનાં અમુક માણસો તો પછી સાથે રહી શકે એવો પ્રગ્બંધ થઈ જાય. આમ જતાં પણ એ સાથે રહેનારનું સુગમ તો ત્યારેજ થશે કે ન્યારે એ ધરનાં બધાં માણસોમાંથી જણાંતાં જણાંતાં કાંઈ એવી વ્યક્તિ એ બધાંયની નજરમાં આવશે, કે જેને પોતાનાં સુખનાં સાધનો સુખત કરવામાં આવે અને બધાંયની જરૂરીઆતો તે વ્યક્તિ પૂરી પાડશે એવો ભરોસો સૌને આવી જાય. આમ થાય, એટલે પછી દરેક વાતમાં મત લેવાની ઉપાધિ કરવાને ગદ્ગદે એ પસંદ કરાયેલી વ્યક્તિ ઉપર ગૃહબ્યવહારનો ભાર બધા માણસો મૂકી દે અને કાંઈ પણ મતભેદ વગર ગૃહસંસાર ચાલે જાય. વળી આવાં ધરમાં બધાંને સમદ્રષ્ટિથી રાખનાર માણસ સત્તાથી કામ કરતો દેખાતો જતાં, જાતીય સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો સિવાય બધાંને કદિ સંતોષી શકે નહીં અને એ જાતનો ત્યાગ તેની ઇંદગીનું મૂળ સૂત્ર થઈ ગએલું હોવાથી આ એક માણસને સ્વાર્થત્યાગ સ્વાત્મ્ય થઈ જાય. આવાં ગૃહો ખરાં લોકશાસિત ગૃહો કહેવાય.

મતાધિકાર:—

હવે રાજશાસનને માટે જે મતાધિકાર આપવામાં આવે તે આવાં ગૃહોનેજ આપવામાં આવે તો તે દેખીતી વાત છે, કે બધાં માણસો એ જ માણસને પોતાના અતિનિધિ તરીકે મન આવે કે જે આખા ધરની બ્યવસ્થા સ્વાર્થત્યાગથી અને બીજાના સુખની દ્રષ્ટિથી કરતો હોય. આવી રીતે ચુંટાઈને લોકશાસન માટે રાજ્યમાં ગએલા માણસો જેમ ગૃહને, તેમ આખા રાજ્યને સ્વાર્થત્યાગનું અને પર સેવાનું ક્ષેત્ર માને. પરિણામે સત્તાનું અંધત્વ કદિ આવે નહીં અને આ રીતે લોકશાસન ખરાખર રૂબરૂ થાય. આટલો લોકશાસન પરત્વે વિચાર છે.

મતભેદ બંધ કરવાનો સાચો માર્ગ:—

આ પ્રકારનું લોકશાસન હસી કહાડવા જેવી વસ્તુ છે, એમ કદાચ લોકો માને પણ મતભેદો બંધ કરવાનો એજ સરમ્મ રસ્તો છે, કે જે નાની નાની બાજતોમાં એકમન થવાય તો પછી મોટી મોટી બાજતોમાં પણ થવાય. જે લોકો સાધારણ બાજતોમાં લડી પડતા હોય તે લોકો રાજ્યમાં એકમતિથી વળે એ અશક્ય છે. એટલા માટે પડેલાં ગૃહથી લોકશાસનના શિક્ષણની શરૂઆત કરવી જોઈએ. કારણ કે આવી રીતે તૈયાર થએલા

માણસો ન્યારે રાજ્યમાં જાય ત્યારે લડવાને બદલે સ્વાર્થત્યાગથી સાથે કામ કરી શકાય એના ઉપર દષ્ટિ રાખીનેજ વિચાર કરવા બેસે છે. અર્થાત્ તેઓનો વિચાર પ્રદેશ જ બદલાય છે. આ લોકશાસનનું ખરૂં સ્વરૂપ છે. અને જ્યાં સુધી એ સ્વરૂપને ન પહોંચાય તથા રાજ-સત્તા કે લોકશાસનના પરિણામમાં તકાવત ન પડે ત્યાં સુધી તો હુકમથીજ રાજ્ય ચાલવાનાં એ નહીં છે.

બહુમતિ અને લઘુમતિ:—

આ પ્રકારના લોકશાસનમાંથી બહુમતિ અને લઘુમતિ ઉત્પન્ન ન થાય. બહુમતિ અને લઘુમતિ બંને મતભેદનાં પરિણામ છે. અને એ મતભેદ ખરૂં જોતાં સ્વાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ લોકશાસનને ખરૂં ફતેહમંદ કરવું હોય તો તેનું પહેલું સૂત્ર સર્વેએ એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે વધુમતિ પાસે લઘુમતિએ તકન તાબે થવું. કાયદાના પહેલા સૂત્ર તરીકે જો આ વાત મંજૂર રહે તો લઘુમતિ ઉત્પન્ન જ ન થવા પામે. કારણ કે માણસ ન્યારે એમ સમજે છે, કે કાયદાથી એને તાબે થવું પડશે, ત્યારે તે સ્વેચ્છાથી તાબે થવા લાગ્યાય છે. આમ છતાં એ વાત પણ એટલીજ મહત્વની છે, કે લઘુમતિની વાત મુદ્દે સાચી હોય, તો તે બહુમતિને પોતાના મતની કરી શકે એવું તેના મુદ્દામાં સત્ય હોય છે. અને તેમ હોય તોજ તે બહુમતિની સામે યથા શકે છે. જ્યાં લઘુમતિનો આવો સામનો થાય છે ત્યાં આખરે લઘુમતિ બહુમતિમાં બદલાઈ જાય છે.

લઘુમતિની જુદી હયાતિ:—

આટલાજ માટે જે દેશમાં લોકશાસનના ખરા સિદ્ધાંત ઉપર રાજ્ય પદ્ધતિ બંધાય છે, ત્યાં લઘુમતિને જુદી હયાતિ આપવામાં આવી નથી. જેમકે ઈંગ્લેંડમાં કન્ઝર્વેટીવ, લીબરલ, લેબર, કમ્યુનિસ્ટ, ઈન્ડીપેન્ડેન્ટલેબર વગેરે એવા ધણા પક્ષો છે, પરંતુ તેમાં ન્યારે એકપક્ષ બહુમતિથી રાજ્ય ચલાવવાને નિમાય છે, ભારે ખીલ્લ બાકીના પક્ષો મતમાં ગોણુ હોવા છતાં એ પક્ષોને રાજ્યશાસનમાં માત્ર વિચાર સ્વાતંત્ર્ય સિવાય કંઈ દોકો આપવામાં આવતા નથી. લઘુમતિના હકો જાળવવા માટે નિયુક્તિના ધોરણે ત્યાં કેાઇ માણસોની ખાસ પસંદગી થતી નથી. પરિણામ એ આવે છે, કે બહુમતિ વાળો વર્ગ સત્તામાં હોય, ત્યારે જો લઘુમતિ વાળાની સંમતિ મેળવ્યા વગર ગમે તેમ રાજ્ય ચલાવ્યા કરે તો આવતી સુંદણી વખતે, એ લઘુમતિ વાળાઓ લોકને એવું સાબીત કરી આપી શકે, કે જેને લોકોએ ગમે વખતે પસંદ કરેલા તેઓ એમના વિશ્વાસને પાત્ર ન હતા. અને એ સાબીતી થતાંજ ગઇ સુંદણીની વધુમતિ આવતી સુંદણીની લઘુમતિ બની જાય છે.

કૃત્રિમ લઘુમતિના ઝેરલાલ:—

એટલે ખરા લોકશાસનમાં લઘુમતિના ખાસ લાભો જાળવવાની કૃત્રિમ પદ્ધતિ દાખલ કરવી એવો લોકશાસનના ખરા જીવનના ઝરાને બંધ કરવા બરાબર છે. જે દેશને ખરૂં

લોકશાસન જોઈતું હોય, તે દેશનાં લઘુમતમાં રહેતાં માણસોએ કાંતો પોતાના વિચારનો ભોગ આપવો ઘટે અથવા તો પોતે ખરેખર, નિસ્વાર્થ રીતે સાચા છે, એમ ખાત્રી થઈ હોય તો મરતાં સુધી એ વિચારને વળગી રહી ચુંટણી કરનારાઓના મન ઉપર પોતાના વિચારોની છાપ પાડી પોતે લઘુમતમાં આવે. ટુંકામાં લઘુમત-પક્ષી તે ગમે તે રીતે કરવામાં આવ્યો હોય-એજ લોકશાસનના શુભનો આત્મા છે. હવે આ નિયમ જો સિદ્ધાંતમાં સાચો હોય તો જે શાસન, પાછળ રહી અચેલા લોકોનું હિત જોવાનાં ખોટાં બહાનાં નીચે મતોના ભાગ પાડવાની કાપદામાં ખારી રાખે છે, તે તો માત્ર એ લઘુમતવાળાના મતો હંમેશના માટે પોતાની તરફેણમાં એવી રાખવાનું માત્ર કાપટયજ કરે છે.

મત આપવાની યોગ્યતા:—

લોકશાસન એટલે માણસોના ઘણા ભાગના મત પ્રમાણે ચાલતું રાજ્ય શાસન. તો પછી તેમાં ઘણાની સાથે થોડાં માણસોનું દિન નહીં શકે નહીં. એટલે જો લોકશાસન ખરાખર જમશવું હોય તો તે થોડાં માણસોના હિત તરફ દૃષ્ટિજ કરવી જોઈએ નહીં. લોકોને એક કરવાનો આજ એક ખરો રસ્તો દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં થોડાં માણસોને ઝાઝાં માણસોની સામે કૃત્રિમ રક્ષણ આપવામાં આવે ત્યાં ત્યાં એકતા માત્ર સ્વપ્નું નિવડે છે. એટલા માટે મત આપવાની યોગ્યતાની બધી વ્યાખ્યાઓ કાઢી નાંખીને માત્ર જે ગૃહો ઓછામાં ઓછાં બે વર્ષ સુધી કુટુંબના મત લઈને ગૃહ વ્યવહાર' ચલાવતાં છતાં ભાગલા પડ્યા વિના અખંડિત રહી શકે તેનેજ રાજસભાના સભ્યો ચુંટવાનો માત્ર મત મળવો જોઈએ.

લોકશાસન અને રામરાજ્ય:—

આ આદર્શ લોકશાસન છે. પણ જેમ રામના જેવા રાજા હોય તો લોકાનુકૂલ રાજ્ય આવે તેમ લોકશાસનનું દરેક અંગ પણ રામના જેવી વૃત્તિવાળું થવું જોઈએ. સિવાય તો લોકશાસન કહેવાય પણ રામરાજ્ય ન કહેવાય. માત્ર પદ્ધતિથી રામરાજ્ય નહીં સ્થાપી શકાય, પણ જો અધિકારીઓ રામના જેવા હશે તોજ રામરાજ્ય સ્થપાશે. એટલે ખર્ચ જેતાં વ્યક્તિનંત્ર અને લોકતંત્રમાં જે દોષ છે, તે પદ્ધતિના નથી પણ વ્યક્તિના છે. અર્થાત્ કે સત્તામાં આવ્યા પછી તેનો ઉપયોગ ખીજા માણસના હિતને અર્થે ન થાય તો તે સત્તા એક માણસના હાથમાં હોય કે પાંચોમેટના હાથમાં હોય તો પણ તે સરખુંજ છે.

લોકશાસનનું 'ખોદું' સ્વરૂપ:—

ખડુમતિ જ્યારે સત્તામાં આવે છે અને લઘુમતિને સમજાવતી પોતાનામાં મેળવી દઈ શકતી નથી, ત્યારે લોકશાસનનું ખર્ચ સ્વરૂપ નહીં સમજાવાવાળા ખડુમતિ જોરજુલમ કરી લઘુમતિને નારાજ કરવા માંડે છે, જેનો ઇતિહાસ ક્રોસના શરૂઆતના લોકશાસનમાંથી મળી આવે છે. તેમજ અત્યારે તે રશિયાની બોલ્શેવીક ચળવળમાં દેખાય છે. એકદમ્યુ સત્તાવાળા ઝારને મારનારા માત્ર દસ વર્ષમાંજ ખરા એકદમ્યુ સત્તાવાળા થયા. અર્થાત્ કે

રસિયાનું એ રાજ્યતંત્ર ખરૂં લોકશાસન હતુંજ નહીં. ખરૂં જેતાં તો તે ધણાં માણસોના નામે થોડાં માણસોના હાથમાં સત્તા લેવાની પ્રવૃત્તિ માત્ર હતી. ખરા લોકશાસનવાળા દેશમાં મતભેદ હોય છે, પરંતુ એ મતભેદ જીવંતથી દાખી દેવાનો પ્રયત્ન ન હોય શકે; છતાં જે દેશમાં એવું થતું હોય, ત્યાં તેના ઉપર નરેશનું રાજ્ય ન હોય, અને તેને જાહેર ચુંટાંએલા અધિકારીનું રાજ્ય હોય, તો પણ એ રાજ્યશાસનને તો એકદમ શાસનવાળુંજ રાજ્યતંત્ર કહેવું ધટે. તેમજ એ એક માણસની એકદમ સત્તા કરતાં વધારે લોકો સત્તા ગણાવી જોઈએ; કારણ કે એક માણસ જ્યારે જીવંત કરે છે, ત્યારે ધણાં માણસોના જીવંત જેવા તે મોટા હોતો નથી. તેમ વારસામાં રાજ્ય મેળવનાર એકદમ સત્તા ધારીને જીવંતના પરિણામે તેને ખોટા બેસવાની ધાસ્તી રહે છે, જ્યારે આવી ધાસ્તી અમુક વખત માટે પસંદ કરાયેલા સત્તાધારીને રહેતી નથી. ઇતિહાસ બતાવી આપે છે, કે એક જીવંત નરેશ મહાના ખાલામાં એક ઝેરના ટીપાથી અથવા તો એક ખુની માણસની કટારથી નાબૂદ કરી રાકાય છે; પરંતુ જ્યારે સંસ્થા આખી જીવંત હોય ત્યારે તેમ બનવું મુશ્કેલ છે. કોઈ પણ સંસ્થાની યોગ્યતા તેની પદ્ધતિમાં નહીં, પરંતુ એ સંસ્થા જેના હાથમાં હોય તે માણસની વૃત્તિમાં છે. વળી આ પ્રકારના લોકશાસનમાંથી રખેનની જેમ સરમુખત્યારી જાડી આવે છે અને તેમાંથી નેપોલીયનની માફક વ્યક્તિ શાસનની ભાવના પકડી જાતી થાય છે.

હુકમ પાલનની વૃત્તિ:—

અર્થાત્ કે લોકશાસન એટલે સ્વાર્થ ત્યાગની શક્તિ. પણ જેમ હુકમ સિવાય વ્યવસ્થા ન જ રહી શકે, તેમ એક માણસની સત્તા સિવાય પણ વ્યવસ્થા ન જ રહી શકે. એટલે ખરા લોકશાસનમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના છતાં હુકમ પાલનની વૃત્તિ જરૂર જોઈએ. દા. ત. આખા શરીરમાં સ્વતંત્રતાનું એક જ પ્રકારનું લોહી વહે છે, પરંતુ તેમાં પણ હુકમ તો એકનો જ આવે છે. તેમ એક અંગ અપંગ થતાં બીજાં અંગો તેના હિતને તાબે થાય છે. આ પ્રમાણે લોકશાસનમાં પણ હોવું જોઈએ. પણ તે કોણ સમજે? એટલે ખરૂં લોકશાસન તો આદર્શ રૂપેજ રહેવાનું. કારણ કે લોક માત્રને અમુક રસ્તે કેળવવા એ ઘણું કઠણ છે, અને તેથી લોકશાસન નિષ્ફળ નબ છે. જ્યારે એક માણસને કેળવવો એ સરળ છે. એટલા જ માટે ઇતિહાસમાં પણ નરેશ તંત્ર-રાજ્ય તંત્ર લાંબો વખત ટકી શકે છે.

લોકશાસનની વાતો કરનારા:—

ગમે તે દેશમાં જુઓ પણ જોઓ લોકશાસનની વાતો કરનારા છે, તેઓના ખમીરમાં સત્તામાં આવવાની ઇચ્છા છે. ઉદેશ તેમનો સત્તા મેળવવાનો છે, તેઓ આત્મારે લોકશાસનની વાતો કરે છે ખરા, પરંતુ તેઓનું લોહી તો એક હૃદય સત્તા જન્યજ છે. તેને લઈને જ તેઓ અન્યથા સત્તા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ પોતાની ધૂનમાં ખોડું સાચું માની લોકશાસનના નામે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. પરી ગએલા રાજ્યોના વંશજો અથવા તો સત્તા જેની ખેલાયલી છે, એવા અધિકારી વર્ગના કુટુંબીઓ પ્રાયશઃ આ પ્રવૃત્તિમાં જોવામાં આવશે.

લઘુમતિના સંતોષનો માર્ગ:-

ખરો લોકશાસક એમ તો ન જ કહી શકે કે લઘુમતિનો ખ્યાલ ન કરવો. તે તો એમ જ કહે કે લઘુમતિની વાત હું સમજતો નથી. લોકશાસક ધણાનું કલ્યાણ થાય તેનો વિચાર કરે છે. એ તેનો ધર્મ છે. તો પછી તે લઘુમતિના કલ્યાણનો વિચાર નથી કરતો એમ કેમ અને? આ વાત સમજતી નથી, ત્યાં આ મુશ્કેલી છે. જ્યાં એકદંત્યુસત્તા છે ત્યાં તો સત્તા ધારી લઘુમતિ વધારવાના જ; કારણ કે તેમાં તેમની શક્તિ-બળ છે. ખરું જોતાં લઘુમતિ એટલે ધણા નાના નાના જરૂર આજા ભાગમાં. આ જરૂર સ્વયં આજા નથી પણ જો તેને ભોગ કરીએ તો બહુમતિ યઈ શકે છે. આ એક પ્રકારની બુદ્ધાભણી છે. કારણ કે તે લાગે લઘુમતિના હિતમાં અને હોય બહુમતિના અહિતમાં. પરંતુ આવા પ્રકારનું "Blind" કરવા કરતાં લઘુમતિને મેળવી લેવી એ ઘણું સહેલું છે. આ માટે માત્ર બહુમતિએ થોડો ભોગ આપવા તૈયાર થવું જોઈએ. થોડો એટલા માટે કે લઘુમતિ વધારે ભોગ માગતી નથી.

લોક હિત: એ કળ:-

એકદંત્યુસત્તા કે લોકશાસન એ બંનેનું ફળ લોક હિત જ છે; ફળ એક છે, માત્ર શાસન વૃક્ષની જુદી જુદી ઝાળી ઉપર ઉગેલું છે. માત્ર એ માર્ગો જ જુદા છે. પરંતુ એક વાત નક્કી છે, કે જો દુનિયા ઉપર રાજ્ય ચલાવવું જ છે, તો તે લોકોને જ માટે ચલાવવું જોઈએ. આ સિવાય બીજું બધું નકામું છે. પ્રબળ એકદંત્યુ સત્તા ધારી પ્રજા: જોને કાંઈ કરવાનું નથી તેમજ કાંઈ મેળવવાનું નથી તે કહે છે. કે "મારે કાંઈ કરવાનું નથી છતાં લોક સંપ્રદ અર્થે કંઈ હું" અર્થાત્ શાસનનું મુખ્ય ધ્યેય લોક સંપ્રદ જ છે. અને એ દૃષ્ટિએ શાસન કાંઈ ચલાવવાની વસ્તુ નથી પણ લોકોને શિખવવાની વસ્તુ છે. મતલબ કે શાસન એટલે માર નહીં, પણ શાસન એટલે શિખામણ.

(૨)

શાસનનું એક ત્રીજું સ્વરૂપ:-

દરે લોકશાસનનાં અભાવે રાજસત્તા પણ લોકશાસનની ભાવનાથી શાસન કરે એવો કોઈ માર્ગ છે, કે કેમ? આ પ્રશ્ન સદજ ઉદ્ભવે છે. એક વાત તો ખરી છે, કે પ્રજાનાં બધાં અંગોનો વિચાર કરી ને અંગોનું દિન એક સમિતિ કે એક વ્યક્તિ બનણી શકે નહીં. તેનામાં એટલી બધી જીદિમતા પણ હોઈ શકે નહીં. તેમ લોક દિનના ઉત્પત્તિ ધ્યેયના વિચારોને પાર પાડવા વ્યક્તિ કે સમિતિની સારીરિક તથા આર્થિક સ્થિતિ પણ ન હોઈ શકે. ત્યારે કરવું શું? જે રાજ્ય કે અધિકારી એમ માનતો હોય કે મારી મોજનાથી સુધારો થાય તો તે ખોટું છે. રાજ્યમાં સુધારો કરવાનો અને લોકમતાનુસાર તેમ ચલાવવાનો સાચામાં સાચા માર્ગ તો એ છે, કે ખેડુત, વ્યાપારી વગેરે પ્રજાના દરેક અંગની સુધારણાનું કાર્ય તે તે અંગને જ સોંપી દેવું. તેઓને કહેવું કે રાજ્ય, ખર્ચ કરી શકે એવી

તમારી જે જે દરખાસ્તો હોય તે લાવો. આ પ્રમાણે કરે તેજ ખરો રાજ છે. પણ પછી આ અંગેને સંપિંક્ત કામમાંથી તેમને ચસવા દેવાં ન જોઈએ. તેઓ બધાં બનતાં સુધી પોતાનો ધણમાં ધણો સ્વાર્થ સાધવા પ્રયત્ન કરે. તેમજ પોતાના દિન અર્થે તેઓ પછી જે જે ઉપાયો બતાવે તે શાંતિથી સંભળવા; પરંતુ તે સાથે એટલું લક્ષમાં રાખવું કે પ્રગતિ એક અંગત હિત જાળવવામાં આડકતરી રીતે પ્રગતિ બીજા અંગેને નુકસાન થાય છે કે કેમ ? જે નુકસાન થતું જણાય તો રાજ કે અધિકારી પ્રગતિ તે અંગેને સમજાવી શકે કે તમારું હિત એટલે બીજાનું અહિત કરવાની અનામત નહોતી ! એટલે તમારે તમારા હિતમાં જ રહીને દરખાસ્તો મૂકવી થયે.

આ પદ્ધતિથી લાભ:—

આ પ્રમાણે કરવાથી પોતાના સ્વાર્થની સાથે બીજાના સ્વાર્થની વચમાં કેમ ન આવી શકાય તેનું પ્રગતિ દરેક અંગેને જાણ થાય. ખેડૂત, વેપારી વગેરેનાં જુદાં જુદાં મંડળો છતાં એક બીજા પ્રતિ સહાનુભૂતિ થાય તેમજ પરસ્પરને સ્વાર્થ સમજાય એટલે તેઓની વચ્ચે બહારથી વિરોધ દેખાતાં છતાં એક બીજાનાં અંગત હિત યથા રહે. એક ઉદા. લાકડા. વેપારી-ઓનું મંડળ કહેશે, કે જપ્તી કરાવી ખેડૂતો પાસે લેણું આપાવો; તો તેમને કહેવું કે અં, ખંડ, પણ એ ખેડૂતોને અને તમારો સ્વાર્થ સચવાય એવી રીતે કામ કરવું જોઈએ; કેમકે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરશે તો જ તમારું લેણું પતશે.

સાવચેતી અને અધિકાર મર્યાદા:—

આ રીતે પ્રગતિ દરેક અંગના મંડળો સ્થાપી તે મંડળો પાસેથી તેની ઉન્નતિની દરખાસ્તો લઇને બનતી સહાનુભૂતિ આપવી. આમ કરતાં વધારે પડતી વાતોને જોરથી રોકવી અને આપી શકાય એવી સમજવને હરતે મુખે તુરત આપવી; જેથી પરસ્પરને વિશ્વાસ સધાય અને જેવડુશી લેલી વાતો કહેવાની બીક લાગે. આનું આડકતરું પરિણામ એ પણ આવે કે દરખાસ્તી-રાજ્યની દરમિયાનગીરી સિવાય પ્રગતિ આ જુદાં જુદાં અંગે જેને પરસ્પર સંબંધ હોય તે પોતાથી જ જાનગી રીતે અંદર અંદર મળીને વાટાઘાટ કરી શકે અને આ રીતે પ્રગતિ અંગે પણ લોકશાસનના સિદ્ધાંત ઉપર સમાધાની કરવા મંડી પડે. પરંતુ આ બધાં મંડળોની સત્તા, સત્તાક આપવા જોઈતી જ હોય. અધિકારની નહોતી. કારણ કે અધિકાર આવે છે, ત્યારે કોઈ પણ સંસ્થામાં સત્યનો વિચાર કરવાને બદલે સ્વાર્થ તરફ ખેંચતાણ વધારે થાય છે. લોકમતથી રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિનું આ નવું સ્વરૂપ છે અને તેનો પ્રયોગ કરવા જેવું છે.

એક વૃદ્ધની વિચાર પાથીમાંથી.

પ્રમાણ રૂપ ગ્રંથના કર્તા છે. સર લૉરેન્સ જેન્કીન્સ મુંબઈ અને કલકત્તા હાઇ કોર્ટોમાં વડા જજ હતા. એક અતિ વિદ્વાન જજ છે.

તે ઉપરાંત, આ પંદર જજને માંદે સાજો વા કોઈ કારણ સર રજા ઉપર હોય ત્યારે અડચણ ન પડે માટે, હાઉસ ઓફ લૉર્ડઝમાંથી નિયુક્ત ન્યાય શાસ્ત્રીઓને વગર પગારે-માનાયે કામ કરવા નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે. અને તેઓ તે આમંત્રણ દેશ સેવા તરીકે સ્વીકારે છે. સદગત લૉર્ડ સિદ્ધા પ્રીવી કૌન્સિલમાં આ પ્રકારે ખેસતા હતા.

જેમ હિન્દના નિવૃત્ત થયેલા જજને પ્રીવી કૌન્સિલમાં લેવાય છે, તે જ પદ્ધતિએ સંસ્થાનોના જજનેની પણ પસંદગી થાય છે. આ પ્રમાણે, આ પ્રીવી કૌન્સિલ એ માત્ર ન્યાય શાસ્ત્રીઓનું જ નહિ, પરંતુ રાજ્ય નીતિય પુરોનોનું પણ મંડળ ગણાય છે. અને એવી માન્યતા છે કે, બંને પસંદગી એ ધોરણે કરવામાં આવે છે કે, જેમ અમુક વ્યક્તિ વિશેષ રાજ્યનીતિય હોય તેમ તે વધારે સારા ન્યાય શાસ્ત્રી મનાય છે; કારણ કે એક રીતે આ પ્રીવી કૌન્સિલ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિવિધ વિભાગોને ન્યાયના બંધારણથી સાંકળતી એક અતિ મહત્વની સંસ્થા છે. અંગ્રેજો આ દૃષ્ટિએ આ સંસ્થાને આસેજે છે.

આ કોર્ટના જજનેમાં ૧૦ વર્ષથી વધારે ઉમરનાને પસંદ કરવામાં આવે છે. હાઇ કોર્ટમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઉમરની હદ ૬૦ વર્ષની છે. 'સાડી જુદિ નાહી' એ કહેવન અહિં જુદી પડે છે. 'ધરડા વિના ગાડાં વળે નહિ' એ બીજી કહેવતનો અહિં અમલ થતો જણાય છે. પ્રાચીન ગ્રીસના સ્પાર્ટામાં ખાસ રાજ્ય સભામાં ૬૦ વર્ષથી વધુ ઉમરના વયો-વૃદ્ધ નાગરિકો પસંદ થતા હતા. રોમન સેનેટમાં પણ એટલી જ પાકી ઉમરના મહાત્માઓ હતા.

આસારના લૉર્ડ ચાન્સેલર લૉર્ડ કેવ ૭૦ વર્ષ વટાવી ગયેલા છે. બીજા જજ લૉર્ડ પ્રીસીમેર ૮૨ વર્ષની કેટિએ પહોંચી ગયા છે. પ્રીવી કૌન્સિલમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઉમરની કોઈ અવધિ નથી. કામ કરવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી ઉમરનો આધ નડતો નથી.

વકીલો અને દાક્તરોને ઉમરનો આધ ક્યારે નડે છે ? સાધારણ રીતે જુના વકીલ વા દાક્તરને વિશેષ પસંદ કરીએ છીએ.

રાજ્યોને પણ ઉમરનો આધ ક્યારે નડે છે ? જેમ વય વધારે તેમ જ્ઞાન તથા અનુભવ વિશાળ અને તકેનો લાભ આપણને મળે.

આ અંગ્રેજ પ્રીવી કૌન્સિલના માંડેલ સાથે આપણું દેશી રાજ્યોમાંથી કેટલાં રાજ્યોની હજુર અદાલતો સરખામણીમાં ઉતરી ચકશે !

રાજ્ય એ હજુર અદાલત. પરંતુ આજ કાલ રાજ્યની આ સત્તા બહુધા રાજ્યના દિવાનો ભોગવે છે. અને જ્યાં દિવાનો રાજ્ય રમનમાં રોકાયેલા હોય ત્યાં એ સત્તા હેમના ન્યાય મંત્રીઓ વાપરે છે. દિવાનો મ્હોટે ભાજે રેડ-બુ અમલદારો દોષ છે. એટલે ન્યાય શાસ્ત્રના—ખાસ કરીને દીવાની કાયદાના અભ્યાસી હોના નથી. વળી, આ પદ્ધતિમાં કારોબારી

* આ લેખ લખ્યા પછી, માર્ચ ૧૯૨૭ માં ખરે લૉર્ડ કેવ મુંબઈ ગયા છે.

અને ન્યાય ખાતાનું મિશ્રણ થઇ જાય છે, તે પણ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, એક ખાતાં નિરાળાં હોય તો જ 'ચોખ્ખો' ન્યાય મળી શકે.

વડાદાર રાજ્યની હજુર અદાલતનું બંધારણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. જાણુવા પ્રમાણે તે આ રીતે છે; ૧ નામદાર દિવાન સાહેબ, ૨ ન્યાય મંત્રી, ૩ વરિષ્ઠ કોર્ટના ટ્રાયલ જજ, ૪ વરિષ્ઠ કોર્ટના એક બીજા જજ, અને ૫ શ્રીમંત મહારાજની કરોબારી સભાના એક સભ્ય. આ પ્રમાણે આ કોર્ટ અંગ્રેજી પ્રીવી કૌસીલનું સુંદર અનુકરણ છે.

પરંતુ નહાનાં રાજ્યોમાં આટલા બધા નિપુણ ન્યાય શાસ્ત્રીઓ હોય નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. થોડાંક રાજ્યો એકેત્ર મંડળ થઇ, આવી એક કોર્ટ ગોઠવે તો બની શકે; પરંતુ તેમ કરવામાં રાજ્યના મોત મરતબા અને સ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન નડે છે.

જતાં પ્રત્યેક રાજ્યમાં નિવૃત્ત થયેલા ન્યાયાધીશો અને દિવાનો તો હોવા જોઈએ. આ વયોવૃદ્ધ અને પાકટ અનુભવીઓનું એક મંડળ બનાવી શકાય. કદાચ આવા નિવૃત્ત થયેલા ગૃહસ્થોને પગાર અર્થે નહિ, પરંતુ માનાર્થે કામ કરવા સ્હમજીવી શકાય. નિવૃત્ત થયેલા ગૃહસ્થો માનાર્થે કામ કરતા હોય, એટલે એમને અધિકારીઓ જેવી, પ્રેમોશનની ખાતર રાજ્યને રાજી રાખવાની, આકાંક્ષા હોય નહિ. પરિણામે, વધારે સંગીન અને ચોખ્ખો ન્યાય મળી શકે.

આવી તટસ્થ કોર્ટોની ખાસ આવશ્યકતા રાજ્યદારી યા રાજ્ય પ્રકરિણી કેસોમાં જણાય છે. અને કોઇ પણ સ્ટેટ એવું ક્વચિત જ હશે, જેમાં આવા કેસો પ્રસંગોપાત ઉપરિચિંત થતા નહિ હોય !

આવા કેસોમાં ઇન્સાફ આડે માર્ગે જાય તો નિઃશંક 'આમગ' છુમ ખેંચવાની. પોલી-ટીકલ ખાનાનો દૃષ્ટિકોણ angle of vision હમણાં હમણાં બદલાયતો ભાસે છે. ઇશ્વર નજા, અને ભરતપુર તાજાં દૃષ્ટાંત છે. દિવાસ (રાજપૂતાના), હૈદરપુર અને નિઝામ હૈદરાબાદનાં પરિવર્તનોમાં ગૂઢ રહસ્ય સમાયદાં છે. એટલે આ વિષયમાં દેશી રાજ્યોએ સંભાળવા જેવું છે. તેથી જ રાજ્યની આ સર્વોપરી અદાલતનું બંધારણ લેશ માત્ર આશ્લેષ વિનાનું હોવું અતિ ઇષ્ટ છે. Caesar's wife must be above suspicion.

સંગીન ઇન્સાફ એજ પ્રત્યેક રાજ્યનો અચળ પાયો છે. ઇન્સાફમાં રૈયતની આરથા ઓછી થઇ, એટલે રાજ્યના પાયા ઢીલા થયા સ્હમજીવા પરંતુ આ અસર એટલી ધીરી અને ધીમી થાય છે કે તે એકાએક દેખાઇ આવતી નથી. અને એથી જ એ પ્રતિ ઓછું લક્ષ અપાય છે.

દેશી રાજ્યો જમીન મહેસુલ ઉત્પાદનમાં અને વધારવામાં જેટલું લક્ષ આપે છે, તેથી વિશેષ લક્ષ ન્યાય આપવામાં, અને તે ન્યાય ચોખ્ખો, સસ્તો અને જહેમો મળે તે જોવામાં આપે એવું આપણે ઇચ્છીશું અને એમાં જ પ્રત્યેક રાજ્યનું શ્રેય છે. રાજ અને રૈયત વચ્ચે પરસ્પર પ્રીતિ ત્યારે જ થાય, જ્યારે રૈયત રાજ્યના ન્યાયથી સંતુષ્ટ હોય ! રૈયતનો સંતોષ એજ રાજ્યની આખાદી છે ! અરુ !

ઇડર સ્ટેટ (નાની મારવાડ)

(એક જુનો નોકર).

[ઇડર રાજ્યમાં અને મહીકાંઠા એજન્સિમાં લગભગ ત્રીસ કરતાં વધારે વર્ષ જેમણે જવાબદારી વાળી નોકરી કરી છે તેમણે પોતાના અનુભવ ઉપરથી આ “સ્મૃતિ લેખ” લખ્યો છે. લેખક અત્યારે કેવળ વાનપ્રસ્થ અને ધાર્મિક જીવન ગાળે છે, છતાં અમારી વિનંતિને માન આપી તેમણે પોતાનાં સ્મરણો ઉપરથી આ લેખ લખી આપ્યો તે માટે અમે એમના આભારી છીએ. તન્ત્રી]

સને ૧૮૮૦ની આખરે અમદાવાદમાં મેટ્રીકની પરીક્ષા આપ્યા બાદ અનાયાસે ઇડરના ના. મહારાજ સાહેબ શ્રી કેશરિસિંહજી જે તે વખતે સગીર વયના અને રાજકુમાર કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, તેઓએ રાજકોટ જતાં અમદાવાદમાં મુકામ કર્યો હતો, તેમને મારા મુરખી ભાઈ, જેઓ તેઓથીના મુસાવજ હતા, તેમની મારફતે મળવું થયું. ત્યાં વાતચીતમાં મેટ્રીકની પરીક્ષા પુરી થઈ ગઈ હોવાથી મને થોડો વખત નિવૃત્ત થયેલો જાણીને પોતાની સાથે રાજકોટ આવવા સુચવવાથી હું રાજકોટ ગયો.

રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમાં તે સમયે પ્રિન્સીપાલ મી. મેકનોટન હતા. જેમના મુશિક્ષણનો અમુક્ય લાભ મહારાજ કેશરિસિંહજી તથા તેમના સહચારી રાજકુમારો લેતા હતા. તેમના વખતની કૉલેજની સુવ્યવસ્થા અને રાજકુમારો તરફનો તેઓનો (પ્રિન્સીપાલનો) પ્રેમ વખાણવા લાયક હતો. તેજ સ્થળે મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ થયાના ખજાર મળ્યાથી હું સુરત એજન્સિમાં વાંસદા રાજ્યમાં ઇંગ્લીશ ટીચર તરીકે જોડાયો. મહારાજની છૂટા પડતી વખતે તેઓએ કહ્યું કે હું રાજગાદી સંભાળીશ એટલે તારે માટે વિચાર કરીશ. તે જ પ્રમાણે તેઓ નામદારે સને ૧૮૮૨ ના જુલાઈ માસમાં સ્ટેટનો ચાર્જ લીધો તે પ્રસંગે મને વાંસદાથી આમંત્રણ કરી ઇડર બોલાવ્યો અને રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ કર્યો. ત્યાર પછી ઇડર રાજ્ય સાથે મારે સંબંધ જોડાયો હતો.

ના. મહારાજ કેશરિસિંહજી સડોડ વંશના હતા. તેમની સગીર ઉંમરમાં બ્રિટીશ મેનેન્જમેન્ટ હતું, જેને ચાર્જ સુરતના રહીશ. રા. બા. એન્જલ્લરામ મીઠારામ આરીસ્ટેટ પોલીસીકલ એજન્સી પાસે હતા. તેમને ના. શ્રી એ દિવાન તરીકે રહેવાને આમંત્રણ કરેલો પણ તેઓએ જુદાવસ્થાને લીધે ના પાડેલી, તેથી નડીઆદના ભાઉ સાહેબ કુટુંબના દેસાઈ હરીદાસ વિહારીદાસને દિવાન તરીકે નિમવામાં આવ્યા હતા.

રા. બા. એન્જલ્લરામ મીઠારામે ઇડર છોડતી વખતે મહારાજને રાજ્યના દિનચિનક તરીકે ખાનગીમાં શિખામણનાં આ પ્રમાણે વચનો કહેલાં:—

૧. રાજ્ય કારભારનું કામ દમેશાં જોખમ ભરેલું છે. આપે કેળવણી લઈ તથા મારી પાસેથી રાજ્ય વ્યવસ્થાની તાલીમ લઈ જે તૈયારી કરી છે તેથી આરા છે કે આપ પૂર્ણ

રીતે રા. સા. હરીદાસ ભાઈ જેવા દિવાનની મદદથી આપતી રાજ્યનીકા ક્ષેત્રમંદ રીતે હંકારી શકશે.

૨ ઇડર રાજ્યનું બંધારણ વિચિત્ર છે. રાજ્ય અને સરદારો વચ્ચેનો સંબંધ અટપટો છે. માટે બંને વચ્ચે સલાહસંપ રહે એમ વર્તેશો—

૩ નાણાં સંબંધી રીયતિ તરફ હંમેશાં લક્ષ રાખશો—

રેવતને યોગ્ય ઇન્સાફ મળે તેમજ તેમનાં સુખદુઃખની હકીકત તરફ હંમેશા લક્ષ રહે એમ કરશો. એક વાત કહેવાની એ છે કે જનતા સુધી મોતની શિક્ષા ફરમાવતાં બહુજ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરેશો. જો કે ઇડર ફર્ટક્રાસ સ્ટેટ છે, તેથી મોતની શિક્ષા ફરમાવવાને અધિકાર છે છતાં મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં એવો મંબીર ભય રહે છે કે તે શિક્ષા અમરમાં આવ્યા બાદ જો ગુન્હેગાર નિર્દોષ હોતો એમ કેાઇ કારણસર જણાય તો આ શિક્ષા પાછી ખેંચી શકાતી નથી. માટે મોતથી ઊતરતા દરજ્જાની શિક્ષા ફરવી સહીસલામત ભરેલું લાગે છે, ગુન્હેગારને શિક્ષા ફરવાનો હેતુ ફરી તે ગુન્હો ન કરે તેમજ ખીખ તેનો દાખલો લેઇ ગુન્હો કરતા અટકે એ છે. આ ન્યાયના સિદ્ધાન્તને અવલંબી મોતની શિક્ષા તદ્દન રદ કરવા બાબત ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટમાં પણ ઘણી વખત ચર્ચા થયેલી આપના સાંભળવામાં આવી હશે.

૫. ખીજ ખાસ સલાહ આપવાની એ છે કે જ્યારે જ્યારે જુવાન રાજ્યોને રાજ-સંતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કેટલાએક સ્વાર્થ અને મતક્ષમીયાં માણસો તેમને સન્માર્ગમાંથી આડે રસ્તે દોરી તેમની પોતાની અનીતિની જાળમાં ફસાવવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરે છે. તેવાઓથી સાવધ રહેશો. તેવા મંડળના કોણ છે તે જાણત આપણે ઘણી વખત વીચારેલું છે એટલે ધ્યાનમાં હશે.

તા. ૭ જુલાઇ સને ૧૮૮૨ ને રાજ મહારાજશ્રીને રાજસત્તા દબદબા ભરેલા દરબારમાં સંપ્રાપ્ત થઇ. મુંજાઇ સરકાર તરફથી તે સંબંધીનો ખતીતો તે વખતના મહીકાંઠાના પોલીટીકલ એજન્ટ મહેરબાન વુડ્ડાઉસ સહજને હસ્તે અપાયો હતો. આ રાજદારી દરબારમાં ઇડર રાજ્યના સરાયત સરદારો વચ્ચે બેઠક સંબંધી તકરાર ઉપસ્થિત થઇ. તેઓની બેઠક સંબંધી નિયમ પ્રથમ નહીં થયેલો નહીં હોવાથી રા. સા. હરીદાસભાઇના દીવાનપદ ધારણ કરવાની કાર્યદક્ષતાની કસોટીનો આ પહેલો પ્રસંગ આવ્યો. સરદારોનો દરજ્જો વહીવટ અને નાનામોટાપણું તપાસી બેઠકનો અનુક્રમ જાંધવાને સમય બેઠકે. પણ આ તો દરબારમાં સરદારો પોતાની બેઠક લેતાં તેમાંના મહુપદાના તે વખતના સરદાર જેઓ સહીથી વૃદ્ધ અને તેજ સ્વભાવના હતા તેઓને પોતાની મરજી માફકની બેઠક નહીં મળવાથી દરબારમાંથી ચાલી જવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં રા. સા. હરીદાસભાઇએ ફક્ત આ પ્રસંગને માટે જ સમ્યક્ચક્રતા વાપરી સરદારોને સમજુત કરી, ઉમરના પ્રમાણમાં બેઠકની જોડવણ કરી તકરાર ઓઝરી નાખી. તે વખતે જ રા. સા. હરીદાસભાઇની કારભાર કરવાની શક્તિનો અનુભવ

લગતા વળગતાઓને થયો. જો આ તકરાર આવી રીતે આરોપાઈ ન હોત તો ના. મહારાજ સાહેબ અને સરદાર વચ્ચેના વિરોધનાં બીજાં શોષાઈ તેઓશ્રીને અને રા. સા. હરીદાસભાઈને “પ્રથમ ગ્રાસે મંફીકા” જેવું થાત.

દેશી રાજ્યોના કારભારો કરવા એ સહેલી વાત નથી. પ્રસંગે પ્રસંગે તેમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. કેવળ રાજ્યને ખુશ કરવા જ્યાં તો પ્રજા નારાજ થાય અને કેવળ પ્રજાને ખુશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો રાજ્ય કફ થાય. વળી ત્રીજા પોલીટીકલ એજન્ટ અને સરકાર તો માથે ખરાજ. લોકોમાં સામાન્ય. કહેણી આલે છે કે—“કારભારી એ તથા ઘણીની ઓરત.”

ઈંગ્લેન્ડના કારભાર આથી પણ મુશ્કેલી ભરેલો હતો. કારણ વંધારામાં રાજ્યના ભાષાતો સરાયન સરદારો, ભોમીયા દોકોરો—આ બધાની વચ્ચે અટપટો કારભાર કરવાનું કામ રા. સા. હરીદાસ ભાઈને શિર આવી પડેલું. વળી નામદાર મહારાજ સાહેબ પણ યુવાન અને રાજ્યની લગત તાજેતર હાથમાં લીધેલી. સારે ભાગ્યે મહારાજ સાહેબ કોઈ પૂર્વના સારા સંસ્કારોને લીધે ક્યાણ, સાંત અને ધર્મપરાયણ હતા. વળી સારાં નીતિનાં પુસ્તકો—ઈંગ્લેન્ડ તેમજ યુગ્તરાતીનો—નિયમીતપણે દરરોજ વાંચવાના શોખી હતા. તેથી પ્રથમ જ ધર્મનીતિનું પુસ્તક “લગવતરીતા” અને રાજ્યનીતિનું પુસ્તક “ટેલીમેક્સ” તેઓશ્રીના મુખારક હાથમાં નિત્ય પાઠ કરવા સાફ મુકાયાં. તેમાં ધર્મનીતિનો તેઓનો મુદ્દાલેખ—“શ્રીકૃષ્ણ શરણમ્ અહમ્” હતો અને રાજ્યનીતિનો—“The Happiness of the People is the Happiness of the King.” હતો.

આ પ્રમાણે શ્રીમાન મહારાજ સાહેબ અને દિવાન રા. સા. હરીદાસભાઈનું જોડાણ સોનું અને મુગ્ધપ્રત્ય નીવડ્યું. છતાં રાજ્યમાં અટપટી પ્રસંગો તેઓના વખતમાં ઉભા થતા. તે બધું જ સાવધાનીથી નિવારવામાં આવતા હતા. એક પ્રસંગે રા. સા. હરીદાસભાઈને એવા એક જો અટપટીઆઓને દુર કરવા પોલીટીકલ એજન્ટ તરફથી ખાનગીમાં સુચવવામાં આવનાં તેઓએ વિશાળ શુદ્ધિ વાપરી જવાબમાં એમ કહ્યું કે—“You will agree with me sir, if I try to correct those unlucky creatures rather than see them ruined at once.” આ પ્રમાણે કહેવામાં તેઓએ કેટલી ખુશી અને અગમચેતી વાપરી જણાય છે, તે આ લેખના વાંચકો વિચારી લેશે.

તે વખતના સરદારો જુના અને અસહી વિચારના હોવાથી નવા જમાનાને રસ્તે દોરવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ રાજ્યને નડતી. તેમાંના કેટલાકને ફોર્ગટારી તથા દિવાની અધિકાર અમુક દરમાં બોગવવાની છૂટ આપેલી હોવાથી, જુના રિવાજ પ્રમાણે તેઓની ઇન્સાફ કરવાની દુશી અને પંચાલ પદનિઓ નવા જમાનાને ઇજાતી માન્ય પડે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. તેથી વખતોવખત તેઓની સાથે રાજ્યસત્તાવાળાઓને અયગમણી થવાના પ્રસંગો બને અને કચવાટ થાય. વળી સરદાર જાગનની તકરારો પણ ઉભી થાય. આવી અવનતી

મુશ્કેલીઓમાં યંડા મગજથી ના. મહારાજ તથા દિવાન સાહેબ અને મળી કાર્ય કરતા તેથી સરકારને વચ્ચે પડવાના પ્રસંગો ઉભા થતા નહીં અને રાજ્યકારભાર સરળતાથી ચાલતો. સરદારોમાંથી કેટલાએકનાં મગજ ગરમ હોવાથી માથું ઉંચું કરવાનાં પ્રયાસ કરતા. તેવા સાથે ના. મહારાજ સાહેબ અને રા. સા. હરીદાસભાઈ બહુ ગંભીરતા, ધીરજ, અને સામ્યતા વાપરી સમાધાન લાવતા. સરદારોમાં જેઓ હેંડીયાર અને સુરલીત પણે ચાલતા તેમના અધિકારમાં પ્રસંગોપાત વધારો કરી આપી તથા ખીજી રીતે તત્તવાર વગેરેની બક્ષીસો દરખાસ્ત ભરી એનાયત કરવામાં આવતી હતી. જેથી ખીજાઓ તેઓને દાખલો લઈ તેઓનું વર્તન અનુકુળ કરી પોતાની સત્તામાં વધારો કરાવવાની ઈચ્છાથી સ્પર્ધા કરતા હતા. આવી રાજ્યનીતિ અદ્યક્ષ કરવાથી સરદારો પોતાના અધિકાર ઉપરાંત નહીં જતાં હદમાં રહી પોતાને મજેલી સત્તાને સદુપયોગ કરતા અને રાજ્યની સાથે સામ ધર્મ પ્રમાણે વર્તતા હતા. જેથી રાજ્યમાં આખાદી અને શાંતિ જળવાઈ મુશ્કેલીઓમાં વધારો થયો.

ઈડર રાજ્યનો મુલક ડુંગરી અને બીલાક વસ્તીવાળો હોવાથી તેમજ મેવાડ વગેરે અન્ય રાજ્યોની સરહદ લાંબી હોવાથી મુશ્કેલી જળવવાને માટે તેમજ જન માલના રક્ષણને માટે બહુ બંદોબસ્ત રાખવાની જરૂર પડતી. કેટલીક વખત પાડોશી રાજ્ય સાથે સરહદી શુન્દા બાબતની અયગમણ થતાં આમન સામન વિરુદ્ધ લખાણ કરી અધિકારીઓ મુશ્કેલીના મામલો ઉભો કરતા. તે માટે રા. સા. હરીદાસભાઈ સરહદી શુન્દામાં આમન સામન એક ખીજાની મદદ અને સહાનુભૂતિમાટે અધિકારીઓને બોલાવીને સમજુત આપના જેથી શુન્દેગાર અને ચોરમાલ બાબત એક ખીજા સરહદવાળાઓ દાંક પીછોડા કરતા તે ધણે ભાગે કમી થતું ગયું.

રેવન્યુ ખાતાની આખાદી માટે જનતાં સુધી થયેલ સર્વે જમાબંધીના ધોરણે તથા ચાલતા વહીવટને અનુસરીને કામ લેતા. જેથી ખેડુતો આખાદ અને સુખી રહેતા. ના. મહારાજ સાહેબની ઈચ્છાનુસાર કેટલાં એક ગામ નવાં વસાવી આખાદીમાં વધારો કરવાના પ્રયાસ ચાલુ કર્યા.

આ પ્રમાણે રા. સા. હરીદાસ ભાઈની દીવાનગીરીનો અમુક્ય લાભ ના. મહારાજ સાહેબને બહુ લાંબી મુદત સુધી મળી શક્યો નહીં. કારણ જુનાગઢમાં તેઓશ્રીની માગણી થવાથી તેમને ત્યાં જવું પડ્યું. અને તેમના પછી દીવાનપદ ઉપર મહીકાંદા એજન્સીના પર્સનલ આસીસ્ટન્ટ રા. બા. નાયાભાઈ દાજીભાઈએ લીધું. તેઓએ પણ રા. સા. હરીદાસ ભાઈએ આકેશ ધોરણ ઉપર કારભાર ચલાવેલ શરૂ કર્યો. દીવાનની સલાહ ઉપરાંત ખીજા અન્ય મિત્રોની સુસલાહનો લાભ ના. મહારાજ સાહેબને મળતો રહેતો. તેમાં રા. સા. હરીદાસભાઈ, દી. બા. મણીભાઈ જગલાઈ શ્રીચુત, મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને શ્રીચુત યુનીલાલ સારાભાઈ મુખ્યત્વે હતા.

અપૂર્ણ.

દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન.

(સ્વ. રણજીતરામ વાયાલાઈ મહેતા.)

આપણું દેશી રાજ્યો એટલે ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો સમસ્ત હિંદુસ્તાનનાં નહીં. ગુજરાતનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૬૫,૦૦૦ ચોરસ માઇલનું છે; તેમાંથી ૫૫,૦૦૦ ચોરસ માઇલમાં દેશી રાજ્યો છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે તેમના વિશે વિચાર કરવાની કેટલી અગત્ય છે

દેશી રાજ્યો કાચેનો મારો સંબંધ તટસ્થનો છે, તેમનામાં નિમગ્ન થએલાનો નહીં.

દેશી રાજ્યો તરફ અંગ્રેજો કેવી રીતે જુએ છે અને આપણે પોતે કેવી રીતે જોઈએ? અંગ્રેજ અમલદારોનાં ભાષણોમાં તથા રેપોર્ટોમાં બે દષ્ટિ પ્રધાન હોય છે; (૧) અંગ્રેજો દ્વિદમાં આવ્યા ત્યારે દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી હતી? (૨) દેશી રાજ્યો સુધારવામાં અંગ્રેજોએ કેટલો લાભ લીધો? લીવોર્નરે કાઠીઆવાડ વિશે ઈંગ્લેંડમાં આપેલું ભાષણ અને તે પ્રસંગે લોર્ડ વિલિંગડને કાટેલું ગર્વવચન એ આ બાજતમાં ઉદાહરણ છે. ટુંકામાં, “અમે આવ્યા ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં પણ અંધેર અને ગેર વ્યવસ્થા હતી અને અમે તે દૂર કર્યા.” એ અંગ્રેજોની દષ્ટિનું તાત્પર્ય છે. આપણી દષ્ટિ આથી જુદી જાતની હોવી જોઈએ. આપણા દેશની પ્રગતિમાં દેશી રાજ્યોએ શો લાભ લગવવો જોઈએ અને તે લગવવા દેશી રાજ્યો તૈયાર અને લાયક છે કે કેમ એ આપણો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. આ સંબંધમાં આપણા સાક્ષરોએ શું રજૂ કરેલું છે તે આપણે પ્રથમ જોવું જોઈએ. આ પ્રશ્ન વિશે ઉડામાં ઉડા અને વિશાળમાં વિશાળ વિચાર કર્યો હોય તો તે ગોવર્દનરામે કર્યો હતો. ‘સરસ્વતી ચંદ્રની નવમ્મકથામાં દેશી રાજ્યો વિશેની ચર્ચા ઘણું અગત્યનું સ્થાન રોકે છે. ગોવર્દનરામે તેમની વ્યાપક પદ્ધતિ પ્રમાણે દેશી રાજ્યોનાં જુદા જુદા પ્રકારનાં ચિત્રો આપ્યાં છે. દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં ચાર દષ્ટિઓનો નિર્દેશ જુદા જુદા પત્રોદ્વારા ગોવર્દનરામે કર્યો છે: (૧) એક તો ‘, દેશી રાજ્યો તફન સરેલાં છે, તેમનો સમૂહો નાશ થશે તો જ આપણી રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ થશે’ એવી વીરરાવ ધમ્પાટેની દષ્ટિ; (૨) બીજી, “દેશી રાજ્યોને સત્તા હીન બનાવી બંગાળના ઝમીનદાર જેવા તેમને કરવા અને તેઓને નવી રાજ્ય સ્થાપનામાં ‘દાઉસ ઑફ લોર્ડ્સ’ નું સ્થાન આપવું” એવી ચન્દ્રકાન્તની દષ્ટિ; (૩) ત્રીજી, “દેશી રાજ્યો છે, તેમનો આવતી કાલે નાશ થવાનો નથી, તો પછી તેમને એવી રીતે સુધારવા જેથી તેમનું પોતાનું અને દેશનું ઉત્તમ દિત સાધવા તેઓ સમર્થ થાય” એવી વિદ્યાચતુરની દષ્ટિ; અને (૪) ચોથી, “દેશી રાજ્યો દેશી લોકોનાં સંસ્થાનો જેવાં હિંદુસ્તાન દેશમાં રહેવાં જોઈએ” એવી પ્રવીણદાસ તથા ચંકરસભા જેવા દેશી રાજ્યના અમલદારોની દષ્ટિ. આ ચાર દષ્ટિઓમાંથી અત્યારે વિદ્યાચતુરની દષ્ટિથી દેશી રાજ્યોના પ્રશ્ન તરફ જોવું એ ઉત્તમ છે એમ મને લાગે છે.

દેશી રાજ્યો કેવી જાતનાં છે? સરકારે તેમના સાત વિભાગ પાડ્યા છે. તે વિભાગનું મુખ્ય ધોરણ વિસ્તાર છે, પરંતુ કેટલેક સ્થાને અંતિદાસિક અગત્ય ઉપર પણ ખ્યાન

આપવામાં આવ્યું છે. દાખલા તરિકે ડાંગરના વિસ્તાર મહોટો નથી, છતાં તે પ્રથમ વર્ગમાં મૂકાયું છે. કચ્છ, જુનાગઢ લાવનગર, જામનગર, એવા મોટાં રાજ્યો લગ્ને રહે એમ કદાચ આપણે કહીએ તો પણ ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યોનું શું એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. રાજ્યો મોટે ભાગે રજપૂત, દોળા અને મરાઠા એટલા હિંદુમાંથી છે અને ખીજા મુસલમાનો છે.

દેશી રાજ્યોની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ ? તેમની સ્થિતિ કેવી હતી ? દેશી રાજ્યોની ઉત્પત્તિ તત્ત્વવારથી થઈ છે. જે છત્તે તે રાજ્ય. રૈયન તદ્દન ઉદાસીન રહેતી. પરિણામે જાણે આજણે એવું સૂત્ર સ્વીકારાય એ સ્વાભાવિક છે કે “ રાજ્ય તે રાજ્ય ” હાલનું “ રૈયત તે રાજ્ય ” એ લોકશાસનનું સૂત્ર આજણું હતું. છતાં રાજની સત્તા તદ્દન અમર્યાદરૂપ હતી એમ કાંઈ નહોતું. પ્રજાના લગાવક ગર્વની મદદથી કાં તો તે ઘણીવાર રાજ્ય મેળવી શકતો અથવા પોતાને હસ્તક સાચવી રાખતો. એટલે રાજ્યવ્યવસ્થામાં તેમનો પ્રભાવ રહેતો. રાજ્ય અને પ્રજાની વચ્ચે તકરારો થાય ત્યારે સમાધાન કરવાની ત્રણ પદ્ધતિઓ હતી. એક તો બહાર વડું, ખીજી, ઉચાળા ભરી આજ્યા જવાની મહાજનની અને ખેડૂતોની પદ્ધતિ અને ત્રીજી, જામેડા, ફિસાદ અને રાજસત્તાનો ઉપાદો અનાદર.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં કાઠિયાવાડમાં પહેલો પોસ્ટિક્ટિસ એજંટ નીમાયો. ત્યારથી ધીમે ધીમે દેશી રાજ્યો ઉપર અંગ્રેજોની અસર થવા માંડી. ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં રાજ્યોની સત્તા મુકરર થઈ. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં રાજકુમાર કૉલેજ રચવાઈ.

બ્રિટિશ સરકારે આપેલી શાન્તિ અને નિશ્ચિન્તતા પછી કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી થતી ગઈ છે ? અંગ્રેજ વહીવટની દેશી રાજ્યોના વહીવટ ઉપર ઘણી અસર થઈ છે અને વધારે ચતી જાય છે. Personal Government ને બદલે Impersonal Government નો સ્વીકાર—અજ્ઞાન ઘણો જ ધીમે સ્વીકાર થતો જાય છે. “ રાજની મરજી એ કાયદો ” એ સૂત્ર હવે પૂરેપૂરી રીતે ખરું રહ્યું નથી. મોટે ભાગે હવે ખાતાંઓથી કામ થાય છે. વચુકાત માટે ઇન્જનરીને બદલે અમલદારો દ્વારા કામ કરાય છે. પોતાદારીને બદલે રાજ્યની તીજેરી, એક વગેરે દયાલીમાં આવ્યાં છે. દેશી રાજ્યોમાં લશ્કરનાં ખર્ચ ઘટ્યાં છે, ગરજી જાહેર જાંઘકામ, કેળવણી વગેરેનાં ખર્ચ વધ્યાં છે. કેટલાંક નાનાં રાજ્યોમાં ખર્ચના પ્રમાણમાં ઉપજ એટલી હોવાથી રાજ્યો ઉલોગવેવાર રાજ્ય મારફત કરે છે.

રાજ્યની ઉપજ એ ખાનગી ગૃહસ્થની ઉપજ હોય એવી રીતે હજી રાજ્યો વર્તે છે. રાજ્યોના ખાનગી ખર્ચો વધતા જાય છે. રૈયતની જરૂર તો ઉભી રહે પણ રાજના કાંપ અને મોજ ઉભાં ન રહે. રાજ્યને માથે દેવું થાય તો થાય પણ રાજના ખર્ચો થયા જ નોઈ એ.

હાલમાં રાજ્યોના પ્રશ્નો એ છે કે દોષત અને ઉપજ કાયમ કેમ રહે, અને બ્રિટિશ સરકારની સાથે કોઈ વિનાનો સંબંધ કેમ જળવાય ? રૈયતનો પ્રશ્ન એ છે કે સારો વહીવટ કેમ થાય ? લોકશાસન અને લોકાનુભૂતિના સિદ્ધાંતો હજી સ્વીકાર પામ્યા નથી અને રાજ્યવહીવટમાં રૈયતને સામેલ કરવામાં આવી નથી.

દેશી રાજ્યો પાસેથી આપણે શી આશા રાખીએ છીએ ? દેશી રાજ્યોને માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ? દેશી રાજ્યોના રાજ્યો જમાનાને અનુસરી પોતાની પ્રગતિમાં લોકશાસનનું તત્ત્વ વ્યાવહારિક રીતે ફેલાવે પોતાના રાજ્યમાં લોકશાસનના સિદ્ધાન્તો યથાશક્તિ અજમાવે પોને રાજ્યના ટુકડીઓ છે એમ માને અને હિંદના સમગ્ર રાજ્યની પ્રગતિમાં પોતાના રાજ્યને ભાગ ભજવવાનો છે એમ સમજે; એ પહેલાં પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે બ્રિટિશ હિંદની પ્રગતિ ઉપરના પ્રપત્તિમાં સદ્ભાવથી તથા પ્રસંગાનુસાર સાદાવધી દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ તરફ સહાયત્વની જનાવડી જોઈએ. આવી જતનો પરસ્પર સંબંધ બંધાશે અને સચવાશે ત્યારે જ બ્રિટિશ પ્રજાની પ્રગતિઓમાં દેશી રાજ્યની પ્રગતિ ભાગ ટોની થશે અને જાનેનું આન્નિય રાષ્ટ્ર એક જનશે. *

નરેંદ્ર મંડળનું બંધારણ.

[નરેંદ્ર મંડળના બંધારણનો વિષય અત્યારે મદતલો છે. અને બાકિયામાં એ મંડળને જો વિશેષ ઉપયુક્ત જનાવડું હોય તો તેના હાલના બંધારણમાં ફેરફારને માટે પૂરતો અવકાશ છે. એટલુંજ નહીં પણ તેમાં પ્રતિનિધિત્વનો પણ વિસ્તાર કરવો જોઈએ તથા નાનાં રાજ્યોને પણ તેમાં યોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ અને આ બધાં કરતાં નરેંદ્ર મંડળના ફરારો અમલી હોવા જોઈએ એવો બહુધા મત છે. આટલા માટે નરેંદ્ર મંડળના સ્થાપન વખતે ધ્યાને લેવા બંધારણને લગતો કેટલોક મદતલો ભાગ અમે સાર રૂપે આ નીચે આપીએ છીએ. તેની]

બંધારણ:—

૧. ના. વાઈસરોય નરેંદ્ર મંડળના પ્રમુખ રહેશે.
૨. સભ્યો અને તેમના પ્રતિનિધિરૂપ સભ્યોનું નરેંદ્ર મંડળ બનશે. નીચેની ગોખના ધરાવનાર નરેંદ્ર મંડળના સભ્યો ગણાશે.
- (અ) જે રાજકર્તાને તા. ૧લી જાને. ૧૮૨૦ ને હિને ૧૧૬ તેથી વધુ લોખનું વંશપરંપરાનું માન મળ્યું હશે.
- (બ) જે રાજકર્તાઓને ના. ૧૮૨૦ના મત મુજબ પોતાના રાજ્યનો વડીલટ કરવાની સંપૂર્ણ અથવા સમભગ સંપૂર્ણ મત્તા આપાએલી હશે.
- ઉપર (અ) અને (બ) માં જેમનો સમાવેશ નહીં થતો હોય તેઓ નરેંદ્ર મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર સભ્યો ગણાશે.
૩. નરેંદ્ર મંડળ માન મર્યા કરનાર અને સલાહ આપનારું મંડળ રહેશે પણ તે કારિ-ખારી મંડળ નહીં રહે.

નરેંદ્ર મંડળની ફરજો:—

(૧) રાજકર્તાઓ, રાજ્યો અને તેમના કુટુંબીઓના હકો, લાભો, મોભો અને સત્તા વગેરે જાળવવા સંબંધી તથા તેમની સાથે થએલાં તદ્દનામાં તથા વચનોનું સંરક્ષણ થાય તે સંબંધી લક્ષ્યામણ કરવી. (૨) શાહી અને સામાન્ય સંબંધ ધરાવનારા વિષયો પદત્વે ના. વાઈસરોયને અભિપ્રાય જાણવવા નરેંદ્ર મંડળમાં ચર્ચા કરવી અને વિનંતિ કરવી. (૩) ખાસ અને ગુંચવણ લેરેલા પ્રશ્નો સંબંધી નરેંદ્ર મંડળને સલાહ આપવા અનુમતીઓ અને ખીમતોની સમિતિઓ નીમવી. (૪) ધારા ધોરણ પ્રમાણે નરેંદ્ર મંડળના ચેન્સલરની અને કાર્યવાહક કમિટીની નીમનો ક કરવી. (૫) નરેંદ્ર મંડળ અથવા તેનાં ધારાધોરણ સંબંધી જે કંઈ દરખાસતો ના. વાઈસરોય સન્મુખ ચૂકવી હેલ તે સંબંધી ચૂચના કરવી. (૬) ધારા ધોરણની મર્યાદામાં આવી શકે તેવી બીજી બધી જાગતોનો નિર્ણય કરવો. (૭) ના. વાઈસરોયની રજા વગર નરેંદ્ર મંડળના બંધારણ ઉપર અસર પહોંચાડનારી કોઈ જાગત લાવી શકાય નહીં,

કાર્ય પ્રણાલિ:—

(૧) નરેંદ્ર મંડળમાં ઓછામાં ઓછા સભ્યો અને પ્રતિનિધિ સભ્યો ૩૦ હાજર હશે તોજ તે સભા કાનુન પ્રમાણે મજેસી ગણાશે. (૨) હાજર રહેલા સભ્યોની જાહુમતિના ફરાવને અનુસરી લક્ષ્યામણો કરવામાં આવશે. દરેક સભ્ય એક મત આપી શકશે પણ સભ્યો તેમજ પ્રતિનિધિ સભ્યોની હાજરી તેમજ આપવાનો મત દરેકની મુનસરી ઉપર રહેશે. (૩) નામદાર વાઈસરોય તરફથી નરેંદ્ર મંડળના એક રોકેટરીની નીમનો ક કરવામાં આવશે, તે નરેંદ્ર મંડળની લક્ષ્યામણો સાથે મંડળના કાર્યની મોંઘ રાખશે અને ના. વાઈસરોય સમક્ષ તે રજુ કરશે. આ ઉપરાંત ના. વાઈસરોયને મોખ્ય લાગશે તેવાં પગલાં લેશે. (૪) કામકાજની મોંઘની નક્ક દરેક સભ્ય તેમજ પ્રતિનિધિ સભ્યને જોડણવામાં આવશે.

રાજ્યોની સ્વતંત્રતા:—

(૧) તદ્દનામાંઓ, રાજ્યોનો આંતર વડીવટ, રાજકર્તા સરદારો, તેમનાં રાજ્યો અને કુટુંબના લાભો, પ્રતિષ્ઠા તથા સત્તા સંબંધી તેમજ રાજકર્તાઓની અંગત વર્તણુક સંબંધી નરેંદ્ર મંડળમાં ચર્ચા કરવામાં નહીં આવે. (૨) નરેંદ્રમંડળની સ્થાપના થવાથી ના. વાઈસરોય તથા ગવર્નર જનરલ સાથેના કોઈ પણ દેશી રાજ્યના સંબંધને અડચણ આવશે નહીં. તે સીધો પત્ર વ્યવહાર ચલાવી શકશે તેમજ નરેંદ્ર મંડળની કોઈ પણ લક્ષ્યામણથી કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ રાજ્યના હકો તેમજ સ્વતંત્રતાને અડચણ આવશે નહીં.

ના. વાઈસરોયની સત્તા:—

(૧) નરેંદ્ર મંડળનું કાર્ય ચલાવવા માટેના નિયમો ના. વાઈસરોય તરફથી નરેંદ્ર મંડળ સાથે મક્કલ કરી નહીં કરવામાં આવશે. અને તેમાં યજ્ઞો વખત જરૂર પડતાં ફેરફાર

દેશી રાજ્ય

અથવા મુધારો વધારો કરવામાં આવશે. (૨) નરેંદ્ર મંડળની કોઇ સભા માટે કામકામ, અથવા ના. વાઇસરોય મંડળના ધારા ધોરણોની મર્યાદા છોડી શકશે. (૩) નરેંદ્ર મંડળની સામાન્ય બેઠક વર્ષમાં એક વખત, ના. વાઇસરોય જે દિવસ નક્કી કરે તે દિવસે ભરવામાં આવશે. પણ પોતાના તરફથી ખાસ સભા બોલાવવાનું તે નામદારની ઇચ્છાનુસાર રહેશે. (૪) ના. વાઇસરોય નરેંદ્ર મંડળનું પ્રમુખ સ્થાન લેશે. (૫) જે વાઇસરોય ન હોય તો તે નામદાર તરફથી પસંદ કરાયેલા કોઇ પણ રાજકર્તા તે સ્થાન લેશે અને ધારા ધોરણ પ્રમાણે પ્રમુખ તરીકેની સત્તાનો અમલ કરશે. (૬) રાજકર્તા પ્રમુખ હોય ત્યારે તેને માત્ર એક જ મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.

આપણું દેશી રાજ્યો.

બ્રિટિશ પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોનું મહેસુલ પ્રમાણ.

લોંદો સરકારના “લોંદોની ખેતીવાડીને કાયદા આંકડાઓ”ને લગતા ૧૯૨૩-૨૪ના જે ગ્રંથોમાંથી મનુષ્ય દીઠ આપતા જમીન મહેસુલને લગતા પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા આંકડાઓ આ નીચે આપ્યા છે. જેથી વસતી ગણતરી પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રાંતની મનુષ્ય સંખ્યાએ તે પ્રાંતના એકંદર મહેસુલને લાગી તે આંકડાઓ તારખ્યા છે. જે મહેસુલમાં જમીનદારનો ભાગ છે તેમાં માત્ર જમીનદાર તરફથી સરકારને ભરવા પડતા મહેસુલનો સરાસરી આંકડો આપ્યો છે. અને જમીન મહેસુલમાં “Civil Accounts”માં આવી જતા બાકાબચીની ગણતરી કરેલી છે.

દેશી રાજ્યો ૧૯૨૩-૨૪

	રૂ. આ. પા.		રૂ. આ. પા.
તંત્રાગાર (રૂયનવારી)	૨-૧-૦	બીકાનેર	૨-૦-૧૦
મદ્યુર	૨-૮-૧	મારવાડ	૨-૪-૩
આલીબાર (જમીનદારી)	૩-૭-૮	જયપુર	૫-૫-૫
દારમીર	૨-૦-૭	અજમેર (જમીનદારી અને ગામવારી)	૪-૮-૬
કેઝીન	૧-૨-૧	ભરતપુર (રૂયનવારી અને જમીનદારી)	૫-૦-૦
ઈન્દોર	૫-૮-૧૦	ઓંધ (રૂયનવારી)	૨-૮-૪
બોપાલ	૪-૩-૧૦	સચીન (રૂયનવારી)	૯-૪-૩
રાજગઢ (રૂયનવારી)	૬-૭-૧	પરમપુર	૨-૧૪-૧
નરસિંહગઢ (રૂયનવારી)	૫-૧૪-૧૧	રાગપુર (જમીનદારી)	૬-૧૫-૬
વડવાની (રૂયનવારી)	૨-૭-૧૦		

બ્રિટિશ હાંદના પ્રાંતો (૧૮૨૨-૨૩ અથવા ૨૩-૨૪)

	૩. આ. પા.		૩. આ. પા.
મદ્રાસ	૧-૧૧-૬	મધ્ય પ્રાંતો	૧-૮-૮
મુંગળ	૨-૬-૯	આસામ	૧-૫-૭
બંગાળા	૦-૧૦-૨	સર્કદના પ્રાંતો	૧-૨-૫
સંયુક્ત પ્રાંતો	૧-૮-૮	અજમેર-મેરવાડા	૦-૧૧-૫
પંજાબ	૨-૧૨-૬	માનપુર (મધ્ય હાંદ)	૨-૬-૦
બર્મા	૪-૯-૨	કુર્ગ	૨-૬-૧
ગિલ્ગાર-બોર્નીસા	૦-૭-૪	કિન્હી.	૦-૧૪-૯

નોંધ:—આંકડાઓનો વિશેષ યુક્તિ સ્થિતિરચાપકતનો છે. એ યુક્તિને લઈને આંકડાઓ માર્કેટ ઇન્ડિકાતુસાર કાર્ય લઈ શકાય છે. ઉપર્યુક્ત આંકડા, ગણતરીની જે પદ્ધતિએ ઉપજાવી કાઢવા દશે તે પદ્ધતિ વિશે તો જરૂર વિવાદ હોઈ શકે છતાં તેમાં ધણું સત્ય રહેલું પણ હશે. પણ અને કહીએ છીએ કે બ્રિટિશ પ્રાંતોમાં લોકસંખ્યા, કસ્ટમ્સ, આવક વેરા વગેરે કંઈક જેનો પરાક્ષણાર ખેડતો ઉપરજ છે, તેની ઉપરના આંકડાઓમાં ગણતરી નથી કરવામાં આવી. ત્યારે દેશી રાજ્યોમાં એવા કંઈક નથી. એ દષ્ટિ બાંધુ આ આંકડાઓ જોતાં જરૂર લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

દેશી રાજ્યોની સામાન્ય માગણી—

ગટશર કમિટિના કાર્ય સંગ્રહી સમીક્ષા કરવા શ્રી પ્રેસે પોતાનો ખાસ પ્રતિનિધિ નિયુક્ત કર્યો હતો. આ પ્રતિનિધિ એ સંગ્રહી પોતાના નિવેદનમાં આ પ્રમાણે લખીકત બતાવે છે:—“ ગટશર કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રશ્નમાયાના રાજકર્તાઓએ જે ઉત્તર આપ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે, કે જે કે રાજદારી પ્રશ્નોમાં રાજકર્તાઓમાં મતભેદ છે પરંતુ આર્થિક પ્રશ્નોમાં બંધા એક મત છે. કેટલાંક રાજ્યો એવાં છે કે જે સામાન્ય સંરક્ષણ નિર્માણ દીઠી સરકારને વાર્ષિક રકમ આપે છે. રાજકર્તાઓ એમ કહે છે, કે તેમણે આ માટે પોતાના રાજ્યોનો ચોક્કસ ભાગ એક વાર સરકારને આપી દીધો છે, ત્યાર પછી એટલાજ માટે વાર્ષિક રકમ લેવી એ અપેક્ષા છે. વળી તેઓ પોતાના રાજ્યોમાં વાર્ષિક ભારે સૈનિક ખર્ચ ઉઠાવે છે, જે સૈન્યો બ્રિટિશ સરકાર પોતાની ઇચ્છા પૂર્વક ઉપયોગ કરી શકે છે. એથી પણ રાજ્યોને ભારતી પછી વાર્ષિક રકમ બંધ કરવાનો તેમને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા પ્રશ્ન રેલ્વે સંગ્રહી છે. રાજકર્તાઓની એવા પ્રકારની માગણી છે, કે પોતાની લઘુમાંથી જેટલી રેલ્વે લાઈન પસાર થાય તેના ઉપર તેમનો અધિકાર રહે. એટલુંજ નહીં પણ એની રીતની રેલ્વેની આવકમાંથી રાજ્યોને યોગ્ય હિસ્સો પણ મળવો જોઈએ; કારણ કે તેમાં પાડુશ દેશી રાજ્યોની પ્રગતિને એટલો ખાસ મુદ્દાસ્તી કરવો

હોય છે. ત્રીજો મહત્વનો પ્રશ્ન જગ્યાન સંબંધી છે. દેશી રાજ્યોનાં માગણી છે, કે હોંદુસ્તાનમાં જે માત્ર આપાત થાય છે, તેના ઉપર હોંદી સરકાર જે જગ્યાન વસુલ કરે છે તેમાં દેશી રાજ્યોનો પણ ભાગ હોવો જોઈએ. કારણ કે રાજ્યોની માન્યતા છે કે કરમાં જે વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તેથી તેઓની પ્રજા અને મહેસુલ ઉપર ભારે અસર થાય છે; કારણ કે આવા પ્રકારના પરાશ કરથી પ્રજા નવા કરને માટે એટલે દરજ્જે અશક્ત થઈ જાય છે, કે રાજ્યમાં સુધારા કરવા નિમિત્તે પણ પ્રજા ઉપર નવો કર નાંખી શકાતો નથી. સિવાય જે રાજ્યો બંદરો ધરાવે છે, તેઓની માગણી એવી છે, કે તેમના ઉપર વીરમગામ લાઈન જેવા જે એકુશ મુકામમાં આવ્યા છે, તે દૂર થવા જોઈએ. આ માગણીના સંબંધમાં હોંદી સરકારનું એમ કહેવું છે, કે જો રાજકર્તાઓ પોતપોતાના રાજ્યમાંથી આપાત અને નિકાસ જગ્યાત કાઢી નાંખે તો સરકાર આપાત નિકાસ કરમાંથી દેશી રાજ્યોને હીસ્સો આપે. પરંતુ (૧) આ રીતે જે રકમ દેશી રાજ્યોને મળે તે તેમને આત્મારે મળતા આપાત નિકાસ કર કરતાં ઓછી ન હોય અને (૨) એ રકમ સંબંધી નિશ્ચિત સમય પછી પુનઃ વિચારણા કરવામાં આવે, એ શરતે દેશી રાજ્યો ઉપરુક્ત માગણી સ્વીકારવા તૈયાર છે. અરીણુ અને મીઠાનો પ્રશ્ન પણ એવોજ છે. દેશી રાજ્યો ધન્ય છે, કે તેમને અરીણુની ખેતી કરવાની તેમજ મીન સિવાય જ્યાં અરીણુની માગણી વિશેષ હોય ત્યાં અરીણુ મોકલવાની પરવાનગી મળવી જોઈએ. વળી હોંદી સરકાર મીઠાના સંબંધમાં પોતાની હાલની નીતિ કાયમ રાખવા ઇચ્છતી હોય, તો તેની આવકમાંથી અમુક ભાગ દેશી રાજ્યોને પણ મળવો જોઈએ. તેમ દર પાંચ વર્ષે આ સંબંધી પુનઃ વિચારણા થાય. જે રાજ્યોને બંદરો છે તે રાજ્યોની એવી માગણી છે, કે તેમને મીઠું જનાવવાનો તેમજ તેને બહાર વિકાસ કરવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ. કેટલાક રાજ્યોએ બ્રિટિશ સરકારની સાથે સમાનતાના દાવાનો મત્ત ઉપરિચ્છત કર્યો છે. નિઝામ સરકારે વસત અને ગાયકવાડ, સરકારે કાઠિઆવાડ મેળવવાની માગણી પણ કરી છે.

ઔદ્યોગીક પ્રગતિ.

ઔદ્યોગ રાજ્યોનો ૧૯૨૬-૨૭નો વહીવટી અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ ઉપરથી જણાય છે, કે એક સાળા જેટલી વસ્તીવાળા આ રાજ્યમાં રાજ્યની ધારાસભા દ્વારા વહીવટનું બધું કાર્ય થાય છે. ઔદ્યોગ રાજકર્તા પોતાના ખાનગી ખર્ચનું ખર્ચેટ પણ આ ધારાસભા સમક્ષ તે પાસ કરાવવા માટે રત્ન કરે છે. અને વાદવિવાદ પછી જ ખાનગી ખર્ચની રકમ મંજૂર કરવામાં આવે છે. આ અનુકરણીય શીરસો છે. રાજ્ય તરફથી ઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિને ખાસ ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. સમગ્ર હોંદમાં જાણીતું થએલું પ્રીતોરકર ભાઈઓનું જેનીનાં ઓળંગેનું કારણાનું અને ઓળંગેનું કાર્યનું કારણાનું આ રાજ્યમાં યુર રીને આવે છે. સાળામાં જતા કાયક વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પછી ૩૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ તે છે અને દોને પછી ફરજિયાત કેળવણીના પરિણામે આ રાજ્યમાં વધારો થશે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વિદ્યાર્થીનીઓને કસરત કરાવું ફરજિયાત છે. તેમજ

માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનાર કુમાર અને કુમારિકાઓને તરવા શિખવાનું પણ ફરજિયાત છે. રાજ્યની દરેક મ્યુનિ. ને પોતાનો પ્રમુખ સ્વૃત્વાનો અધિકાર છે. આમ સર્વ રીતે આંધ્ર પ્રગતિશીલ છે અને પ્રગતિમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય આ હેતુથી રાજ્ય તરફથી અવનવ યોજનાઓ ઘડવામાં આવે છે.

ગ્રામજીકોર. ૧૯૨૭.

ગ્રામજીકોર રાજ્યનો છેલ્લો વર્ષનો વડીવટી અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ ઉપરથી જણાય છે, કે આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૭૬૨૫ ચો. મા. મનુષ્ય સંખ્યા ૪૪ લાખ અને વાર્ષિક આવક ૨ કરોડ ૩૮૬ લાખ છે. રાજ્ય તરફથી શિક્ષણ પાછળ વાર્ષિક ૪૨ લાખ અર્થાત્ આવકના ૧૮ ટકા ખર્ચ કરવામાં આવે છે. શિક્ષણ તરફ રાજ્ય તરફથી જે કાળજી રાખવામાં આવે છે તેનું પરિણામ પણ સ્પષ્ટ આનું, છે કે ૧૯૨૫ માં બ્રિટિશ હાઈમાં શિક્ષણ પ્રમાણ લગભગ ૪ ટકા જેટલું હતું ત્યારે ગ્રામજીકોરમાં એ પ્રમાણ ૧૨ ફે જેટલું છે. દર દળરે ૧૬૦ પુરો અને ૮૬ સ્ત્રીઓ શિક્ષિત છે. પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે. અને કેટલાક સમય મુધી કુમાર અને કુમારિકાઓને સદશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે આઠ કોલેજો ઉપરાંત ઉલ્લેખ, વેદક વગેરેના સિક્કાઓને લગતી છુટી સંસ્થાઓ છે. રાજ્યમાં ન્યાય અને કારોબારી ખાતાંઓ સાવ અછત છે એટલુંજ નહીં પણ ન્યાય વિભાગ ઉપર રાજકર્તાની લોચ માત્ર પણ સત્તા નથી. કૃષિ અને કૃષિવંશ અને મજુર વર્ગના શ્રેય અર્થે ૧૬૪૦ જેટલી સદકારી સંસ્થાઓ ચલાવવામાં આવે છે. ઉપરાંત ખેડુતેની કૃષિની સુધારણા અર્થે ખાસ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. આ રાજ્ય સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું પોસ્ટ ખાતું નીભાવે છે. પરંતુ આરોગ્ય વિભાગ મૌ કરતાં વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. ૩૧ ઇસ્પીતાલ, ૪૨ નાનાં દવાખાનાં રાજ્યને ખર્ચે નીચાવવામાં આવે છે. તકુપરાંત ૧૮ દવાખાનાંઓને સહાય આપવામાં આવે છે. દેશી દબે ચાલતી એક મોટી ઇસ્પીતાલ અને ૧૧૩ ઔષધ શાળાઓ છે. ઉપરાંત રકનગીન, ચિત્તગ્રમ સ્ત્રીઓ અને યાળદાને માટે છુટી આરોગ્ય સંસ્થાઓ છે. રાજ્યમાં ૧૬ મ્યુનિ. ૧૦૮ ઊપખાનાં અને ૧૨૦ વર્તમાન પત્રો નીકળે છે. ગ્રામજીકોરની ધારાસભામાં એકંદર ૫૦ સભ્યો છે. તે પૈકી ૨૮ લોક નિયુક્ત સભ્યો છે. ધારાસભાને નાદવિવાદની અને બજેટ ઉપર ચર્ચા કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ છે. રીન્ટ મદરાણી દ્વારા રાજ્ય વડીવટ અલાવવામાં આવે છે. મહારાણી રાજ્યની આવકમાંથી માત્ર ૪ ટકા પોતાને માટે ખર્ચે છે અને તે પણ ધારાસભાની મંજુરીથી. આ ધારાસભા ઉપરાંત રાજ્યમાં એક બીજી પ્રગ્ન પ્રતિનિધિ સભા છે. આ સભામાં ૧૦૦ સભ્યો છે તે પૈકી ૨૩ રાજ્ય તરફથી નીમાય છે, પરંતુ આ સભાને અભિપ્રાય દર્શાવવા કરતાં કાંઈ વિશેષ અધિકાર નથી.

ના. જામ સાહેબનું વહુવટ.

સંદેહ એકની એક શાખા જામનગર ખાતે ખુદી મૂકવાં નાં જામગાહે એકના

ડીરિક્ટરોએ પોતાની માગણીનો તાત્કાલિક અમલ કર્યો તેનો નિર્દેશ કરી બેરી બંદરના વિકાસ અને તેની અગત્ય સંબંધે પોતાના વિચારો દર્શાવનાં કહ્યું કે:—“ આ બંદરની ખીમવણી કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ એ છે, કે આ રાજ્ય ભૌગોલિક નજરે જોતાં એવી રીતે આવેલું છે, કે ચોમાસામાં સૌ કરનાં છેલ્લે અને વરસાદ પડે છે. અને છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં પરિણામે ત્રણ દુષ્કાળ પડ્યા હતા અને તેમજ આઠ વર્ષો નાજણાં નીવડ્યાં હતાં. આથી રાજ્યમાં કૃષિના વિકાસને હાની પહોંચી છે, અને તેથીજ બેરી બંદરની ખીમવણીની યોજના હાથ ધરવામાં આવી છે. કમાન્ડર લેફ્ટેનન્ટનો એવી આશા રાખે છે, કે બેરી બંદર મત્વર કાડીઆવાડનું લીવરપુત્ર બનશે. આ બંદરના વિકાસ અર્થે રાજ્યે એક કરોડ કરતાં વધારે રકમનો ખર્ચ કર્યો છે. અને રાજ્યના અધિકારીઓએ તેમજ ખીમવણીએ દર્શાવેલી મંદિગ્ધના જતાં તેમાં સંતોષકારક પ્રગતિ થઈ છે. હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યના યુગમાં એનો પૂરેપૂરો લાભ લેવામાં આવશે. મુંબઈના કેટલાક વ્યાપારીઓ અમારું કાર્ય અને અમારી પ્રગતિ જોઈ ગભરાઈ ગયા હતા અને અમારી સામે આક્ષેપો મૂક્યા હતા પરંતુ હોંદી સરકારને એવા આક્ષેપો સાથે કર્યુંજ લાગતું વળગતું નથી. હોંદી સરકાર અને આ રાજ્ય વચ્ચે જે કાંઈ મતભેદ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનું મિત્રાચારી ભવિષ્ય સમાધાન ઉભયને રૂપાંતર થાય તેવી રીતે અરૂંધ સમર્થમાં થઈ જશે એવી મને આશા છે.” ત્યાર બાદ બેંકની ખીમવણી કરવામાં જામનગરની પ્રજા મદદ કરશે એવી આશા દર્શાવી સેક્રેટરીએ પ્રમુખ જોન. સર ફીરોજ શેઠનાની પ્રશંસા કરી હતી. અને પછી રાજ્ય તરફથી રેવન્યુ સેક્રેટરીએ બેંકમાં ૨૦ લાખની રકમ ડીપોઝીટ મૂકવાનું જાહેર કર્યું હતું.

વડોદરા રાજ્ય અને રેલસંકટ નિવારણ.

વડોદરા રાજ્યની આજુ વર્ષની બેઠક ખુદશી મૂકતાં રાજ્યના અમાત્ય દી. બા. કૃષ્ણ-ચારીએ રાજ્યની રેલસંકટ નિવારણ પ્રવૃત્તિનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો હતો:—

“ શ્રીમંત સરકારે રેલસંકટ નિવારણ માટે મંજુર કરેલા કામોનો અમલ કરવામાં ઘણી પ્રગતિ થઈ છે. હું આહી જેઠાંકડાઓ આપું છું તે તા. ૨૧ મી માર્ચ આખર સુધીના છે. ખાનગી વ્યક્તિઓને (સહકારી મંડળોએને નહીં) ધર બાંધવા માટે ધીરાણ કરવા સારૂ રૂ. ૨૪,૧૫,૦૦૦ મંજુર થયા છે તે પૈકી સદર તારીખ સુધીમાં ૨૨૩૩૮.અરજદારોને રૂ. ૨૧, ૫૮,૦૦૦ અદા કરવામાં આવેલા છે એટલે લગભગ રૂ. ૨,૫૦,૦૦૦ શિલક છે. પોતાને મળેલા કરજના પહેલા હપ્તોની રકમ પેતે ખરચી છે એમ અરજદાર જણાવે અને તેની ખાત્રી થાય એટલે તેવા અરજદારને એ શિલકી રકમમાંથી નાણાં આપવારે અપાય છે. ધર ફરી બાંધવાના કામે મફત દાન તરીકે આપવા રૂ. ૩,૬૨,૦૦૦ મંજુર કર્યો છે તેમાંથી રૂ. ૨,૮૯,૦૦૦ (વડોદરા શહેર બાદ જતાં) ૭૩૬૨ ઇસમેને અદા કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરાંત રેલસંકટાર્થ ધર બાંધનારી આશરે ૪૪ સહકારી મંડળોએને રૂ. ૩,૮૯,૦૦૦ ધર ફરી બાંધવાના કામે ધીરવામાં આવ્યા છે. મફત મદદ અને ધીરાણ કરવાનું કામ જોસબેર આસે છે, અને આશા રહે છે કે મે માસની અધવચ સુધીમાં નાણાં અદા કરવાનું કામ પૂર્ણ થઇ જશે. ફરીથી અનાજ વાવવા માટે તગાવીનું ધીરાણ કરવા ધાબળ કુલ રૂ. ૬,૯૦,૦૦૦ ખર્ચાયા છે.”

સુંખઈમાં નરેન્દ્રોનું સંમેલન.

બટલર કમિટિ ઇન્ફોર્ડ ઉપડી જાય તે પહેલાં તેનું છેલ્લું સ્વાગત કરવા અને એકવાર ફરીથી દેશી રાજ્યોના હકો રજુ કરવા કાબોર, જીકાનેર, પતીઆલા, જામનગર, દેતગઢ-બારૈયા, કન્જ, કોટા, બોપાલ, ભરતપુર, ભાવલપુર પાલણપુર, ધરમપુર, પોરબંદર, લોંબડી, વઢવાણ, દતીઆ, સાંગલી, દાંતા, લખનર, જસદણ વગેરે રાજ્યોના લગભગ ૩૫ નરેન્દ્રોએ અને નાનાં રાજ્યોના લગભગ ૪૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી. આ પ્રસંગે રાજકર્તાઓનું એક સંમેલન ભરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં (૧) નાનાં રાજ્યોના સહકારનો પ્રશ્ન (૨) ભવિષ્યના બંધારણ માટે યોજના અને (૩) રાજ્યનો આંતરભાવ દર્શાવનારો એક મહત્વનો દરાર. એ પ્રમાણે કાર્યો થયાં હતાં. પહેલા પ્રશ્ન પરત્વે નરેન્દ્રમંડળના ચેન્સલર પતીઆલા નરેશ બોલ્યા હતા કે “નાનાં અને મોટાં રાજ્યોનાં સંબંધમાં હું બે શબ્દ કહેવા ધારૂં છું. મને ખબર મળી છે કે નાનાં રાજ્યો પોતાના દિલને હાર્દિન થાય એવા ભયથી તેમજ હવે પછી જે યોજના થશે તેથી માત્ર મોટાં રાજ્યોને જ લાભ થશે એવા ખ્યાલથી નરેન્દ્ર મંડળની કાર્યવાહક કમિટિમાં જોડાતાં ખંચાય છે. મને લાગે છે કે આ માન્યતા સમગ્ર યોજનાના હેતુ સંબંધી અણસમજણને અંગે ઉત્પન્ન થઇ છે. અમારી તો ઇચ્છા

છે કે દરેક નાનું મોટું રાજ્ય પોતાના બંધારણ પૂર્વકના હકો ભોગવે. આ બાબતમાં નાનાં મોટાં રાજ્યો વચ્ચે ભેદ ન હોય. તેમજ નવા થતા બંધારણમાં નાનું મોટું દરેક રાજ્ય પોતાનો યોગ્ય હિસ્સો મેળવે એવો અમારો દૃઢ ઇરાદો છે. આ યોજનાનો મહત્વનો ભાગ એ છે કે દરેક રાજ્ય મધ્યવર્તી સરકાર સાથે સીધા સંબંધમાં આવે. હવે હું નાનાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓને પૂછુ છું કે હાલની રીતિ તમને અનુકૂળ નથી તો પછી તમારા જોવાજ સભ્યોની સત્તા નીચે તમારા બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ થાય એવું કોઈ મંડળ સ્થપાય એ શું તમને પસંદ નથી ? તમારા વ્યક્તિગત અને સામાન્ય લાભો અમારી દૃષ્ટિ બહાર નથી અને એટલા માટે આપણા સામાન્ય લાભો માટે તમારા સહકારની માગણી કરું છું. આ નિમંત્રણ તમે સ્વીકારી લેશો, તો તમારા માટે યથાશક્તિ કરવાનું હું વચન આપું છું. હજી એવો સમય નથી આવ્યો કે તમને નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં હું કંઈ કહી શકું, પરંતુ આપણા સર્વનાં હિત પ્રમાણ છે અને જ્યાં સુધી આપણે એક ન થઈએ ત્યાં સુધી તેનું રક્ષણ થઈ શકે નહીં. એટલા માટે તમે અમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકો. બદલામાં તમારા હક અર્થે અને લડવા તૈયાર છીએ.” સર લેસ્લી સ્કોટની સાહાય્યથી જે યોજના તૈયાર કરવામાં આવી હતી, તે યોજના સંબંધી પણ આ સંમેલનમાં ચર્ચા થઈ હતી. ગ્રાવલ્ડેકર, મહેસુર, વડોદરા જેવાં રાજ્યો આ યોજના સંબંધી અનુમત નથી તેમજ કેટલાંક નાના નાના રાજ્યો પણ ઉઠાસીત છે. યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે. (૧) તો જુદા જુદા કરારનામાઓ દ્વારા દેશી રાજ્યોને મળેલા હકોનું સંરક્ષણ થાય. (૨) બ્રિટિશ હિંદની મહત્વાકાંક્ષાનો સ્વીકાર અને રાજ્યોની પ્રગતિ કરવાની ઇચ્છા. (૩) દેશી રાજ્યોના આંતરવહીવટમાં સુખવચ્ચા. ઉપર્યુક્ત ત્રણે ઉદ્દેશો સફળ થાય એટલા માટે સદરહુ યોજનામાં ત્રણ મંડળોની સ્થાપનાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) વાઇસરોય એન્ડ ઈંગ્લીશન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ. આ સંસ્થા જુદા જુદા દેશી રાજકર્તાઓ અને તાજ સાથેના સંબંધની, કરારનામા, હકો અને જવાબદારીની ચર્ચા અને ઉકેલ કરશે. આ કાર્ય જો નરેન્દ્ર મંડળને સુપ્રત કરવામાં આવે તો તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ બને. (૨) ધી ગવર્નર જનરલ ઇન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ. આ સંસ્થાનું બંધારણ દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હિંદના પ્રતિનિધિઓનું બને. આ મંડળમાં સમગ્ર હિંદને લગતા સામાન્ય પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા થાય અને ખેતી, ઉદ્યોગ, નહેરો, દવારો કેશી પદાર્થો અને સામાજિક પ્રશ્નો પરત્વે એકતા સાધવા પ્રયત્ન કરે (૩) યુનીયન કોર્ટ. ઉપરની ઉચ્ચ સંસ્થાઓ વચ્ચે કે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે મતફેરી ઉત્પન્ન થાય તો તેનો નિકાલ “જ્યુડીશીયલ કોર્ટ” દ્વારા કરવો. આ કોર્ટ યુનીયન કોર્ટ કહેવાય. અને તેનું બંધારણ એક મુખ્ય જરૂર અને બીજા બે ઇંગ્લેન્ડના કુશળ ગૃહસ્થોનું સ્વયં. યુનીયન કોર્ટની સામે ઇંગ્લેન્ડમાં ગ્રીવી કૌન્સિલમાં અપીલ થઈ શકે. યોજનાની મુખ્ય રૂબરૂ આ પ્રમાણે છે. તેના ઉપર નરેન્દ્રસંમેલનમાં કીક ચર્ચા થઈ હતી અને બહુલા તે પાળાને પસંદ પડી હતી. પછી નરેન્દ્રમંડળની કાર્યવાહક સભાના નામે પતિઆજ્ઞાના મદારાજએ આ પ્રમાણે દર્શાવ મુક્યો હતો. “દેશી રાજ્યોના રાજ

કર્તાઓ અને પ્રતિનિધિઓની આ સભા (અ) સાર્વજનિક સત્તા અને બ્રિટિશ હોદ્દની સાથે દેશી રાજ્યોના સંબંધની તપાસ કરવા શાહી અને હોદ્દી સરકારે જે કમિટી નીમી છે તેની કદર કરે છે. (બ) મનુષ્ય જાતિના જે લાગતું રાજદ્વારી લવિષ્ય નહીં કરવા અને ઉભય પક્ષના સંબંધો પુનઃ સરખી રીતે મુકવા માટે શાહી સરકાર, હોદ્દી સરકાર, બ્રિટિશ હોદ્દની પ્રજા અને દેશી રાજ્યોઃ એ સર્વમાં ઉંચામાં ઉંચી રાજ્યકાર્ય કુશળતાની આવશ્યકતા છે એમ માને છે. (ક) દેશી રાજ્યની પ્રજાની નૈતિક લૌતિક પ્રગતિ તરફ પોતાનાથી બનતું ધ્યાન આપવાનો નિશ્ચય જાહેર કરે છે અને આર્થિક તથા નાણાં સંબંધી સમાનતાથી ઉત્પન્ન થતાં તમામ લાભો તરફ પોતાનો નિશ્ચય પ્રકટ કરે છે. (ડ) શાહી તેમજ હોદ્દી સરકાર અને બ્રિટિશ હોદ્દની પ્રજા સાથે સહકાર કરી સમગ્ર હોદ્દી પ્રગતિ અને લાભો માટે પુનઃ પોતાની શુભેચ્છા જાહેર કરે છે. (ધ) નરેન્દ્રમંડળની છેલ્લી બેઠકમાં દેશી રાજ્યોમાં સુવ્યવસ્થા અને સુવ્યવસ્થા દાખલ કરવાની ધારણાથી જે દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો છે તેને પુનઃ દઢતાપૂર્વક અનુમોદન આપે છે. (ફ) બ્રિટિશ હોદ્દ અને દેશી રાજ્યો ઉભયના સંબંધને અંગે બંધારણપૂર્વક ઉપાયો ચોજવામાં ઉભયની પ્રગતિ અને આજાદી છે એમ દઢતા પૂર્વક માને છે. (ગ) એક તરફ તાજ પ્રતિ દેશી રાજ્યોની વફાદારી શહેનશાહ સાથેના તેમનો નિકટવર્તિ સંબંધ અને બીજી તરફ બ્રિટિશ હોદ્દના અભિલાષો, જે વાસ્તવિક છે. તે પ્રતિ એકવાર ફરીથી સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરે છે. “આ દરાવને કાશ્મીરના નામ મહારાજાએ અનુમોદન આપ્યું હતું.

બ્રિટિશ તાજ સાથે દેશીરાજ્યોનો સંબંધ.

કાશ્મીર રાજ્યની ખટલર કમિટિએ મુલાકાત લીધી તે પ્રસંગે નામ સર હરિસિંહે કહ્યું હતું કે:—

“બ્રિટિશ તાજ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ ધણી વિચિત્ર છે. આ સંબંધ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો નથી. એકસો વર્ષ ઉપર માર્કિવસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સના અમલ દરમ્યાન જે સ્થિતિ હતી અને જેના સંબંધમાં વખતોવખત તેમને ફરીવાર કરવી પડતી હતી તેવી તેની જ ચાલુ રહી છે. હિંદનું આર્થિક અને રાજદ્વારી સંગઠન ધણી ઝડપથી થતું જાય છે, તેવે વખતે દેશી રાજ્યો પોતાના હક્કોના સંબંધમાં ચોખ્ખવટ કરાવવા અને પોતાના હિતનો સ્વિકાર કરાવવા ધારે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. દેશી રાજ્યોને એમ લાગે છે કે બ્રિટિશ હિંદ અને દેશી રાજ્યો ઉપર સમાન અસર કરે એવા મત્વના સવાલોનો નિર્ણય કરતી વખતે દેશી રાજ્યોના હિતોની અને કોષકરારની રૂએ તેમણે મેળવેલા દરજ્જાની અવગણના કરવામાં આવી છે. બ્રિટિશ સરકાર કોષકરાર પ્રમાણે જ ચોક્કસ માગે છે તે જાણે દેશી રાજ્યોને બીજકુલ શક નથી. રાજ કર્તાઓ ફક્ત એટલું જ માગે છે કે જીવો અને જીવવા દો. તેઓ કોઈપણ પસના હક્કો ઉપર ત્રાપ મારવા માગતા નથી.

તેઓ એટલું માંગે છે કે તેમની સાથે કરવામાં આવેલા કરારો પ્રમાણે ચાલવામાં આવે. તે સાથે અને એટલું સમજાયે છીએ કે એકમા કરારો અને તહનામાઓથી અમારા દરજ્જા-ઓની સલામતી મેળવી શકાય તેમ નથી. અમારા દરજ્જાની મજબુતી અને સ્થિતિપણનો આધાર મુખ્યત્વે કરીને રાજ્યની રૈયત તરફથી અમને જે ટેકો મળે તેના ઉપર રહ્યો છે. અમારી પ્રજાનું કલ્યાણ થાય અને તેની પ્રગતિ થાય તે જોવાની દરજ્જા અને જવાબદારીનો વારસો અમોને અમારા વડવાઓ તરફથી મળેલો છે. અમે તેમની સાથે રહીએ છીએ. તેમના મુખદુઃખના ભાગીદાર થઈએ છીએ અને તેમનાં હિતો અને હક્કોનું રક્ષણ કરીએ છીએ; છતાં અમોરો અને ખ્રિસ્તિય સરકાર વચ્ચેનો સંબંધ સંતોષકારક પાયા ઉપર મૂકાય એવી અમારી ઇચ્છા છે.

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભા.

જાપાંઓમાં એક દેશીરાજ્યની ધારાસભા તરીકે જેની વારંવાર પ્રેરણા સાંભળવામાં આવતી હતી તેને નજરે જોવાનો લાભ મને આ મહીનામાં મળ્યો. એપ્રિલની તા. ૨૬, ૨૭, ૨૮ એ ત્રણ દિવસ વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાની બીજી બેઠક રાજ્યના અમાત્ય ના. રા. બા. કૃષ્ણભાગ્યારીના અધ્યક્ષ પદે મળી હતી. ધારાસભાની સમગ્ર કાર્યવાહીતો “દેશીરાજ્ય” માં ન આવી શકે એટલા માટે આ આ ત્રણ દિવસોમાં મારા મન ઉપર ધારાસભાના કામની, કરાવેલી અને બીજી જે જાણ પડી છે તેજ લખવી ઠીક લાગે છે.

પ્રમુખશ્રીના પ્રાસ્તાવિક લાપણુ પછી પ્રજ્ઞોત્તરીનો વિધિ થયેલો ગણી લીધા બાદ લોક નિયુક્ત સભ્યોના કરાવે રજુ કરવાનું કાર્ય હાથમાં લેવામાં આવ્યું હતું. લોક નિયુક્ત સભ્યો પૈકી કેટલાક યથાર્થ રીતે લોક મત રજુ કરવા ઉત્સુક જણાયા પરંતુ અતિ ઉત્સાહના પ્રતાપમાં કેટલીક વખત ગુહાના વિરમરણથી નરી દીર્ઘસૂચતા થવા પામતી હતી. છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે ધારાસભાનું સમગ્ર કાર્ય સંયમપૂર્વક ચાલતું હતું. સભ્યો પોતાનું મંતવ્ય નીચરતાપૂર્વક રજુ કરતા હતા તેમ સરકારી સભ્યો. પૈકી રા. બા. ગોવિંદભાઈ જેવા દરેક ખાતાઓના વર્ણોના પોતાના વહીવટી અનુભવના પરિણામે દરેકપણા અને ધીમાશથી તેમના વિચારોનું સુ-દર રીતે સમાધાન કરી તેમને સંતોષી શકતા હતા. નામ નિર્દેશ કરવો નિરર્થક છે પરંતુ જેમ દરેક આવી સંસ્થાઓમાં થાય છે તેમ કેટલાક સભ્યો બોલવાની ખાતરજ બોલતા હતા. મને લાગે છે, કે એથી પ્રજા મતને લાભ ન થતાં પ્રજા પક્ષને જરૂરે સામા પક્ષ જેવું થઈ જાય છે. વળી હું તો મારું હું કે કોઈપણ રાજ્યની ધારાસભામાં સભ્યો વાંધપ્રિત હોય, તેના કરતાં અધિકારીઓ કાર્ય કુશળ હોય તોજ ઘાસન સરસ માલે.

સરકારી સભ્યોને પણ અત્રે સ્વેચ્છા પૂર્વક પોતાનો મત આપવાનો અધિકાર છે. કોઈ પણ સત્ય હમેશાં-અધી રીતે, અને અધે સ્વયં-વ્યવહાર નથી હોતું એ ન્યાયે નિયમનં, વ્યવસ્થા અને કારોબારી દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ પ્રશંસા માત્ર ન ગણાય. લોક પ્રશંસાની વાત બાબત ઉપર મૂકીએ તો આ પદ્ધતિ વહીવટી નજરેજ નહીં પરંતુ “ડીમોક્રસી”ની નજરે પણ હિતકારક નથી; કારણ કે “ડીમોક્રસી”માં પણ પ્રધાન અંગ તો પક્ષજ છે. આવી પ્રયાયી કારોબારી તંત્ર શિથિલ થઈ જાય છે, તેમ તેનું પરિણામ પણ લોકોના અહિતમાંજ આવે છે એ ઐતિહાસિક વિગત છે. હા, કેટલાક પ્રશ્નો એવા હોય છે, કે જેમાં સરકારી સભ્યોને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય રજુ કરવાની છુટ હોઈ શકે પણ તે અપવાદરૂપે, અથવા કારોબારી તંત્રની પ્રતિષ્ઠાને ઓછામાં ઓછી ક્ષતિ પહોંચતી હોય ત્યારે. હું મત સ્વાતંત્ર્યમાં મારું હું પણ ન્યારે આપણે અમુક અધિકાર સ્વીકારીએ ત્યારે તે અધિકારના અંગનું નિયમન પણ આપોઆપ સ્વીકારીએ છીએ એમ પણ માનું છું. છતાં વડોદરા રાજ્ય પોતાના સરકારી સભ્યોને સ્વતંત્ર મત પ્રદર્શન કરવાની છુટ આપી હોય-આપી છે, તો તે અભિનંદનીય છે. મેં એમ સાંભળ્યું છે, કે ધારાસભાના દરવો રાજ્યને બંધનકર્તા નથી એટલે પછી શું વાંધો ? આવા પ્રશ્નનું માનસ બૂત્તભરેલું છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ ધારાસભાના કાંઈ પણ દરા-વની અસર રાજ્યતંત્ર ઉપર આ યુગમાં વહેલાં મોડી ચવા વગર રહેજ નહીં. કારણ કે કાંઈ પણ રાજ્યતંત્ર હમેશાં સારા દેખાવાનો અને લોક પ્રશંસા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. રાજ્યતંત્રના મૂળમાંજ લોક પ્રીતિ છે. આટલાજ માટે હું ખરેખર માનું છું કે કારોબારી તંત્ર-તેના પ્રત્યેક સભ્યે લાગણી અને માત્ર લોક પ્રીતિનો વિચાર કર્યા કરતાં એ તંત્રમાં રાખવી જોઈતી નિર્મળતાનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને ફરી કહું છું કે તેમાંજ લોક હિત છે કારણ કે દરેક પ્રજાનો ઉભય દૃષ્ટિએ તુલનાપૂર્વક જે નિર્ણય થાય છે તે બહુધા ખરો હોય છે.

ખીનું એકે બ્રિટિશ હોંદનો કારોબાર અને કાયદા-જેની સામે પણ ધણું કહેવાય છે-તેની સાથે દેશી રાજ્યોના વહીવટની સરખામણી કરવામાં આવે એ બેશક વડોદરા રાજ્યનો વધારેમાં વધારે ભૌગોલિક સંગ્રહ બ્રિટિશ પ્રદેશ સાથે છે તે જોતાં સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તે સાથે ધારાસભાના સભ્યો ગ્વાલીયર, મૈસોર, ત્રાવણકોર વગેરે રાજ્યોના કાયદાઓ અને વહીવટ-જેની ચર્ચા થઈ શકે તે-પણ સાથે સાથે વિચારે તો જરૂર લાભ-પ્રદ થઈ પડે. આ સંભવિત હોય કે ન હોય પણ “બ્રિટિશમાં આમ છે અને આપણે ત્યાં આમ હોવું જોઈએ” એમ, બ્રિટિશ કરતાં પણ કેટલેક અંશે પ્રગ્રહ ધમેકા વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાના સભ્યો વિચાર પરાધીનતા શા માટે સ્વીકારે ? હા, સાહે અને ઉપયુક્ત હોય તે સ્વીકારવું એ મત મને માન્ય છે.

આ ધારાસભામાં હાજર રહેલા લોક નિયુક્ત સભ્યો પોતાની પાછળ લોકમતનું કેટલું બળ ધરાવે છે તે વિશે હું કેવળ અગ્નણ છું. પરંતુ લોક રાસનની પદ્ધતિએ ચાલતી કોઈ

પણ આવી સંસ્થામાં જેઓ સુંદરતા આવે છે તેઓજ ખરા લોક પ્રતિનિધિ છે એ હંમેશાં ખરું નથી. હું તો આગળ વધીને એમ પણ માનું છું કે સુંદરતામાં ખુબીએ કાંઈ ચોગ્યતાનું પ્રમાણ પત્ર નથી. મેં જોયું છે, કે પ્રાંતિક કૌસીયોના ઘણા ઉમેદવારોને સુંદરતામાં સફળતા મળે તે પહેલાં દ્રવ્યનો ઠીક પ્રવાહ વહેવાર આવે પડે છે. આ અણગમતી વાત છે, છતાં થાય છે. અને તે પ્રમાણે જે સુંદર છે તે આપણા પ્રતિનિધિ ગણાય છે. એટલાજ માટે હું તો લોકાનુકૂળ આલતા નરેશતંત્રમાં વધારે માનું છું. કારણ કે આ સંખ્યોના મોટા ભાગ એક તરફ પ્રજાનો શુભેચ્છક થવાનો દેખાવ કરે છે અને બીજી તરફ અમલદારી તત્વની સત્તાનો પોતાના અંગત સ્વાર્થ પરવે ઉપયોગ કરવા લક્ષ્યાય છે. ઉપયોગ કરે પણ છે. મનુષ્ય પ્રકૃતિની આ નબળાઈ સર્વત્ર છે. વડોદરા રાજ્યની ધારાસભા સંબંધી લખતાં આદર્શી સામાન્ય દષ્ટિ રજૂ કરી.

પહેલાં કહ્યું તેમ ત્રણ દિવસમાં મેં જોયું કે લોક નિયુક્ત સંખ્યો જે રીતે માને છે તે રીતે રસ પૂર્વક પોતાનો પત્ર રજૂ કરે છે. પણ એ માન્યતા પાછળ અભ્યાસશીલતા કે અનુભવ જે જોઈએ તે જોઈએ નથી. નહીં તો “ જેવી ઉપયોગી જમીનમાં તેનો માલીક ચુનાની લાટી કરે તો તેથી જમીન ખગડતી નથી ” એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવામાં ન આવે અને એવી મતલબનો દરાવ ધારાસભામાં પસાર પણ ન થાય. બાકી “ લોકો આમ કુખી છે, બિચારા હોરાન થાય છે, અમને તેનો અંગત અનુભવ છે ” ક્રિયા વગરની એ શબ્દ રચનાથી અધિકારી વર્ગ દેવાદ રહેશે હોય છે અને ઘણી વખત તો આપણા કરતાં તેમનો અંગત અનુભવ વધારે હોય છે.

ધારાસભામાં જે દરાવો રજૂ થયા હતા તેમાં કેટલાક બેચક અગત્યના હતા તેમ કેટલાક એવા પણ રજૂ થયા હતા કે વિગતસર તપાસ પછી તે ઉપયોગી ન જણાત, અને એટલે વખત ખચત, જે સંખ્યો કારોબારી તંત્ર સાથે અને સાથે પ્રજા સાથે સનત સંબંધ ચાલુ રાખે તો આ કાર્ય વિશેષ સરસ થાય. પરંતુ આપણા દેશમાં જ્યાં સુધી અર્કિયન તત્ત્વથી આવાં કાર્યો કરનારા ન નીકળે ત્યાં સુધી છે તે, અને થાય છે તે ઠીક થાય છે એ મનના વગર ન ચાલે. “ લાયક મદદ સંચાલિત તથા પ્રાંત સંચાલિત ” ને સુંદરતાથી લઈ આપવાનો દરાવ રજૂ થયો. આ દરાવની વાસ્તવિકતા સ્વીકારના છતાં તેનો પહેલોજ શબ્દ “ લાયક ” એ આખા દરાવને અર્થહીન કરી નાંખે છે. ગામઝાન લોકો નિયત રથને કચરો ન નાંખે અને ઘરના વાપરનું પાણી ખુદા રરતા ઉપર જવાદે તો તેના ચાર આનાને ખદે પાંચ રૂપીઆ દંડ દરે, એવી મતલબનો દરાવ અને તેનો અમલ આપણે ત્યાં દર કરવાને વાર છે. આપણે કહેનારા જ આપણાં ઘર કેવાં સ્વચ્છ રાખીએ છીએ અને આપણી ગૃહિણીઓને વારંવાર ટપાપી છતાં પાણી અને કચરો ક્યાં નાંખે છે એ આપણે ક્યાં નથી જાણના? પણ આપણાં ગામઝાંઓ સર્વ પક્ષે પ્રગતિમાન કરવાં હોય તો રાજ્યના દાયદાઓ અને દંડના લય કરતાં તેઓ કરે છે, તે ખોટું કરે છે તેવી રીતની સમજ સક્રિયા ફેલાવવી

યશી. કઠી પ્રાંતના કેટલાક ભાગમાં વેછટેમલ ઘી ઉપર દર મણે દસ રૂપીઆ જગત લેવાના દરાવે ધારાસભામાં ફીક ચર્ચા જમાવી હતી. આખરે તે સંબંધી તપાસ કરી રિપોર્ટ કરવા કમિટી નીમવામાં આવી. પરાક્ષ રીતે લોક આરોગ્યને અસર કરનારા ઉપરના જે દરાવ સિવાય એકંદરે રલુ થએલા ૫૫ દરાવો પેટી પ્રજાના આરોગ્ય સાથે સીધો સંબંધ ધરાવનારો એક પણ દરાવ રલુ થયો ન હતો. ધારા સભામાં ચર્ચા અને લગભગ ૭ માટે બજેટ રલુ કરવાનો ઉપયોગી દરાવ પસાર થયો હતો. બંધ થએલી એ પ્રથા પુનઃ શરૂ થાય એ ઇચ્છવાનું છે. મને લાગે છે, કે લોકોને એકવાર આપેલા અધિકાર લઇ લેવાથી લોકે ટૂંકા ઉપર અનિષ્ટ અસર થાય છે.

દરાવોનું કામ પૂર્વે થયા પછી સરકાર તરફથી કેટલાક મુસદ્દાઓ અને નિવેદન બાદ વિવાદ માટે રલુ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં હોંદુ વારસાનો નિબંધ સુધારવા વિષેનો મુસદ્દો અને ફરજિયાત કેલવણી સંબંધીનું નિવેદન, એ જે મુખ્ય હતાં. અર્વાચીન યુગમાં ફરવાતાં જતાં સામાજિક લક્ષણોને અનુવશીને વિધવા સ્ત્રીને, દિકરીઓને અને દારૂ પુત્રને વારસાનો હક પ્રાપ્ત થયો નોંધએ એ મુખ્ય સિદ્ધાંત પડેલા મુસદ્દામાં હતા. હોંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર અને ફકિની સાથે થઈ એકદમ આ નિગન્ધનો સ્વીકાર કરે “ ઇલકરમન ” ન કરવી એવા સૌનો એકાદ અપવાદ સિવાય-લગભગ અભિપ્રાય હતા.

પરિણામે એકવાર ફરીથી રાજ્યની પ્રજાનીજ નહીં પરંતુ તે સાથે બહારના ધારા શાસ્ત્રીઓ અને અનુગચીઓની સહાય મળી શકે માટે આ મુસદ્દો પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવો અને પછી ધારાસભા સમક્ષ લાવવો એવો માર્ગ, લેવામાં આવ્યો. ખરે, લોકોની સાંસારિક બાબતોને ગંભીર અસર પડેલાનારા આવા કાયદાઓની ખજાર તો તેમનાં કર્ણદારો સુધી પહોંચી જવી જોઈએ. ફરજિયાત પ્રાયમિક કેલવણી સંબંધી નિવેદનમાં છેક નાનાં બાળકોને દિવસમાં ત્રણ કલાક શિક્ષણ આપવાની જે લગભગ કરવામાં આવેલી તેથી બાળકોને એણું શિક્ષણ મળશે એવી નિર્માત્ર દષ્ટિ રલુ થએલી અને તે પણ લોક નિયુક્ત સભ્ય તરફથી, ત્યારે નવાઈ લાગી. બાળકોને પાંચ કલાક ગોંધાઇ રહેવાનું કહેવું એ વસ્તુ રિયલિતું વધારેમાં વધારે મર્યાદિત જ્ઞાન અને હર્ષ દષ્ટિ ન કહેવાય ? ગાંડે ચાલતું હોય તો હું તો નાનાં બાળકો માટે નો શું પણ શિક્ષણની બંધીજ કુમાર સંસ્થાઓમાં શિક્ષણનો વખત ફુંકવી નાંખું અને તેને બદલે સગીર વિકાસ તથા શુદ્ધ જ્ઞાનના વિકાસનો કામ ગોઠવું. કારણ કે અસર જ્ઞાન એ શિક્ષણ નથી એ વાત હવે નરી નથી. ૧૯૨૬ માં સીમસા કેલવણી પરિ-
પદમાં હોર્ડ મેમ્સકોર્ડે શું કહ્યું હતું ?

એક બાબત જે પહેલાં લખવી હતી તે રહી ગઈ, તે એકે ધારાસભાના અધ્યક્ષ તરીકે ના. રા. બા. કૃષ્ણમાચારીએ સંપૂર્ણ સદિશ્વરના અને શાંતિ પૂર્વક પ્રત્યેક સભ્યને ચીનાના વિચાર બળવાત્વાની સંપૂર્ણ છૂટ અને વખત આપ્યો હતો. ધારાસભાનું બંધન કામ ચુનરાતી શાખામાં થાય છે, એટલે સંલગ્ન છે, કે ચુનરાતી લાવા બેલવાના-સમજવાના

નહીં થોડા ઘણા અભાવને અંગે નડતા પ્રત્યવાયમાંથી જો તે નામદાર મુક્ત હોત તો ધારા-સંભાના સભ્યો સાથે વિશેષ સરજતાપૂર્વક વિચારોની આપ લે કરી શકત. ધાર્યા કરતાં મારાથી વધારે લખી જવાયું. રખેને કોઇ વ્યક્તિ કે પ્રસંગને અન્યાય કરી ખેસાય એ ભય નજર સમક્ષ રાખી મારા મન ઉપર પડેલી છાપ મેં રજુ કરી છે. છતાં કશા વિશે ઉઘટ અનુમાન બંધાયું હોય તો તેમાં મારી દૃષ્ટિનો અને વિચારસરણિનો જ દોષ છે. કારણ કે એક જ વખતના અદ્ય અનુભવે કિંવા વસ્તુસ્થિતિનું યથાર્થ પરીક્ષણ કરવાની કદાચ અશક્તિને અંગે એવો દોષ સ્વાભાવિક રહે, છતાં આ ક્ષણી રહું છું ત્યાં મુધી પણ મને એટલો સંતોષ છે કે મારા અંતઃકરણનું પ્રતિબિંબ તદ્દપ પાડવા મેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. જેનાર.

માસિક નોંધ.

ખટકર કમિટિની વિદાય.

લગભગ ચોવીસ જેટલાં નાનાં મોટાં રાજ્યોની મુશ્કાકાત લઇ ખટકર કમિટિ ચાલુ માસના ત્રીજા સપ્તાહમાં ઇંગ્લેંડ રવાના થઇ છે. આ કમિટિ સમક્ષ જે વિસ્તૃત ગુચવણ-ભર્યું અને નિષ્પક્ષદૃષ્ટિએ વિચારવું પડે એવું જે કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે તે જેતાં ચાર માસ જેટલા અદ્ય સમયમાં તેમજ હવે પછી તે જે સમય લેશે તેમાં તપાસવાના કાર્યનો ઉકેલ કરી તે સંબંધી રી રીતે નિર્ણય કરશે તે સમજાય તેવું નથી. પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી લોકપ્રિય અને અંતિદાસિક રીતે ઉચ્ચ ગોળી સિદ્ધ થએલી રાજસંસ્થાઓને અખંડીત રાખી અર્વાચીન યુગને બંધ ખેસતી કરવી તે સંબંધી તપાસ અને નિર્ણય કરવાનું કાર્ય કાંઇ સહેલું નથી. એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર તપાસનું મધ્યખિંદુ જે ચાલી સરકાર અને દેશી રાજ્યોના સંબંધનું છે, તે મદતવા પ્રશ્નને તો કમિટિએ ભાગે જ સ્પર્શ કર્યો છે. તેમ દેશી રાજ્યોએ પણ ખદાર જણાયું છે, ત્યાં

મુધી સાર્વભૌમ સત્તા સઘિના પોતાના સંબંધને મદત આપવાને બદલે આદિક પ્રશ્નોને વધારે મદત આપ્યું જણાય છે. કોઇ રાજ્યે બંદરના-વિકાસ માટે, કોઇએ જગતમાંથી ભાગ લેવા માટે, કોઇએ ખંડણીની રકમ ઓછી કરવા માટે તો કોઇએ રેલ્વેની આવકમાંથી ભાગ લેવા માટે માગણીઓ રજુ કરી છે. જે આર્થિક પ્રલોભન આપનારી છતાં રાજદ્વારી નજરે ઓછા મદતવાની છે. અને જે નરેંદ્ર મંડળની કાર્યવાહક કમિટિ પણ ઇંગ્લેંડમાં એજ પ્રજ્ઞાનિકાને વળગી રહેશે તો તેણે એક દિશા ખૂલ જ કરી ગણ્યો. હા; સર લેટલી રકોટે નરેંદ્ર મંડળની કાર્યવાહક કમિટિની સંમતિથી સાર્વભૌમ સત્તા અને દેશી રાજ્યોના સંબંધ પરત્વે એક યોજના-જેનો સાર અને અન્યત્ર આપ્યો છે-તૈયાર કરી છે, પણ જે તે યોજનાને દેશી રાજ્યો પોતાના વિચારના પાયારૂપ લેખશે તો અમને લાગે છે કે ભવિષ્યમાં પરિરિથત છે તે કરતાં પણ વિશેષ ગુચવાપવાળા થશે. સારામાં સારો આર્થ તો એ છે, કે રાજ્યોઓએ આત્મારે

આર્થિક લાભના લોભમાં ન તણાતાં, તે સંબંધી જે કાંઈ લોભ આપવો પડે તે આપી સાર્વ-ભૌમ સત્તા સાથેનો પોતાનો સંબંધ એકવાર સ્પષ્ટ કરી નાંખી પોતાની પ્રગતિના સહકારને અગત્ય આપવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારનું સંયુક્ત બંધારણ મતભેદ ઓછા કરવાને બદલે વધારશે એવી અમારી ખાત્રી છે. એટલે ખરી આવશ્યકતા તો આ આખા પ્રશ્નના મૂળમાં રહેલી લોકપ્રીતિની છે. દરેક રાજ્યની પ્રગતિને એવી ખાત્રી મળી જાય કે પોતાના રાજકર્તા તરફથી અન્યાય નહોતો મળે અને મળશે તો તેનો ઉપાય છે. આટલું બસ છે, કારણકે કોઈ પણ યોજનાના સ્વીકાર કરતાં સરકારમાં સરલ માર્ગ આ છે.

નરેંદ્ર મંડળની કાર્ય વાહક કમિટિના વતી જે એક લાંબો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં અત્યંત આ વિચારનું સ્થાન છે. પરંતુ તે સ્પષ્ટ નથી. રાજકર્તાઓ “બ્રિટિશ હોંદની પ્રગતિના વાર્તાવિક અભિધાનો પ્રતિ સહાનુભૂતિ પ્રકટ” કરે છે. અર્થાત્ કે બ્રિટિશ હોંદની પ્રગતિ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર પ્રાપ્ત કરે તે સામે રાજકર્તાઓનો વિરોધ નથી પણ તે સાથે એ માન્યતા સિદ્ધ થાય છે, કે જે પ્રકારના શાસન તંત્ર તરફ રાજકર્તાઓ સહાનુભૂતિ ધરાવે છે તેવા પ્રકારનું શાસન તંત્ર પોતાના રાજ્યમાં સ્થપાય એવું પણ તેઓ ઇચ્છે છે. ઇરાવમાં દેશી રાજ્યોની “નૈતિક અને સામાજિક પ્રગતિ” કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે તે ખરેખર સ્પષ્ટ નથી. બ્રિટિશ હોંદથી દેશી રાજ્યો અલગ છે એ ખરું પરંતુ બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યોની રાજદારી એકતા કદિ છુટી નહીં પાડી શકાય એ પણ એટલું જ ખરું છે. આ દિશામાં અટકાર કમિટિએ શું કર્યું તે હજી

બહાર આવ્યું નથી. એક વાત તો નિશ્ચિત છે, કે દેશી રાજ્યોનું અર્થક્રિયતાનું સાચી રાખતા છતાં આ કમિટિ હોંદી સરકારને જે લક્ષ્ય મળ્યું કરશે તેમાં દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ પ્રતિ રાજકર્તાઓની જવાબદારીના પ્રશ્નને તે અરૂપ રાખી શકશે નહીં. તેમ રાજ કર્તાઓએ પણ આ વાત લક્ષ બહાર રાખવામાં ડહાપણ નથી.

જામનગરમાં સેન્ટ્રલ બેંકની શાખા.

બંદરનો વિકાસ કરી છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં વ્યાપારી સ્થિતિમાં જામનગર રાજ્યે ધ્યાન ખેંચે એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; તેમ તેથી અસાધારણ આર્થિક પ્રગતિ પણ કરી છે. એટલે વ્યાપારની સગવડ અને નાણાંની લેણદેણની અનુકૂળતા કરી શકાય તથા પરદેશો સાથે પણ સરસતા પૂર્વક આર્થિક સંબંધ જોડી શકાય એટલા માટે રાજ્યની માગણી ઉપરથી સેન્ટ્રલ બેંક પોતાની એક શાખા જામનગર ખાતે ચાલુ માસમાં ઉઘાડી છે. ના. જામસાહેબે આ પગલું ભરી રાજ્યના વ્યાપારી વર્ગને એક વધુ સગવડ કરી આપી છે, તે અભિનંદનીય છે. સેન્ટ્રલ બેંક અત્યાર સુધીમાં પ્રામાણિક વહીવટ, લોકોપકારક જુદી જુદી યોજના અને સંભાળ ભરી નાણાં પ્રકરણી નીતિથી સ્વદેશી બેંક તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે એટલે તેની નાણાં પ્રકરણી નીતિ જામનગરની પ્રગતિને જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે, પરંતુ જગત, રેલ્વે, બંદર ઇત્યાદિ દ્વારા જામનગર રાજ્યને થતી ઉપજ ન ગણતાં છતાં એકલા જમીન મહેસુલની જ લગભગ ૬૦ લાખ જેટલી આવક ધરાવનાર રાજ્ય, રાજ્યના અને વ્યાપારીઓના નાણાં પ્રકરણી વહીવટ માટે બહારની બેંકનો આશ્રય લે તે પ્રતિષ્ઠા યુક્ત ન જ ગણાય. વળી સેન્ટ્રલ બેંકનો ઉપયોગ ગોટે ભાગે વ્યાપારી વર્ગમાં થશે.

ખેડુતોમાં નહોતજ. હવે જ્યારે જામનગર રાજ્યે સેન્ટ્રલ બેંકમાં ૨૦ લાખ નોટથી રકમ રીપો-ઝીટ મૂકી છે તો પછી તેના દસમા ભાગની પણ રકમ અધાયદી રાખી મહેસોર માફક ખેડુ-તોને માટે સહકારી બેંકો શું ન કહાડી શકાય? આટલું પ્રાસંગિક કહી જામનગર ખાતે સેન્ટ્રલ બેંકની શાખાની સફળતા અને ઝોન. અર શીરોજ શેઠના એ કથું હતું તેમ “ ચાર વર્ષ પછી મહારાજાની સીલ્લર જ્યુબીલી ઉજવાય તે પહેલાં બેંક ચોતાની ઉપયોગિતા પૂરવાર કરી દેશે ” એમ કહ્યુંએ છીએ.

મહેસોર રાજ્ય અને બટલર કમિટિ

બટલર કમિટિએ જ્યારે મહેસોર રાજ્યની મુલાકાત લીધી ત્યારે બંદર, જગાત અને ખંડણીના મહત્વના પ્રશ્નો, એ કમિટિ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા એમ જણાયું છે. આ રાજ્ય ભૌગોલિક સ્થિતિને અંગે બંદરની અનુકૂળતા ધરાવતું નથી. સર વિશ્વેશરાય જ્યારે દિવાન હતા ત્યારે કાવેરી નદી દ્વારા સમુદ્ર સાથે સંબંધ બાંધી મહેસોર રાજ્યનો સમુદ્ર સાથે વ્યવહાર જોડવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ એ નદીનો મુળપ્રવાહ બ્રિટિશ હોદ્દામાં હોવાથી તેમજ અન્ય કારણોથી તેમાં સફળતા મળી ન હતી. છેવટે આ નદીના પાણીનો ઉપયોગ વિદ્યુત શક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં કર્યો અને એ વિદ્યુત મદ્રાસ સુધી પહોંચાડી, એટલે એકને બદલે બીજી રીતે મહેસોર રાજ્યે તે આર્થિક લાભ મેળવ્યો અને એટલે અંશે બંદરનો, સવાલ પણ ગૌણ થયો. હવે એમ જણાય છે, કે બંદરનો પ્રશ્ન ગૌણ થવાથી મહેસોર રાજ્યે હોદી સરકાર પાસેથી જગા-તમાં હીસ્સો લેવાનો પોતાનો દાવો રજુ કર્યો

છે. હાલની સ્થિતિમાં આ માગણી વ્યવહાર છે. મહેસોર રાજ્યે કમિટિ સમક્ષ ત્રીજો મ-હત્વનો પ્રશ્ન ખંડણીનો રજુ કર્યો છે. ૧૭૬૯ માં મહેસોર રાજ્ય પાસેથી ૨૪૩ લાખની ખંડણી લેવાનું કરાવવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૮૧ માં તેમાં વધારો કરી તે રકમ ૩૫ લાખની કરવામાં આવી. દેશી રાજ્યો પાસેથી સૈનિક ખર્ચ પેટે ખંડણી નક્કી કરવામાં આવી છે. જ્યારે ઘણાં મોટાં રાજ્યોએ આ માટે હોદી સરકારને પ્રદેશ સુપ્રત કર્યા છે. છતાં તે ઉપરાંત દેશી રાજ્યો ધમ્મીરીયલ સર્વિસ ટ્રસ્ટ નિભાવે છે. મહેસોર રાજ્ય પણ એ પાછળ લગભગ સાત આઠ લાખ રૂપીઆ ખર્ચે છે. મહેસોર રાજ્યના માછ દિવાન સર શેશાદ્રીઆયરે આ માટે ખંડણીની રકમમાં ઓછું કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમ ત્યાર પછી પણ આ દિશામાં રાજ્યની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી પરિણામે અથે વર્ષે લોર્ડ ધરવીને જ્યારે મહેસોર રાજ્યની મુલાકાત લીધી ત્યારે, ખંડણીની રકમમાંથી ૧૦૦ લાખ ઓછા કરવાનું જાહેર કર્યું હતું. પરંતુ હજી પણ ઉપરુક્ત બાબતો સંબંધી વિ-ચારણા કરવા આ રાજ્યે સ્વતંત્ર રીતે એક નિવેદન પણ રજુ કર્યું છે. અને તેમાં રાજ્ય ઉપર ખંડણી નિમિત્તે તેમજ બ્રિટિશ હોદ્દામાંથી આવતા ચના માલની કોમિતમાં આપવા ખડતા વધારાના કર નિમિત્તે કેટલો બોળે છે તે તેમાં જણાવ્યું છે. પરંતુ ખંડણીનો પ્રશ્ન બાલુ ઉપર મૂકીએ તો બધાંજ રાજ્યોને આપાન માત્ર ઉપરના કરનો બોળે સદન કરવો પડે છે. હોદ્દસ્તાનમાં મનુષ્ય દીઠ સરાસરી એક રૂપીઆ કરમુક્તનો બોળે પડે છે. અર્થાત્ કે આ ગણ-તરીએ દેશી રાજ્યોની જન સંખ્યા લક્ષમાં લઈ ને રીતે ગણવા તો અન્ય કોઈ વ્યવહાર

રીતે આ જગતમાંથી દેશી રાજ્યોને પણ વળ-
તર મળવું જોઈએ એવી તે રાજ્યોની માગણી
છે. એવો સમય આવ્યો છે, કે આ સમગ્ર
પ્રશ્ન ઉપર હવે શાહી સરકારે ગંભીર પણે
વિચાર કરવો જોઈએ.

પાક્ષીતાણુ અને જૈનો

આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના સભ્યો અને
નામદાર પાક્ષીતાણુ નરેશ વચ્ચે શત્રુત્વના
સંબંધી થઈ શકે તો સમાધાની ભર્યો ઉકેલ
કરવા એકમ મળી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો
હતો. જો કે બહુજ આપ સમયમાં આ પ્રયત્ન
નિષ્ફળ ગયો હતો પરંતુ એ ઉપરથી સ્પષ્ટિ
થાય છે કે કાયદા કરતાં વ્યવહાર રીતે જો
આ પ્રશ્નનો ઉકેલ થતો હોય તો કરવો એવી
ઉભય પક્ષની ઇચ્છા છે. એમ જણાવું છે, કે
હકુમતનો પ્રશ્ન, જે આ સમગ્ર ચર્ચાનો અ-
ગત્યનો મુદ્દો છે તેને અંગેજ સમાધાનીનો
માર્ગ બંધ થયો છે. ના. પાક્ષીતાણુ નરેશ તો
આપેજ પરંતુ જૈન આગેવાનો પણ આ ઐતિહાસિક
પ્રશ્નને યાત્રાના આમુષ્મિક લાભ કરતાં પણ
વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે કારણ કે તેઓ દરતા
પૂર્વક માટે છે, કે તેમાં યાત્રાની સુરક્ષિતતા છે.
ઉભય દિશાએ અમે આ ગંભીર સલાહને વિચારી

સકયાનથી પરંતુ એક તો તે સંબંધે ઐતિહાસિક
અન્વેષણ થયાર્થે થઈ ચૂક્યું છે તેથી તેમજ
ઐતિહાસિક પૂરાવાનું મહત્ત્વ તેના શબ્દાર્થમાં
નહીં પણ ચાત્ર પ્રયાત્ન-યુગને કેટલે અંશે તે અનુ-
કૂળ છે તેમાં રહેલું હોવાથી અને જોન. ગી.
વૉટસનના ચુકાદા પછી આખો કેસ અપીલમાં
છે ત્યારે વિશેષ વિવેચન કરવું અશ્કય છે. પરંતુ
દેશી રાજ્યો અને હાલની સાર્વભૌમ સત્તા
વચ્ચેનો ઐતિહાસિક સંબંધ અને તે સંબંધે
અત્યારે ગંભીર પ્રકારે જે વિચારણા થઈ રહી
છે તે જોતાં હીંદી સરકાર પણ સ્વાભાવિક
રીતે આ પ્રશ્નનો સમાધાની ભર્યો ઉકેલ લાવવા
ઇચ્છે. વળી અત્યારે પોતાના હક અને પ્રતિ-
ષ્ઠાને અંગે રાજકર્તાઓમાં તીવ્રમાં તીવ્ર લાગણી
ભર્યત થવા પામી છે તે વખતે કોઇ પણ
રાજકર્તા પોતાની સ્વતંત્ર રાજ્ય મર્યાદામાં
બદારનો હસ્તક્ષેપ થાય એમ ન ઇચ્છે એટલે પણ
પાક્ષીતાણુના ના. રાજકર્તાનું દરિદ્ર મિત્ર સમજ
શકાય છે. પરંતુ જ્યારે સમાધાનનો માર્ગ ખુલ્લો
થાય છે તે વખતે એ દરિદ્રમિત્રમાં રહેલા
સત્યની વિવેચના કરી કોમળ થવા પ્રશ્નને
કહિન કરવો યુક્ત નથી. એટલા માટે અમે
પરિહીએ છીએ કે હજી આ સંબંધી સમાધાનની
દરિદ્ર મિત્ર વિચારણા કરવામાં આવે.

વિ જ્ઞ પિત.

જેઓ પોતાનું લવાજમ હજી સુધી ન મોકલાવી શક્યા હોય, તેમણે મનીથી લવાજમ
મોકલવા કૃપા કરવી. આશા છે, કે નિર્દયક વી. પી.ના ખર્ચમાં અમારે નહીં ઉતરવું પડે.
તંત્રી.

રોજનિશી.

- ૫ મી માચે લોડે સીંહાનું અવસાન.
- ૬ થી " પાલણપુર. બટલર કમિટિની મુલાકાત.
- ૭ મી " ભમનગર. બટલર કમિટિનું આગમન. રાજ્યકર્તાઓનું સંમેલન.
- ૮ મી " પતીઆલા. લોડે ઇસ્વીનની મુલાકાત.
- ૯ મી " ભમનગર. ખેતી, હથેલિ હુનરનું મદરેન ખુલ્લું મુકયું.
- ૧૦ મી " કપૂરથલા. રાજ્યની ધારાસભાની બેઠક.
- ૧૦ મી " રોડલાદ. વરોદરા રાજ્યની ગીચ પુસ્તકાલય પરિષદ.
- ૧૧ મી " વરોદરા. બટલર કમિટિની મુલાકાત.
- ૧૨ મી " વરોદરા. નાબ ગાયકવાડની ૧૬ મી વર્ષગાંઠનો ઉત્સવ.
- ૧૨ મી " રાજકોટ. પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાની બેઠક.
- ૧૨ મી " ધરમપુર. દિવાન અનુપચંદ્ર મોદીનું અવસાન.
- ૧૩ મી " સીકંદ્રાબાદ. બટલર કમિટિની નિઝામ રજીની મુલાકાત.
- ૧૪ મી " લડેન. અમીર અમાનુશાહાનનું સ્વાગત અને મુલાકાત.
- ૧૪ મી " કપૂરથલા. મહારાજાના પ્રમુખપદે રાજ્યનો એનથુ. દરબાર.
- ૧૫ મી " વિકટર. સર પટ્ટણીએ પોર્ટ આલ્બર્ટ વિકટર સેકશન ખુલ્લું મુકયું.
- ૧૫ મી " ડીસા. ટાંદી સરકારે પાલણપુર રાજ્યને ડીસા રોય સુપ્રત કર્યું.
- ૧૮ મી " ભમનગર. ભમસાહેબના રાજ્યારોહણનો ૨૨ મો વાર્ષિક ઉત્સવ.
- ૧૮ મી " ભરતપુર. જનરલ સર એન્ડ્રી વીલકેક્સના સ્મારકનું કમાન્ડર ઇનચીફ સર વીલીયમ બર્ડનને ઉદ્ઘાટન કર્યું.
- ૨૦ મી માચે દનીઆ. રાજ્યની ધારાસભાનું બીજું અધિવેશન.
- ૨૪ મી " લાદોર સર્વેટ ઓફ પીપલ એસોસીએશનનો વાર્ષિક ઉત્સવ.
- ૨૬ મી " પાલીતાણા. નરેરાની ૨૬ મી સાથમેલોનો ઉત્સવ.
- ૨૭ મી " ગ્વાલીઅર. મજલીસે-આમ હા ઇજલાસત્ર અધિવેશન.
- ૨૮ મી " કાસ્મીર નરેરી પ્રિટિશર્સની ન્યાયકોર્ટની સમાન કોર્ટની સ્થાપના માટે નિવેદન કહ્યું.
- ૨૯ મી " જોપાલ બટલર કમિટિની મુલાકાત.
- ૩૦ મી " ગ્વાલીઅર. બટલર કમિટિની મુલાકાત.
- ૩૦ મી " ગ્વાલીઅર. સર રાયાલાલ ગાયકવાડ ગ્વાલીઅરની મુલાકાત.
- ૩૧ મી માચે મુંબઈ. સાથમન કમીશનની વિરમગીરી.

પૃ. ૧૬]

મેન્ગુન ૧૯૨૮.

[અંક ૮-૬ મો]

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

માત્ર દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની
રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનાર માસિક

The Only Monthly discussing ques-
tions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી અને પ્રકાશક
જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા
મડીઆદ : (ગુજરાત)

વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૬

[Annual Subscription Rs. 6]

અનુક્રમ

૧. ગામ	એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી ...	૨૬૫
૨. દેશી રાજ્યો અને દરિયાઈ જગત ...	કર્નૈટ કેસામ નારાયણ દેકસર, રી. આઈ. ઇ.	૨૬૯
૩. ઇડરસ્ટેટ (નાની મારવાડ) ...	(એક જુનો નોકર) ...	૨૭૨
૪. ભવાનીશંકર વહીવટદાર ...	અમત્ર ...	૨૭૫
૫. રાજકર્તાઓની યોજના ...	... ..	૨૮૦
૬. શત્રુંજય સંબંધી કરારનામું ...	... ..	૨૮૬
૭. આપણું દેશી રાજ્યો ...	(દાસીરનો વહીવટ, એક નવી મૂલના, ના. પાલીનાથા નરેશનું વક્તવ્ય, ધી મણીત્રામ અંબારામ હોસ્પિટલ, દેશી રાજ્ય પ્રજા પરિષદ સમિતિના દરવા, ખટસર કમિટિ શું કરશે?, ભરતપુર, સર પટ્ટણીને અભિપ્રાય, દેશી રાજ્યોની તપાસસમિતિનો ખુલાસો.)	૨૮૯
૮. માસિક નોંધ	દેશી રાજ્યોમાં આમાજક સંધારણા. અંધીજી સંબંધી દેશપરદેશોની નીતિ. શક્તિ અટકાવી વકસ. શત્રુંજય યાત્રા શરૂ. કચ્છી પ્રજાસંઘ. પોલીસોની કોન્ટ્રોલ. ભાવનગરના ના. મહારાજા. સદ્ગત ' દાદાજી '. એક નિષ્ફળ યોજના.	૨૯૬
૯. ભાવનગરનો પત્ર	પ્રેક્ષક	૩૦૨
૧૦. રાજનિશી	... ..	૩૦૪

પ્રદ્યુરયાન: આદિત્યપ્રદ્યુરયાન, રાયજી રોડ-અમદાવાદ.

પ્રદ્યુર: અલ્પલ વિચિત્ર પાઠક.

પ્રકાશક: જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા, નાગરવાડા, ત્રિજાડ.

યતો ધર્મ સ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(માસિક)

વર્ષ ૧ લું]

મે-જુન ૧૯૨૮

[અંક ૮-૯.

લડાઈ.

લડાઈ અટકાવવાનો માર્ગ:—

અત્યારે દુનિયા લડાઈના ભયથી ઘેરાએલી છે. અને રાજ્યો પણ ભવિષ્યમાં લડાઈ ન થાય તે માટે જુદા જુદા ઉપાયો યોજે છે. પણ હમેશના માટે લડાઈ અટકાવવી હોય તો એ રીતે અટકાવી શકાય. (૧) ધૃત્યરતા હૃદયને મનુષ્યે ઓળખીને; પરંતુ સ્વર્ગની એ વાત અહીં લાવવી અશક્ય છે. એટલે લડાઈ અટકાવવાનો (૨) જો ઉપાય એ છે, કે “હું બીજાનો રક્ષણ કર્તા છું” એવી લાવના ચવી જોઈએ. આ બીજા પ્રકારની લાવના જમાં સુધી મનુષ્યના હૃદયમાં નહીં હિતરે, ત્યાં સુધી પ્રજાસંઘથી કાંઈ જ ન થાય. ત્યારે શું લડાઈ થવા દેવી? ઉપરના દેવી ઉપાયો ન જ થઈ શકે તો પછી કેઈ એવો મનુષ્ય પ્રયત્ન છે, કે જેથી પોતાના સ્વાર્થને અંગે લડાઈ થતી બંધ પડે?

સ્વાર્થનો માર્ગ:—

હા, એવો એક ઉપાય છે અને તે સ્વાર્થનો કિંવા બીજી રીતે કહીએ તો આસુરી છે. આ માર્ગનો અમલ થઈ શકે એટલા માટે દરેક મનુષ્યને એવો બનાવવો અર્થાત્ તેનું માનસ એવાં પ્રકારનું થવું કે જે કેવળ પોતાના જ સ્વાર્થની ખાતર બીજા સાથે લડે નહીં. ગીતામાં વર્ણવેલા ‘કાપર્ણ્ય’ જેવો મનુષ્યને કૃપણ બનાવવો. એટલે કે લડાઈ અટકાવવા માટે કાંતો પ્રયત્ન થવું અને કાંતો કૃપણ થવું. હવે એ સિદ્ધાંત રાજ્યો પરત્વે એવી રીતે લાગુ

પાડી શકાય કે જે રાજ્ય-મોટા રાજ્યમાં બહુ મતભેદ થતા હોય તેને વિભક્ત કરી નાંખી, નાનાં નાનાં રાજ્યો બનાવી દઈ, લોકશાસનના ધોરણે તે રાજ્યોનો વહીવટ ચલાવવો. આનું પરિણામ એ આવે કે રાજ્યોના સ્વાર્થથી ભાગલા અગ્રેજા હોવાથી તે રાજ્યોના શાસકો પણ સ્વાર્થચૂંતિવાળા જ હોય. અને આ સ્વાર્થ જ્યારે સત્તામાં આવે ત્યારે પોતાની સત્તા ન જાય એ તરફ એ સ્વાર્થ શાસકોની પહેલી દૃષ્ટિ રહે. વળી જેને સ્વાર્થ તરફ દૃષ્ટિ હોય તેને સ્વમાન કરનાં સ્વાર્થ વધારે વહાલો હોય, એટલે માનને ભોગે પણ તેઓ ખનતાં સુધી ખીજા સાથે લડવા તૈયાર ન થાય. એટલું જ નહીં પણ આવા શાસકોની સત્તા, ખીજાના મત ઉપર આધાર રાખતી હોઈ વ્યક્તિ તેવની માફક સ્થાપ પણ ન હોય અને લોકો પણ લડવેલા સ્વભાવવાળા કરતાં પોતાને જે શાંત જીવન ગાળવા દે તેને પોતાના અગ્રણી તરીકે વધારે પ્રસન્ન કરે. એટલે એકે તો આ દૃષ્ટિએ તેમ જ સાધનોનો ગળાવ, મોટાં લોકો રાખવાની અશક્તિ અને સ્વાર્થ ખોવાની ખીજ: એ ત્રણ કારણોથી નાનાં નાનાં રાજ્યો એક ખીજાની સાથે લડી શકે નહીં. હાલની રિથિનિમાં આ જ માર્ગ લીધે છે.

સત્તાતુલા:—

મોટી લગાઈઓ સત્તાતુલાની પ્રવૃત્તિમાંથી જ ઉભી થઈ છે. સત્તાતુલાની પ્રવૃત્તિ જે ઉભી કરવામાં ન જ આવી હોત તો મત મંદાપુલ ન થાત અને થાત તો ૧૮૭૦ની માફક વ્યક્તિમત લડી છૂટત. બેસક કોણ જીતત એ જોવાનું નથી, પરંતુ આટલાં બધાં માણસો તો ન જ મરત. આ તો જર્મનીએ ત્રીરાજ્યોની એક સંધી સાધી તો ઈંગ્લેંડે ચાર રાજ્યોની મૈત્રી સાધી. પરિણામે લગાઈ થઈ. આ કરતાં જે દરેક રાજ્ય છુદું છુદું લડ્યું હોત તો આટલું નુકસાન ન થાત અને કદાચ ચાન નો આટલાં માણસો તો ન જ મરત.

અઘડાનું મૂળ:—

દરેક માણસ એક ખીજા ઉપર દુશ્મનાવાર રાખે એથી કાંઈ અઘડો કે લગાઈ નથી થતાં, પરંતુ ખીજાની વધારે માણસો રાખે તેથી અઘડો ઉગે થાય છે. એ રીતે શાંતિ રાખવાને નામે સત્તાતુલાની પ્રવૃત્તિ ઉભી કરવામાં આવી પરંતુ તેમાંથી છેવટે લગાઈ થઈ. નાનાં નાનાં રાજ્યો હોય તો પણ તેમાં સંભવ છે, કે લગાઈ થવાનો પ્રસંગ ઉગે થાય, અને ધારો કે લગાઈ થાય તો તે લાંબો વખત ચાલી શકે જ નહીં. કારણકે તે રાજ્યોનો જે અગ્રણી હોય તે એમ સમજે કે મારા હાથમાં ક્યાં સુધી સત્તા રહેવાની છે? એટલા માટે હાંસની રિથિનિમાં લગાઈ અટકાવવાનો સારમાં સારો માર્ગ એ છે, કે નાનાં નાનાં રાજ્યોના એકઠા સ્વાર્થ કરી નાનાં નાનાં રાજ્યો ઉગાં કરવાં.

પ્રજાસંધ લગાઈ બંધ કરવાનું કહે છે, તે આદર્શ હોવાથી લીધે લાગે છે; પરંતુ જીતેલા-ઝાંઝે ને લીધું છે, તે તેમને ખોલું નથી અને જોયું ખોલું છે તે તેમને પાકું મેળવવાનો કશો ઉપાય નથી. આની રિથિનિમાં રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ અને પ્રજાસંધનો આદર્શ

થી રીતે સાચવી શકાય એ જોવા જેવી વાત છે. આ કરતાં તો તમામ પ્રકારની પ્રગતિને જ બંધ કરી દેવી એ હિતાવાહ છે.

કોમી પ્રતિનિધિત્વ

કોમપણુ રાજ્યતંત્રમાં જ્યાં સુધી કોમી પ્રતિનિધિત્વ "Communal Representation" અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં સુધી તે રાજ્યતંત્ર સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની કક્ષાએ પહોંચી શકે જ નહીં. હોંદુસ્તાનમાં અત્યાર સુધી આ ધોરણુ ચાલે છે પરંતુ આંહીના રાજદ્વારીઓનો મોટો ભાગ પ્રથમથી જ આવા પ્રકારના પ્રતિનિધિત્વની સખત વિરુદ્ધ છે. એટલું જ નહીં પણ અત્યારે હવે તો સરકાર પણ એમ ઇચ્છે છે, કે કોમી પ્રતિનિધિત્વને ધોરણુ કરવામાં આવતી ચુંટણી હોંદુસ્તાનના લાભોને હાનિકર્તા છે. એટલા માટે સરકારનો ઇરાદો પણ એવો છે, કે કોમીભેદ ઉપર રચાયેલાં લુદ્ધાં લુદ્ધાં મતદાર મંડળો રદ કરી સમાન ધોરણુ ચુંટણીનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવું. કારણકે પ્રતિનિધિત્વનું એ ધોરણુ સ્વીકાર્યા વિના કોમપણુ દેશ જવાબદાર રાજ્યતંત્રના માગે જઈ શકે નહીં. બેશક, હવે પછીના રાજદ્વારી સુધારામાં સંભવ છે, કે કોમી પ્રતિનિધિત્વ રદ કરવામાં આવે. પરંતુ એમ લાગે છે, કે ચુંટણી માટે નક્કી કરેલા દરેક વિભાગમાં જ્યાં જરૂરું લાગશે, ત્યાં ખાસ કોમો માટે અલગપણે બેઝકો રાખવામાં આવે. આ પગલું પણ જવાબદાર રાજ્યતંત્રની નજરે તો અધિકૃત ગણાય, પરંતુ હોંદુસ્તાનની હાલની પરિસ્થિતિ પૂરતું તે વ્યવહાર લેખાવું જોઈએ. કારણકે તેથી મહત્વનો લાભ એ થશે કે ચુંટણી માટે ઉભા થનાર દરેક ઉમેદવારને ચુંટણીમાં ફતેહ મેળવવા માટે બીજી કોમોના મતોની પણ જરૂર પડશે. આથી ધીમે ધીમે વતીય ધિધારની લાગણી ઓછી થશે. અને એક કોમને બીજી કોમની ગરજ પડવાથી તેઓ વચ્ચે વાણી અને વિચારનો સંબંધ વધશે. દરેક કોમના આગેવાનોને બીજી કોમનાં માણસોને ખુશી રાખી તેમનાં હોલ જીતી લેવાં પડશે. પરિણામે અત્યારે દેશમાં જે કોમી વિખવાદ છે, તે નાશ પામી સલાહ શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાશે.

રાજસત્તા ઉપર નિયમન

રાજકર્તાઓની સત્તા નિયમમાં રહે એટલા માટે તેના ઉપર અન્ય સત્તાની આવરવકતા હોવી જોઈએ, એમ અત્યારે વારંવાર કહેવામાં આવે છે. ખરું છે, કે રાજકર્તાઓની અનિયંત્રિત સત્તાના દુરુપયોગ સામે જે ફરીઆદ કરવામાં આવે છે, તે ખોટી નથી. પરંતુ એ સત્તા ઉપર અન્ય સત્તાનું નિયમન મૂકવામાં આવે તો થોડા સમયને માટે તે કદાચ સુખરૂપ નીવડે પરંતુ જ્યારે એ અન્ય ખોટી સત્તા પણ અતિશયતાનું રૂપ લેશે, ત્યારે પાછી એની એ ફરીઆદ ઉભી થશે. આ રીતે સત્તાના નિયમનના અઘવાનો અંત જ નહીં આવે. એટલે રાજકર્તાઓની સત્તાને નિયમમાં રાખવાનો સરસ માર્ગ તો એ છે, કે તેમને અપાતા

શિક્ષણમાં ફેરફાર કરવો. અત્યારે રાજકુમારોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે કેવળ એકલંચ સત્તાનું ચોપક અને પ્રગ્લને તાજામાં રાખવાના હેતુથી જ અપાય છે. જે શિક્ષણ તેમને મનુષ્યત્વમાંથી વ્યુત કરે છે. એટલે જ્યાં સુધી રાજકુમારોને અપાતી કેળવણીમાં ફેરફાર કરવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી હાલની રાજ્યપદ્ધતિમાં કશો જ તાત્વિક ફેરફાર નહીં થાય.

રાજ્ય વહીવટમાં પણ ‘Preventive’ બાધક અને શામક ‘Curative’ એવી બે મુખ્ય પદ્ધતિ છે. તેમાં આપણાં દેશી રાજ્યોનો વહીવટ ઘણેભાગે પહેલી પદ્ધતિ અનુસાર જ ચાલે છે. જ્યારે બીજા પ્રકારની શામક પદ્ધતિ તરફ સાવ દુર્લક્ષ રાખવામાં આવે છે. રાજકુમારોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે તે શિક્ષણમાં આ ઉભય પદ્ધતિનો સમન્વય કરવામાં આવે તો જ્યારે તેઓના હાથમાં રાજ્યની લગામ આવે ત્યારે, ઉભય પદ્ધતિ પૈકી કદાચ પદ્ધતિનો ક્યારે અને ક્યાં તથા ક્યાં સંયોગોમાં ઉપયોગ કરવો તેની તેમનામાં સમજણ હોવાથી તેમનો વહીવટ લોકોષકારક રાષ્ટ્ર પડે. અને એ વહીવટ ઉપર કોઈ બીજી સત્તાના નિયમનની જરૂર ન રહે.

મજરક્ષણ

તસ્કરેભ્યો નિયુક્તેભ્યો
દાત્રુભ્યો વિજવાદમાત્
વૃષ્ટે: નિજલેભાગ
પ્રજા રક્ષેત્ પિતા યથા.

ચોરોથી, અધિકારીઓથી, ચાતુથી, ખુશામતખોરોથી તેમજ ઉત્તરોત્તર એ બધા કરતાં પણ ચઢી જાય એવી પોતાની લોભવૃત્તિથી રાજ્ય એ પ્રગ્લનું રક્ષણ કરવું.

એક વૃદ્ધની વિચારધોથીમાંથી.

દેશી રાજ્યો અને દરિયાઈ જગત.

(કર્નેલ ફેલ્ડસ નારાયણ હંકસર, સી. આઈ. ઈ.)

હોંદુસ્તાનની રાજદારી પરિસ્થિતિ તપાસી બાવિષ્યમાં હોંદી બંધારણમાં સુધારા સૂચવવા શાયલ કમીશન નીમાયું હોય અત્યારે હોંદી રાજ્ય બંધારણનો પ્રશ્ન ચર્ચાઈ રહ્યો છે. આ વખતે દેશી રાજ્યોએ એ બંધારણમાં પોતાના સ્થાનનો વિચાર કરવાનો યોગ્ય વખત છે.

બ્રિટિશ હોંદના રાજ્ય વહીવટથી અલગ રહેવાની દેશી રાજ્યોની ઇચ્છા હોય પરંતુ ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક અને વ્યાવહારિક પરિસ્થિતિને અંગે એ અશક્ય છે. કારણ કે ઐતિહાસિક રીતે દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ હોંદના પ્રાંતોની સાથે એવા નિકટ સંબંધથી જોડાયેલાં છે, તેમજ બ્રિટિશ હોંદના પ્રાંતોની એટલી નજીક છે કે બ્રિટિશ હોંદના રાજદારી અને આર્થિક પ્રશ્નો સંબંધે દેશી રાજ્યોથી બેદરકારી રાખી શકાયજ નહીં. એટલા માટે અત્યારે જો દેશી રાજ્યો મૌન રહે તો તેઓ પ્રગતિ તો ન કરી શકે, પરંતુ તેમનું અસ્તિત્વ પણ જોખમમાં આવી પડે. તટસ્થ રહેવાનો વખત હવે ગયો છે.

દેશી રાજ્યોએ અમુક મુકરર રાજનીતિ સ્વીકારી છે. પરંતુ બ્રિટિશ હોંદના અભિલાષાં પ્રતિ તેમણે સંપૂર્ણ સહાયલુતિ જણાવી છે. રાજકર્તાઓ માને છે, કે હોંદની પ્રગતિ અને આબાદિમાં પોતાનો સ્વાર્થ છે તેમજ નવાયુગમાં પોતાનું ગમે તે-સ્થાન હોય પણ પરિસ્થિતિને તો લક્ષમાં લેવીજ જોઈએ, આટલા માટે ઝડપથી થતી દુનિયાની પ્રગતિમાં પોતાનું અને પોતાની પ્રજાનું શું સ્થાન છે તેનો રાજકર્તાઓએ એકત્ર મળી વિચાર કરવો જોઈએ. રાજ્યો માટે અત્યારે મદત્વની વસ્તુ એ છે, કે તેમણે પોતાની પ્રજાના લાભો સાચવવા, તેની સામાજિક પદ્ધતિનું રક્ષણ કરવું અને કારનામાઓનું તત્ત્વ અખંડિત રાખવું. આ રીતે દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન સંક્ષિપ્તમાં આ રીતે મૂકી શકાય (૧) હોંદી સરકાર સાથે દેશી રાજ્યોનો સંબંધ કેવાં પ્રકારનો રહેશે ? (૨) હોંદુસ્તાનના રાજકારણમાં દેશી રાજ્યોનું સ્થાન કેવું રહેશે ?

પહેલા પ્રશ્ન ધણો સાદો અને સરળ છે. રાજકર્તા સાથેના કારનામામાં આ પ્રમાણે શરત છે, કે “દરેક રાજકર્તા પોતાના મુલકમાં સંપૂર્ણ સત્તાધારી રહેશે”. આમ છતાં ભૂતકાળમાં દેશી રાજ્યોના કારભારમાં-જે કે ગંભીર ઝેર વહીવટ પ્રસંગે-સરકાર વચ્ચે પડી છે. વળી આ સંબંધમાં દેશી રાજ્યો ખુબ લાગણી ધરાવતાં હોય એમ સામાન્યતઃ નથી જણાતું. કારણ કે જૂના જમાનાની રાજનીતિના ધોરણે-જે વિવક્ષણ સંબંધ હોંદી સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે છે તે નિલાવી રાખવા દેશી રાજ્યો તૈયાર જણાય છે. કારણ કે અત્યાર સુધી દેશી રાજ્યો સાથે બ્રિટિશ સરકારે જે ઔદાર્ય અને મમતા દર્શાવ્યાં છે તેથી તેમજ બ્રિટિશ સરકાર કારનામાઓની પવિત્રતાને જાળવશે એવા વિશ્વાસથી યાદી આવેલી રૂઢિમાં કશો ફેરફાર કરવો યુક્ત નથી. આ હિપરથી તો પોતાનું ઐતિહાસિક સ્થાન જાળવી રાખવાની રાજકર્તાઓની ઇચ્છા અને દુરદર્શિતા જ જણાય છે, પરંતુ બાવિષ્યની હોંદી સરકારના હસ્તક દેશી રાજ્યોનો વહીવટ

સુરક્ષિત રહેશે, એ માન્યતા ગમે તેટલી સાચી હોય પણ તેથી દેશી રાજ્યોના હકો સચવાશે તેની પૂરેપૂરી ખાત્રી મળતી નથી. અને અવિધ્યમાં તેનું અને ત્યારે ઉપાયો નિર્ણયક થઈ પડે, તે કરતાં અત્યારથી જ રક્ષણના ઉપાયો યોજવા એ ઠીક છે. આ માટે દેશી રાજ્યોમાં મૈત્રીનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાનું, રાજ્યોને કાયદાની રીતે રક્ષણ આપવાનું, દેશીરાજ્યોના લાભોને નુકસાન કરે એવી કોઈ પણ યોજનાને અટકાવવાનું કે તેમાં સુધારો કરવાની સત્તા સાથે કોઈ પણ પ્રકારની રચના કરવાનું કાર્ય મહત્વનું છે.

આ માટે એક એવી યોજનાની જરૂર છે, કે દેશી રાજ્યો હોંદી રાજ્યતંત્રમાં ઓત-પ્રોત થઈ જવા છતાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર રીતે જાળવી શકે. આ વસ્તુ ત્યારેજ સાધી શકાય કે સંયુક્ત-બંધારણમાં-રાજ્યતંત્રમાં નરેંદ્રમંડળને જોડાવાની તક મળે તો. નરેંદ્રમંડળ અત્યારે હોંદી સરકારથી અલગ છે. સંભવ છે, કે તે જેમનું તેમ રહે. આમ છતાં રાજનૈતિક સંમતિના એક એમ તરીકે, એક બળ રૂપે અને હોંદીના સામ્રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થતા વિવાદ ધરાત તેમજ શુચવારા લયો પ્રત્યેનો નીવેઠો કરવામાં સાધનભૂત થાય એવી રીતે જ નરેંદ્ર મંડળને ફેરવી શકાય તો અત્યારે જે પ્રત્યે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો સરસ ઉકેલ થઈ શકે તેમજ એ ઉકેલ દેશી રાજ્યો અને ધારાસભાના સંબંધમાં પણ વધુ પોષક અને.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે દેશી રાજ્યોનો સવાલ રાજનીતિની દૃષ્ટિએ ધણો જ મહત્વનો છે. પરંતુ તેને અંગે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જોય દેશી રાજ્યોની આર્થિક બાબત છે. દેશી રાજ્યો સર્વથી તપાસ કરવાનું રાષ્ટ્ર કમીશનના ક્ષેત્ર બહાર હશે પરંતુ દેશી રાજ્યોને લગતા આર્થિક પ્રત્યે, તેના પ્રગ્ન જીવનને અને માસગીરકતને અંગે એટલા મહત્વના છે કે બ્રિટિશ હોંદી સમગ્ર વસ્તુ સ્થિતિ જાણવાની સાથે દેશી રાજ્યોની વસ્તુ સ્થિતિ જણવા સિવાય રાષ્ટ્ર કમીશન કોઈ પણ ભાષામણુ કરે તો તે અન્યાય મુક્ત જ ગણાય.

દેશી રાજ્યોની આવકના સાધનોમાં દરીઆઈ બંદરો ઉપરની જગ્યાત લેવાનો તેમનો દરક એક છે. અત્યારે તો આયાત-નિકાસની જગ્યાત બ્રિટિશ બંદરોજ લેવામાં આવે છે અને તેનો તમામ લાભ બ્રિટિશ હોંદીના કર ભરનારાઓને જ મળે છે. હવે એમ તો નજર કહી શકાય કે દેશી રાજ્યોના હકની વાત કરવામાં આવે છે, તે સાચ નથી જ અથવા તો હમણાંની છે. કારણ કે એમ કહેવું એ હોંદી સરકારે દેશી રાજ્યોના ક્ષિત્ર તરફ દુર્લક્ષ રાખ્યું છે, એમ કહેવા જરાખર છે. અને ૧૮૬૩થી ૧૮૯૪ સુધીમાં કાયદાઓ ધડતાં તેમજ તે કાયદાઓના આધારે જાહેરનામાંઓ કાઢતાં હોંદી સરકારે જગ્યાતના "Customs Laws" હમેશાં દૃષ્ટિ સમક્ષ જ રાખ્યા છે. ૧૮૬૨, ૧૮૭૮ અને ૧૮૯૪માં કાયદાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે સીકારવામાં આવ્યું છે કે જગ્યાતની બાબતમાં બધાં દેશી રાજ્યો "Foreign territory" ગણાશે.

સને ૧૮૮૨થી ૧૮૯૪ સુધી હોંદુસ્તાન વ્યાપારી છુટાપણા દેશ તરીકે ગણાતો હતો. અને સિદ્ધાંત તથા કાયદા પ્રમાણે દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન જગ્યાતમાંથી મુક્ત હોવા છતાં વ્યવહારમાં તેમના ઉપર જે જમણી જગ્યાત મડતી હતી તેનો પ્રશ્ન કદિ ઉદ્ભવ્યો જ ન હતો. જો કે એ ખરૂં છે કે જગ્યાત પછી આયાત માત્ર ઉપરની જગ્યાત ૧૦ ટકા ગટી ગઈ હતી

દેશી રાજ્યો અને દરમિયાઈ જગત

પણુ તે ૧૮૬૪માં ૭૩૬ ટકા સુધી ઉતરી હતી અને ૧૮૭૫ સુધીમાં તેો નિયમ પ્રમાણે ૫ ટકા ઘટી ગઈ હતી. તેમ જોખા, ગળા, તેજ અને લાખનઉપરની નિકાસ જગત ને કે કાયમ રહી હતી તેો પણુ તે વખતે તે જગતના ધોરણથી દેશી રાજ્યોને વધુ અડચણ થયા પામી ન હતી. કારણ કે આ વસ્તુઓ એવી ન હતી કે જેનો દેશી રાજ્યો નિકાસ કરતાં હોય. માથ લાયકા લાઇ જવા મોટેનાં સાધનોના અભાવે આયાત થતા માત્રમાં પણુ જગત સંબંધી દેશી રાજ્યોનું ખાસ હિત નહતું. એટલે દેશી રાજ્યોને ફરીઆદ કરવાનું ખાસ કારણ ત્યારે ન હતું.

પરંતુ વ્યાપારના છુટાપણાની મુદત પૂરી થયા પછી જ્યારે નાણાંની કોંગ્રેસ થઈ અને પાંચ ટકાની આયાત જગત પાછી નાખવામાં આવી ત્યારે દેશી રાજ્યોને ખુદસું નુકસાન થવા લાગ્યું. આથી હોંદનાં દેશીરાજ્યોના વ્યાપારીઓએ તે સામે વાંધો લીધો એટલું જ નહીં પણુ વર્તમાન પ્રમાણમાં પણુ તે સલાહ ચર્ચાઓ હતો. ૧૮૬૪ થી ૧૯૧૦ સુધીમાં ૭૩૬ ટકાની કાપડ ઉપરની જગત અને ઉપર જણાવેલી ૫ ટકાની જગત સિવાય બીજાં કાંઈ મહત્વનું એ સંબંધે નથી બન્યું, પરંતુ ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૬ ની વચ્ચે ચીન સાથેના અશીષના વ્યાપારની બંધીને સળે જોડ પૂરી કરવાના જ્ઞાના હેઠળ સરકારે ચાંદી, તમાકુ, દારૂ, અને ખીર ઉપરની જગત વધારી. અને આ જગતના પ્રવાહનું અનિષ્ટ પરિણામ ૧૯૧૧ અને ૧૯૧૬ દરમિયાન જણાઇ આવ્યું. તેમ તેને અંગે બ્રિટિશ હોંદમાં વિરોધ પણુ થયો. છતાં દેશી રાજ્યો તટસ્થ રહ્યાં. કારણ કે એક બાજુએથી મહાન સુદમાં મહારાજ્યને પોતાનાં સાધનોથી મદદ કરવી અને બીજી બાજુથી સુદના ખર્ચને પહોંચી વળવા સરકારે જે ઉત્પન્ન વધારવાનો માર્ગ લીધો તેમાં ભાગ માગવો એ દેશી રાજ્યોને અણકૂત લાગ્યું. પરંતુ કાપડની જગતને લીધે, અને ૧૯૧૭ થી ૧૯૧૯ દરમિયાન સરકારે જે જગતની પગલાં લીધાં તેથી દેશી રાજ્યોને ધણુંજ ગંભીર નુકસાન થયું છે. બ્રિટિશ હોંદની આયાત અને નિકાસ જગતને જોજો દેશી રાજ્યોના વાપરનારાઓ તથા ઉત્પન્ન કરનારાઓ ઉપર ન પડવો જોઈએ એ સિદ્ધાંતનું હિંદી સરકારની આ પ્રકારની રાજનીતિથી અથવા જુના વખતની ચાંદી આવેલી પ્રયાથી ચર્ચા પાલન થયું નહિ. અને દેશીરાજ્યોને પુષ્કળ નુકસાન ગયું. અર્થશાસ્ત્રીઓ આ બાબતમાં સંમત છે, કે આયાતના કરનો જોજો તેના વાપરનારાઓ ઉપર પડે છે અને નિકાસના કરનો જોજો તેના ઉત્પન્ન કરનારાઓ ઉપર પડે છે. આ સિદ્ધાંતથી ઉઘાડું છે, કે જે પ્રદેશમાં આયાત ચર્ચાએ માત્ર વપરાતો હોય તેજ પ્રદેશ ઉપર કર નાંખી તેનું ઉત્પન્ન જાહેર ખર્ચમાં વાપરવું. પણુ ઉપર કહેલો નિર્ણય દેશી રાજ્યોની બાબતમાં તપાસતાં ગામી બરેલો જણાય છે. એટલુંજ નહિ પણુ તેની વાસ્તવિકતાની તટસ્થ રીતે જો પરીક્ષા કરવામાં આવે તો પણુ તે ખરાબ જણાશે નહિ. આ ઉપરથી ચોક્કસ માની શકાય છે, કે જે ફરીઆદ જગત હોંદી સરકારે દેશી રાજ્યોમાં જતા માત્ર ઉપર નાંખી છે તે જોખા જોખા “ટ્રાન્ઝીટ ડ્યુટી” ન કહેવાય.

~*~*~

ઈડરસ્ટેટ (નાની મારવાડ)

(એક જુનો નોકર)

શ્રીયુત નાથાભાઈ દાજીભાઈ પટેલે ઇડર રાજ્યનું દીવાન પદ, રાવ સાહેબ હરિદાસ વીહારીદાસ દેસાઈ જુનાગઢના દીવાન થયા તેમની પછી ધારણ કર્યું. રાવ સાહેબ હરિદાસ ભાઈ જેકે થોડી મુદત ઇડરના દીવાન તરીકે રહેલા છતાં, તેઓએ પોતાના અનુભવ અને શુદ્ધિ શક્તિથી જે માર્ગ ઇડર જેવા રાજ્યને માટે દોરેલો તે માર્ગ તેમની પછી ચનારા દીવાનોને બહુ ઉપકારક થઈ પડ્યો હતો. દીવાન નાથાભાઈ જુવાન હતા અને રાજ્ય કારબારનો બોહોળો અનુભવ ધરાવતા નહોતા છતાં પ્રમાણિક અને જુરસાવાળા હોવાથી તેમની કારકીર્દિ દરમિયાન ઇડર રાજ્ય આજાદીને માર્ગે વધતું ચાલ્યું. નામદાર મહારાજ સાહેબે રાજ્ય સત્તા ધારણ કરી તેની યાદગીરી રહેવા સારું “ પુલ્હાઉસ લાઇબ્રરી ” અને “ ક્વોક ટાવર ” નામના ભવ્ય મકાનનો પાયો તે સમયે નંખાવેલો તે મકાન પૂર્ણ થયું. તેમજ જીજ્ઞા કન્યાશાળા વગેરે બાંધકામે થયાં. તેમના વખતમાં જે મહત્વનાં કામ થયાં. એક ઇડર રાજ્યના પોતદાર ગોસાંઈ મેહનગરજીને ત્યાં પ્રથમ રાજ્યનું દાણ ઇમ્બરે હતું જેમાં રાજ્યનો ભાગ હતો-તે ભાગ બદલનો નફો અંધારામાં રહેલો તેનો હીસાબ તે પોતદાર પાસેથી માગવામાં આવ્યો-તેમાં રાજ્યની મોટી રકમ લેહેણી અજવાળામાં લાવી વસુલ કરી. બીજું કામ અહમદનગરમાં લાયમતીના કાંસ સંબંધી સરકારની સાથે સરતો થયેલી તે વખતે “ ટેમ ” ની દીવાલ ઉપર પુલ્હા બાંધવાના ખર્ચમાં ઇડર રાજ્ય પાસે અસુક મોટી રકમ લીધોતી મુકાવેલી હતી, પણ કેટલાંક કારણસર પુલ્હા બાંધવામાં આવેલો નહીં, છતાં રકમ પડી રહેલી તે સરકારમાં લખાણ કરી પાછી રાજ્યમાં વસુલ લીધી. રાજ્યના ખેડૂતોની આજાદી વધારવાને માટે બાબાત અને સરદારોની સાથેનો નાતો મજબુત કરવાને માટે અને જનમાલના રક્ષણ માટે નામદાર મહારાજ અને દીવાન નાથાભાઈ બન્ને બહુજ ગંભીર પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. ઇડર રાજ્ય અને તેના તાજાના બાબતો-સરદારોવચ્ચેના દંક સંબંધો એટલા અટપટા અને ચુચવાડા ભરેલા હતા-કે બન્ને વચ્ચેના સંબંધ નાતો સરળ અને શાન્તીમય રાખવામાં બહુજ અડાપણ, ધીરજ અને મક્કમપણાની આવશ્યકતા હતી. જ્યારે જ્યારે અચડામણીના અસંજો ઉપરિચિત થતા ત્યારે શાન્તીથી સમાધાન કરવામાં આવતું. પણ જનતા સુધી સરકાર દરમ્યાનગીરીને ટાળવાનીજ સાવધાની રાખવામાં આવતી હતી. આવી રાજ્યનીતી અદ્ય કરવામાં આવેલી જેમ કેટલાક સરદારોએ એજંસીની હકુમતમાંથી રાજ્યની હકુમતનીચે આવવાનું પસંદ કર્યું. આ પ્રમાણે છતાં કેહેવન છે કે “ There is no Rose without a thorn ”. રાવ સાહેબ હરિદાસભાઈની દીવાનશીરી દરમિયાન અટપટ શરૂ થયેલી તે નાણુદ કરવા સારું તેઓને પુરતો વખત નહીં મળવાથી તે વખતની

વ્યક્તિઓએ અંદરખાનેથી પોતાની ખટપટ જારી રાખેલી અને રાજ્ય તથા સરદારો વચ્ચે વિશેષ આણુવા કાશીસ કરેલી, પણ છેવટે તેવી વ્યક્તિઓને નામદાર મહારાજ સાહેબે ખસેડી સુવ્યવસ્થા જાળવી રાખી. “ મોર પોંજાંથી રળીયામણો ” એ કેહેવત પ્રમાણે ઇડર રાજ્યની શોભા સરદારોની આખાદી, સુખ શાન્તી અને રાજ્ય સાથેના તેમના સરળ નાતાને અવલંબી રહેલી માનવામાં આવે છે, તેથી તેઓ સાથે સમાધાની અને શાન્તી ભરેલો વ્યવહાર રહે એવીજ રાજ્યનીતિ નામદાર મહારાજ સાહેબને પસંદ હતી. કેટલાએક અનુભવી અને જુજર્ગ સરદારોની રાજ્ય કાજમાં પ્રસંગોપાત સલાહ લેવામાં આવતી હતી. એન્ડ્રી સાથેના સંબંધ પણ ખુબજ મિત્રાચારી ભરેલો રાજવામાં આવતો. કેટલાક પોલીસ ટીકલ એન્ડ્રી નામદાર મહારાજના ખાસ મીત્રો ગણાતા હતા. અને તેમની રાજ કાર્યમાં ખાનગી રીતે સલાહ લેવામાં આવતી હતી. નામદાર મહારાજને કેળવણીનો શોખ વધુ હોવાથી પોતાની પ્રજા તેમાં ખડુ પઞ્ચન હતી. તેમાં ફેલાવો થવાના કારણસર ગુજરાતી રકુલોની સંખ્યામાં વધારો કર્યો એટલુંજ નહીં પણ ઇડરમાં ઇંગ્રેજ શીખવવાને એક નાનાં પાયા ઉપર રકુલ રચાવી, તેનો લાભ ઇડરની પ્રજા તેમજ સરદાર-ભાયાતોના કુવરો પણ લેવા લાગ્યા. ઇંગ્રેજ રકુલમાં શરૂઆતની કેળવણી પામેલા સરદારોના કુવરો પૈકી મરહુમ કાકિર શીવસીંગજીએ રાજકુમાર કૌલેજમાં અભ્યાસ કરી મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી, રાજ્યમાં મોટા હોદ્દાની જગો પ્રાપ્ત કરી હતી. ફેલ પૈકી અતુર્ભૂજ માણિકેશ્વર ભટ્ટે વડોદરાની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. જેઓ હાલ દાંતા રેલેટના દીવાન છે. મી. વલ્લભરામ આદિ-તંત્રામે બી-એ ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. જેઓ હાલમાં ઇડરના ઉપદીવાન છે. અને એક મેટ્રીકલ કૌલેજમાં તથા એક ખેતીવાડીની કૌલેજમાં પાસ થઇ આવ્યા હતા. આ વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યના આશ્રયથી તૈયાર થયેલ હોઇ જુદા જુદા ખાતાઓમાં સારા પગારથી તે રાજ્યમાં દાખલ થયા. નામદાર મહારાજ કેસરીસીંગજીની કેળવણી પ્રત્યેની પ્રેમભાવની અને ઉદારતાને આ આભારી છે. વળી બીજા જેની તોફાની અને જંગલી વસ્તીમાં પણ કેળવણીનો પ્રચાર કરવા બીજા રકુલો રચાવવામાં આવી હતી.

ઇડર એન્ડ્રી અને નાન શીના ખાસ મિત્ર શ્રીયુત મન:સુખરામ સૂર્યરામની બન્ના-મણુથી તેઓશ્રીએ છટાલીના રાજ “ માર્ક્સ ઓર્થોડોક્સ એન્ટોનીનસના વિચારો ” ના પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવા માંડ્યું. પુસ્તક તૈયાર થયે તે અર્પણ કરવાનો પોતાનો હેતુ નામદાર મહારાજ સાહેબે વિકટોરીઆને હતો, પણ ભાવિજનવાન છે. તે પુસ્તક પૂરું થતાં અવલ મહારાજી સ્વધામ પધાર્યા. વળી પુસ્તક લગભગ પૂરું લખાયું એટલામાં તો પોતે પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો, એટલે આ પુસ્તકનો લેખ એમને એમ પડ્યો રહેલો પણ તેઓશ્રીના પ્રશસકોને એમ લાગ્યું કે આ પુસ્તક ખદાર પડવું જોઇએ. જેથી ફાર્મસ સભાએ તે હાથમાં લઇ પ્રસિદ્ધ કર્યું. નામદાર મહારાજ કેસરીસીંગજી સત્તાર સાંજ એ વખત સંખ્યા પુખ્ત, નીયમીત વાંચન, રાજ્યકાર્ય અને ચર્ચાનું સેવન કરતા. તેઓશ્રીને મોટા વાધના શીકારનો

શાખ હતો. તેમાં ધણું કરીને જંગલની નજીકનાં ગામેમાં જ્યારે એવા મોટા વાઘ, ગાયે તથા ઢોરો મારી લોકોને હેરાન કરતા ત્યારે ત્યાં મુકામ કરી તેવા વાઘનો શીકાર કરી ઉપદ્રવ મટાડતા. પોલીસીકલ ઓફીસરોને પણ તેનો લાભ આપતા હતા. પણ હાલમાં પ્રચાર પામેલી રૂઢી પ્રમાણે ઈંગ્રેજ મીત્રોને ભેગા કરી હજારો નિર્દોશ ગ્રામીણોના સંહાર કરવાની તેમજ તે વખતે હદ વધરેના ખરચ કરવાની ટેવ તેમનામાં નહોતી. તેઓ જો કે ઇંગ્રેજ કેળવણી પામેલા હતા તો પણ અન્ય રાજ્યવંશીઓની માફક તેમણે ઇંગ્રેજ હા જીતેના પગ પેસારો થવા દીધો નહોતો. તેઓ વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયમાં હોવાથી ભક્તિ પ્રાધાન્ય ધર્મનિષ્ઠાવાળા હતા અને બહુ જ પવિત્ર હૃદયના દાનવીર હતા. ઇંગ્રેજ તેમજ દેશી મીત્રોની સ્વાગત અને ખાતર ખરદાસ કરવામાં તેમનો પહેલો નંબર ગણાતો હતો. કોઈ અતીથી અગર અમ્યાગત ત્યાંથી નીરાશ થઈને જતો નહીં અને સર્વેને માટે તેઓનો દરખાસ ખુલ્લો હતો. એક વખતે તેમના અંગત અધિકારીને તેમણે કહ્યું કે “તમે બીજાઓની માફક મારી પાસે કંઈ બક્ષીસ અગર છનામ માગતા નથી માટે આ પેટી તમારી આગળ મુકુ છું તેમાંથી પસંદ પડે એ વીંટી તમે પેહેરી લ્યો!” એમ કહી વીંટીઓ એક પછી એક પાંચ હજારથી માંડીને બસે સુધીની આમહૂપૂર્વક આગળ ધરી. પેલા અધિકારી પણ એવા સંવેદી અને નિરપેક્ષ હતા કે ૨. ૧૫૦) ની કીમતની હીરાની વીંટી પોતાના માલીકની મરજી સાચવવાની ખાતર પેહેરી લીધા. ધન્ય છે એ રામને! તેમજ કૃતકૃત્ય છે તેવા સેવકને! છંદની ગાદી નવલખી કેહેવાતી. તેમાં ત્રણ લાખ રાજ્ય, ત્રણ લાખ જાપાતો સરદારો અને ત્રણ લાખ ધરમાદા સેનાયુ એમ ત્રણ પ્રકારે મુલક વેહેંચાએલો હતો. પેહેલા વર્ગનું રાજ્ય પંદર તોપોનું માન-અને નાની-મારવાડમાં અગ્રેસર પદ ધારણ કરનાર-એવા આ રાજકુતી હતા. ચોટી ઉપજ વાળા રાજ્યમાં તેઓશ્રીની આવી ઉદારતાને કેટલાક બહુ ખરચાળપણ કહેતા. આ સંબંધમાં એક પોલીસીકલ અન્ટે વાણી વીનોદમાં કહ્યું હતું કે “મહારાજા! જો રામજોની બક્ષી થતી હોત તો હું તમારે માટે વડોદરા રાજ્યની ગાદી માટે ભદ્રામણ કરત કે જેથી તમારી ઉદારતાને પહેંચી વળે એવી તીજેરી તમારે હાથ પગલ !”

છડર રોટની કુદરતી સ્થિતિ અને સરદારોના મામલો એવા ગુચવાડા બરેલો હતો કે સુલેહ સંનિતને માટે પોલીસની મોટી સંખ્યા ઉપરાંત ચોકીયાતો અને વળાવાની રૂઢી ચાલુ હતી. ડુંગરો, જંગલ, નદી-નાળા, ડુંગરો પચ્ચેના સાંકડા રસ્તા જાણે નાના ખાઈખર ધાટ હોય નહીં. આવી જગોએ કોઈ કોઈ વખત વટેમાર્ગીઓ અને કેસરીયાજી જગત્રાએ જનાર સંધોને હરામખોરોએ સતાવેલા અને લુટેલા પણ ખરા. તેમને નિર્ભય કરવાના હેતુથી નામદાર મહારાજાએ કેટલાંક નવાં પોલીસ થાણાં મુકી જુરજે બંધાવ્યા. રોટમાં હથેલીયાર રાખવાની છુટ હોવાથી તલવાર-બાણ, દેશી બંદુકો અને તીરકામાં રાખવામાં આવતાં. બીસ, ગરાસીયાઓને તીરકામું એ સાધારણ હથેલીયાર ગણાય છે. બીસનો

એક નાનો છોકરો હોય તે પણ તીરકામઠા વગર બહાર નીકળે નહીં અને તેવું એક તીર-કામઠાવાળું છોકરું વળાવા તરીકે વટેમારગ સાથે હોય તો નીર્ભયપણે મુસાફરી કરી શકે એવી તેઓની હાક બેસી ગયેલી. રાત્રીમાં બીસેની સંખ્યા એક લાકડી બળ ગણાય છે. છતાં એક બીજા રાત્રીની સરહદ ઓળંગીને ઓરતોને કાઢી ગયા બાબતના અગર બીજા તેવાં વેર લેવાની ખાતર ધાડાં પાડી ઉપદ્રવ કરે છે, તેમજ એક બીજાનાં પુત્ર પણ કરે છે. આ પ્રમાણે સરહદી બીસો વચ્ચે ઘણા લાંગા વખતથી ઝઘડાઓ ચાલે છે. આવા પુત્ર વીગેરેનાં સરહદી કેસો ન્યાયની કોર્ટમાં મુકવાતા નથી પણ તેને માટે ખાસ નીયમો કરી બોર્ડર કોટી લેવાનો રીવાજ છે. જ્યાં પંચ મારફતે દરોહ નીયમો પ્રમાણે પુનઃના કેસમાં પણ ફેરફાર થીતી કરી વસુલ કરવામાં આવે છે. ઇડરનાં પાંચ રતો માટે પ્રાચીન પ્રતિહાસમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :

“ **જુહર પંચરત્નાની: મૃગુ મહા ગદાધર: ।**

જયતુર્ય કલનાયસ્ય પંચમં મયનેશ્વરં ॥

પંચમ કળામુગમાં આને બદલે લોકિકતી એવી ચાલે છે કે:—

“ ઇડર પંચરત્નાની પહાડ, પાણી ને પાંદડા

મૃત્યુ મધુપ્રપ્તસ્ય પંચમમ વશ લોચનં

આ પ્રમાણે દેવી સંપત્તી આસુરી સંપત્તીમાં કાળે કરી કેવી રીતે ફેરવાઈ જાય છે, તે આ શ્લોકો સુચવે છે? ભુગુ અને ઘઠા ખેડ ગામમાં છે; ગદાધર જેમને સામળા-પાણી કહે છે તે-સામળાજીમાં છે. ત્યાં હરીશ્ચંદ્રપુરી પ્રાચીન સમયમાં હતી; કળનાથ મહાદેવ ઇડરના પાસેના કુમરમાં છે, અને પાંચમા ભવનેશ્વર મહાદેવ મહિગામ પાસે છે. જ્યાં પતીયા કેદીયાઓના રોગ શાન્ત થાય છે. આ પ્રાચીન તીર્થસ્થાનો છે. વળી ઇડરના ગદા ઉપર જોનાનાં પ્રાચીન દેરાસરો છે. તેમજ બીજી ઘણી જગોએ પુરાણી વાવો, કુંડો વીગેરે છે. આ બધું પ્રાચીન સંપત્તી તે સુલકની-સમૃદ્ધિની સાક્ષી પુરે છે, અને વર્તમાન સમયની સ્થિતિ શું છે, તે લોકિકતીનો શ્લોક સુચવે છે. કાળની બલીહારી છે:

અપૂર્ણ.

ભવાનીશંકર વહીવટદાર

“ જુઓ ભવાનીશંકર ! આ વરસ મોજું છે, એ તો આપણે સૌ જાણીએ છીએ. ”

“ હા સાહેબ. ”

“ તો પછી મહેસુલ ઉધરાવતાં એટલું જોવું કે ગંરીજ કાંઈ માર્યો ન જાય. ”

“ એવું ન બને. ”

“ ટીક ત્યારે હું એ પ્રમાણે ગામે ગામ ખજાર આપું છું. ”

“અરાબર એથી એકતોનાં મન સાંત થશે. પણ સાહેબ, હરામખોરો ફાવી જશે.”
ભવાનીશંકરે કહ્યું.

“ગરીબોને તુકસાન ન થતાં હરામખોર ઢાક ફાવી જશે તો એને પહોંચાશે.”

“સાહેબ, ત્યારે રમ્મ લઈ ?”

“હા, પણ બેભો, ખાપુ સુધી રાડ ન પહોંચે. ખુદનો હુકમ છે, કે ગરીબોને કંનક-ગત ન થાય તે જાળવવું.” વસુધાતી અધિકારીએ ભારપૂર્વક કહ્યું.

“શીકર નહીં.”

ભવાનીશંકર વહીવટદાર નંદરખારના વતની હતા. અને મહિષપુરા નામના એક મધ્યમ વર્ગના રાજ્યમાં વહીવટદાર હતા. મહેસુલ ઉધરાવવામાં તેઓ કાબેજ ગણાતાં. ભવાનીશંકર કહેતા કે પ્રેમાનંદ જ્યારે નંદરખારમાં આવતા ત્યારે તેમને ઘેર ખડીઓ ટીંગાળતા. કારણ કે તેમના વડવા પણ કવિ હતા. પણ પાછળથી કવિયો વધી પડ્યાથી એ ધંધામાં કાંઈ કસ ન રહ્યો એટલે એમના ખાપદાદાઓએ પથડીઆનો ધંધો સ્વીકારેલો. ભવાનીશંકરને મુંબઈના છાપાવાળાઓની ઓળખાણથી મહિષપુરામાં નોકરી મળી ગઈ એટલે એ ધંધાને પોતે ઇચ્છા છતાં વિરસાવી ન શક્યા. છતાં એંધાણ તરીકે તેઓ પોતાની પાથડી તો જાતે જ ખાધી લેતા.

x

x

x

ગજપરના દરખાસ ઉતારામાં ખપોરના જમીને ભવાનીશંકર આઠે પડખે થાય છે, ત્યાં લાલો મકવાણો આવ્યો. “કેમ લાલા પરેઘ ! હું કાંઈ તમારું સાંભળવાનો નથી. દરખાસે લાગને બદલે વિથોડી કરી, તોય લુચ્ચાઈ ? મારે કાંઈ રાજ્ય પાપમાલ નથી થવા દેવું. મારે જુઓ, જે મરો તે કાપડાથી થશે.” ભવાનીશંકરે કહ્યું.

“પણ.....”

“એ પણ બધું નહીં ચાલે. કાલ રોકડા રૂપીઆ બેઠકએ.”

“રોકડા ક્યાંથી લાવવા ? ફરી ફરીને ચાક્યો, પણ ગામમાં કાંઈ ઘી રાખતું નથી. નીકર થોડા ઘણા પતાવત.” ભવાનીશંકરને કાંક યાદ આવ્યું હોય એમ “લ્યો ઠીક સાંભર્યું, અલ્યા બીમા ! પછી તે ઘીનું શું કર્યું ?”

“છે, એક બે ટેકાણે; પણ ભાવમાં...”

“જે ભાવે મળે તે ભાવે લઈ લે. જશુ બેનને આગકાલ છુટા છેડા થશે. અને તારી ખાનો સ્વમાલ તો તું જાણે છે.”

“ત્યારે બીજાનું લ્યો તો પછી મારું જ લ્યોને, બાપા !” મકવાણો ધીમેથી બોલ્યો.

“લાવ શું ?” બીમાએ પૂછ્યું.

“બાપા આપશે તે ભાવ. બાપા તો બાપાનો ભાવ હશે તો પછી ભાવ શું કહેવાનો ?”

પછી તો ગજપરના ઘીને જશુએ અને બજુની બાએ ચાલ્યું ત્યાં સુધી વખાણી વખાણી

ખાધું. પણ ગંજપરના લોકો વાત કરતા હતાં કે બિચારા ગરીબ મરી ગયા અને અમતીધર લાસો મકવાણો બની ગયો. કહે છે કે વહીવટદાર જોડે તેણે કાંઈક ખાનગી કરી હતી.

“આજ લેવાનીશંકરનો મુકામ ખેમણા છે. ગામના ચોરામાં સાંજે અરજદારોનું ઝાણું વળા ખેંડું છે. લેવાનીશંકર બોલ્યા. “બોલો પટેલો શું કહેવું છે ?”

“બાપા! બધાં મહીનાથી દરબારે ધર ચણતાં અટકાવ્યા છે. અને ચોમાસું તો આવશે કે આવ્યું !”

“ઉપરદસનાં પૈસા આપી ચણી લ્યો.”

“પણ ઉપરદસનો ધારો તો નવાં ધરોનો છે ને ?”

“ધારો તમારે ઘેર. જુઓ પોલીસ પટેલ ! દરબાર ધારો ભયો વગર એક લોહો પણ કાઢી ન મૂકે.”

“પણ બાપા, અમે રહીએ ક્યાં ? કાંક તો દયા રાખો.”

“ન રહેવું હોય તો જાઓ પર રાજ્યમાં. દરબારને રાજ્ય કરવું છે. કાંઈ ખેંખ નથી લેવો ?” કોઈ બોલ્યું મહી. બધા એક બીજાની સામું ટગર ટગર નેવા લાગ્યા. પણ શાછળથી કાંઈક ધીમેથી બોલ્યું. કરો સત્યાગ્રહ. પછી વાત આગળ ચાલી.

“બાપા, આ ભાણો જમીન આપવાની ના કહે છે.” પોલીસ પટેલે કહ્યું.

“એ કાંઈ ચાલે ? દરબારને જોઈએ, ને આપતે પૈસે કાંઈ ના કહેવાય ?”

“સાહેબ, પેટના દોકરા જોઈ જમીન આપી દેતાં હવ કેમ ચાલે ?”

“ભાણા ! રાજ્યની સામે કોઈ ચઢને રહ્યું છે ?” લેવાનીશંકરે કહ્યું.

“એ તો ખોલશોમાં સાહેબ, અમ હમણે તો રાજ્યને ?” એટલું કહી બધાં પટેલીઆ હડ્યા. લેવાનીશંકરે મુંઝા રહ્યા. થોડીવાર વિચાર કરી બોલ્યા.

“અને લવજ શેક, બાપુ તમારા ઉપર બહુ નારાજ થયા છે.”

“કાં સાહેબ !”

“કાં સાહેબ શું ? ભગા વાળજને ઘેરથી તમારા ધરવું કામકાજ કરે છે. ખડું ને ?”

“કરેતો. ખેમણા વચું ત્યારથી ભગો અમારું ધરાક છે.”

“એ મારે પ્રતિદાસ નથી જોતો. જુઓ પોલીસ પટેલ આ વાતમાં હજા ઉતરી તપાસ કરો—બાપુનો હુકમ છે.”

“અરે વહીવટદાર સાહેબ, જ્યાં ત્યાં બાપુનો હુકમ ! વાતને કાંઈ ધડ માણું હોય કે નહીં ?”

“કાંઈ ન સાંભળ્યું હોય એમ” અથો બીમા ! પાણી કાઢજે. મારે સાચું સંખ્યાનો વખત થયો.” ઉઠતાં ઉઠતાં લેવાનીશંકર બોલ્યા.

“લવજ શેક બોલું ન લગાડશો. આ પેટ બધી વેઠ કરાવે છે.”

રાજકર્તાઓની યોજના

૧ જેના આધારે અવિધ્યમાં રચનાત્મક દરખાસ્તો રજુ કરી શકાય એવી સર્વ-માન્ય બ્રૂમિકા મુખ્યમંત્રીના સંબોધન પછી અસ્તિત્વમાં આવે એ આશયથી નીચેની યોજના વિવેચન, સમાલોચન અને અભિપ્રાય માટે રજુ કરવામાં આવે છે.

યોજનાનો ઉદ્દેશ:—

૨ નીચેની જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા આ યોજના ઘંડવામાં આવી છે.

(અ) જે રાજદારી અને આર્થિક અધિકારી માટે દેશી રાજ્યો ખરેખરા 'હકદાર' છે તેના ભાગવટમાં તેમનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરવું. આ પ્રમાણે તેમની સાધન-સંપત્તિ વિકસાવવા તથા શુભ અને કલ્યાણુ કારક રાજ્ય વહીવટનાં ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરવાના તેમના પ્રયત્નોમાં મરજત કરી આપવી.

(બ) સમગ્ર હોદ્દા અને સામ્રાજ્યના હિત અંગે બ્રિટિશ હોદ્દા સાથે પરસ્પર-સહકારની શરતે અને સમાનતાના ધોરણે, સામાન્ય હિતના પ્રશ્નોમાં એકત્ર મળી વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

(ક) નીચેની ૫ મી કલમના ૧ અને ૨ પૈરમાં દર્શાવેલ સજ્જ સહામતીનાં સાધનો પ્રમાણે ભરપૂર અન્યાયના કે ધોર ગેર વહીવટના પ્રસંગે હસ્તક્ષેપ કરવાનાં ચોક્કસ, અંતિમ મત્તા વાપરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

૩ ત્રણ નવી સંસ્થા સ્થાપવાનો આ યોજનાનો ઉદ્દેશ છે. (૧) વાઇસરોય ઇન, ઇન્ડીયન રેટ્સ. કૌન્સિલ. (૨) યુનીયન કૌન્સિલ (એટલે કે સામાન્ય હિતનાં પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે ઇન્ડીયન રેટ્સ કૌન્સિલ અને ગર્વનર જનરલ, ઇન કૌન્સિલ સાથે બેસે તે) અને (૩) યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટ. વળી નરેન્દ્ર મંડળની સત્તા વધારવાનો અને રાજદારી ખાતાની (Political Department) વ્યવસ્થા અને કાર્ય પદ્ધતિમાં સુધારણા કરવાનો પણ આ યોજનાનો ઉદ્દેશ છે.

ઇન્ડીયન રેટ્સ કૌન્સિલ:—

૪ ઇન્ડીયન રેટ્સ કૌન્સિલની આ પ્રમાણે રચના થશે. વાઇસરોય પ્રેમુખ, દેશી રાજ્યોના ત્રણ પ્રતિનિધિઓ, (રાજકર્તા કે પ્રધાનો) અને હોદ્દા સાથે અગાઉનો સંબંધ ન હોય એવા બે અંગ્રેજ સભ્યો તથા રાજદારી ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી. સહાધિકારક સભા સ્થાપવાના રાજકર્તાઓના મૂળ વિચારોનો આ કૌન્સિલ સ્વાભાવિક વિકાસ છે.

૫ ઇન્ડીયન રેટ્સ કૌન્સિલનાં કર્તવ્ય નીચેની અ-બ. પેટા કલમમાં લખ્યાં છે, અને દેશી રાજ્યોની દૃષ્ટિએ જરૂરી સહામતીના માગોનો હસ્તક્ષેપ પણ યોગ્ય પેટા કલમોમાં કરવામાં આવ્યો છે.

(અ) ઇન્ડીયન રેટ્સ કૌન્સિલ દેશી રાજ્યોનાં હિતનું રક્ષણ કરશે અને તેમની આંતરિક સ્વતંત્રતાને અનુકૂળ રહીને હોદ્દાનાં દેશી રાજ્યોને લગતાં કાયોનો સામાન્ય વહીવટ કરશે.

(બ) દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદના સામાન્ય વિષયોનો, નીચે દર્શાવેલા સલામતીના માર્ગોને અનુસરી નિર્ણય કરવાની સત્તા ધરાવનાર યુનીયન કૌંસીલમાં ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલ હોંદનાં દેશી રાજ્યોના પક્ષની પ્રતિનિધિ ગણાશે.

સલામતીના માર્ગો.

(૧) રાજ્યકર્તાઓ અને સરદારોના હક્કો, સત્તા અને મોલા સાથે દેશી રાજ્યોનું હિત જાળવવાની વાઈસરૉયે અને ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલના દરેક સભ્યે પાલન પ્રતિષ્ઠા લેવી પડશે. બવિધ્યમાં આ જવાબદારી વાઈસરૉય ઉપર મૂકવામાં આવે ત્યારે તે આવી જુદી પ્રતિષ્ઠા લે અને ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલના દરેક સભ્યના નીમણૂક હુકમમાં પણ આ ફરજનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

(૨) સામાન્ય સંબંધના સલામતીમાં ગવર્નર જનરલ ઇન કૌંસીલ સાથે વાટાઘાટ કર્યા પછી થએલા ઠરાવોનું દેશી રાજ્યો પાસે પાલન કરાવવાની ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલની સત્તા અમર્યાદ નહીં રહે. નરેંદ્રમંડળની કાર્યવાહક સમિતિ અને ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલ એકત્ર મળી રાજનીતિના જે સામાન્ય સિદ્ધાંતો ઘડશે, તે સિદ્ધાંતોને સામાન્ય પ્રશ્નોમાં દેશી રાજ્યોની ભાવનાના મૂર્ત સ્વરૂપ તરીકે ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલ સ્વીકારશે. પરંતુ એ પ્રમાણે ચોક્કસ થએલ રાજનીતિના સામાન્ય સિદ્ધાંતોની મર્યાદામાં ન આવતા હોય તેવા પ્રશ્નો નરેંદ્રમંડળ સમક્ષ રજુ કરવા જોઈએ. અને દેશી રાજ્યોની વતી ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલની સત્તાનો અમલ થાય તે પહેલાં કોઈ પણ ફરખાસ્તને નરેંદ્રમંડળની મંજૂરી મળવી જોઈએ. ઉપરાંત ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલ અને નરેંદ્રમંડળની કારોબારી સમિતિએ નિકટ સહવાસમાં રહેવું જોઈએ, અને નરેંદ્રમંડળની બેઠકોના વચગાળાના સમયમાં જે અકસ્માત કોઈ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય તો તેના નિરાકરણ માટે સંયુક્ત બેઠકો કરવી જોઈએ.

(૩) વ્યક્તિગત દેશી રાજ્યના હિતને માત્ર લાગતું વળગતું હોય ત્યારે, તેવા દરેક રાજ્યને કાં તો

(અ) ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલ અથવા યુનીયન કૌંસીલના સામાન્ય ઠરાવ તેના પોતાના સંબંધમાં ફરવા, કે

(બ) ચોક્કસ કારણોને ઝાંઝે આ ઠરાવથી તદ્દન અલગ રહેવાની પોતાની ઇચ્છા ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલ સમક્ષ રજુ કરવાની તેને તક મળવી જોઈએ. દરેક કેસની યોગ્યતા ઉપરથી ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલ નિર્ણય આપશે.

(૪) ઈન્ડિયન સ્ટેટ્સ કૌંસીલ, યુનીયન કૌંસીલ, કે સાર્વજનિક સત્તાના હરકોઈ પ્રતિનિધિના અધિકારનો ઉપભોગ બંધારણ વિરુદ્ધનો છે અને તેથી તે બંધનકારક નથી એવા પ્રકારનું " ર્ક્ષીંગ " યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટ પાસેથી મેળવવાનો દરેક વ્યક્તિગત રાજ્યને અધિકાર રહેશે.

(૫) ગવર્નર જનરલ ઇન કૌંસીલને ધારાસભા માર્ફતે જે સત્તા મળે છે, તેવા પ્રકારની સત્તા ઇંડીયન રેટ્સ કૌંસીલને આપવા નરેંદ્રમંડળનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં આવશે તેમ તેની અગત્ય વધારવામાં આવશે.

(૬) કોઇ રાજ્યમાં ભયંકર અન્યાય કે ગંભીર ગેર વહીવટના પ્રસંગે હસ્તક્ષેપની કાય-દેસર જવાબદારી તો વાઇસરૉયની પોતાની ઉપર જ રહેશે પરંતુ તે પહેલાં તેણે ઇંડીયન રેટ્સ કૌંસીલનો અભિપ્રાય અને સલાહ લેવાં જોઈશે.

સલામતીના ઇલાજો. (ઉપરના 'ક' પેરામાં દર્શાવેલ સ્પષ્ટ શરતો ઉપરાંત.)

(૧) હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવે તે પહેલાં, કેસની વિગતો સ્વીકારવામાં ન આવી હોય તો તે તપાસના પરિણામે સાબીત થવી જોઈએ. આમાં રાજકર્તા કે રાજસ્થાન એક પક્ષ ગણાશે અને યુક્તો સાબીત ન થાય ત્યાં સુધી તે દેશીરાજ્યના પક્ષમાં નિર્દોષપણાનો વ્યાજબી અભિપ્રાય રહેશે તેમજ રાજકર્તા કે રાજ્યની સામેની તમામ જુવાનીઓની માહેલી મેળવવાનો અને તેનો પ્રતિકાર કરવાનો તેને હક રહેશે.

(૨) આવી (હસ્તક્ષેપ કરવાની) સલાહ આપતા પહેલાં લાગતા વળગતા રાજ-કર્તા કે રાજ્યને તેનો પોતાનો અભિપ્રાય કે દરખાસ્ત ઇંડીયન રેટ્સ કૌંસીલ સમક્ષ રજુ કરવાની તક તે કૌંસીલ આપશે.

(૩) રાજદારી આતને સૂચનાઓ આપશે અને તેના ઉપર અંકુશ રાખશે.

(૪) નરેંદ્રમંડળ પાસેથી અભિપ્રાય માટે મળેલા તમારો અને વિચારણા કે અમલ કરવા માટે કોઇ વ્યક્તિગત રાજ્ય પાસેથી આવેલી હકીકતો સ્વીકારશે.

(૫) તમામ પ્રજો નરેંદ્રમંડળની વિચારણા અને સલાહ માટે રજુ કરશે. ઉપરની સામા-ન્ય સત્તાને મર્યાદિત કર્યા વગર એક દાખલો આપીએ:-શિષ્ટાચાર, સન્માન અને અધિકારને લગતા રાજકર્તાઓના અંગત હકો.

(૬) કોઇ રાજ્ય કે નરેંદ્રમંડળ દાખલો માગે તો હકીકત કે કાયદાના અથવા તો એ બન્નેના આવા સલાહો યુનીયન મુખીમ કોર્ટ પાસે રજુ કરે. અથવા ઇંડીયન રેટ્સ કૌંસીલ આવા પ્રકારના રેફરેન્સ માટે ચોગ્ય દરાવે તે બાબતો રજુ કરે.

યુનીયન કૌંસીલ:—

૬ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે યુનીયન કૌંસીલ, એ, વાઇસરૉય ઇન ઇંડીયન રેટ્સ કૌંસીલ અને ગવર્નર જનરલ ઇન કૌંસીલની સંયુક્ત બેઠકની બનશે, અને વાઇસરૉય તેના પ્રમુખ ગણાશે. સિટિસ હોંડ અને દેશી રાજ્યોના સામાન્ય પ્રજોની વિચારણા અને તેનો અમલ કરવો એ યુનીયન કૌંસીલનો કાર્ય પ્રદેશ ગણાશે. અને તે ઉપરાંત—

(અ) બહારના દુમત્તા સામે રક્ષણ અને પરદેશને લગતી બાબતો પરત્વે તાજની ફરજો; અને

રાજ્યકર્તાઓની યોજના

(બ) બ્રિટિશ હોંદ અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે સામાન્ય ન હોય એવા પ્રશ્નોનું યોગ્ય નિરાકરણ કરી સમગ્ર હોંદના લાભનું રક્ષણ: આ બન્નેનો તેમાં સમાવેશ થશે.
સલામતીના માગો.

(૧) ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ કરતાં વધી જાય એટલી બહુમતિની સત્તા ગવર્નર જન-સ્થની કૌન્સિલને આપવામાં આવશે નહીં.

(૨) જે બ્રિટિશ હોંદની કોઇ દરખાસ્ત ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલના ફરમાનની ઉપર વટ જાય તો (જુઓ ઉપરની પમી કલમમાં બ. ૨.) દેશી રાજ્યની સ્પષ્ટ મંજૂરી સિવાય તે દેશી રાજ્ય સામે તેનો અમલ થઇ શકે નહીં.

(૩) યુનીયન કૌન્સિલમાં ચર્ચાયેલી કોઇ દરખાસ્ત દેશી રાજ્યોના કિતમાં લવિષ્યનાં પરિણામોના કારણે ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલને સ્વીકારવા યોગ્ય ન લાગે તો યુનીયન કૌન્સિલ તેને મંજૂરી આપશે નહીં. આવા મુરદેલ પ્રસંગને પહેાંચી વળવાના સાધનનો પ્રબંધ કરવા સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. બ્રિટિશ હોંદમાં ગવર્નર જનરલને છે, તેવી સર્ટીફિકેશનની સત્તા વાઇસરોયને આપવાથી આનો રાક્ય ઇલાજ મળી રહેશે.

(૪) ઉપર લખેલી ૫ બની ૪ થી કલમ જુઓ.

યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટ:—

ઉ યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટ, લવાદ કોર્ટ સ્થાપવાના રાજકર્તાઓના મૂળ વિચારના પરિણામના વિકાસરૂપ છે. આ કોર્ટમાં ભારે પગારવાળા એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને બીજા બે ન્યાયાધીશની જીવનપર્યંત નીમનોક થશે, અને ગ્રેટબ્રિટનના ગ્રેટ પુરોહોમાંથી તેમની પસંદગી થશે.

અંધારણ પૂર્વકના અને ન્યાયને યોગ્ય અન્ય યાંધાલયો વિષયો જેની પાસે રજુ કરી શકાય એવા નિષ્પક્ષપાત ન્યાયમંદિરનો પ્રબંધ કરવાનું અને ધિરોપત: નીચેના યાંધાઓનો નિર્ણય કરવાનું તેનું કાર્ય ગણાશે. તેના સામે ગ્રીવી કૌન્સિલમાં અપીલ નોંધાવી શકાશે.

અ. એક બાજુ ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ અથવા દેશી રાજ્યો અને બીજી બાજુ સાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચેનાં તહેનામા, કરારનામા, શીરસ્તા, રૂદ્ધિ કે અન્ય પ્રકારના પરસ્પરના અધિકાર અને અંધનના યાંધાઓ;

બ. રાજ્યો વચ્ચેના ન્યાયને લગતા વાધા;

ક. દેશી રાજ્યોને અસર કરે એવા બ્રિટિશ હોંદનો કોઇ કાયદો, મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો હોય અને તેથી આવા દેશી રાજ્ય કે બ્રિટિશ હોંદને, જે પક્ષકાર હોય તેને અંધન-કર્તા ગણાય કે નહીં તેનું નિરાકરણ;

ડ. રાજકરણના અંગના યાંધા વિષે કાયદા કે હકીકતના મુદ્દાઓ;

સલામતીના માગો.

(૧) સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષનો મુદ્દો કોર્ટની નજરે અંધારણસરના અધિકારનો વિષય

ગણાશે તો 'દેશી રાજ્યનો કાયદો' (act of state) એવો મુદ્દો દર્શાવી બંચાવં ચાલશે નહીં.

(૨) રાજ્યકર્તા રાજના અંગ પર યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટની જરાપે હકુમત રહેશે નહીં.

કોઇ દેશી રાજ્યના ન્યાય વહીવટના તંત્રમાં કબજગીરી કરવાની યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટને કોઇ સત્તા મળશે નહીં. યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટ બ્રિટિશ હાઈની કોર્ટ ગણાશે નહીં, પણ સાર્વભૌમ સત્તા અને રાજકર્તાઓના સહકારથી સ્થપાયેલી કોર્ટ ગણાશે. કેટલાંક રાજ્યો તેનો પોતાની આપીલ કોર્ટ તરીકે ઉપયોગ કરવા છાડે અને તેમની પોતાની હાઇકોર્ટમાંથી આપીલો સાંભળવાને તેમના પોતાના "કોર્ટ્સ" પ્રમાણે તેને હકુમત આપે, એ પણ બનવા ભોગ છે. એ પ્રમાણે આ કોર્ટ કામ કરતી હોય ત્યારે તેનું નામ "યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટ (અમુક) દેશી રાજ્યની કોર્ટ તરીકે" એમ આપી શકાય.

નરેંદ્ર મંડળ:—

૮ જે માટે નરેંદ્ર મંડળ સ્થપાયું છે, તે તમામ કાર્યો કરી શકે એટલા માટે જ નહીં, પણ રાજકર્તાઓનું સ્થાન અને તેના અધિકાર પણ જાળવે એવું તે અસરકારક અને તે માટે તેની સત્તા અને લાગવગ વધારવાં જોઈએ. તે આ રીતે:—

(૧) તેના વટહુકમ અને તેની કાર્યવાહી પર તેને કાબૂ સોંપવો.

(૨) વ્યક્તિગત દેશી રાજ્યના કામકાજને તે દેશી રાજ્યની સંમતિ હોય તો— સહિત, તેને ગમે તે પ્રશ્ન હાથ ધરવાનો હક આપવો.

(૩) તેને ગમે તે વિષયની વિચારણા કરવા અને તેનો અમલ કરવા માટે ઇરીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ પાસે રજૂ કરવાનો હક આપવો. ઇરીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલના કાર્ય સંબંધી દર્શાવે પસાર કરવાનો તેને અધિકાર હોવો જોઈએ.

(૪) તેને પોતાનું સેક્રેટરીયટ સોંપવું. નરેંદ્ર મંડળના કાર્યના અમલ માટે તે મંડળને જવાબદાર પગારદાર સેક્રેટરી નીમવો. આ સેક્રેટરી ઇરીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલના સેક્રેટરી માર્શલ નરેંદ્ર મંડળ અને વાઈસરૉય વચ્ચે કાયમી સંબંધ જોડનાર સાંકળરૂપ બનશે.

(૫) પ્રમુખ (નરેંદ્ર મંડળના) અને કાર્યવાહક સમિતિની સામાન્ય દેખરેખ નીચે નરેંદ્ર મંડળના સેક્રેટરીને, કાં તો તેની પોતાની મરજી મુજબ અથવા ઇરીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલની મુચના મુજબ, કાર્યવાહક સમિતિ કે નરેંદ્ર મંડળ વખતોવખત નીચે તે પ્રધાનોની ખાસ કમિટિઓ સાદાપ્ય કરશે. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે પ્રમુખની મુચના પ્રમાણે નરેંદ્ર મંડળનો સેક્રેટરી આ કમિટિઓની એક વરશે.

(૬) આમની મત કમિટિના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે ત્યારે 'સ્પીકર' પ્રમુખપદનો ત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે નિયામકના પ્રમુખપદ નીચે આ મંડળમાં કમિટિનું પણ કાર્ય કરી શકાય તેવી ગોઠવણ નરેંદ્ર મંડળના વટહુકમોમાં કરવી.

(૭) ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલે શરતોને અધીન રહી પાસ કરેલા પશુ પંખીની ખીજ કલમમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે અમલ નહીં કરેલા સામાન્ય હિતના સલાહોની રાજનીતિના સલાહોને છેવટની મેન્યુરી આપવાની થોડી સત્તા નરેંદ્ર મંડળને આપવી જોઈએ. દેશી રાજ્યોના નાણા પ્રકરણી કે આંતરિક સ્વતંત્રતાને લગતા પ્રશ્નોમાં ઇંડીયન, સ્ટેટ્સ કૌન્સિલે પસાર કરેલા કામચલાઉ ઠરાવોને પણ સંમતિ આપવાની આવી શ્દિ લાગુ પાડવામાં હતાપણુ રહેલું છે.

(૮) ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલના સભ્યોને નરેંદ્ર મંડળમાં સ્થાન આપવું. નરેંદ્ર મંડળ (કમિટિના રૂપમાં ન હોય ત્યારે)ની બેઠકોમાં તેમને હાજર રહેવાનો-પણુ મત નહોં આપવાનો-હક હોવો જોઈએ. અને પ્રમુખ અમુક ખાસ વિષયો પરત્વે નરેંદ્ર મંડળ પાસે લાંબાં આપવાનું કંઈ ત્યારે અને વટહુકમોમાં ઠરાવાય એવી પદ્ધતિ પ્રમાણે મંડળના કોઈ પણ સભ્ય તરફથી પૂછવામાં આવેલા સલાહોના જવાબ આપવાની ફરજ તેમના ઉપર રાખવી જોઈએ.

રાજદ્વારી ખાતું:—

૯ રાજદ્વારી ખાતું ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલના અંકુશ અને દેખરેખ નીચે રહેશે. નીચે લખેલી શરતો પ્રમાણે તેની લાંબી કાર્યસત્તામાં થોડો ધણો ફેરફાર કરવામાં આવશે.

(૧) ચાહી ઠરાવથી કે બીજી યોગ્ય ગોઠવણથી દેશી રાજ્યોના કામકાજમાં હસ્તક્ષેપ કરવા મર્યાદા મૂકવામાં આવશે. (કલમ ૨૭ કે જુઓ) અને આ મર્યાદાના દરેક ઉલ્લંઘનને ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ કે યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટના ખ્યાનમાં લાવવા માટે પ્રસંગના પ્રકાર પ્રમાણે રાજકર્તાઓને હિતજન આપવામાં આવશે. ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ અને યુનીયન સુપ્રીમ કોર્ટ પાસેથી તેને યોગ્ય રાહત મળી શકશે.

(૨) નરેંદ્રમંડળની સાથે મસલત ચલાવીને ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ રાજદ્વારી અધિકારીઓ માટે એક નવો 'Manual of Instructions' રચશે. તેમાં રાજદ્વારી અધિકારીઓનાં કર્તવ્યોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવશે. દેશી રાજ્યોના ગૃહ વ્યવહારના પ્રશ્નોમાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિકાર તે મેન્યુઅલમાં આપવામાં નહીં આવે.

(૩) રાજદ્વારી ખાતાનાં હાલનાં દફતરે ઇંડીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલની કે તેના અધિકારીઓની 'રેકર્ડ ઓફીસ' માં બદલાવામાં આવશે, અને રાજકર્તા કે દેશી રાજ્યને લગતો પ્રશ્ન ન્યારે ઉપરિચિત થાય ત્યારે, રાજકર્તા કે દેશી રાજ્યને તે દફતરોની તપાસ કરવા દેવામાં આવશે. x

x નરેંદ્રમંડળની સ્ટેન્ડિંગ કમિટિ વતી ધણાં રાજકર્તાઓની સંમતિપૂર્વક આ યોજના સર લેસ્ટી સ્કોટ તૈયાર કરી યુનિયનની નરેંદ્રસભા સમક્ષ રજૂ કરી હતી.

શત્રુજય સંબંધી કરારનામું

[પાક્ષીતાણાના દરબાર અને જૈન કોમ વચ્ચે શત્રુજયની યાત્રાના સંબંધી ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં થયેલા કરારનામાની મુદત ઇ. સ. ૧૯૨૬ ના માર્ચની આખરે પુરી થયા બાદ પાક્ષીતાણા દરબાર અને જૈનો વચ્ચે યાત્રાવેરા સંબંધી ગંભીર મતભેદ ઉપસ્થિત થયો હતો. એજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં કાઠિયાવાડના એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ મી. સી. સી. વૉટસને ઉભય પક્ષની વિગતો સાંભળી પોતાનો નિર્ણય આપ્યો હતો, પરંતુ એ નિર્ણયથી અસંતુષ્ટ થઈ જૈનોએ હોદ્દા સરકારને આપીલ કરી હતી. કાયદાપૂર્વક આ બાબતનો ફરિયાદ કરવામાં આવે તે પહેલાં ના. વાઈસરોય લોર્ડ ઇરવીને ના. પાક્ષીતણાનરેશ અને જૈન કોમના પ્રતિનિધિઓને એકત્ર કરી સમાધાન કરવાનું સૂચન કર્યું હતું. પરિણામે સમાધાન થઈ જે કરારનામું થયું તે આ નીચે આપીએ છીએ.]

કરારનામું.

પાક્ષીતાણા દરબારના પ્રતિનિધિ તરીકે પાક્ષીતાણાના નામદાર હાકોર સાહેબ અને હોદ્દાની જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક કોમના પ્રતિનિધિ તરીકે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી વચ્ચે યચ્છેલી સમજુતીનો કરાર આ પ્રમાણે છે.

કરારના મુદ્દાઓ.

૧. ૧૮૭૭ ના માર્ચની તારીખ ૧૬ મીના હરાવનગર ૧૬૪૧ માં જૈનોના દર્શાવેલા હકો અને મર્યાદા સચવાઈ રહે તેવી રીતે શત્રુજયનો ડુંગર પાક્ષીતાણા રાજ્યની હદમાં આવેલો, અને રાજ્યનો એક ભાગ છે.

૨. ગદની દિવાલોની અંદર આવેલી બધી જમીન, ઝાડો, મકાનો અને બીજાં બાંધકામોનો ધાર્મિક તેમજ તેને લગતા હેતુસર ઉપયોગ કરવાની જૈનોને સત્તા છે. અને પાક્ષીતાણા દરબારને પાક્ષીસને લગતા કામકાજ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારે તેમાં કાણુ કે અપધગીરી કરવાનો અધિકાર નથી.

૩. ગદની દિવાલોનો અત્યારે જે ઘાટ અને રયાન છે તેમાં ફેરફાર કયો સિવાય જૈનોને જરૂર પડે ત્યારે વગર પરવાનગીએ તે ફરી બાંધવાની, મરામત કરવાની અને તેને આજુ રિયતિમાં રાખવી રાખવાની સંપૂર્ણ છુટ રહેશે. છતાં અત્યારે ગદની દિવાલોનો જે ભાગ મંદિરો સાથે જોડાયેલ હોય, તે ભાગને મંદિરોની હયાઈ વધારવામાં આવે ત્યારે મંદિરની દિવાલ બનાવવાને જરૂર પૂરતા પ્રમાણમાં વધારવાની છુટ છે. તેમજ ગદની બીજી દિવાલોને પણ વધારેમાં વધારે ૨૫ ફુટ ઉંચી કરવાની છુટ છે.

૪. દરબારની કોઈ પણ પ્રકારની અપધગીરી સિવાય જૈનો ડુંગર ઉપરનાં તેમજ ગદની બહારનાં દહેરાંઓનો વહીવટ કરી શકશે.

૫. ડુંગર ઉપર અને ગદની દિવાલ બહારનાં પગલાં દહેરીઓ, છતરીઓ તેમજ કુંડ

શત્રુજય સંબંધી કારનામું

અને વિસામાઓ જૈનોની માંહેશીના છે. પણ કુંડ અને વિસામાઓનો જાહેર પ્રગ્ન ઉપ-
યોગ કરી શકે તથા પરવાનગી સિવાય જૈનો આ બધાની મરામત કરાવી શકે.

દરબારે સમરાવવાના માર્ગો.

૬. ઉપર જણાવેલા કુંડોમાં આવતાં કુદરતી અરણ્યોની પાલીતાણા દરબાર મરામત કરશે.

૭. શત્રુજય કુંડરની તળાટીથી ગદ સુધી જતો ' મોટા રસ્તા ' નામનો માર્ગ તેની વંદી સહિત જાળવી રાખવા અને વગર પરવાનગીએ મરામત કરવાની જૈનોને સત્તા છે. એ રસ્તાનો ઉપયોગ જાહેર પ્રગ્ન કરી શકશે.

૮. નીચેના રસ્તાઓ પાલીતાણા દરબાર પોતાને ખર્ચે સાચવી રાખશે અને સમરા-
વશે. (અ) શ્રીધંજની કુંડ તરફ જતો મોટો રસ્તા. (બ) ઘેટીની પાગ. (ક) રોહીશાળા કેડી (ઢ) છ ગાઉનો રસ્તા. (ઈ) શેત્રુંછ નદીની કેડી (ફ) દોઢ ગાઉનો રસ્તા. (ગ) છ ગાઉ રસ્તાને મળતા નાના નાના રસ્તા અને રોહીશાળા રસ્તાથી શરૂ થતો છ ગાઉ રસ્તામાં બળા જતો રસ્તા. જૈનોને આ રસ્તાઓનો ઉપયોગ કરવાની સંપૂર્ણ છુટ છે.

જૈનેતર ધાર્મિક સ્થાનો.

૯. મી. કેન્ડીના રિપોર્ટમાં જણાવેલાં મહાદેવના દેરા સિવાય ઇમારત પીરની કબર સુધાં અન્ય જૈનેતર ધર્મસ્થાનો ઉપર જૈનોનો અંકુશ અને વહીવટ રહેશે. મહાદેવનું દહેફું ગદની દિવાલથી આસપ રહે એની રીતે તેની આજુબાજુ દિવાલ ચણી લેવાશે. અને ગદની દિવાલોની બહારથી જવા આપવાનો સ્વતંત્ર રસ્તા મહાદેવના દહેરાની હદની બહાર રહેશે.

૧૦. કુંડર ઉપરનાં તેમજ ગદની અંદરનાં દહેરાંઓ, કુંડો અને ખીજા ધાર્મિક સ્થાનોનો મુલાકાત લેનારાઓ માટે યોગ્ય ધારા ધોરણો કરવાનો જૈનોને હક રહેશે. પણ એ એવાં હોવાં જોઈએ કે જૈનેતર ધાર્મિક સ્થળોની પૂજા કરવામાં તેથી પ્રતિબંધ ન નડે.

૧૧. ઉપર જણાવેલા મોટા રસ્તા, તેમજ ટેકરી ઉપરનાં અને ગદ બહારનાં મંદિરો પગલાં, દહેરીઓ, છત્રીઓ, વિસામા, અને કુંડનાં સ્થળ, નકશા ઉપર દર્શાવવામાં આવશે અને એ નકશો આ કારનામાનો એક ભાગ થશે તથા તેના ઉપર કાયદેસર સહી સીકા થશે.

૧૨. જૈન મંદિરોની મૂર્તિઓના રાજુગાર માટે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી જે અવેરાંત કે દાગીના લાવે તેના ઉપર દરબાર કોષ પણ જતની જગત લેશે નહીં. શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીના મુનીમની ખાત્રી ઉપરથી આ પ્રકારની છુટ આપવામાં આવશે.

૧૩. આ કારનામામાં જણાવેલા જૈનોના હક સંબંધી, અથવા તેને અંગે કે કારનામાને અમલમાં મૂકતાં કોંઈ વાંધો ઉપસ્થિત થતાં, જૈનોની અરજ ઉપરથી પાલીતાણા

રાજકર્તા પોતાની કારોબારી સત્તાથી થતો નિકાલ કરશે. જૈનોને એ નિર્ણયથી અસંતોષ રહે તો તેઓને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલને અરજ કરવાનો હક રહેશે અને તે ઉભય પક્ષોની હકીકત સાંભળી ચુકશે. આપશે. પણ તે ચુકાદા ઉપર ધોરણસર ઉપરી સત્તાને અપીલ કરવાનો ઉભય પક્ષને હક રહેશે.

સાઠ હજારનો નક્કી કર.

૧૪. ૩૫ વર્ષ સુધી દર વર્ષે રૂ. ૬૦ હજારની સુકરર રકમ લેવા પાત્રીતાણા દરખાસ કબૂલ થાય છે અને જૈનો તે આપવા કબૂલ થાય છે. આ બંધન ૧૯૨૮ના જુનની ૧લી થી શરૂ થશે અને ૧૯૨૯ની ૧લી જુને તે રકમ જૈનો આપશે. ત્યાર પછીનાં વર્ષમાં એજ તારીખે એ રકમ આપશે. સદરકુ રકમના બદલામાં દરખાસ માત્રા બેશ તરીકે જૈનો પાસેથી કાઢી પણ પ્રકારની બીજી રકમ ન લેવાનું કબૂલ રાખે છે. આ રકમમાં 'મહાલ' વગેરે રક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.

૧૫. ઉપર જણાવેલ ૩૫ વર્ષની મુદત પછી બેમાંના ગમે તે પક્ષને સદરકુ નક્કી થએલી વાર્ષિક રકમમાં ફેરફાર કરાવવાની માગણી કરવાની છુટ છે. અને ઉભય પક્ષની હકીકત સાંભળીને તેનો નિકાલ કરવાની, તેમજ વાર્ષિક રકમ નક્કી કરવાની તેમ તે રકમ માટે મુદત નક્કી કરી આપવાની સત્તા પણ બ્રિટિશ સરકારની છે.

૧૬. ઉપર જણાવેલ વાર્ષિક રકમનો એક માસ સુધીમાં નિકાલ ન થાય તો પાત્રી-તાણા દરખાસે ક્યો માર્ગ લેવો તે એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર નક્કી કરશે.

૧૭. મુંબઈ સરકારના રાજદારી ખાતાના ૧૯૨૨ ના ૫ મી જુલાઈ નં. ૧૮૩. ટી. ના, તેમજ ૧૯૨૩ ના ૩ માસની તારીખ ૨૫ મી ના નં. ૪૪-૧-૬ ના ફરિયામાં જણાવેલા મુંબઈ સરકારના હુકમો અને હોદ્દી પ્રધાનના ૧૯૨૪ ના ઓક્ટોબરની તા. ૮ મી નં. ૧૨૮૧ ખી. ના પત્રમાં જણાવેલા હુકમો આ કારનામાંથી જેટલે દરજ્જે વિરૂદ્ધ અથવા અંગત હોય તેટલે દરજ્જે તે હુકમો અથવા તેનો ભાગ રદ કરવામાં આવે છે.

૧૮. આ કારનામાંમાં નક્કી થએલી બાબતો સંબંધી ઉભય પક્ષે જે કાંઈ અપીલો કે નિવેદનો કર્યા હોય તે બધાનો આ કારનામાંથી ફેસલો થઇ ગએલો સમાજવો.

૧૯. 'દરખાસ' શબ્દથી "પાત્રીતાણા સ્ટેટ" સમજવું અને "જૈનો" શબ્દથી "હોદ્દીરાજાની મેનાંખર મર્તિ પુજક જૈન કોમના પ્રતિનિધિ શ્રી આજંદાદ કદમાણુ અને તેના વારસો" સમાજવા.

સીમલા. તા. ૨૬ મી મે અને ૧૯૨૮

શ્રીકાલાધ પ્રેમચંદ રાયચંદ

કસ્તુરબાઈ એમ. નગરશીક.

માણેકલાલ મનસુખજી.

બદાહુરસીમ.

પાત્રીતાણા દરખાસ સાદેખ.

આપણું દેશી રાજ્યો

સારાભાઈ ડાહ્યાભાઈ શેઠ.

અમૃતલાલ કાળીદાસ.

પ્રતાપસિંહ મોહોલાલભાઈ.

સમગ્રહોદ જૈનસંઘના

પ્રતિનિધિઓ.

અમારી હાજરીમાં સહી થઈ.

સી. એચ. સેતલવાડ.

જૂલાભાઈ જે. દેસાઈ.

૨૦ આ કરારનાનું ઉભય પક્ષોએ તૈયાર કર્યું છે અને હોદી સરકારે સીમલા મુકામે તે મંજૂર કર્યું છે.

તા. ૨૬ મી મે સને ૧૯૨૮ના રોજ હોદી સરકારે મંજૂર કર્યું છે. સીમલા.

ઈસ્તીન

વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ.

૨૬-૫-૨૮

આપણું દેશી રાજ્યો.

કાશ્મીરનો વહીવટ:—

જમુ અને કાશ્મીરનું રાજ્ય જે હિંદુસ્તાનમાં એક મુખ્ય રાજ્ય ગણાય છે તેને લગતી કેટલીક જાણવા જોગ હકીકતોને લગતી યાદી એક નાનકડા પુસ્તક રૂપે એ રાજ્ય તરફથી બહાર પાડવામાં આવી છે એ ઉપરથી જાણાય છે. કે કાશ્મીરનું રાજ્ય પાંચ મુખ્ય વિભાગોનું બનેલું છે અને તેનો વિસ્તાર ૮૪૨૫૮ ચોરસ માઇલ જેટલો છે. આખો પ્રદેશ તદ્દન પહાડી છે તેમાં નાની નાની ટેકરી અને પર્વતો આવેલાં છે. ૧૯૨૧ ની વસ્તી ગણતરી મુજબ ત્યાંની વસ્તી ૩૩,૩૦,૫૧૮ હતી.

કાશ્મીર રાજ્યે જુદી જુદી વખતે બ્રિટીશોને લશ્કરી મદદ કરી છે. ૧૮૫૭ ના બળવા વેળાએ, હુન્ઝાની લડાઈ વખતે, ત્રીજાજની ચહગઈ વેળાએ, સરહદપરની લડાઈઓમાં અને હેક્કાં મહાન યુરોપી યુદ્ધમાં કાશ્મીર રાજ્યે લશ્કર, તોપ વીગેરેની સારી મદદ કરી છે.

મહારાજ ગુલાબસિંહ પછી મહારાજ રંભારસિંહજીના વખતમાં રાજ્યમાં બોલજા સુધારા વધારાં થયા હતા. તેમના વખતમાં ન્યાયની અદાલતો સ્થાપવામાં આવી હતી.

રજારસીંગજી પછી મહારાજા શ્રી પ્રતાપસીંહજી ૧૮૮૫ માં ગાંધીએ આવ્યા અને ૧૯૨૫ સુધી તેઓએ રાજ્ય કર્યું. તેમના અમલમાં દેશમાં સુધારા વધારા આગળ વધ્યા. ૧૯૨૫ થી મહારાજા હરીસીંહજી ગાંધીએ આવ્યા છે અને એમણે કારમીર રાજ્યમાં બાણવાળાં લોકો સુધારા કર્યા છે. આ મહારાજાએ હુંક સમયમાં રાજ્યકારોનારમાં બહોળો ફેરફાર કર્યો અને માર્ચ ૧૯૨૭ માં આખાં રાજ્ય માટે નીચલા પાંચ ખાતાંઓ માટે પ્રધાનોની નીમણૂક કરી છે:-

૧ પરદેશ ખાતું અને વ્યાપાર ખાતું

૨ પોલીસ અને જાહેર બાંધકામ ખાતું.

૩ મહેસુલ.

૪ સ્વદેશ અને ન્યાય ખાતું.

૫ નાણાં ખાતું.

એ ઉપરાંત એક જીલ્લા પ્રધાન મહારાજાની પાસે હંમેશાં હાજર રહે છે, અને જુદા જુદા પ્રધાનો તરફથી નામદાર મહારાજા પાસે આવેલા પત્ર વ્યવહાર રજુ કરે છે. એ પાંચ પ્રધાનો સ્વતંત્રપણે કામ કરે છે. ખરાબ પણું બજેટ અને કાયદો બાંધવાની બાબતો પર મહારાજાની સમક્ષ સઘળા પ્રધાનોએ સાથે મળીને વિચાર ચલાવવો પડે છે. આ વખતે મહારાજા પોતે પ્રમુખસ્થાન લે છે. લોકરત્ના સેનાપતિનો હોદ્દો મહારાજાના પોતાના હસ્તક છે. ન્યાયની ફાઈ અને સઘળા અદાલતોમાં કામ ચલાવવાની રીત બ્રીટીશ ધોરણ પર છે, અને બ્રીટીશ હોદ્દાના કોઈ પણ પ્રાંત સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે છે. નાણાં પ્રકરણી મુખ્ય નીચમ એ છે કે કોઈપણ ભંડોળ પર ચૂકવવાની સરખામણી બેંકમાં જાહેવળ નહીં હોય અને ને સતવાર રીતે મંજુરી લેવામાં નહીં હોય તો તે કઢીપણું કરી શકે તથી, અને બજેટના અડસડાઓ દર વરસે ઘડવામાં આવે છે.

૧૯૧૭ માં રાજ્યની મહેસુલ રૂ. ૧૪૨૫૨૮૨૬ ની હતી જ્યારે ખર્ચ રૂ. ૧૪૨૩૧૧૦૨ નો થયો હતો. ૧૯૨૭ માં આવક રૂ. ૨૩૬૧૧૦૦૦ ની થઈ હતી જ્યારે ખર્ચ રૂ. ૨૬૧૨૭૦૦૦ નો થયો હતો. એવી રીતે છેલ્લા ૧૧ વરસમાં મહેસુલમાં લગભગ રૂ. ૧ કરોડનો વધારો થયો છે. રાજ્યની ઉપર કોઈપણ રીતનું દરજી નથી, એટલું જ નહીં પણ સામા રૂ. ૫૦૦૦૦૦ ની રાકડ રકમ હાથમાં છે, અને રૂ. ૭૫૫૬૦૦૦ ની રકમ જુદા જુદા કામો પાછળ રોકવામાં આવી છે. એટલે રાજ્યની તીજેરીમાં રૂ. ૧૩૫૬૮૦૦૦ ની રકમ પડેલી છે.

દેશની ખાશવણી કરવાની યોજનાઓ કમઘોષાર આગળ વધતી જાય છે અને વખત જતાં એ યોજનાઓ પરીપક્ષ થશે અને તેથી રાજ્યને ખરેખર કાયદો થશે. ત્રેમરી કેય બેલન્સની દૃઢ રૂ. ૫૦ લાખની કાયદા મુજબ ઠંડાવવામાં આવી છે અને રાજ્યે તેમાંથી કોઈપણ રકમ ઉપાડી નથી. રાજ્યમાં ઉદ્યોગ દુનિયને પણ સાકે ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે અને પરીબાંધમાં-નીચેના ઉદ્યોગનાં કારખાનાંઓ હાલ છે:-

આપણાં દેશી રાજ્યો

૧ સાણુ ૨ ગાલીયા ૩ આધસ ૪ તંણુ ૫ તેલ ૬ પુડવક ૭ દુધની ડરીઓ
 ૮ ગુથણકામ ૯ નેકે ૧૦ ધાતુકામ ૧૧ નીકલ પેટીંગ ૧૨ લોકો વહેરવાની એ મીલો.
 કારમીરમાં રેશમનો ઉદ્યોગ સહીયા મોટો પાયાપર ચાલે છે. તે ઉદ્યોગ ધણી જુના
 કાળનો છે. મલખેરી રેશમના ઝાડો વિશે ૧૫૩૬ માં ઇસારો કરવામાં આવેલો જણાય
 છે. અને એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે લોકો આ મલખેરીનો ઉપયોગ ફક્ત રેશમના
 કીડાઓને પોષવામાં જ કરતા હતા. પણ ૧૮૬૯ સુધી આ રેશમનો ઉદ્યોગ પીલવવા
 સંબંધે કાંઈ પણ ગંભીર તળવીજ કરેલી જોવામાં આવતી નથી. ૧૮૬૯ માં ચર્ચેલા
 પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ ગયા અને છેક ૧૮૯૬ માં રાંચમની અંદર રેશમનું કારખાનું સ્થાપવામાં
 આવ્યું. આને “ થ્રીનગર સીલ્ક ફેક્ટરી ” આખી દુનિયામાં સહીયા મોટામાં મોટી ફેક્ટરી
 ગણાય છે. એ ઉદ્યોગ ત્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી ૬૫ મુજબ ચલાવવામાં આવે છે. નામદાર
 મહારાજા ત્યાંના અમલદારોને એનો અભ્યાસ કરવાને ખાતર દુનિયાના જુદા જુદા સ્થાનોમાં
 મોકલે છે. જેથી ફરીને કારખાનામાં વપતો વપત સુધારા દાખલ કરી શકાય. આ
 ઉદ્યોગની બધી શાખાઓમાં મળીને રોકાયેલા કામદારોની સંખ્યા મરદો, સ્ત્રીઓ અને
 બાળકો મળીને ૨ લાખની છે. છેલ્લા ૭ વરસમાં દર વરસની સરાસરી રેશમની ઉત્પાદન પૈકી
 પહેલા નંબરનું રેશમ ૧૭૫૦૦૦ રતલ અને બીજા નંબરનું રેશમ ૧ લાખ રતલ હતું.

૧ કારમીરમાં અનિજા પદાર્થ પણ ધણા છે અને તે સંબંધે હાલ મોટા પાયાપર તપાસ
 ચલાવવામાં અવિ છે. રાંચમાં કેળવણીએ પણ સારો વધારો કર્યો છે. હાલમાં આખા
 રાજ્યમાં પહેલા વર્ગની કોલેજો છે. જેમાં ઉલ્લાસ, છેલ્લી શોધ મુજબની સાયન્સીક લેબો-
 રેટરીઓ છે. ૧૧૧૪ હાઇસ્કૂલો, ૧૮૧૧ હાઇસ્કૂલ અને ૮૫૦ પ્રાથમિક શાળા છે. ચાર ટ્રેનીંગ
 સ્કૂલો છે. કેળવણી માટેની ગ્રાન્ટમાં દર વરસે બજેટમાં વધારો જ કરવામાં આવે છે.
 ૧૯૦૭માં કેળવણીની ગ્રાન્ટ ૧૨.૨૦૬૨૩૫૧ ની હતી, જે ૧૯૧૭ માં ૧૭.૭૩૫૧૦૬ ની
 થઈ હતી. ૧૯૨૭માં ૨૨.૧૪૨૭૦૦૦ ની આજે આપવામાં આવી હતી. નામદાર
 મહારાજા કેળવણી માટે કેટલી બધી કાળજી ધરાવે છે તે એટલા પ્રચી જ જણાશે કે
 ૧૯૩૬-૩૭ માં જોળીકામ પ્રસંગે ફક્ત એક જ વરસમાં તેઓએ ૧૪૪ નવી સ્કૂલો
 સ્થાપી, ૧૯૩૭માં પ્રાથમિક શાળાઓમાં લાખોના ખાણકોની સંખ્યા ૪૨૬૩૧ જેટલી હતી
 જોકે ૧૯૧૬ માં તે સંખ્યા ફક્ત ૨૧૪૮૩ જેટલી હતી, એટલે આટલા વરસોમાં સદે
 ૬૦૦૦૦ જેટલો વધારો થયો છે.

એક નવી સુચના:

હોદની બવિધની સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેના મહત્વના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા
 ‘near east and India’ નીમનું ‘પેર’ એક જુદા કંપાની નીમવાની સુચના કરતાં જણાવે
 છે. ‘સાઉથ ઇન્ડિયા’ અને ‘નર્થ ઇન્ડિયા’ સમૂહો જે પ્રશ્નો છે તે જુદા જુદા હોવા છતાં
 તે બંનેની સાથે જોડાયેલા છે.

એક બીજા સાથે એટલા તો સંકળાએલા છે કે તેનું નિરાકરણ એક જ પ્રશ્ન તરીકે થવું જોઈએ. એટલા માટે એ જરૂરનું છે કે કમીશન તેમ જ કમીટીનું કામ બંને સાથે સાથે ચાલે તે માટે કંઈક માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ. કદાચ સાયમન કમીશનનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ કરી શકાય કે જેથી દેશી રાજ્યોની આખતમાં પણ તે કંઈ નિરાકરણ કરી શકે અને જો તેમ કરવું અશક્ય લાગે તો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાને બીજી કમીટી નીમવાની જરૂર છે. છતાં એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાને ગમે તે પદ્ધતિને સ્વીકારવામાં આવે તો પણ દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નનું નિરાકરણ યથા વગર બ્રિટિશ હીન્દના અત્યારના બંધારણમાં કંઈ પણ સુધારા વધારા આપવા એ તદ્દન અશક્ય છે.

ના. પાલીતાણા નરેશનું વક્તવ્ય:—

શત્રુજયની યાત્રા ખુદી મુકવાનો વિધિ કરતાં પાલીતાણાના ના. ઠાકોર સાહેબ બહાદુર સિંહજીએ સંધના પ્રતિનિધિ, ભાવિક શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓને ઉદ્દેશી નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

“તમારા આ મોટા સમુદાયને પ્રથમ હું ભાવભરેલા આવકાર આપું છું.”

મેં રાજ્યની સત્તા હાથમાં લીધી ત્યારે હીંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાંથી મારા પાટ-નગરમાં આવનાર યાત્રિકને મારા રાજ્યમાં વસતી પ્રજાની બરાબર ગણવાનું મેં જાહેર કર્યું હતું તેજ પ્રમાણે અમલ કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. યાત્રાળુઓની સગવડ માટે જે જે જરૂરનું જણાયું, તે તે કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રભુએ જેમને સુખશાંતિ આપવાની મને તક આપી છે તેમને અધિક અધિક સુખ, શાંતિ મળે, તે જળવાય અને તેમાં વધારો થતો જાય તેમાં મને મૂળેલી તકની હું સંજ્ઞતા માનું છું.

યાત્રાળુઓ પ્રતિ, મારી કાયમની પ્રજા પ્રતિ જેવો આદર છે તેવો જ છે. ત્યાં સુધી યાત્રાળુઓ મારા રાજ્યમાં હોય ત્યાં સુધી તેમનો મારા ઉપર મારી કાયમની પ્રજા જેટલો જ દર છે.

તમારા શરીરને આરામ મળે અને તમે તમારા મનની શાંતિ મેળવી શકો તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં રાજ તરીકેના મારા ધર્મનું પાલન છે એમ હું માનું છું. ધર્મ સંબંધી વિચારોના પરિવર્તનના આ કાળમાં પુત્ર અર્ચા અને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં રહેલા ઉઠા મર્મને નજરમાં રાખી તમારી ધર્મભાવના ખીલવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય અને તેમાં આગળ વધી અનેક ખુશીવાળા નૈન ધર્મનો પુરા લ્હાવ લઇ આશોક અને પરશોક સુધારવાને તમે સૌ ભાગ્યશાળી થાઓ એ શુભેચ્છા છે.

યાત્રાનાં સર્વ શુભ ફળ તમને મળે એ શુભેચ્છા પણ હું પ્રેરું છું.

સદ્ભાવનું કારણ સદ્ભાવ છે. અને સદ્ભાવનું પરિણામ સદ્ભાવજ દોષ શકે. સદ્ભાવ કેળવવાથી દુનિયા ઉપરની ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉભી થતી નથી. અને કદાચ ઉભી થાય તો

આપણાં દેશી રાજ્યો

ઉઠી નય છે. રાજ્ય તરફથી સહભાવ દેખવાનો ધર્મ પાલન કરવા મારો પ્રયત્ન ચાલુ છે. મને આશા છે કે મારી કાયમી પ્રજા અને ભાવિક યાત્રાળુઓ પણ સહભાવને ખીલવી યાત્રાનો અધિક લાભ મેળવી કૃતાર્થ થશે.”

ધી મણિલાલ અંબારામ હૉસ્પીટલ.

સચીનના નામદાર નવાજ સાહેબને રાજ્યારોહણનાં ૨૧ વર્ષ પૂરાં થયાં તે માંગલિક પ્રસંગ રાજ્યમાં ઉત્સાહ પૂર્વક ઉજવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે સચીનના માથું સ્વ. દિવાન મણિલાલ અંબારામના સ્મરણાર્થે પોલીટીકલ એજન્ટ મી. હાર્ડશોર્નના હસ્તે “ધી મણિલાલ અંબારામ” હૉસ્પીટલનું ખાત મુદૂર્ત કરવામાં આવ્યું હતું. આ હૉસ્પીટલ માટે લગભગ ૧૧ હજાર રૂપિયા પ્રજા જનોએ એકત્ર કર્યા હતા અને નેટલીજ બીજી સામી રકમ રાજ્યે આપી હતી. ભરવામાં આવેલા દરખાસ્તમાં દિવાન રા. ઝીણાભાઈએ રાજ્યની પ્રજા તરફની નામદાર નવાજ સાહેબને અભિનંદન આપનારૂં અને તે નામદારની પ્રજાહિતની લાગણીની પ્રસંસા કરનારૂં સંક્ષિપ્ત વિવેચન કર્યું હતું તેનો પ્રતિ ઉત્તર આપતાં નામદાર નવાજ સાહેબે જણાવ્યું હતું કે “આપ સર્વ તરફથી જે મને સહાકાર અને ઉત્તેજન ન મળ્યાં હોત તો મારૂં કાર્ય નિરર્થક થાત. આ યુગમાં કેાઇ પણ રાજકર્તા પોતાના એકલા પ્રયત્ન ઉપર આધાર રાખી શકે જ નહીં. તેણે પ્રજાને પોતાના પક્ષમાં લેવી જોઇએ.” ત્યારબાદ તે નામદારે ના. ગવર્નરની મુલાકાતનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યું કે “આવશ્યક કાર્યો સફળતા પૂર્વક પાર પાડવામાં મને ઘણા દિવાનો તરફથી વખતો વખત સાહાય્ય કરવામાં આવી હતી જેમાંના કેટલાક કુશળ, કેટલાક બેદરકાર નો કેટલાક બીલકુલ અસંતોષ આપનારા હતા.” ત્યારબાદ ના. નવાબે સ્વ. દિવાન મણિલાલની પ્રસંસા કરી ગયા વર્ષમાં નયાં ખાતાં સ્થાપવાનાં અપૂર્ણ રહેલાં કાર્યો પોતાની પ્રકૃતિ સુધરે અંગત દેખરેખ નીચે રાફ કરવાનું અને રાજ્યના વફાદાર નોકરોને પોશાક આપવાનું જાહેર કર્યું હતું. ના. નવાજ સાહેબે જે નિખાલસતા પૂર્વક પોતાનાં વિચાર પ્રદર્શિત કર્યા છે તે માટે અમે તે નામદારને અભિનંદન આપીએ છીએ.

દેશી રાજ્ય પ્રજા પરિષદ સમિતિના ઠરાવો:—

સમગ્ર હીંદ પ્રજા પરિપૂર્ણ કરોળારી સમિતિની એક એક મુખ્ય ખાતે મળી હતી. કામકાજની શરૂઆતમાં જટલર કમિટિ સંબંધી રા. પચિસ અને પ્રો. અબ્દુલરો પત્ર તેમજ સર લેસલીસ્ટોનની યોજનાના સંબંધી પરિપૂર્ણ પ્રમુખ એમ. રામચંદ્ર રાવનો પત્ર વંચાયાબાદ કરોળારી સમિતિમાં શ્રીયુત અમૃતલાલ ઠક્કરનું નામ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું. આ સમિતિમાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય ઠરાવો થયા હતા.

(૧) “દેશી રાજ્યોની પ્રજાના નિર્દેષ કે પ્રતિનિધિત્વ વિના ઇન્ડીયા-ઓર્ગેનાઇઝેશન તરફથી નીમાયેલી જટલર કમિટિએ પોતાના મર્યાદિત કાર્યક્ષેત્રને પણ જે રીતે સંકુચિત રાખ્યું

તેમજ તેણે પ્રજાપત્ર અને બીજાં સાધનો આપવાની દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ ના પાડી, અને પ્રગતી જુઓની ન લેતા તેણે પોતાનું કામ બધું બારણે ક્યું એ બધી હકીકત. આનમાં લઘુ આ સમિતિ બહાર કરે છે કે એ કમિટીની બલામણ ઉપરથી બ્રિટીશ સરકારને કાંઈ નિર્ણય કરશે તે દેશી રાજ્યોની પ્રજા કાંઈ રીતે સ્વીકારશે નહિ.

(૨) "બટલર કમિટીએ વાસ્તવિક રીતે કવી રીતે કામ" ક્યું છે એને તેની કામ પહેલિ દેશી રાજ્યોની પ્રગતિના હિતમાં કંટાળી બધી હાનિકર્તાની વડી છે તે સંબંધી આ સમિતિ તરફથી એક નિવેદન પ્રકટ કરવા આ સમિતિ પરિષદની પ્રકાશન-સમિતિને સેતા આપે છે. (૩) "સંબંધમાં મળેલી નુપતિપરિષદે કરેલાં હરાવાં તેમજ નરેન્દ્રમંડળના કંટાળાકે સંબંધીએ વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓ પાસે રજુ કરેલાં વિચારો અને સર લેસલી સ્કોટ દેશી રાજ્યોના તરફથી રચેલી અને હાલ પ્રકટ થયેલી ચોળના દેશી રાજ્યોની પ્રગતિની તેમજ બ્રિટીશ હિન્દની પ્રગતિના હિતમાં અને અખિલ હિન્દના શ્વરાજ્યના આદર્શમાં હાનિકર્તા છે એવા આ સમિતિનો અભિપ્રાય છે.

આ અગત્યના હરાવા ઉપરાંત સરલેસલી સ્કોટની ચોળનાની તપાસ કરી તે સંબંધી અહેવાલ રજુ કરવા, તેમજ દેશી રાજ્યોના પરસ્પરના તથા હોદી સરકારની સાથેના સંબંધ અને દેશી રાજ્યોના ભાવિ બંધારણ સંબંધી વિચાર કરી ચોળના રજુ કરવા જુદી જુદી કમિટીઓ નીમવામાં આવી હતી.

બટલર કમિટી શું કરશે?

એક અંગ્રેજ વર્તમાન પત્રના અજરપત્રી બટલર કમિટીના સંબંધમાં જણાવે છે કે "દેશી રાજ્યો સાથેની કારનામાં એ અને સંધીપત્રોની તપાસ કરવા નીમાયેલી બટલર કમિટીને બ્રિટિશ હોદમાં દેશી રાજ્યોનું શું સ્થાન હોયું જોઈએ, તે સંબંધી અભિપ્રાય આપવાની સત્તા નથી. વળી બટલર કમિટીએ હોદસ્તાનમાં બધી તપાસ અને અંતરણા બંધ બારણે કરી છે. તેમાં દેશી રાજ્યોની પ્રગતિને લગાર પછુ ભાગ લેવા દીધા નથી. કારણ રપટ છે, તે એ કે જે ચરતોથી આ કમિટી નીમવામાં આવી છે, તે ચરતોજ મુજબ કમિટીની કાર્યવાહીથી દૂર રાખે છે. સર હારકોટ બટલર હોદસ્તાનના રાજકર્તાઓ સાથે મેની સંબંધ દુરાવે છે, જે સંબંધ તેમને દેશી રાજ્યોના પ્રગતિના કદાવરમાં ઉપયોગી થશે. આ કમિટિ પ્રત્યેક દિવસે તપાસ કરીને પોતાનો અહેવાલ હોદી સરકાર સમક્ષ રજુ કરશે, પરંતુ તે પહેલાં નરેન્દ્રમંડળની કારોબારી સમિતિ જેમાં કારમીર, અલવર, પતીવાસા, બીકાનેર, નવાનગર અને બોધાવના રાજકર્તાઓ છે, તેઓ લગનમાં કમિટિ સાથે નહીં ચર્ચાવાલા પ્રશ્નોની વાટાઘાટ કરશે. તેમ છતાં આ બધું થઈ રહ્યા પછી સાધન કમીશન દેશી રાજ્યોના પ્રગતિને નર્દો રપડે એ માનવું બહુબર છે. સરજોન સાધન પથ

ખટલર કમિટિના અહેવાલ વાંચી ગયા પછી તે કમિટિના સભ્યો સાથે તત્સંબંધી વિચારણા ચલાવશે. અર્થાત્ કે બ્રિટિશ હોદ્દા અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધોના ખરો નિર્ણય તો ખટલર કમિટિ નહીં પણ સાથમન કમીશન બં કરશે એમ નજીવ છે.

ભારતપુર :

એક સંવાદદાતા લખે છે. કેન્દ્રીય ન્યાયથી ભારતપુરમાં નાણાંપાઈસરોય દ્વારા અંગ્રેજ દિવાનની નિયુક્તિ કરવામાં આવી છે. ક્ષિત્રાર્થી રાજ્યમાં ઘણું પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. ભારતવીર બંધ કરવામાં આવ્યું છે. મ્યુનિસિપલ અને કાનૂનીવરો સ્વીકાર્યા કરવામાં આવ્યા અને જેમને મહારાજાએ રાજ્ય વિરોધી માની કાઢી મુક્યા હતા તેમને પુનઃ મોલાવવામાં આવ્યા છે. મહારાજાનું ખાનગી વિદ્યુત ગૃહ રાજ્યના અંકુશ નીચે મુકવામાં આવ્યું છે. ઉચ્ચાધિકાર ઉપર બહારથી મોટા મોટા પગારો આપી માણસો મોલાવવામાં આવે છે. અને એમ પણ સંભળાય છે કે મહારાણીથીને મોટરનો ખર્ચ આપવાની પણ દિવાને ના કહી છે. એવી પણ અફવા છે, કે મહારાજા સાહેબ નરેન્દ્રમંડળની બેઠકમાં ફાજરી આપવા મુખ્ય ગયા ત્યારે તેના ખર્ચ આપવાની પણ ના પાડવામાં આવી. મ્યુનિ. એ ૨૬ કરવામાં આવી છે. મહારાણીશ્રીની જાગીર રાજ્યમાં મેળવી લેવાતો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ડેકાદારોના પીસોના રૂપીઆ દહીં સુધી આપવામાં નથી આવ્યા. તેમ બંધ કરેલા ભારતવીરના ૨૨૫ વગેરેનો પગાર પણ મુકવામાં નથી આવ્યો. તેમ મહારાજા સાહેબની અદાલતને ચાર્જ પણ દિવાન સાહેબે મોતીના હસ્તક લીધો છે.

સર પટ્ટણીનો અભિપ્રાય :

સર પટ્ટણી બ્રિટિશ હોદ્દા આંખમાં રવાના થયા તે પહેલાં રૂટરની પ્રતિનિધિએ તેઓની મુલાકાત લઈ દેશી રાજ્યોને લગતી હાલની પરિસ્થિતિ સંબંધી પૂછી કે રાજ્યોમાં અભિપ્રાય નજીવ હવે દેશીની હતી. સર પટ્ટણીએ આ સંબંધમાં નજીવું કહ્યું.

બ્રિટિશ હોદ્દાના રાજદારી પ્રગતિના મંત્રિમાં દેશી રાજ્યો વિષે નાજી છે. એ હકીકત માં ખોટી છે. બ્રિટિશ હોદ્દાના રાજદારી પ્રગતિમાં કેબલગીરી કરવાની દેશી રાજ્યોની ધમ્મ નથી. અને દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં બ્રિટિશ હોદ્દાના રાજદારીએ હસ્તક્ષેપ કરે એ દેશી રાજ્યોને પસંદ નથી. સાંપ્રતને કમીશન સમક્ષ પ્રસિદ્ધ કે બંધબંધે જીભાની આપવા દેશી રાજ્યો આંતર હોય એણે હ નથી માનતો પણ તે તો કમિશન સમક્ષ કેંદ્ર દરખાસ્તો રજૂ કરવાનો જ હોય તો તે પ્રસિદ્ધ રીત રજૂ થાય તો સાફ એમ કહી શકાય.

દેશી રાજ્યોની તપાસસમિતિનો અહાસો.

કેટલીક ગેરસંબંધ ઉત્પન્ન કરે એવા ખુલાસાઓ પ્રેક્ટિયલથી દેશી રાજ્યોની તપાસ સમિતિએ નજીવું છે કે માર્ચની શરૂઆતમાં તેણે હિંદનાં ૨૩૫ દેશી રાજ્યો ઉપર પ્રશ્ન

પત્રો મોકલી આપ્યાં હતાં. નરેન્દ્રમંડળના સભ્ય ૧૦૮ રાજ્યોમાંથી ૩૨ રાજ્યોએ એવું જણાવ્યું છે કે તેઓ જુદા જવાબો મોકલનાર નથી. પરંતુ નરેન્દ્રમંડળની કાયમ સમિતિ તરફથી સર લેફ્ટી રજીસ્ટ તેઓના મુકદ્દમો રજુ કરશે. આ ૩૨ રાજ્યોમાંના ઘણાં અગત્યનાં રાજ્યો કાશ્મીર, ભોપાળ, પતીઆળાં યેંકે, ભુંદી અને ભરતપુર છે. ૨૦ રાજ્યોએ અંગત જવાબ આપ્યો છે. આમાં હૈદરાબાદ, મૈસુર, ત્રાવણકોર, બેંકપુર અને કોલ્હાપુર છે. બીજાં ૧૨૭ રાજ્યોને નરેન્દ્રમંડળમાં ૧૨ રાજ્યક્તાઓને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનો હક્ક છે એમાંના ૨૧ રાજ્યોએ પોતાનો મુકદ્દમો નરેન્દ્રમંડળની કાયમ સમિતિને સોંપવાની ઇચ્છા બતાવી છે. અને ૧૨ રાજ્યોએ વ્યક્તિગત પ્રતિનિધિ મોકલવા જણાવ્યું છે. ૧૫૦ રાજ્યોએ ઉત્તર આપ્યા નથી.

માસિક નોંધ

દેશી રાજ્યોમાં સામાજિક સુધારણા.

દેશી રાજ્યોમાં હમણાં દસણાં સામાજિક સુધારણા-ખાસ કરીને લગ્નના વયની મર્યાદા-તરફ લક્ષ અપાવા લાગ્યું છે. સામાજિક સુધારો એ પ્રજાજીવનમાં બલપૂરક હોવાથી તે તરફ રાજ્યોએ અવશ્ય લક્ષ આપવું જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સુધી પ્રજામાં તે સંબંધી તીવ્ર લાવના જનગૃહ ન થાય અથવા તો પ્રજાનો ગોરો ભાગ તેની આવશ્યકતા સમજતા હતાં તેને અમલમાં મૂકવાને નિરૂપાય છે એમ સમજી રાજ્યને દરમિયે કરવા ન કહે ત્યાં સુધી માત્ર કાયદાથી જ સમાજ સુધારણા સફળ થવી મુશ્કેલ છે. રાજ્ય એ પ્રજાના સામાજિક પ્રશ્નોમાં વચ્ચે પડનાર વ્યક્તિ નથી પરંતુ જ્યારે એ પ્રેરણાસંબધી પ્રજામાં મતભેદ જાગે ત્યારે સમાધાન કરનાર વ્યક્તિ છે. સિવાય રાજ્યનું પ્રધાન કાય તો પ્રજા રક્ષણનું જ છે. એટલા માટે અમને લાગે છે કે સામાજિક સુધારણા કાયદાના અંકુશ કરતાં તે સંબંધી જ્ઞાન પ્રચારથી મુલ્યમ છે. લગ્ન વયની મર્યાદા વગેરે

સામાજિક સુધારા કરવા રાજ્યો અતિ ઉત્સુક છે, તેનું મુખ્ય કારણ-પ્રજાની વધતી જતી નિર્બળતા અને અસ્પાયુઃ' એ હોવું જોઈએ. પરંતુ તેને માટે શું અન્ય કારણો નથી? પૌષ્ટિક ખોરાકની અછત, નિર્મળ પાણીની તંગાશ તથા આરોગ્યનાં સાધનોની ખામી એ પણ તે માટે ઝાણાં જવાબદાર નથી. અર્થાત્ કે જે આશયને અનુલક્ષીને મર્યાદા ઠરાવવામાં આવતી હોય તેજ આશયને વિશેષ સફળ કરનારા બીજા કારણો અને તેના ઉપાયો પ્રતિ રાજ્યોએ દુર્લક્ષ ન રાખવું જોઈએ. અને પ્રજા જીવનને નિર્બળ કરનારા માત્ર એક અંગ પરત્વે જ નહીં પણ બધાંજ અંગો પરત્વે રાજ્યોએ સાવચેત રહેવું જોઈએ. સિવાય માત્ર ગતાગુતિક લગ્નની વય મર્યાદા નક્કી કરવા માત્રથી-અને તેના જોવાંજ અન્ય કારણોને પડતાં મુશ્કેલી-કસો લાભ થાય, એ અસંભવીત છે. ઉલટ તેથી લગ્નના કાનુનમાંથી છટકવાની સુકિતઓ રચવાની કેટલાકમાં અનિષ્ટ જતિ જનગૃહ ન થાય તો ગતીમન છે.

અફ્રીણ સંબંધી દેશ પરદેશોની નીતિ.

અફ્રીણ અને બીજી કેફી ચીજોના સંબંધમાં થતી દાણચોરી ઉપર વિચાર સ્થાપવા અને અંકુશ મૂકવા જીનીવા ખાતે મળેલી પ્રજાસંઘની એકલાઈઝરી કમિટિની અગીઆરમી બેઠક પૂરી થઈ છે. ગયે વર્ષે સર બેસીસ બ્લેકેટ દેશી રાજ્યો-એ અફ્રીણની ખેતી ઉપર અંકુશ મૂકવા અને સરકારે નક્કી કરેલા એક જ મથળેથી અફ્રીણ ખરીદવાની એક યોજના તૈયાર કરી અફ્રીણ કોન્ફરંસ સમક્ષ રજુ કરી હતી. તેમ ત્યાર-બાદ દેશી રાજ્યોમાં અફ્રીણની ખેતી સંબંધી તપાસ સ્થાપવા એક કમિટિ પણ નીમવામાં આવી છે. પરંતુ પ્રજાસંઘની કમિટિમાં જે કામ થયું છે એ ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે હજી આ સંબંધમાં દેશપરદેશો પણ કોઈ વ્યવહાર માર્ગ સ્વીકારવાને બદલે પરસ્પર જાળબદારી દોળી નાંખવાની વૃત્તિથી અલગ રહ્યા નથી. આ કમિટિમાં ઇટાલીના પ્રતિનિધિએ અફ્રીણ વગેરે કેફી ચીજોની વધતી જતી દાણચોરી અટકાવવા એક યોજના રજુ કરી, કેટલાક ઉપાયો સૂચવ્યા હતા. પરંતુ પેટા કમિટિએ એ યોજના રદ કર્યાનું જાહેર આવ્યું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રતિનિધિએ ૧૯૨૭ના વર્ષનો રિપોર્ટ અફ્રીણ કમિટિ સમક્ષ રજુ કરતાં જણાવ્યું હતું કે હોંદમાંથી દાણચોરી ચર્ષી શીશપાછન ખાતે અફ્રીણ મોટા પ્રમાણમાં આપાત થયું હતું. પણ હિંદના પ્રતિનિધિ મી. કેમ્પબેલે તે હકીકતનો ઇન્કાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે હિંદી સરકાર અફ્રીણની નિકાસ ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ રાખે છે. પણ જ્યારે જાપાનના પ્રતિનિધિએ પોતાનો રિપોર્ટ રજુ કર્યો ત્યારે હોંદના પ્રતિનિધિએ એક પ્રશ્નમાં ખુદી રીતે

જણાવ્યું કે જાપાનમાં જરૂરીઆત કરતાં કેકેનની અસાધારણ આપાત થાય છે. અને તે ચોરીદાર હોંદમાં આવે છે. જાપાનિ પ્રતિનિધિએ આ વાત થોડે અંશે સ્વીકારી હતી. ચીનના પ્રતિનિધિએ દાણ ચોરીથી આવના અફ્રીણના આંકડાઓ રજુ કર્યા હતા પણ તેને અપૂર્ણ ધારવામાં આવ્યા હતા અર્થાત કે વિગતેસર ફરી એ આંકડાઓ રજુ ન થાય ત્યાં સુધી તે ચર્ચા અટકી પડી હતી. પરંતુ આ ઉપરથી એક અનુમાન નીકળે છે, કે જે રાજ્યો અફ્રીણની ખેતી અને નિકાસ ઉપર અંકુશ મૂકવાનું જણાવે છે તેજ રાજ્યોમાંથી ચીનમાં અફ્રીણ આવે છે એમ દર્શાવવાનો ચીનના પ્રતિનિધિનો હેતુ હોવો જોઈએ. હોંદ-સ્તાનમાં પણ હજુ દાણચોરી થાય છે. એવું ગયે વર્ષે લોર્ડ ઇરવીને પણ જાહેર કર્યું હતું અને તે માટે દેશીરાજ્યોનો સહકાર માગ્યો હતો. પરંતુ પ્રજા સંઘની અફ્રીણ કમિટિ આ સંબંધમાં જ્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવહાર યોજના સર્વની સમંતિથી ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી દેશીરાજ્યો ઉપર વધારા પડતું દબાણ કરવું એ અયુક્ત છે.

શક્તિ અદકેલી વર્કસી.

નવીન ઉદ્યોગ, સાહસ અને અચાગ ઉદ્યમ શીશતાથી પ્રાંગમ્માં તૈયાર કરવામાં આવેલા શક્તિ અદકેલી વર્કસીની મે માસમાં કેવળ ધાર્મિક વિધિથી બાહ્યાંબર રહિત વાસ્તુ અને ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવામાં આવી છે. આ સાહસની સફળતા કરતાં તે નિષ્ફળ નીવડવાનાં શબ્દ ચિન્હો અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયાં છે, એ, આવા સાહસોની સ્વાભાવિક લાક્ષણિકતા સૂચવે છે. પરંતુ જે

કોષપણુ કાર્ય તન્મયતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને અવિરત ઉદ્યોગથી સફળ થતું હોય તો ધ્રાંગધ્રા રાજ્યે અને તેના કારોગારીઓએ આ કાર્ય પ્રતિ એ ત્રિવિધ પ્રકારે એટલેા પરિશ્રમ ઉકાવ્યો છે, કે તેની સફળતા વિષે શંકા કરવી એ આવા પ્રકારના ઉદ્યોગ અને સાદસને ન્યાય આપવાની આપણી અશક્તિ સૂચવે છે. અને વળી હવે તો આ સાદસ, સંપૂર્ણ રીતે કાર્યના રૂપમાં પરિણામ પામ્યું છે, ત્યારે હવે તેને સફળ કરવાની જવાબદારી ધ્રાંગધ્રા રાજ્ય ઉપરથી ઉતરી સમગ્રદેશ ઉપર અને પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવા ઇચ્છનાર આપણા સૌના-ઉપર આવે છે. આપણી શીશો, આપણાં કારખાનાંઓ અને આપણાં બજારોમાં આ સ્થાનિક ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન થતો માલ વપરાય એટલું જ ખસ નથી, પરંતુ તેની સામે જે મુખ્ય લય-રાજ્યના સક્ષમાં હોયો. જોષએ-પરદેશી વ્યાપારીઓની સ્પર્ધા અને તેને એજે ઉત્પન્ન થતી સરકારની નીતિનો છે. એટલા માટે આ ઉદ્યોગને સંપૂર્ણ રક્ષણ આપવાનો ધર્મ લોકોએ નિઃસંકેતપણે ઉદારભાવે સ્વીકારવો જોઈએ.

શત્રુજય યાત્રા શરૂ.

અમે ગયા અંકમાં આશા દર્શાવી હતી, તે પ્રમાણે પાલીતાણા દરગાહ અને શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી વચ્ચે લગભગ એ વર્ષ સુધી શત્રુજયની યાત્રા સંબંધી ચાલેલા તીવ્ર મતભેદનું કોઈ ઈરિવીનની દરમિયાનગીરીથી આખરે સંતોષપ્રદ નિરાકરણ થયું છે. કોઈ ઈરિવીને પોતાની લાક્ષણિક રીતિ પ્રમાણે કાયદા કરતા પોતાના દરજ્જાના સાગવળનો કરેલો ઉપયોગ, પાલી-તાણાના નાગદાર દોષાર સામેને દર્શાવેલું પ્રગ્ન

ચિત્ત ઔદાર્ય, અને જૈન આગેવાનોએ જે પોતે ધારેલી યાત્રાની સુરક્ષિતતા રહેતી હોય તો સર્વત્યજ્જતિપંહિતઃ એ ન્યાયે દર્શાવેલી ઐદિક ત્યાગવૃત્તિ એ ત્રણે ખરેખર અભિનં-દનીય છે. આ અચેત્નાં કરારનામા (જે અમે અન્યત્ર આપ્યું છે) થી શત્રુજય સંબંધી ભૂત-કાળની બધી પ્રવૃત્તિ ઉપર પડેા પડે છે, એ તેની વિશિષ્ટતા છે, એટલું જ નહીં પણ ભવિષ્ય માટે પણ ઉપયુક્તતા છે. બેશક આથી વ્યક્તિ ગત અસંતોષનો ભાવ જન્યૂત થયો હશે પરંતુ સમગ્રકરારનામા ઉપર દષ્ટિ નાખતાં દરબાર અને જૈનોને વધારેમાં વધારે અનુકૂળ થાય એવી તેની ઇચ્છારત છે. ઝીણવટમાં ઉતરનાર હરકેઈ તેમાં ક્ષતિ દર્શાવી શકે તેમ જ કાકદષ્ટિએ જોનાર તેમાંથી વિષ પણ ખેંચી શકે; પરંતુ લોઈ ઈરિવીન સાથે ત્રણે પક્ષને પોતાની પ્રામાણિક માન્યતાને ચિચિલ કરતાં અને પરસ્પરના સમભાવ અર્થે સિદ્ધાંતનો સાગ કરતાં કેટલું દુષ્કર્મ થયું હશે તે જો સમજવામાં આવે તો જ આ સમાધાનની ખરી કદર થઈ શકે. કારણકે કોષપણું સમા-ધાનના માર્ગમાં પોતાની માન્યતાનો વધારેમાં વધારે ભોગ એ, આવરણક વસ્તુ છે. આ સમાધાનથી શત્રુજય ઉપર પાલીતાણા રાજ્યની સ્પષ્ટ હકુમત અને ગઢની અંદરનાં મંદિરોની જૈનોની માલેકી સ્પષ્ટનઃ સ્વીકારવામાં આવી છે. મતભેદના આ મુખ્ય મુદ્દાઓનો બેશક સંતોષકારક નિર્ણય થયો છે. છતાં કોઈ દુઃસ્વમાધ જનને એમ કહે કે ' અમે છલ્યા ' તો તેનો અર્થ એટલો જ કે એવા જ માણસોએ આ પ્રશ્નના નિરાકરણમાં અત્યાર સુધી પ્રત્યણા કર્યો છે; જેમને દાર અને છતના અર્ધનું પણ જ્ઞાન્યે જ માન હશે.

કચ્છી પ્રજામંડળ

નીચે જણાવેલા બે મુખ્ય ઉદ્દેશને અનુસરી કચ્છના કેટલાક આગેવાનોએ “કચ્છી પ્રજામંડળ” નામક સંસ્થા સ્થાપવાનું નેહરુ કંથું છે. ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે.

૧ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે એખલાસ વધે અને કચ્છનું રાજ્યતંત્ર પ્રજા પ્રિય થાય, તે માટે પ્રયાસ કરવા.

૨ પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવા માટે પ્રજામત કેળવવા પ્રજાની જાગૃતિ તથા બળ ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવા.

૩ કચ્છી પ્રજાની દરેક પ્રકારની અને સર્વ દેશી (સામાજિક તથા પ્રાસંગિક) સેવા માટે દરેક રીતે કામ કરવાં.

ઉપરોક્ત ઉદ્દેશના ધ્વજાશ્રાવણી માન્યતા છે, કે “ રાજ્યતંત્રમાં ધટતા સુધારા કરાવવાનો પ્રશ્ન રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે પરસ્પર સમજૂ લેવાય તે માટે કેાઈ ત્રીજી સત્તાની વાત વચમા લાગવી એ ધ્વજનીય નથી.” અર્થાત્ કે જો “કચ્છી પ્રજામંડળ” વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ લેશે તો તે એટલી ઉદામ કંક્ષાએ નહીં જાય કે ત્રીજી સત્તાની અનિવાર્ય જરૂર પડે. પ્રજા મંડળના ઉદ્દેશો વિશાળ હતાં સંયમપૂર્વક ધ્યાવલા છે. અને એટલા જ સંયમપૂર્વક, મીઠાસ અને ધીર-જાતી જે કાર્યવાહકો તેને અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરશે તો “રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે એખલાસ” વધારવામાં સફળતા મેળવશે. પરંતુ દેશી રાજ્યોમાં આવી કેાઈપણ સંસ્થા આટલી હદે પહેંચે તે પહેંચાં તે ધણીવાર એવું અનિ-યજિત સ્વરૂપ લે છે, કે તેના ઉદ્દેશોનો અનર્થ કરી તે પોતે જ પોતાનો ધાત કરે છે; એટલી વાત અમે આ મંડળના અનુભવી કાર્યવાહકો સમક્ષ મુચ્ચન રૂપે મૂકી, સદરજી સંસ્થાની સફળતા ધ્વજીએ છીએ.

પોલીસોની કોન્ફરન્સ.

કોન્ફરન્સો દ્વારા એકત્ર થવું એ આ મુશ્કેલી એક મહાન બળ છે. અને તેની અસર પોલીસો ઉપર પણ ધર્ષ છે. એ માસની શરૂઆતમાં બોપાળ ખાતે ગ્વાલીયર રાજ્યના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલના પ્રમુખપણા નીચે પોલીસોની એક કોન્ફરન્સ યજ્ઞ હતી. આ કોન્ફરન્સમાં મધ્ય હોંદનાં સોળ રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત મધ્ય પ્રાંતના બ્રિટિશ પોલીસ અધિકારી વર્ગે પણ હાજરી આપી હતી. આ રીતે જુદાં જુદાં રાજ્યોની પોલિસ વચ્ચે જો સહકારની બાવના જાગૃત થાય અને પરસ્પર સાહાય્ય આપવાની વૃત્તિ પેદા થાય તો શુદ્ધના-એ પકડાવાની કેટલીક નિરર્થક વિધિ ઓછી થાય. અને શુદ્ધનાઓનું પ્રમાણ પણ ધટે. સિવાય આ બધા કરતાં મહત્વનો લાભ તો એ થાય કે પોલીસોમાં પણ નૈતિક બળ વિકસે. પોલીસ માત્રના ઉદ્દેશ અને ઉપયોગ શુદ્ધનાઓની તપાસ કરવાનો અને તેને અંકુશમાં રાખવાનો છે. એટલે જો જુદાં જુદાં રાજ્યોનાં પોલીસ ખાતા વચ્ચે એક પ્રકારનું સામાન્ય ધોરણ નક્કી કરવામાં આવે તો પરહદના આશ્રય નીચે શુદ્ધનાઓમાંથી છટકવાનાં દાર આપો આપ બંધ થાય અને પ્રજાને શાંતિ મળે. આ કોન્ફરન્સે આ હેતુથી જુદાં જુદાં પણ નજીકનાં રાજ્યોની પોલિસ વચ્ચે સહકાર સાધી શકાય એ માટે એક યોગના પણ તૈયાર કરી છે. આ યોગના કેટલે અંશે પાર પડે છે તે તો ત્યારે જ જણાય કે તેનો અમલ કરવામાં આવે. મુશ્કેલ જણાતું આ કાર્ય જો મધ્ય હોંદનાં રાજ્યોમાં સફળ થશે તો બીજાં દેશી રાજ્યો પણ જરૂર તેનું અનુકરણ કરશે.

ભાવનગરના નાં મહારાજા.

ભાવનગરના મહારાજા ના. કૃષ્ણ કુમાર સિંહજી ઇંગ્લેંડમાં અવ્યાસ કાળમાં ત્રણ વર્ષ ગાળી લુન માસની તા. ૭ મીએ અગ્રે આવી પહોંચ્યા છે. તે નામદારનો મુંઝાઈથી તે ટેક ભાવનગર સુધી જુદાં જુદાં સ્થળોએ પ્રગ્ન તરફથી જે દાર્દિક સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો તે અસાધારણ હતો. એ બધાની પાછળ કાંઈ યોગ્યતા, હુકમો કે સૂચનાઓ ન હતાં, પરંતુ સર્વથા અંતઃકરણનો નિર્મળ ભાવ હતો. આવો વિશુદ્ધ સત્કાર ધણા ઓછા રાજકર્તાઓને મળ્યો હશે. પરંતુ તે સત્કારની પાછળ પ્રગ્નએ નહીં કરી રાખેલી પોતાની લવિષ્યની આશા ઓનું પ્રતિબિંબ હતું. હલુ આ, જાસ મહારાજા રાજ્ય કારોબારના નિમિત્ત બન્યા નથી. પરંતુ તેઓ જ્યારે સીધી રીતે રાજ્યતંત્રનું વર્ચસ્વ સ્વીકારશે, ત્યારે પોતાના પૂજ્ય પિતાના સમયથી આત્માર સુધી ચાલી આવેલી રાજ્યતંત્રની નિર્મળતા અને લોક આદર અશ્વય રાખી, આ બધી ભક્તિનો ભક્તિયોગ બદલો આપવાની તે નામદાર ઉપર જવાબદારી આવશે. અને આ વખતે સત્કારનું યોગ્ય મુલ્ય અંકારો. મહારાજાએ આત્માર સુધી જેમના દાય નીચે શિશુલુ લીધું છે અને સર પટ્ટણી જેના સમગ્રર્શી, મમભાવશાળી અને આપણી સંસ્કૃતિ તેમજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને યોગ્ય રીતે મજાનનાર, પ્રથમ ધક્કિતા રાજ્યનીતિજ્ઞા અનુભવનો લાભ મેળવ્યો છે અને હલુ મેળવશે, એ જોનાં તેમજ આત્મારનું તેમનું આર્થિક અને જનુધા ધણાને અલગથ એવું સાર્વજનિક નેતાં પ્રગ્નના દાક્ષતા આદાવાદને તે નામદાર લવિષ્યમાં જરૂર ઉત્તેજશે.

સદ્ગત 'દાદાજી'

આયુર્વેદના સાચા ઉપાસક તરીકે "લટ્ટ" નું કુટુંબ જાણીતું છે. એ કુટુંબે આયુર્વેદ પ્રચારની સમગ્ર કાઠીઆવાડમાં જે પ્રકારની પ્રણાલિકા પાડી હતી તે પ્રણાલિકાને સાંગોપાંગ વળગી રહેનાર મોરબીના રાજવૈદ્ય વિશ્વનાથ વિદ્યજીના સ્વર્ગવાસથી મોરબી રાજ્ય નેજ નહીં પરંતુ સમગ્ર કાઠીઆવાડની પ્રગ્નને એક અનુભવી અને પોતાના આયુર્વેદના જ્ઞાન દ્વારા નિષ્કામ લાવે કામ કરનાર લોક સેવકની પણ ખોટ પડી છે. મોરબીના મહુમ રાજકર્તા સર વાંધજી તથા દાક્ષતા મહારાજા લખધીરજી સદ્ગત પ્રતિ ઘણી માન જુદી ધરાવતા હતા. તેમનો આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો અનુભવ એટલો ઉંચા પ્રકારનો હતો કે અસાધ્ય ગણાતા વ્યાધિઓથી પીગતાં ધણા દરદીઓને તેમણે મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી લીધાં હતાં. તેઓ 'દાદાજી'ના નામથી જાણીતા હતા એ, એમના પ્રતિ લોકોની પ્રીતિ અને માન કેટલાં હતાં તે સૂચવે છે. વનરપતિ શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન અને સંરોધન શક્તિ ધણાં ઉંચાં પ્રકારનાં હતાં. રજ્યર અને મધના સંબંધી તેમણે કેટલીક શોધ કરી હતી. 'દાદાજી'નો સંસ્કૃત ઉપર પણ મરસ કાજૂ હતો. તેઓ સ્વભાવે નમ્ર અને રહેણી કરણીમાં ધણા સાદા હતા. મહુમ આ પત્ર પ્રતિ ઘણી મમતા રાખતા અને પોતે અમારી વિનિતિથી તેમાં કંઈક લખવા પણ ઈચ્છા દર્શાવી હતી, પરંતુ ત્યાં તે પરમાત્માએ પોતાના મહાકૃપમાં તેમને ખોટાવી લીધા. સદ્ગતના આત્માને શાંતિ મળે એવી અને પ્રાર્થના કરી વિરમીએ છીએ.

ભાવનગરનો પત્ર.

મહુમ મહારાજની સંસ્કાર મૂર્તિ.

જે ધ્યેય અને હેતુ લક્ષમાં રાખી રાજકુમારોને શિક્ષણ અર્થે ઇંગ્લેંડ મોકલવામાં આવે છે, તે ધ્યેય અને હેતુ ત્યાં બહુધા સફળ થતાં નથી એ વાત હવે લગભગ અનુભવ સિદ્ધ જણાઇ આવી છે. હા, એક વખત રાજકુમારોને વિદ્યાવતમાં રાખી શિક્ષણ આપવાનો મોહ હતો પરંતુ અત્યારે એ કરતાં વિપરિત સ્થિતિ છે. કેટલાક નૃપતિઓએ પોતાનાં બાળકોને ત્યાંના વાતાવરણમાં શિક્ષણ લેવા મોકલેલાં, પરંતુ તેમણે પણ થોડાજ વખતમાં તેમને પાછાં સ્વદેશ બોલાવી લીધેલાં જણવામાં છે. અને હવે તો ત્યારે રાજપુત્રોને વિદ્યાવત મોકલવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, ત્યારે રાજકુટુંબમાંથી કોઇ પોતાનો વિરોધ દર્શાવે, તે પહેલાં તો પ્રજા પોતાનો સખ્ત વિરોધ જાહેર કરે છે; કારણકે આ સૌ માને છે કે બીજા ગૃહસ્થોના પુત્રોના સંબંધમાં ગમે તેમ હોય પણ જેણે રાજ્ય ચલાવવું છે તેણે તો પોતાના શિક્ષણકાળનાં વર્ગો દોઢી સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાંજ ગાળવાં જોઇએ. સિવાય પોતાની પ્રજાના જીવનથી અલગને અલગ રહેશે એવો રાજકુમારો માટે લાયક રહે છે. પરંતુ આ લાયક ભાવનગરના બાલ મહારાજા શ્રીકૃષ્ણકુમારસિંહજીના સંબંધમાં અસ્થાને હતો. કેમકે એક તો ત્યાંના મંત્રી મંડળે જ પ્રથમથી આ સંબંધી સંપૂર્ણ કાળજી રાખેલી, અને બીજું અત્રે તેમજ ઇંગ્લેંડમાં મહારાજાના શિક્ષકો અને સાથીઓની યુક્ત પસંદગી કરવામાં આવેલી. આ સત્ય ઇંગ્લેંડમાં ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કરી ત્યારે મહારાજાએ આ જૂન માસની તા. ૭ મીએ મુંબઇને કિનારે પગ મૂક્યો કે તુરત જ જોનારા સૌએ જોઇ લીધું અને ઘણાએ મહુમ મહારાજા સર ભાવસિંહજીનું સ્મરણ કર્યું. અને સાંભળેલું સંક્ષિપ્તમાં મૂકું તો આજના કૃષ્ણકુમારસિંહજી એટલે એઓશ્રીના પિતા સર ભાવસિંહજીની સંસ્કાર મૂર્તિ. તેમ લોકોએ આટલો અસાધારણ સત્કાર કર્યો એનું કારણ પણ એજ.

બંદર ઉપર.

મહારાજા અને તેમના બે બન્ધુ કુમારોનો મુંબઈમાં સત્કાર કરવા સર લાલુભાઈ શામળદાસના પ્રમુખ પદે એક સમિતિ નીમાઈ હતી. પરંતુ ત્યાં સુધી રાવણપોંદી સ્ત્રીમરમાંથી ઉતરી મહારાજા મોલ સ્ટેશનના હાલમાં નહોતા આવ્યા ત્યાં સુધી આ સ્વાગત સમિતિની વ્યવસ્થા બધાએ માન્ય રાખી. પણ પછી તો કેળવણી આ ત્રણ હમ્મર કરતાં વધુ ગૃહસ્થોએ આપણા ઉપર એએને ઘણીવાર અવ્યવસ્થાનો આરોપ મૂકે છે, તે આરોપમાં આ રીતે સ્થાન બ્રહ્મ થયાથી ઉમેરો યશે તેના, મહારાજાને સત્કારવાની સ્પર્ધામાં કોઈએ વિચાર સરખો ન કર્યો. તેમ સ્ત્રીમાન પૂજની લાગણી પૂર્વક વાતો કરનારાઓથી પણ આ પ્રસંગે એ સિદ્ધાંત તરફ દુર્લક્ષ આપી દેવાયું. આ બધું બાલ મહારાજા પ્રતિ પ્રીતિભાવ સૂચક હતું. મેં સાંભળ્યું કે ભાગ્યેજ કોઈ રાજકુતોને આવે સત્કાર મળ્યો હશે. ત્યારે મને વિચાર મુઝ્યો કે સરજોન સાવમન અને સર હારકોઈ જટલર કદાચ આ સ્ત્રીમરમાં હોત તો આ બધું

જેમ તેમનો મનોમુદ કેવો બંધાત ? કદાચ જન્મે એક બીજાથી વિરુદ્ધ મત દર્શાવત ! અત્યારે આવા નિરર્થક પ્રશ્નોની વિચારણાને સ્થાન નહતું. અર્થાત્ આટલી બેશુમાર ગીરીમાં સૌ કરતા વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવી માત્ર બે બાબત હતી, અને તે એ કે મહારાજાનું સ્મિત અને સદ્વિપ્લુતા.

ભાષણો.

સાંજે મુંબઈની સત્કાર સમિતિએ મહારાજાના માનમાં સુંદર ગાર્ડનપાર્ટી આપી. મહારાજાનો સત્કાર કરતાં-મુંબઈમાં કોઈ પણ પ્રસંગ ભાષણ વગર અપૂર્ણ લેખાય એમ ધારી-સર લક્ષ્મીભાઈએ કહ્યું કે “આપ નામદારના આગમનથી પ્રગ્ન કેટલી હર્ષથી થઈ છે તે તો બેંદર ઉપર આપને મળેલા આવકાર ઉપરથી આપે જોઈું હશે. અને વળી આપને ખાતરી થઈ હશે કે મુંબાઈમાં વસનારી લાવનગરની પ્રગ્ન કાંઈ એકાંતી વધારા નથી” પછી તેમણે મહારાજાની આકર્ષક વર્તણૂકની પ્રશંસા કરી. અને તેમના પૂર્વજોનાં સ્મરણો તાળું કરી મહારાજાનું જીવન સર્વથા સફળ નીવડે એવી શુભેચ્છા દર્શાવી. શાંતિ અને સ્વશાંતિ પૂર્વક મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ “લાવનગરની પ્રગ્નએ કરેલાં સત્કાર માટે પ્રગ્નનો અને સર લક્ષ્મીભાઈનો આભાર માનું છું. તેમ તમારા સર્વના ઉત્સાહ ભર્યા આવકારથી મને ઘણો આનંદ થયો છે” એમ કહ્યું. સર પટ્ટણીને બે શબ્દો બોલવાની વિનંતિ કરતાં તેમણે કહ્યું કે “આ આનંદનો વખત છે. ભાષણનો નથી. ના. મહારાજા આજ જે બોલ્યા છે તે સ્વર્ધસ્ફુરણથી બોલ્યા છે. તેમનો આશય પોતાના મનમાં જે આવે તે કહેવાનો જ છે. તેઓથી ઘણા ખુશી થયા છે, તે તેમના કહેવાથી હું નથી કહેતો પરંતુ આજ રીઝર ઉપર જે બધા આવ્યા હતા, તેની મહારાજાના મન ઉપર એવી અસર થઈ છે, કે જેથી એ કદી રાકાય એમ છે. પણ સાથે સાથે તેમના મનમાં એવું લાભ થાય કે પ્રગ્નનો એ આનંદ ટકાવી રાખવાની મારા ઉપર જવાબદારી છે. પ્રાતઃસ્મરણીય મહારાજા તખ્તસિંહજી અને પોતાના પૂજ્ય પિતા મહારાજા ભાવસિંહજીને પગલે તેઓથી ચાલી પ્રગ્નને સુખ આપે. પણ તેમાં તમારી સહાનુભૂતિ જોઈએ. જે રાજ્ય અને પ્રગ્નમાં પરસ્પર સહભાવ હોય તેા કોઈ પણ પ્રકારનો અસંતોષ ન રહે. કારણ કે તમે બધા જાણો છો કે પ્રગ્ન અને રાજ્ય મળ્યા રાજ્ય આજ છે.”

રસ્તામાં.

અમદાવાદ, વીરમગામ અને વડવાણકેપમાં અને મુંબઈમાં ગીરી હતી છતાં પણ એ સત્કારો વિધિવાહી દ્વારા લાવે છતાં ‘રાજકર્તાને તો અમુક રીતે જ મળાય’ એ માન્યતાનું પ્રાધાન્ય હતું, પરંતુ બોટાદમાં ખાસ રૂઢિન પ્રવેશે તે પહેલાં એકલવાપી આવી ઉભી રહેલી એક બાઈએ સત્કાર ન નમ્તરે આવે એમ ‘દુખણા’ લીધાં ત્યારે એ કિયાની પાછળ રહેલી મનોજાતિએ પ્રતિનિધિવાણું ચાસત સાર્ફ કે આ નૃપતિનંત્ર સાર્ફ ? એ પ્રશ્ને મને યુગચ્ચો. આપણાં કેટલાંક મૌન અને અદરય કાર્યો પાછળ આપણે ન જાણીએ તેવા સિદ્ધાંતો છુપાયેલા હોય છે. એનું એક કાર્ય આ બાઈનાં ‘દુખણાં.’ બોટાદમાં હૃદયની મીઠાવટ હતી. સર

પટ્ટણીની આંખ મેં અહીં લીની જોઈ. પણ તેઓ દુરત ચેત્યા. મારી નજીક એક ગૃહસ્થ બેઠા હતા તેમણે પ્રેખાને અભાવે હાથ હલાવતાં હલાવતાં કહ્યું “બહુ ગરમી” મેં કહ્યું “હા, પણ આ બધાને આજ દાઢક વળી લાગે છે.” નીંગાળામાં ગડડાના મહાજન અને મંદિર : બન્નેએ મહારાજને અભિનંદા. ધોળામાં તો મનુષ્યદુર્ગ બેઠાય એવા જ નહોતો. સોનમઢ સ્ટેશને ના. પાલીતાણા દોકાર સાહેબે અને એમના દિવાનજીએ રાજસદાર કર્યો અને શીહોરના નગરશેઠ પીતળનાં વાસણોએ જડેલા-શણગારેલા-મઝપમાં મહારાજને માન-પત્ર વાંચી સંબળાવ્યું. આ બધાં સ્થળોએ મનુષ્યની ગીરદી સ્પર્ધામાં ઉતરી હતી; એ કરતાં તે બીજી રીતે વર્ણવાય એમ જ નથી.

ભાવનગર.

‘દાદા તો બહુ મોટા થઈ ગયા; બાઈ! મેં તો નીરખી નીરખી જોયા.’ એક મજુરી કરનાર બાઈએ બીજીને આ પ્રમાણે કહેલું મેં અહીં સાંભળ્યું, ત્યારે મને લાગ્યું કે આપણા વિદ્વાન વર્ગમાંથી કાવ્યો ગયાં અને કવિતાઓ રહી હશે પરંતુ આ બધાણ વર્ગમાં તો કાવ્યઝરણાં વળ્યાં કરે છે. ભાવનગર સ્ટેશન ફરકતી ધળઓ સાથે પક્ષવિત. પ્રોગ્રામ પણ વ્યવસ્થિત, મોકોએ ચૌદાં, ચકલાં, ગૃહો અને રસ્તાઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક શણગારેલાં. ભાવનગર આખું ઉત્તરીને સવારી-મહારાજને, જોવા આવેલું. જે ગૃહસ્થને હાં મારે જવાનું, તેમને ધેર તાળું. એમના કહેલાનાં બધાં જ ધરે બંધ. મને વિચાર થયો કે આંહી કોઈ ધરકું નહીં હોય ? કે આખાજ વૃદ્ધ સૌ મહારાજને “નીરખી નીરખી” જોવા ગયું હશે ? કેાઇપણ જાહેર સભાનાં ફરાવ વગર ભાવનગરની પ્રજાએ આજ મનમાની દીપોત્સવી ઉજવી. બાકી સ્કાઉટની ટુકડી, ગાર્ડ ઓફ ઓનરનું, માન એ વગેરે રાજ્યરીતનો સ્વાભાવિક સત્કાર તો જુદો. આ બધાનો વિગતસર ઉલ્લેખ અત્ર નથી કરતો.

ના. મહારાજ.

આ બધાની ના. બાજ મહારાજ કૃષ્ણકુમારસિંહજી ઉપર જરૂર અસર થએલી હોવી જોઈએ. મહારાજના શાળા શિક્ષણ સંબંધે મને કશી માહેતી નથી પરંતુ તેઓને જોતાંવેંત એક વાત સ્પષ્ટ તરી આવે કે એ શિક્ષણના કળરૂપ એમનું ચારિત્રબળ તો સરસ રીતે કેળવાયેલું છે. આપણા ધણા રાજપુત્રો-કેાઈક રાજકર્તા સુધાં-અને શ્રીમંતો, વિશ્વાયતમાં અન્ધકાળ નિર્ગમન કરી જ્યારે સ્વદેસ પાછા ફરે છે ત્યારે લાંબી કેટલીક અનિષ્ટ અસરોનો સાથે સાથે-ઔચિત્યભંગ કરીને ચન્દ વાપરે તો-‘લગેજ’ કરાવતા આવે છે. આ અનિષ્ટતાનો સ્પર્શ સુધાં કૃષ્ણકુમારસિંહજી કે તેમના બંધુ ત્રિન્સને થએલો જણાતો નથી. આનું મુખ્ય કારણ, પ્રથમ તો એમના જન્મસંસ્કાર, માતાપિતાનું પવિત્ર વાતાવરણ અને એમના ચારિત્રની અસર તથા પછી એ સંસ્કારને સંરક્ષણ કરનાર તેમના શિક્ષકોની પસંદગી તેમજ એ શિક્ષકોની અંગત કાળજી એ હેતુ જોઈએ. અત્યારે તો મહારાજની સાદાઈ, સહિષ્ણુતા, સંયમ, નિરબિમાનપણું અને સત્યપ્રીતિની આપણા મન ઉપર સત્તર, સદજ છાપ પડી ગય છે. તે નામદારશ્રી પ્રજાકૃપાએ પોતાના આ ગુણો નિઃસંશય પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરી, મહંમ મહારાજના સ્થાનને યથાર્થ રીતે દીપાવશે; એટલું જ નહીં પણ પોતાના ચારિત્રથી નૃપતિ મંડળમાં પણ પ્રતિષ્ઠાપાત્ર સ્થાન પ્રાપ્ત કરી એક આદર્શ રાજ્ય ગણાશે. અસ્તુ. શ્રેક્ષક.

રોજનિશી

એપ્રિલ.

- ૧ લી એપ્રિલ શીશોલી. આન. મિ. રેનોલ્ડે સરપ કલબનો પાયો નાંખ્યો.
- ૫ મી " પુલ્કોટા. દરબાર એસોસીએશનનું વાર્ષિક સંમેલન.
- ૭ મી " ગ્વાલીયર. ૧૩મું મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન.
- ૭ મી " સાંગલી. પ્રત્ન પરિષદનું ૧૬મું અધિવેશન
- ૭ મી " મુંબઈ સરપટલોનું ભાવનગરના બાલ મહારાજને તેડી લાવવા વિધાયત ગમન.
- ૧૨ મી " પૂરી બિહાર અને ઓરીસાના ચીફસનું સંમેલન.
- ૧૨ મી " ઑધ. પ્રોટેસ્ટન્ટ વાલીની સર લેસ્લી વીલ્સનની મુલાકાત.
- ૧૩ મી " કારમીર. બટલર કમિટિની મુલાકાત.
- ૧૪ મી " મુંબઈ. નાઝ ગાયકવાડ વિધાયત ઉપડયા.
- ૧૬ મી " ભમનગર. ભમ સાહેબે રોટલબેઠાની સાખા ખાલી મૂકી
- ૧૭ મી " મુંબઈ. હાંદિના નરેન્દ્રોનું સંમેલન અને મીલમજુરોની હડતાલ.
- ૨૦ મી " મુંબઈ બટલર કમિટિનું આગમન રાજકર્તાઓ સાથે વાટાઘાટ.
- ૨૧ મી " મુંબઈ. બટલર કમિટિનું હંગેર ગમન.
- ૨૧ મી " મુંબઈ. મધુરભાઈના રાજકર્તા પૂર્ણચંદ્ર ભાઈ દેવનું રોજનક અવસાન.
- ૨૩ મી " બાવનગર. દી. બા. ત્રિભુવનદાસ દાવિદાસના પ્રમુખપદે ભાવનગર રાજ્યના માધ્યમિક શિક્ષકોનું બીજું સંમેલન.
- ૨૨ મી " શિવાજી જયંતી.
- ૨૩ મી " વડોદરા. ધારાસભાની બેઠક.

મે.

- ૫ મી મે નડીઆદ. પ્રથમ વ્યાયામપરિષદની બેઠક.
- ૫ મી મે. પૂના. નિઝામ સ્ટેટ પ્રત્નપરિષદની ત્રીજી બેઠક
- ૬ થી મે. મુંબઈ. ભાર સ્ટેટ પ્રત્ન પરિષદ.
- ૮ મી મે. ભાર. ગવર્નર સર લેસ્લી વીલ્સનની મુલાકાત.
- ૧૩ મી મે ધરમપૂર કુમારશી નરદર દેવળના લગ્નો દરબાર.
- ૧૫ મી મે. બજ. કચ્છના યુવરાજશ્રીનાં કુવરીનું લગ્ન.
- ૧૮ મી મે. મુંબઈ. સમગ્ર રાજસ્થાન પ્રત્ન પરિષદની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક.
- ૧૯ મી મે. મુંબઈ ડૉ. અન્નારીના પ્રમુખ પદે સર્વ પક્ષ પરિષદ.
- ૧૯ મી મે. પતીયાલા. મહારાજ હંગેર જવા ઉપડયા.
- ૨૨ મી મે. કારમીર. મહારાજ સર હરસિંહ વિધાયત ગયા.
- ૨૨ મી મે. સીમલા. રાજ્ય સંબંધી સમાધાનની ફોર્મ્યુલ.
- ૨૩ મી મે માંત્રમા. રાજા અક્કલી વક્ત પુલ્કું મૂકવાનો ધાર્મિક વિધિ.
- ૨૬ મી મે. સીમલા પાટીલાલા દરબાર અને જેનો વચ્ચે કારનામું થયું.
- ૨૭ મી મે. મુંબઈ. જાંજીરા સ્ટેટની પ્રત્ન પરિષદની ત્રીજી બેઠક.
- ૨૯ મી મે. ઝેસોર ઝેસોર સ્ટેટ કોંગ્રસની પહેલી બેઠક.

ADITYA PRINTING PRESS

RAIKHAD : AHMEDABAD

THE ONLY PLACE FOR NEAT & ARTISTIC PRINTING
THAT CAN STAND COMPARISON WITH THE BEST OF
BOMBAY PRESS WORK.

EXECUTING

All sorts of Job work such as:—

Writing pads, Letterheads, Post cards, Envelops,
: : : : Pamphlets, Reports, Memorials, and Books. : : : :

OUTSIDE ORDERS

are carefully attended to & executed

PLEASE GIVE ORDERS to
: : ADITYA PRESS : :

AND

YOU WILL NEVER REGRET
HAVING DONE SO

સાચી શક્તિનો સંગ્રહ કેમ કરશે ?

આંતરડાનો સડો અટકાવી

પાચનશક્તિને ખુબ ખીલવી
સંગીનમાં સંગીન ખોરાક પચાવી

જ્ઞાનતંતુની નખખાઈ

સાધારણ નખખાઈ

ગમે તે નખખાઈ મટાડી

તન્દુરસ્તી તાકતની,
જમાવટ કરનાર

બધી મોસમમાં વાપરવા લાયક

ઝંડુની

ગુણભિશિત

મકરદ્વજ ગુટી

સ્વર્ણ ચન્દ્રોદય મકરવ્યજ-મૈષઞ્ય રત્નાવલી વ્યજમંગ

પુષ્પ ચંદ્રોદય તથા સોનુ તથા
ચંદ્રોદયનું અનુષ્ઠાન એ જ લી
ખના વેલી સોનેરી ચંડવાળી

સુંદર ગોળીઓ વાપરી

સાચી શક્તિનો સંગ્રહ કરો.

ઝંડુફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી., મુંબઈ નં ૧૪.

નદીઆદના એજન્ટ : ભોળીલાલ મી. જનોડીયા, અમદાવાદી બાજર

— કિંમત : તોલા એકના રૂપિયા આઠ —

વધારે વિગત માટે મકરદ્વજનું માહિતીપત્ર માંગો.

ગુજરાતનું પ્રગતિશીલ માસિક

ક પ્ર સ્થા ન ક

સાહિત્ય, ધર્મ ને લોકજીવનની ચર્ચા કરતું, ચાલુ રાજકારણના પ્રશ્નો ઉપર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી સમાલોચના કરતું, દુકામાં હિંદુસ્તાનના અને ગુજરાતના વિવિધ ચાલુ પ્રશ્નો ઉપર ચોક્કસ અને સરલ શૈલીમાં સર્વ જનના ઉપયોગમાં આવે એવું : : : : : સાહિત્ય પ્રગટ કરતું : : : : :

:: માસિક પત્ર ::

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૫-૦-૦

પંદરેસના ઓ. ૧-૮-૦

પ્ર સ્થા ન કા ર્ચા લ ય : અ મ દા વા દ.

ધંધાદારી ગૃહસ્થાને !

દેશી ગાળ્યોના પ્રશ્નોની ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા કરનારું પશ્ચિમ હોંદમાં આ એક માસિક છે, દેશીરાજકર્તાઓ, અને પ્રજામા. તેની વિશિષ્ટતાથી તે પ્રિય થઈ પડ્યું છે એટલે આપને ધંધાદારી દેશીરાજ્યોના સંબંધમાં આવવાનો મારગ માર્ગ છે કે, આપે "દેશી ગાળ્ય" માસિકમા જાહેરખબર આપવી. દેશી ગાળ્યો સાથે ધંધા ચલાવનારાઓએ અથવા ચલાવવાની ધારણા રાખનારાઓએ એકવાર "દેશી ગાળ્ય" માસિકમા જાહેરખબર આપી જોતી

— ભાવ —

	પ્રાર માસ	છ માસ
આખું ૫૯	૧૨૫	૭૦
અર્ધુ ૫૯	૭૦	૩૭૩
ફે ૫૯	૩૭૩	૨૦

૧૯૧૦ ૫૯ના ભાવ તેમજ વિશેષ વિષયો માટે પત્રકાગ ખુલાસો કરવા વિનંતિ છે

અધિપતિ.

"દેશીરાજ્ય" નહીઆદ.

તૈયાર કરવામાં આવે છે.

“દેશી રાજ્ય” ડીરેક્ટરી

(પશ્ચિમ હિંદ સ્ટેટ્સ એજન્સિઝ વડોદરા રાજ્ય
અને

મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા અને સુરત એજન્સિસની)

— આ ડીરેક્ટરી માં —

આસ કરીને આટલી હકીકત આવશે.

- ૧ રાજ્યોના સંધિપત્ર મતિદાસ અને ભૌગોલિક સ્થિતિ, નકશા સાથે.
- ૨ રાજ્યોનું વહીવટી બંધારણ.
- ૩ એની આપાર અને ઉદ્યોગસ્થિતિ.
- ૪ રાજકર્તાઓ, રાજદ્વારી અધિકારીઓ, રાજ્યના વરીષ્ટ અધિકારીઓ, સરદારો અને સ્થાનિક તેમ જ રાજ્યોના પ્રદારના આગેવાન આપારીઓ મંબંધે જાણવા-જોગ માટેની.
- ૫ રાજ્યોની જાહેર મંસ્થાઓ.
- ૬ દરેક એજન્સિસની, નરેન્દ્રમંડળની અને સરકાર સાથેના રાજ્યોના સંબંધની ઉપયોગી માહિતી.

માત્ર ગભનરીની જ પ્રતો દલાડવાની હોવાથી જેમ અને તેમ જલ્દી પ્રાપ્ત થવા વિનંતિ છે.

કીમત લગભગ રૂ. ૧૦ થશે.

: તૃતી :

“દેશી રાજ્ય” નડીઆદ

પ. ૧૯]

જુલાઈ ૧૯૨૮

[અંક ૧૦ મે]

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

માત્ર દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની
‘રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનાર’ માસિક

The Only Monthly discussing ques-
tions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી અને પ્રકાશક
જયંતીલાલ મોરારજી માહેતા
મલિયાદ : (રાજકોટ)

વાર્ષિક લેવાજમ રૂ. ૬]

[Annual Subscription Rs. 6

અનુક્રમ

૧. અધિકારની ચોગ્યતા ...	...	...	...	...	...	૩૦૫
૨. રાજ્યધાનોનો વારસાદક ...	...	એક વૃદ્ધની વિચારધોથીમાંથી	...	...	...	૩૦૬
૩. રાજ્યોનું દરિયોદુ ...	...	એક અભ્યાસી	...	...	...	૩૦૮
૪. શામળદાસ પરમાણુદાસ ...	...	સર લલુભાઈ શામળદાસ, સી. આઈ. ઈ.	...	...	...	૩૧૩
૫. દેશી રાજ્યો અને જગત ...	...	જ. ...	...	...	...	૩૧૭
૬. ઇકરસ્ટેટ (નાની મારવાડ) ...	...	(એક જુનો નોકર)	...	...	...	૩૧૯
૭. આપણું દેશી રાજ્યો ...	...	(વડોદરા રાજ્યનો વહીવટ ૧૯૨૬-૨૭, છોટાઉદેપુરમાં રાજ્યારોહણ સમારંભ, નાનું રાવતશ્રીનો પ્રતિહિતર, પાલણપુર રાજ્યમાં જમીન સુધારણા, મન્દોર સને ૧૯૨૬-૨૭, હુણાવાડા યુવરાજ-શ્રીને અભિનંદન, ખટલર કમિટિ કેમ કેમ નિમાઈ ? અલ્પર મદારાજનું વક્તવ્ય, કર્નલ દક્કસરનું નિવેદન, દેશી રાજ્યોને શું જોઈએ છે ? ગીતાજી સંબંધે સર પટ્ટણીના વિચાર, લોળાડી રાજ્યમાં કૃષિ શિક્ષણ, વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે.)	...	...	...	૩૨૪
૮. માસિક નોંધ ...	...	...	...	...	...	૩૨૬
૯. રોજનિશી. ...	...	...	...	...	...	૩૪૦

મુદ્રણસ્થાન આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપટ રોડ-અમદાવાદ.

જન્મન વિશ્વનાથ પાઠક.

મોસવજ મદેતા, નામરવાડા, નરિયાદ.

યતો ધર્મ સ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(માસિક)

વર્ષ ૧ હ્રી]

જુલાઈ ૧૯૨૮

[એક રૂ]

અધિકારની યોગ્યતાનું માપ.

“ પોતાની ઈચ્છાનો અનાદર અથવા તે પોતાની ખરી ફરીઆદ સાંભળવાની પણ અનિચ્છા, કોઈનામાં આપણે જોઈએ ત્યાં આપણને જે દુઃખ અને લાગણી થાય છે, તેવું જ દુઃખ અને લાગણી એવી સ્થિતિમાં બીજાને પણ થતું હશે ” એ સત્ય માન્ય રાખવાની તૈયારી, એ, અધિકાર અને રાજસત્તા માટેની યોગ્યતા અને શક્તિનું એક સાફ માપ છે.

રાજસ્થાનોનાં વારસાં હક.

લોર્ડ દલહૌસીના વખત પહેલાં એક રાજ્યના મરણ પછી રાજ્યોમાં વંશપરંપરાના નિયમ પ્રમાણે જે નજીકનો વારસ હોય તે સામાન્યતઃ ગાદીએ આવતો. ન્યારે હસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીનું પ્રાપ્ત્ય થીએ થીએ વધીને બહુ જોરદાર થયું, ત્યારે લશ્કરી સમયમાં જેમ દુનિયાના ખીખ ભાગોમાં થાય છે તેમ એ કંપનીને પણ પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવાની સદજ ઇચ્છા થઇ આવી. જેને અંગે એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો કે જ્યાં સીમા વારસ હોય નહીં ત્યાં તે રાજ્ય કંપનીના રાજ્યની સાથે જોગવી લેવું. એ રીતે કેટલાંક રાજ્યો હસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીમાં મળી ગયેલાના દાખલા ઇતિહાસના પાનામાં છે. સ્વાભાવિક રીતે આ રાજ્યનીતિને લીધે જેઓ રાજ્ય ખોઈ બેઠા તેમાં તો અસંતોષ થયો પણ જે રાજ્યો દયાન દત્તાં તેના રાજ્યોને પણ પોતાના ભવિષ્યની ખીક લાગવા માંડી. એટલે હયાત રાજ્યોમાં અને પહેલાં વારસદારોમાં, એમ સરખી રીતે અસંતોષનું ખીજ રોપાયું. અને એ અસંતોષમાંથી ૧૮૫૭ નું બૅક હોદુસ્તાને બેયું.

હોદુસ્તાનમાં જેટલી જેટલી રાજસત્તાઓ હતી તેના કરતાં એકંદર રીતે જોનાં કંપનીની રાજસત્તા વધારે ન્યાય પુરસ્કરની હોઇને, કુંઠરી પરિણામ તરીકે એમાં એનો જય થયો, પણ એ જયના દિગ્ગોમાં પણ રિજાયતના રાજકર્તાઓ અને તેના સલાહકારોએ ૧૮૫૭ના તોફાનનું ખર્ડ સ્વરૂપ સમજીને એવો દંદો કાઢ્યો કે સરકાર ભવિષ્યમાં વારસાના વિષયમાં વચમાં પડશે નહીં અને જ્યાં તરતનો સીધા વારસ નહીં હોય ત્યાં દત્તક લેવાનો હક પણ આપશે.

એ પ્રમાણે વારસા પત્રકનું ધોરણ બંધાયું. એ ધોરણ બંધાયા છતાં પણ સરકારે પોતાનો પગ આડકતરી રીતે એવી રીતે રાખ્યો કે જેથી સીધા વારસ અથવા તો દત્તક લીધેલા વારસ છતાં પણ એ વારસના રાજ્યારોદલ વખતે, એને કબૂલ રાખવાની તેમજ એ માટે સંમતિ આપવાની મત્તા સરકાર પાસે રહી. સત્તાને લીધે કે વંધી લેવાની અશક્તિને લીધે એ ધોરણ હેઠ ૧૯૧૧ સુધી ચાલ્યા કબુ. રાજકર્તાઓની કોન્ફરંસના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે, કે ૧૯૧૧ માં રાજકર્તાઓની કોન્ફરંસ વખતે ના. બ્રિટાનેર નરેશો એ સવાત્રનું પર્ણ જ મુકમલ નિરીક્ષણ કરીને કોન્ફરંસમાં એ વિષે ચાર નિયમો સૂચવ્યા હતાં આ નિયમો નીચેની મનલખના હતા.

(૧) હોદુ રાજ્યોમાં અને મુસબમાન રાજ્યોમાં જ્યાં વંશપરંપરાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે રાજ્યાધિકારકોને રિવાજ હોય, ત્યાં એક રાજકર્તાના અવસાન પછી વંશપરંપરાના નિયમ પ્રમાણે જે નજીકમાં નજીક વારસ હોય, તેનો અરકારની રમ કે સંમતિ સિવાય રાજ્યની ઉપર દક હોવાથી, તે ગાદી ઉપર આવે.

(૨) ઉપરના મત સાથે મળતાં યતાં બેલાજનાં નામદાર એમ સહેએ સાથે સાથે એવો અભિપ્રાય આપેલો કે જે મુસબમાન રાજ્યોમાં એથી ખીજ જાવનો રિવાજ હોય, તે રાજ્યમાં ત્યાંના રિવાજ પ્રમાણે વારસો ઉતરે.

(૩) સીધા વારસના અભાવે કોઈ રાજાને દત્તક લેવાની ઇચ્છા હોય, તો તે તેમ કરવાને સ્વતંત્ર છે. અને એ દત્તવિધાન કૅબીનેટ રાખવાનું વચન ૧૮૫૭ ની સાલમાં લોર્ડ કેનિંગ તરફથી જે સનદ આપવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે દત્તક લીધેલો વારસ ગાદીએ બેસી શકશે.

(૪) તકરારી વારસાના કેસોનો ફેસલો સરકારના નિશ્ચય ઉપર રહેશે.

આ સવાલના ઉદ્ધાપોદને અંતે સરકારે આ બંધી વાતના સિદ્ધાંતને સ્વીકૃત્તી અને સરકારની આવી બાબતમાં વચ્ચે પડવાની બીજકુલ ઇચ્છા નથી એમ જાહેર કર્યું. પરંતુ સાથે સાથે માત્ર એક શિરસ્તા તરીકે ગાદી નહીન ફિયા વખતે જે ખુશાલી જતાવનારા ખરીતાઓ લખાય છે તેમાં મુજારક બાદીના રિવેક સાથે સરકાર માત્ર “આપના રાજ્યાભિષેકને સહાનુભૂતિની નજરથી જુએ છે” એવી જાનના કાંઈક શબ્દ પ્રયોગ રાખવાનો દરાવ સરકારે બહાર પાડ્યો અને હાલમાં હવે એ ધોરણે કામ ચાલે છે.

જતાં કોઈ કોઈ બાબતમાં એ સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ વર્તન પણ થઈ ગયું દેખાય છે. હાખતા તરીકે જંતરના નરેશને પુત્ર ન હતો, પણ એક પુત્રી હતી. ખરતર નરેશના સરણ પછી એ રજપુત રાજ્ય હોઇને વંશપરંપરાના નિયમ પ્રમાણે નજીકના કોઈ વારસાને સરકારે પસંદ કરવો જોઈએ, તેને બદલે દીકરીને પસંદ કરી અને તેને ગાદી વારસ દરાવી. આ દરાવ કરતી વખતે સરકારના ધ્યાન ઉપર એ વાત રહેલી લાગતી નથી કે દીકરીને રાજ્ય આપવું એટલે એક જાતના રજપુતમાંથી બીજા જાતના રજપુતને રાજ્ય આપી દેવાનું તેમાંથી પરિણામ આવે છે. રજપુત યાત્રિમાં જે જાત અને જાતનું કુટુંબ હોય તે જાત અને કુટુંબના પુરુષની સાથે કોઈ પણ દીકરીનું લગ્ન થઈ શકે નહીં. એણે બીજા જ જાતમાં લગ્ન કરવું જોઈએ. એટલે કે જો કુંવરી ચૌહાણ જાતિની હોય તો તેનું પરમાર, જડેન કે સીસોદીઆ એવા કોઈ બીજા જાતના રજપુતની સાથે લગ્ન કરી શકાય. પરિણામ એ આવે કે એનો જે પુત્ર થાય, તે બીજા જ કુળ કે જાતમાં તેનું લગ્ન થયું હોય તે કુળ કે જાતનો થાય. એટલે માત્ર વારસાની બાબતમાં બોટા નિર્ણય કરવાથી સરકાર એક કુટુંબમાંથી બીજા જ કુટુંબમાં રાજ્ય ફેરવે છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ, સત્તાની દૃષ્ટિએ અને વારસાના હકની દૃષ્ટિએ, આ સિદ્ધાંત બીજકુલ જૂઠા ભરેલો છે. પાછળથી ચએત્રી ફરીઆદોથી સરકારને આ વાતનું જ્ઞાન થયું હોય એમ એટલા ઉપરથી લાગે છે, કે એવો જ એક બીજો ફિરસો એજ પ્રાંતના એક રજપુત યાત્રિના બીજા સંસ્થાન કાંકરમાં બન્યો, ત્યારે ત્યાં પુત્ર નહોતો પણ પુત્રી હોવા છતાં એ પુત્રીને સરકાર વારસ દરાવવાની હોંમત કરી શકી નહીં. અને બીજા એક બાળકને પસંદ કર્યો. એ પ્રકારની પસંદગીમાં પણ ઘણી અનિયમિતતા છે, એનું વર્ણન આ ઠેકાણે અપ્રત્યુત છે. પણ સિદ્ધાંત કબૂલ કર્યો છતાં સરકારનું રાજદારી ખાતું આવી ભૂલ કરી બેસે છે તેનો આ અચુક દાખલો છે.

વારસાના હક જેવો માણસની હંદગીને અસર કરે એવો બીજો કોઈ હક છે નહીં. એટલા માટે એમાં તો બહુ સંભાળથી નિર્ણયો થવા જોઈએ.

એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

રાજ્યોનું દક્ષિણિદુ.

(૧)

૧૯૧૬ની કોન્ફરંસ.

છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી હોદી સરકારના રાજદારી ખાતોને અને દેશી રાજ્યોને જુદા જુદા પ્રશ્નોને અંગે ઘણી બાબતોમાં મતભેદ પડ્યો છે. આવા મતભેદને અંગે માર્ગ કંઠોડવાના વારંવાર પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. હોર્ડ હોર્ડિંગે આ દિશામાં સરખાત કરી હતી. ૧૯૧૩માં અને ૧૯૧૪માં તેણે રાજકર્તાઓની કોન્ફરંસ બોલાવો હતી. ત્યારપછી હોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ ૧૯૧૬માં ફરી કોન્ફરંસ બોલાવી. આ કોન્ફરંસમાં લગભગ ૪૦ રાજકર્તાઓએ હાજરી આપી હતી. કોન્ફરંસમાં હોદી સરકારના રાજદારી ખાતોના હોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ પોતાના બાબતમાં વખાણ કર્યા હતાં. ત્યારપછી (૧) હોદી સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધ માટે બનાવેલા (૨) મતભેદની બાબતોમાં જાતે જ નિર્ણયપાત્રપણે ન્યાય આપવો (૩) બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના કરારોની શબ્દરચના તરફ ન જોતાં તે કરારોના ગંભિર અર્થની તપાસ કરી, તેના તોણ કરવો. આ પ્રમુખે ત્રણ મુદ્દાઓના હોર્ડ ચેમ્સફોર્ડના બાબતમાંથી ઉચ્ચેષ્ટ કરી નાં ગાયકવાડે પોતાના બાબતમાં અંધારેણુપૂર્વકની રાજ્ય મુદ્દારાજ્યોની એક સ્વતંત્ર કૌસ્તીક રચાપનાની સૂચના કરી હતી. પછી તે નરેન્દ્રમંડળની રચાપના થઈ, અને અત્યારે સર લેસ્ટી રક્ફોર્ડે જે યુનીયન કૌસ્તીક રચાપવાની સૂચના કરી છે, તે ઉપરના નામદાર ગાયકવાડે દર્શાવેલા મૂળ વિચારબીજના ફળરૂપ છે.

સુખ્ય સંપ્રાલો.

પહેલાં બાગ્યે જ સચોપણ એવા ધણા રાજદારી સંવાદોની નરેન્દ્રમંડળમાં એમાં થઈ છે. જે કે એ સંવાદો પેડી કેટલાક એક કરતાં વધારે વખત નરેન્દ્રમંડળની કાર્યવાહક કમિટી સમક્ષ મૂકાયા છે. પરંતુ તેમાંના ધણા હજી વિચારણામાં જ છે. અત્યારે રાજકર્તાઓની તીવ્ર ઈચ્છા છે, કે આવા બધા જ સંવાદોનો ઉપયોગ નિર્ણય થઈ જવો જોઈએ. દેશીરાજ્યોને લગભગ સમાન અંશે લાગુ પડે એવા સંવાદો નીચેના ત્રણ વિભાગમાં આવી શકે છે. (૧) આર્થિક, (૨) રાજદારી, અને (૩) રક્ષણને લગતાં. આ પૈકી પહેલાં આર્થિક સંવાદો લઈએ.

મીઠું અને અડીણ વગેરે.

મીઠાને લગતી સરકારની રાજનીતિ માટે દેશીરાજ્યોને ધણા જ વંધા છે. ૧૮૭૭માં હોદી સરકારે દેશીરાજ્યો સાથે મીઠાના કરાર કરવાની ઝાઝવણ કરવા મિ. કુમ્ભે ખાસ અધિકારી નીમ્યા. બ્રિટિશ સરકારની મીઠાની ઉપજને નુકસાન ન થાય એટલા માટે” બીજા, રાજ્યોની માટે ૧૮૮૩માં કાનીઆવાડનાં દેશીરાજ્યોએ મીઠું નહીં પકવવાના કરાર લખી આપ્યા. આથી સરકારને આખા દેશમાં એકદમ મીઠું પકવવાની સત્તા મળી. હવે

દેશીરાજ્યો સાથે ન્યારે કરાર કરવામાં આવ્યા ત્યારે તે વખતની તેમની આવકને ધ્યાનમાં લઈ બંદોબસ્તી રકમ નક્કી કરેલી, પરંતુ અત્યારે એ સ્થિતિ નથી. હોદી સરકારને લગભગ ૭ કરોડ ૩૯ લાખ રૂપિયા મીઠાની હિસાબ છે, તેમાંથી તે લાગે ૪૨ ૩૯ લાખની રકમ રાજ્યોને બંદોબસ્તી તરીકે આપે છે. અર્થાત્ રાજ્યોને ઓછામાં ઓછા દેડ કરોડ રૂપિયા મીઠાની નિષ્પન્નમાંથી માંગવાનો હક છે.

જે રાજ્યોને મીઠું પકવવાનાં સાધન અને અનુકૂળતા હોય તે રાજ્યો મીઠું પકવી તેમાં બહાર નિકાસ કરી શકે એવા હક મળવો જોઈએ. દેશી રાજ્યો ઈટીઅન ટેરીફ એક્ટ પ્રમાણે નિકાસ ડ્યુટી ભરે પરંતુ તે ઉપરાંતની વધારાની મીઠાની ડ્યુટી (Salt tax) માંથી તેમને મુક્તિ મળવી જોઈએ. દેશી રાજ્યોમાં મીઠાનો ઉદ્યોગ ખાલી શકે એમ છે અને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં દેશીરાજ્યો વગર મીઠું પકવી શકે એમ છતાં હોદીસરકારે હોદ બંદોબસ્તી મીઠાની આયાત શા માટે કરવી જોઈએ? અને તેનો દેશીરાજ્યોને કેમ લાભ ન આપવો? અરીણ સંબંધી આ માસિકમાં ચર્ચા થઈ ગઈ છે પરંતુ દેશી રાજ્યની જમીનની માલિકીને અસર થાય તેવી રીતે દેશી રાજ્યો ઉપર અરીણના વાવેતર સંબંધી કાયદા ન થાય એ ઇચ્છ્યાનુસાર છે.

રેલ્વે:

દેશીરાજ્યો માત્ર પોતાની ૪૮ હદમાં નવી રેલ્વે બાંધવા કે વધારે કરવા ઇચ્છતા ધરાવે તેમાં પણ સરકાર તરફથી વારંવાર બાંધાઓ નાંખવામાં આવે છે. કદાચ કે બ્રિટિશ-હોદમાં એક ખાનગી કંપની કે ડિસ્ટ્રીક્ટ બોર્ડ ન્યારે રેલ્વે બાંધે છે ત્યારે તેને ચોક્કસ જમીનગીરી લઈ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. ન્યારે એક રાજ્યને રેલ્વે બાંધવા માટે હોદી પ્રધાનની મંજૂરી લેવી પડે છે. વળી રેલ્વેના વહીવટમાં રાજ્યોનો કોશ અવાજ નથી. અને તેથી ટ્રાન્સિટના દરોમાં દેશીરાજ્યોની રેલ્વેને આર્થિક નુકસાન ભોગવવું પડે છે.

રેલ્વેના સંબંધી સરકારની રાજનીતિ ઘણી દીર્ઘસૂત્રી છે. પરિણામે બધી આર્થિક તૈયારી થઈ પણ રાજ્યોને એટલી તો મોંઘી મંજૂરી આપવામાં આવે છે, કે જેથી તેમને એવેનો અણધાર્યો વધારો બોંબે વેઠવો પડે છે. રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધને કે કોઈ બ્યુક્રિટિંગના રાજ્યના વ્યાપાર કે રેલ્વેનું નુકસાન થતું હોય ત્યાં વિચારણા-પૂરતી સરકારની કોંવાં પ્રકારની દીર્ઘસૂત્રી નીતિ સંભેતી શકે છે. પણ જ્યાં એવાં કોઈપણ પ્રકારનાં કારણો અસ્તિત્વ ધરાવતાં ન હોય ત્યાં જે વિલંબ કરવામાં આવે છે તે કેવળ અર્થ વગરનો છે. પરિણામે રાજ્યને આર્થિક નુકસાન વેઠવું પડે છે. હવે પોતાની ૪૮ હદમાં એક રાજ્ય રેલ્વે બાંધે અને તેથી એ રાજ્યની રેલ્વે પ્રવૃત્તિથી પોડોશી રાજ્યને નુકસાન થતું હોય, ત્યાં સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે, એ બંને રાજ્યોના લોકો સંમત રહી શકે એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. સિવાય (૫) રેલ્વે બાંધવામાં બેનહેર દિન અને વ્યવહારનાં

સાધનોનો પ્રથમ વિચાર કરવો. (૨) જે રાજ્યની હદમાંથી રેલ્વે ગય તે રાજ્યને યોગ્ય બદલો મળવો જોઈએ. અને જે જમીનનો અસાધારણ વિસ્તાર આવતો હોય તો મહેસુલની ગણતરીએ હીરસો આપવો જોઈએ. (૩) જે પ્રદેશમાં જે માપની ચાલુ રેલ્વે હોય તે કરતાં જુદા માપની રેલ્વે બાંધવાનું દબાવું ન કરવું જોઈએ. (૪) થોડા પણ્ય અપવાદ વગર એક જ દેશીરાજ્યની હદમાં રેલ્વે લાઈન હોય તે ઉપર તે રાજ્યને કોમીનલ સત્તા-જે પ્રમાણે રાજપુતાનાનાં મોટાં રાજ્યોને છે તેમ આપવા સહાનુભૂતિભર્યા વિચાર કરવો જોઈએ.

પોસ્ટ-તાર વગેરે.

પોસ્ટ અને તારના સંબંધમાં સરકારની નીતિ અસ્પષ્ટ છે ગ્વાલીઅર, ઇટોર, પતીઆલા નામા, હંદ, ચંપા, ફરીદકોટ વગેરે રાજ્યોમાં તે રાજ્યોની પોસ્ટ ઓફીસો છે. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યોમાં પોસ્ટ ઓફીસ ચલાવવા દેવા માટે તે રાજ્યોને રોકક કે સ્ટેમ્પદારા વળતર આપવામાં આવે છે. પરંતુ આ બાબતમાં ણ્યાં રાજ્યોને સમાન ગણવાં જોઈએ. કેટલેક સ્થળે રાજકર્તા અને સરકાર વચ્ચેના ચર્ચા કરાર પ્રમાણે રાજ્યોની તારઓફીસોમાં જે નફો થાય તે નફો રાજ્યોને પાછો આપવામાં આવે છે. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યોમાં તેમ નથી થતું. એકેના એક જ રાજ્યમાં બે પદ્ધતિએ પણ તારઓફીસો ચલાવવામાં આવે છે. પણ વિશાળ ક્ષેત્રફળ ધરાવનારાં રાજ્યો સરક્તાપૂર્વક પોતાને ત્યાં પોસ્ટ અને તારનો વહીવટ કરી શકે એમ છે. અને જ્યાં તે પ્રમાણે રાજ્ય હોય ત્યાં સરકારે રાજકર્તાની માગણીને માન આપવું, અથવા તો એક સરખી રીતે આ બન્ને પોતાના વહીવટમાંથી રાજ્યોને હીરસો આપવા ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

ખંદરો.

કાઠીઆવાડના બંદરો પુરતો આ સવાજ વિશેષ અગત્ય ધરાવે છે. અને તેની ચર્ચા પણ પુષ્કળ થઈ છે-થાય છે. જે દેશીરાજ્યનાં બંદરો બ્રિટિશ હોંદના ટેરીફ ઍક્ટ પ્રમાણે જગ્યાતના ધોરણને અનુસરતાં હોય તો બ્રિટિશ હોંદના બંદરના જેટલું જ તેમને છુટાપણું મળવું જોઈએ. અને આ મુખ્ય સિદ્ધાંતનું જ્યાંસુધી પાલન થતું હોય ત્યાંસુધી માત્ર અમુક નહીં પણ પોતાની હદમાં આવેલા કોઈપણ બંદરને વિકસાવવાની રાજ્યોને છુટ હોવી જોઈએ. બંદરો સંબંધી જે એગ્રીમેંટ થયાં હોય તે એગ્રીમેંટનો ભંગ થાય છે, એવું જ્યાંસુધી સ્પષ્ટ સાબીત કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી. તેથી બ્રિટિશહોંદની કર્ટમ્સની આવકને નુકસાન થાય છે એ કારણ દર્શાવી દેશીરાજ્યના બંદરોના વિકાસને અટકાવનારા માર્ગો સરકાર મૂકે એ ખરો રસ્તો નથી. આ બાબત સરકાર અને રાજ્યોએ વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ કરી નાંખવી જરૂરની છે. કારણ કે જેટલી તેમાં અનિશ્ચિતતા રાખવામાં આવશે તેટલી અનિશ્ચતા છે. હવે જ્યારે રાજ્યોને પોતાનાં બંદરો વિકસાવવાની છુટ હોય ત્યારે જે પોતાના દરીઆ કિનારા ઉપર અમુક મર્યાદા સુધી સંપૂર્ણ હકમતની તેમને સત્તા હોય તો જ તેઓને પોતાનાં બંદરોનો વિકાસ કરવામાં તે મદદગાર થઈ શકે. કાઠીઆવાડનાં કેટલાંક રાજ્યો

વચ્ચે ભૂતકાળમાં આ સવાલ પરત્વે મનભેદ હોવા થયા હતા. દરેક રાજ્યે કિનારા ઉપર પોતાની હકુમત માટે આગ્રહ દર્શાવ્યો હતો. અલગત દરેક રાજ્ય પોતાના હકોનો ઉપયોગ કરે તેમ તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે પણ કોઇ રાજકર્તા એવું તો ન જ મળ્યું કે બીજાના હકને નુકસાન કરી અનુકૂળ સંયોગોમાં લાભકારક દરો મેળવી લેવા.

ચલણ-ટંકશાળ, હુડીઆમણ વગેરે.

૧૮૬૩ માં સરકારે એક ઠરાવ બહાર પાડી કાડીઆવાડનાં રાજ્યોને ખજાન આપી કે, સરકારેના “જુનાગઢ, નવાનગર અને પોરબંદરની ટંકશાળો કહાડી નાંખવાનો વિચાર છે.” સાથે સાથે મહેસુલ, પગાર, વેપાર વગેરેને લગતું કામકાજ રૂપીઆમાં કરવાની ભત્રામણ કરી હતી. આ વંખતે કાડીઆવાડમાં નવાનગર, રાણાશાહી અને જામશાહી કારીનું ચક્ષુ હતું. પણ આ રાજ્યોએ પહેલાં મુંબઈ અને પછી હોંદી સરકાર આગળ આ ઠરાવ સામે એમ કહીને વાંધો લીધો કે સરકારે દેશી રાજ્યોના આંતરિક વહીવટમાં વચ્ચે પડવાનો અધિકાર નથી. પરિણામે લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી આ સવાલ બંધ રહ્યો. પણ ૧૮૯૩માં ફરીથી હોંદી સરકારે આ સવાલ ઢાચમાં લીધો, અને જંગલોનું કે જે રાજ્યોમાં સીક્કાઓ પાડવામાં આવતા હોય તેણે ૭ મહીના સુધી નવા સીક્કા પાડવાનું બંધ રાખવું અને જેવું કે તેની હુડીઆમણ ઉપર શું અસર થાય છે ! કાડીઆવાડનાં રાજ્યોએ એ પ્રમાણે, અમલ કર્યો, તેમ સાથે સાથે વાંધો પણ લીધો. પરંતુ ૧૯૦૦ સુધીમાં જામનગર, પોરબંદર, રાધનપુર અને પછી જુનાગઢમાંથી કારીનું રચાનિક ચક્ષુ નાબુદ થયું. સરકારેની ચક્ષુને લગતી રાજનીતિથી ઉપર કહ્યું તેમ ટંકશાળો બંધ થવાથી રાજ્યોને એક તો આર્થિક નુકસાન થયું છે અને બીજું ચક્ષુના સવાલમાં રાજ્યોએ પોતાનું રાજ્ય શુભાશુનું છે અને એક ખાનગી પેઢી જેવી તેઓની રિયતિ થઇ છે. વળી દેશી રાજ્યોની પ્રજાનો અર્થાત્ત વર્ગ પણ બ્રિટિશ ચક્ષુને લીધે કેટલીક લાડમારી ભોગવે છે. કારણ કે ગરીબ વર્ગને જરૂરનું એવું એક પૈસા કરતાં ઓછું ચક્ષુ અત્યારે બપવરમાં નથી. જ્યારે દેશી રાજ્યો તો પોતાની ટંકશાળોમાં જે પૈસાના મૂલ્ય જેટલું પણ નાણું પાડતાં નોટો પાડવામાં જે નફો રહે છે, તેમથી પણ રાજ્યોને કાંઇ લાભ આપવામાં આવતો નથી. સીક્કાની મોટી નોટો પાડવાનો પણ રાજ્યોને અધિકાર છે, અને માત્ર દૈનિકાદ રાજ્યે જ તે અધિકારનો હોંમતપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે. અર્થાત્ત કે દેશી રાજ્યોના ભોગે થતા કરંસીના નફામાં એ રાજ્યોને કાંતો હોરસો મળવો. જોઇએ અથવા તો તેમના ઉપરનાં કરારનામાના બંધનમાંથી તેમને મોકળાં કરવાં જોઇએ. વળી આટલું છતાં રાજ્યોને ખસે કે આર્થિક નુકસાની આપવામાં નથી આવ્યાં. કેમકે રાજ્યોને તો આથી આર્થિક નુકસાન જ થયું છે, જ્યારે સરકારે ઉઘાડે લાભ છે. ૧૯૨૦ માં સરકારે કરંસી સંબંધી એક કમિટિ નીમી હતી, અને સંબંધ ધરાવતા રાજકર્તાઓએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા એ કમિટિ સમક્ષ પોતાનો કેસ રજુ કર્યો હતો, પરંતુ પરિણામ હજી નથી આવ્યું. રાજકર્તાઓની આ સંબંધમાં ખાસ માગણી છે, કે કરંસી પાડવાનો તેમનો જુનો હક તેમને પાછો મળવો જોઇએ. દેશને અનુસરતું એવું દેશી રાજ્યોમાં ચક્ષુનું સમાન ધોરણ થાય એ

મનુષ્યના જોગ છે, પણ ખ્રિસ્તિય દર્શના ચલણની-જેનું મુદ્દ્ય છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં તે અનિશ્ચિન રહ્યું છે-સાથે દેશી રાજ્યોના ચલણનું મૂલ્ય આંકવામાં આવે, અને તેથી જ દેશી રાજ્યો પ્રગતિ શીઘ્ર નથી એમ કહેવામાં આવે એ બરાબર નથી. એના અર્થ તો એ કે ખ્રિસ્તિય દર્શની વ્યાપારી નીતિને દેશી રાજ્યોએ અધીન રહેવું. ચલણનું ખર્ચ મૂલ્ય તો એની વસ્તુઓ ખરીદ કરવાની શક્તિથી જ આંકી શકાય.

એકે

ઇમ્પીરીયલ બેંક અને પોસ્ટ ઓફીસની સેર્વિસ બેંકમાં દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ જે ટીપોગ્રીફ મૂકે છે-દેશી રાજ્યોમાં અને રાજ્યોની બહાર. આ ટીપોગ્રીફ ફક્ત ઉપયોગ ખ્રિસ્તિય દર્શના ઉદ્યોગ હુલરના વિગતસર એકે કરવામાં આવે છે. અને દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ તેના કસો દીસે મળતો નથી. ધારો કે ગ્વાડીયરમાં ઇમ્પીરીયલ બેંક છે, તો એ રાજ્યની પ્રગતિ બેંકમાં મૂકેલા પોતાના પૈસાનો કસો લાલ નથી મળતો. તેમ રાજ્યને પણ ખાત્રી ભરી ગમીનગીરી સિવાય બેંકમાંથી નાણાં નથી મળી શકતાં. ઘણાં દેશી રાજ્યોએ સ્વતંત્ર બેંકો ઉઘાડી આ મુશ્કેલીમાંથી છુટવા ઘોડે ઘણે અંશે પ્રયત્ન કર્યો છે. અને રાજ્યોની આ સ્વતંત્ર બેંકોએ પ્રગતિમાં તેમજ રાજ્યની બહાર પણ વિશ્વાસ પાત્ર સ્થાન મેળવ્યું છે.

ખાણો, જંગલો, નદીઓ.

દોહો સરકારે ૧૯૨૦માં ખાણો સંબંધી કેટલાક નિયમો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. આ નિયમો સંબંધી દેશીરાજ્યોએ દોહી પ્રધાન આગળ નિવેદન પત્રોદ્ધારા વાંધો લીધો હતો. પરિણામે એ નિયમોમાં કેટલીક છુટછાટ મૂકવામાં આવી હતી. આથી પણ રાજ્યોને સંતોષ થયો નહોતો અને ૧૯૨૬માં નિયમોમાં પુનઃ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. નર્મરેન્ડગની કાર્પોરાટક કમિટિ માસે પણ આ સવાલ ચર્ચાયા હોય એમ જણાયું છે અને તે માટે એક વાર્ષિક પણ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. પરંતુ હજી સુધી કોઈ દેશીરાજ્યે ખાણોના ઉદ્યોગ તરફ ધ્યાન આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ સૂચવે છે કે એ દિશામાં રાજ્યોને સંતોષ થાય એવો હેતુનો નિર્ણય હજી થયો નથી. જંગલોની ખીણવણી તરફ મુકેસોર રાજ્ય સિવાય ઘણાં જોઈ રાજ્યોએ લક્ષ આપ્યું છે. જે રાજ્યોની લક્ષમાંથી નદીઓ-જલો હોય તે રાજ્યો નદીના પાણીને ખેતી વગેરે કામો માટે છુટથી ઉપયોગ કરે, પરંતુ તેમ કરતાં ખીણ રાજ્યોમાં વહેતા પ્રવાહને નુકસાન ન થાય એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. નદીઓના પાણીના ઉપયોગની ખાતરોમાં ત્યાંસુધી રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર સદકાર નહોતો થાય ત્યાંસુધી એ ઉપયોગી ધન-નિરર્થક ચાલ્યું-જવાનું જ. પણ જોમાસામાં નદીઓમાંથી ચાલ્યા જતા વધારાના પાણીના જળાનો દરેક રાજ્ય-વ્યવસ્થિત રીતે ઉપયોગ કરે તો તે સાંભે પ્રત્યવાય ન હોતો જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત આર્થિક પ્રશ્નો સિવાય રસ્તાઓ, પ્રસો, જમાન-ટેરીફ, કરદરસ અને ટ્રાન્ઝિટ ડ્યુટી-મરીગેશન વગેરે ખાતરો ઘણાં છે, કે જેના સંબંધમાં કોઈ ને કોઈ રાજ્યને કહેવાનું હોય એ સ્વાભાવિક છે.

એક અવ્યાસી.

શામળદાસ પરમાણુદાસ.

શોમના જીવનની રૂપરેખા.

(લેખક-સર લલુભાઈ શામળદાસ, સી. આઇ. ઇ.)

[સર લલુભાઈએ કેટલાક વખત પહેલાં 'ઈક્ષિત રીવ્યુ' માં આ લેખ લખ્યો હતો. તેઓશ્રીએ કરેલા કેટલાક સામ્પ્રદાયિક ફેરફાર પછી એ લેખનું અમે આ નીચે અવતરણ આપીએ છીએ. આશા છે કે વર્ષો પહેલાંના જનાઓ વાંચનારને રસપ્રદ થઈ પડશે.—તંત્રી.]

ભાવનગરના ઉદાર મહારાજ તખ્તસિંહજીએ જે પુરુષના નામ ઉપરથી ભાવનગર આર્ટ્સ કોલેજનું નામ (શામળદાસ કોલેજ) પાડ્યું, એ શામળદાસ વડનગરા નાગર જાતિના હતા. આ જાતિમાં ગૌરીશંકર ઉદયશંકર જેવા ધર્મનિષ્ઠ રાજનીતિય પુરુષ ભાવનગર રાજ્યમાં, ગોકુલજી ઝાલા જેવા વેદાંતી રાજપુરુષ જીનાગઢમાં, રાજ્યનીતિય તેમજ દેશવશી શાસ્ત્રી મણિભાઈ જસભાઈ વડોદરા રાજ્યમાં અને ભોળાનાથ સારાભાઈ જેવા ધર્મજ્ઞાનવાળા સંસાર સુધારક પુરુષ અમદાવાદમાં થયા છે. રજપુતાના માળવા રેસ્વેના મેસાણા જંકશનથી થોડે દૂર, ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમાં આવેલા વડનગર પરથી આ જાતિનું નામ પેડેલું છે. થોડા સેકા અગાઉ વડનગર નાગર જાતિનાં કેટલાંક કુટુંબોએ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના બીજા ભાગોમાં જઈને વસવાટ કર્યો અને કેટલાંક કુટુંબો મથુરા તથા કાશી તરફ જઈ વસ્યાં. જ્યારે ભાવનગરના દાસના નાગર ગૃહસ્થોના પૂર્વજો પહેલાં ધોધે જઈ વસ્યા હતા. ધોધા તે વખતે આયાત નિકાસ વેપારનું મોટું મથક અને સાઈ બંદર ગણાતું હતું. જે કે શામળદાસના પૂર્વજો ૧૭ મી સદીમાં ધોધાથી ભાવનગર આવ્યા હતા છતાં વતન તરીકે તેમણે ધોધાને છોડી દીધું નહતું. અર્થાત ૧૮૭૮ સુધી ધોધા વડનગર નાગર જાતિના સમાજિક તેમજ ધાર્મિક વિધિઓનું સુખ્ય સ્થળ રહ્યું હતું.

ભાસ જોવા સુદ્ધા પ્રદેશ કે જ્યાં અત્યારે પણ માધ્યમીના માધ્યમી સુધી પીવાનું પાણી સરખું મળતું નથી.તેવા પ્રદેશમાં મુસાફરી કરી શામળદાસના પ્રપિતા રણુજીદાસ નોકરીની-શોધમાં વડોદરા ગયા. કુટુંબ કયા ચાલી આવી છે કે પોતાની આ મુસાફરીમાં રણુજીદાસે જાતે જોખમ ખેડીને પણ જીવ અને તૃષ્ણાથી શ્રુત્યુના મુખમાં જતી એક ખાઈને પોતાની પાસેનું ભાતું અને પાણી આપીને ખચાવી હતી. અને આ ખાઈના આશીર્વાદથી જ રણુજીદાસને વડોદરા રાજ્યના લશ્કરી ખાતામાં માનપ્રદ જગા મળી, તેમ તેમના પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્રને પણ ભાવનગર રાજ્યની દીવાનગીરી મળી. વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડીને રણુજીદાસે ભાવનગર આવી નોકરીમાં બચાવેલી રકમમાંથી નવું ઘર બંધાવ્યું. સો-વર્ષ પછી શામળદાસે મદારાજ તખ્તસિંહજીની કૃપાથી સમય અને સંયોગને અનુકૂળ નવું મકાન બંધાવ્યું ન હતું ત્યાં સુધી રણુજીદાસે બંધાવેલા જૂના ઘરમાં જ બધું કુટુંબ

રહેતું હતું. નવું મકાન બંધાયા પછી ઘોઘા માત્ર ખાસ પ્રસંગે જવા આવવાનું જ રાખી આખું કુટુંબ ભાવનગર આવ્યું. વળી પરમાણુંદાસને ભાવનગરમાં જ ઉંચા હોદ્દાની જગા મળી એટલે પછી તેમને નોકરી માટે બહાર જવાની પથ જરૂર ન રહી. દરમિયાન દોકારથી વજેસિદહજીને (મહારાજા અને હીઝ હાઇનેસના ઇચ્છાઓ હોદી સરકારે પાછળથી આપ્યા.) પરમાણુંદાસની શક્તિ અને વફાદારીમાં એટલો બધો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે જે વખતે તેઓ રાજ્યની નોકરીમાં ન હોય (જેવું ઘણી વખત બન્યું હતું) ત્યારે પણ સરકારના રાજદારી ખાતાને મોકલવાના બધા ઉપયોગી ખતપત્રોના મુસદ્દા તૈયાર કરવાનું તેમને જ સોંપવામાં આવતું. જ્યારે હું નાનો હતો અને બહુતો હતો ત્યારે મહારાજા તખ્તસિદહજીએ મારા પિતા શામળદાસની પાસે આ દુર્ગત કહેવરાવી મને પૂછ્યું હતું કે “હું રાજ્યમાં નોકરી ન કરતો હોઉં ત્યારે પણ મારા દાદાએ જેમ રાજ્યને મદદ કરી તેમ હું કરીશ કે નહીં ?” જવાબમાં સ્વાભાવિક રીતે જ મેં “ના” કહી. “ત્યારે તમને રાજ્યના હિતને માટે કશી પરવા નથી” એમ જ્યારે મને કટાક્ષમાં મહારાજાએ કહ્યું ત્યારે મેં સમયોચિત ઉત્તર આપ્યો કે “સ્વમાનના ભંગને કારણે આવા પ્રકારનું કામ કરવાની હું ના કહું છું એમ નથી પરંતુ નોકરીમાં ન હોવા છતાં રાજ્યનું કાર્ય હું મારી સમજ પ્રમાણે રાજ્યના હિતને ખાતર સારામાં સારી નિષ્ઠાથી કરું અને તેનું પરિણામ ધારી પ્રમાણે ન આવે તો તે વખતના કાર્યવાહકો જરૂર એમજ કહે કે મેં જાણીજોડેને કાર્ય બગાડ્યું છે, અને તેની અસર મહારાજાના મન ઉપર થાય તો રાજ્ય સાથેનો મારો જે થોડો ધણો સંબંધ હોય તે પણ ઘુટી જાય. અને તે કારણથી મેં તેનું કામ કરવા ના પાડી હતી.” જુના વખતમાં રાજ્યોમાં રાજા અને અધિકારી વચ્ચે જે ગાઢ સંબંધ અને દૈનુંદિન બાવના હતી તે અત્યારે લગભગ અદૃશ્ય થઇ છે. તેનું કારણ રાજ્યનું કામ કરવાની શક્તિવાળા માણસોની સંખ્યા ઉંચી કેળવણીના વધારા સાથે વધી હોય, તે હોય, અથવા તો રાજા અને અધિકારીવર્ગ ઉભયના મનમાં પોતાના દરજ્જા સંબંધે વધારે પડતો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હોય. હીન્દુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યોમાં પણ પોતાને અતુલ્ય પડતી ઉત્તમ ધરતોથી નોકરી લેવાની કે કરવાની વ્યાપારી વૃત્તિ પ્રવેશ પામી છે અને તેના પરિણામે દેશીરાજ્યોના વહીવટમાં બ્રિટિશ હોદ્દાના વહીવટનું બંધ અનુકરણ થતું જાય છે, અને ધણા પ્રસંગે આ અનુકરણ અનિષ્ટ નિવડ્યું છે.

પરમાનંદદાસ ઇ. સ. ૧૮૪૭માં રાજ્યની નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. ત્યારપછી હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજ્યોના વહીવટના ઇતિહાસમાં જાણીતા થયેલા તેમના મામા ગૌરીશંકર ભાવનગરના દિવાન થયા. પ્રથમ દિવાન તરીકે અને પછી મહારાજા તખ્તસિદહજીની સગીરાવરયામાં સંયુક્ત કારભારી તરીકે એકેંદર ૩૨ વર્ષ સુધી રાજ્યકરોબારમાં તેઓ અંગણી રહ્યા. પરમાનંદદાસને ચાર પુત્રો હતા. તે પૈકી ત્રણ પુત્રો રાજ્યમાં અગત્યના હોદ્દા બોગવતા હતા. અને ચોથો પુત્ર અસ્થિર-વિચિત્ર પ્રકૃતિનો હોવાથી સંયુક્ત કુટુંબના એક અંગરૂપે, પિતા અને બાઇઓના આશ્રયે રહેતો હતો. આ પ્રકારની વિચિત્ર પ્રકૃતિ ધણે થોડે અંશે

બીજાં બાહ્યોમાં પણ હોવી જોઈએ. કારણ કે અંતરે ત્રીજી પેઢીએ પણ એવો વિચિત્ર પ્રકૃતિ અંશ જોવામાં આવે છે. વંશપરંપરાના ગુણો કેવી રીતે ઉતરી આવે છે, તે શોધી કહાડવામાં જો વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સફળ થયું હોત તો કુટુંબની એક શાખા-શામળદાસ અને તેના કુટુંબને-રાજકારણ અને કેળવણી વિષયક પ્રવૃત્તિ તરફ આકર્ષણ થયું અને બીજી શાખા અન્ય પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડી તેનું કારણ શોધી શકત! મહારાજ વજ્રેસિંહજીને પરમાણુદાસના મૃત્યુથી અંગત ખેદ પડી. દેશી રાજ્યોની તે વખતથી અત્યાર સુધી આત્મી આવેલી પ્રથા પ્રમાણે મહારાજ વજ્રેસિંહજીએ પોતે પરમાણુદાસને ઘેર જઈ તેમના પુત્રાને આશ્વાસન આપી કહ્યું કે “હું તમારા પિતાનાં જેવી જ તમારી સંભાળ લઈશ અને તમારા પિતાની હાજરીમાં જે મદદ અને સલાહ તમે તેમની પાસેથી લેતા તે મારી પાસેથી લેજો. શામળદાસે, પરમાણુદાસના સૌથી નાના પુત્ર થાય. ઈ. સ. ૧૮૨૮માં તેઓ ધોધામાં જન્મેલા હતા. તેમનાં માતૃશ્રીનું નામ રાજ્યના હતું અને પરમાણુદાસના અવસાન પછી બાંવનગરનાં દિવાનપદે આવેલા ગૌરીશંકર ઉદયશંકરનાં તેઓ ખેન થતાં હતાં. આ જન્મનામાં કોડીઆવાડમાં નિયમિત આશ્રીત પ્રાથમિક શાળાઓ ન હતી. જો લેખન, વાંચન અને ગણિતનાં જ્ઞાનને કેળવણી કહી શકાય તો તેવી કેળવણી પ્રતીત કરવાનું સાધન માત્ર મામ્યશાળાઓ હતી. અત્યારે અપાય છે, તે કરતાં એ ગામડી શાળાઓમાં હસ્તાક્ષર, લેખન અને મુખ્યગણિત ઉપર ધણું ધધારે ધ્યાન આપાતું હતું. અત્યારે પણ-ટાઈપ રાઈટીંગ શોધાયું છતાં-હસ્તાક્ષર સુધારવા પર ધધારે લક્ષ અપાય. તો સારું, એવું કેળવણી ખીલવવાનાં ધિત્યાર કરનાર માણસો ઇચ્છે છે. હસ્તાક્ષર કેટલેક દરજ્જે મનુષ્યના ચારિત્રનું આલેશન કરાવે છે. અક્ષર ઉપરથી મનુષ્ય ચોક્કસાઇ તેમ જ નિયમનથી કામ કરનારો છે, કે નહીં તે જણાઈ આવે છે. અને જેને વાંચનારની લાગણીની દરકાર હોય છે, તે પોતાથી બની શકે એટલે અંશે ઉકલે એવા સ્પષ્ટ અક્ષર લખે છે.

પોતાની માતાના અવસાન પછી મારીની સાથે શામળદાસ ધોધામાં રહેતા હતા. આંહીની ગામડી નિયાળમાં જેટલું શિખી શકાય એટલું શિક્ષણ જોગ્યા પછી પરમાણુદાસે તેમને પરશીયન શિખવા, પરમાણુદાસને પરશીયનનો રસ હતો-રાજ્યના વહીવટમાં જાણીતા કરવા અને રાજનીતિ કૌશલ્ય શિખવવા બાવનગર બેલાવવા ધાર્યું; પરંતુ ત્યારે શામળદાસ બાવનગર જવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે મુંબઈ સરકારે ધોધામાં પ્રાથમિકશાળા ઉઘાડી એટલે શામળદાસ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરવા ધોધામાં જ રહ્યા. અત્યારે પ્રથમ દરજ્જાની લાઇસન્સ લેના હેતુસરતરને જેટલું માન મળે છે તે કરતાં પણ વધારે માન તે વખતે ગુજરાતી શાળાના મુખ્ય શિક્ષકને મળતું હતું; એ વખતે ગુરુશિષ્યને સંબંધ ઘણો ગાઢો હતો, તેમ જ પ્રાચીનકાળની મોંઘક શિષ્યને પોતાના ગુરુત્રયે ઉપકારની લાગણી પણ ઘણી હતી; શામળદાસ દિવાન થયા છતાં પણ પોતાના શિક્ષકને-જેને તે વખતે માત્ર પન્દર રૂપિયા પેન્શન મળતું હતું ત્યારે પણ-ઘણું જ માન આપતા હતા. પણ એ સુંદર પ્રાચીન દિવસો પછી આપણી વૃત્તિમાં ઘણો ફેરફાર થયો છે. જો કે હું અર્વાચીન સમયનો ન ગણાઉં છતાં ત્યારે આ દશ્ય એ પહેલ-

પહેલું જોયું ત્યારે મને યાદ છે કે અણગમા સાથે કંઈક આશ્ચર્ય પણ થયું હતું. આ મહેતાજી ઝોઝામાં ઝોણું દર વર્ષે મારા પિતાની પાસે પોતાના વર્ષાસનની રકમ લેવા આવતા હતા. અને પાછળથી આ રકમ તેમનાં વિધવા પત્નીને પણ આપવામાં આવતી હતી. ઘોઘામાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી શામળદાસ લાવનગર આવ્યા. લાવનગરમાં રાજદારી અને વ્યાવહારિક કાર્યપ્રસંગે શામળદાસ પોતાના પિતાની સાથે મહારાજ વજ્રેસિંહજી પાસે જતા તેથી તેમને રાજ્યવહીવટના ધોરણનો તેમ જ રાજ્યકાર્ય કૌશલ્યનો પણ કંઈક અનુભવ થયો. પરમાનંદદાસ પોતે પરશીઅનના સારા અભ્યાસી હતા તેથી તેમણે શામળદાસને પણ પરશીઅન શીખવવા માટે એક મુનશી રાખ્યો; ખાકીનો દુરસદનો વખત શામળદાસ સંસ્કૃત શિખવામાં ગાળતા. લાપાઓના શિક્ષણનું આ ધોરણ જો કે અત્યારે ખામીવાળું તેમ જ શિક્ષણના નિયમથી વિરુદ્ધનું લાગે છતાં પણ આ લાપાઓના અભ્યાસને પરિણામે શામળદાસ પરશીઅન લાપાનાં કદિન પુસ્તકો તેમ જ શંકરાચાર્યનાં વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકો વાંચી સમજી શકતા હતા. શામળદાસ પાસે મહારાજ વજ્રેસિંહજી શાહનામાં જેવાં પુસ્તકો વંચાવી તેનો તરલુમો કરાવતા. પરિણામે મહારાજ વજ્રેસિંહજી અને શામળદાસ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ બંધાયો તથા મહારાજને શામળદાસની શુદ્ધિશક્તિની કદર થઈ. જો શામળદાસને યુનિવર્સિટીનાં અભ્યાસનાં મુકરર થએલાં ધોરણો અને દરવર્ષે લેવાતી તેની પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડ્યું હોત, તો જે રપટ વિચારશક્તિ અને પ્રસંગાનુરૂપ નિર્ણય કરવાની કાર્યશુદ્ધિ તેમનામાં જેવામાં આવતાં હતાં તે હોત કે નહીં એ શંકાસ્પદ છે. દિવાન ગૌરીશંકરે, શામળદાસ કરતાં પણ ઝોછી કેળવણી લીધી હતી અને તેમ છતાં, કદાચ તેમ હોવાને લીધે જ તેમની શુદ્ધિ તીવ્ર હતી તેમ જ એટલી આશ્ચર્યકારક સ્મરણશક્તિ હતી કે, જ્યારે તેઓ વાતચીતના પ્રસંગે ભૂતકાળના પ્રસંગોની હકીકત-પોતાની રાજનીતી-માંથી વાંચી જતા હોય તેવી રીતે-કહેતા ત્યારે સરકારી અમલદારો, ગવર્નર અને બીજા અધિકારીઓ આશ્ચર્યચકિત થતા. જો કે શામળદાસ શંકરાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનના હિંડા અભ્યાસી હતા, અને વિદ્વાન સંન્યાસીઓની સાથે તિલેણ શુદ્ધિજન્ય રહસ્યોની ચર્ચા પણ કરી શકતા. (આવી એક ચર્ચા દારકાના શારદાપીઠના શંકરાચાર્ય સ્વામીથી રાજરાજેશ્વરાશ્રમ સાથે તેમને થઈ હતી, એ મને સ્મરણમાં છે.) છતાં તેઓ માનતા હતા કે આઘ શંકરાચાર્ય અને તેમના લાખ્ય ઉપર ટીકા લખનારાઓનું નિષ્કામકર્મ તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યવહારનાં મૂકવાનું અશક્ય છે. નાગરજાતિ શૈવધર્મી છે તો પણ શામળદાસના કુટુંબે કેટલીક પેઢીઓ પહેલાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ઓગાદાર થયો હતો. અને પોતાના સમગ્ર જીવન દરમિયાન શામળદાસ ભક્તિમાર્ગને અનુસર્યા હતા. તેઓ રામચંદ્રજીના પરમ ઉપાસક હતા તેમ જ તુલસીકૃત રામાયણના તેઓ નિયમિત અભ્યાસી હતા. પરમાનંદદાસના મંદવાઃ વખતે તેમને સારીરિક કષ્ટ ઝોણું લાગે અને શ્રી રામચંદ્રજીની ભક્તિમાં તેમનું મન પરોવાય એટલા માટે શામળદાસ તુલસીકૃત રામાયણમાંથી દોઢા ચોપાઈ હમેશાં તેમની પાસે પાંચતા હતા. (અપૂર્ણ)

દેશીરાજ્યો અને જગત.

આયાત અને નિકાસ જગતનું ધોરણ.

ખટકર કમિટીએ જે પ્રશ્નપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં આર્થિક નજરે સૌ કરતાં મહત્વનો સવાલ જગતનો છે. દેશી રાજ્યોને જો સ્થિતિશ હોઈમાં આયાત થતા માલ ઉપરની જગતમાં હીરસો આપવામાં આવે તો તેમણે પોતાની હદમાં કોઈપણ પ્રકારની આયાત નિકાસ જગત ન લેવી, એવું તેમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે. અને પોતાની આવકને, નુકસાન ન પહોંચે એ શરતે એ વાતનો રવીકાર કરવાની દેશીરાજ્યોની ઇચ્છા જણાય છે.

બંદરેવાળાં દેશી રાજ્યો બાદ દરીએ તો બાકીનાં દેશી રાજ્યોની આવકનો મોટામાં મોટો આધાર જમીન મહેસુલ અને આયાત જગત છે. તેમાં જમીન ઉપરના મહેસુલમાં હવે એટલી હદ સુધી વધારો થઇ ગયો છે, કે તેમાં વિશેષ વધારો કરવો કોઈપણ રીતે શક્ય નથી. એટલું જ નહીં પણ વરસાદ અને પાકના અનુભવે ઉલટું જમીન મહેસુલમાં વધારો કરવાને બદલે ઘટાડો કરવાનો વખત આવ્યો છે. એટલે ઘણા બીન બંદરી દેશીરાજ્યોને તો આયાત જગતનું સાધન રાજ્યની આવક માટે ઘણું અગત્યનું છે. આ રાજ્યોમાં આયાત થતી કેટલીક વસ્તુઓ ઉપર જગત લેવાય છે અને લોકોની જરૂરીઆતોની વાત ધ્યાનમાં રાખી કેટલીક વસ્તુઓ ઉપર જગત લેવામાં આવતી નથી. તેમ, બધાં રાજ્યોમાં જગતનું એક સરખું ધોરણ પણ નથી. આયાત જગતના સંબંધમાં જે ધોરણ છે તેજ ધોરણ-નિકાસ જગતના સંબંધમાં છે. બંનેથી રાજ્યોની તેજરીમાં નાણાં આવે છે પરંતુ રાજ્યોમાંથી કાચોમાલ જ નિકાસ થતો હોવાથી તેની ઉપરનો જગતનો બોલો સરવાળો એ માલ ઉત્પન્ન કરનાર ઉપર પડે છે. અને એટલે અંશે તેની અસર મહેસુલની આવકને પણ પહોંચે છે. અર્થાત્ કે ખેડુત ઉપર આયાત માલની જગત કરતાં નિકાસ માલની જગતની અસર વધારે થાય.

પરસ્પર જગતનાં નાકાં

પોતાની હદમાં આવતા માલ પૈકી બધી કે તેમાંથી ચુંટી કહાડેલી ચીજો ઉપર રાજ્યોને જગત લેવાનો હક છે. પરંતુ આ હકનો ઉપયોગ રાજ્યો એટલી અમર્યાદ હદે કરે છે, કે નજીક નજીકનાં રાજ્યોએ પણ પોતપોતાની હદમાં જગતનાં નાકાંઓ-બેસાડ્યાં છે. અને કાઠીઆવાડ જેવો પ્રદેશ કે જ્યાં બંદરો ધરાવનારાં પ્રમાણમાં વધારે રાજ્યો છે ત્યાં પણ એ વલણ એટલું બધું વધવા પામ્યું છે કે પોતાનો માલ પરરાજ્યમાં ન જાય અને પરરાજ્યનાં બંદરો તેનો લાભ ન ઉઠાવે તેને માટે ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે છે. આ ધોરણના કાયદેસર પણા સંબંધે વાધો ન ઉઠાવી શકાય પરંતુ તેવું ધોરણ એક બીજાં રાજ્યોને હાનિ પહોંચાડવાના હેતુથી જ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. વળી આ રીતે બંદરો

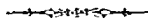
અંદર જગતનાં નાકાંઓ બેસાડવાની શાસ્ત્રીય રીતે પણ કશી ઉપસુક્તતા નથી કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે તે દ્વારા થતા ઉત્પન્ન કરતાં ખર્ચ કાંઈ ઓછો ન આવે. અને પ્રજાને-વેપારીઓ અને ખેડૂતોને જે હાડમારી પડે એ ભુલો. એમ છતાંય જે રાજ્યોને બંદરો હોય તે રાજ્યોની વાત બાબુ ઉપર મુકીએ પરંતુ જે રાજ્યો, બંદરો ધરાવતાં ન હોય તે રાજ્યોને પણ આથી મુશ્કેલી નડે. એટલા માટે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે જગતનું આંતરિક ધોરણ રદ થવું જોઈએ. અને બધા રાજ્યોએ વ્યાપારના છુટાપણાને સિદ્ધાંત સ્વીકારવો જોઈએ. અત્યારે તો જગતને લગતો સવાલ હિંદીસરકાર અને દેશીરાજ્યો વચ્ચેજ મહત્વનો છે. જે રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે તે સવાલને ઉગ્ર રૂપ આપવામાં આવશે તો પોતે માનેલા તાત્કાલિક લાભને ખાતર રાજ્યો મહત્વનો લાભ ગુમાવી બેસશે. પણ જ્યારે દરેક રાજ્યો સ્વતંત્ર હતાં ત્યારે તેઓ જે જગત લેતાં હતાં તે કદાચ વાજબી હતું પરંતુ જ્યારે એ રાજ્યો હોંદની એક મધ્યવર્તી સરકારના હાથ નીચે છે અને જ્યારે બધાં જ રાજ્યોના મધ્યવર્તી સરકાર સાથેનાં આર્થિક પ્રશ્નો સમાન છે ત્યારે એક રાજ્ય બીજા રાજ્ય સામે જગતનાં નાકાં બેસાડે એ ધણુંજ અભુક્ત લાગે છે.

આવકનાં બીજાં સાધનો.

આવકના સંબંધમાં અત્યારે જે બંદર વગરનાં દેશી રાજ્યોની રિથિતિ છે, તે જ લગભગ હિટિશ પ્રાંતોની રિથિતિ છે, કસ્ટમ્સ ઉપર અત્યારે પ્રાંતિક સરકારોનો કોશ જ કાબૂ નથી. આથી પ્રાંતિક ખર્ચને પહોંચી વળવા અને ઉપજ વધારવા હિટિશ પ્રાંતોએ એકસાઇજ, સ્ટેમ્પ્સ, વગેરે ખાતાઓમાંથી આવકનું સાધન બોલ્યું છે. મુંબઈ સરકારે તો માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણની શાળાઓમાં ફ્રી વધારવાનો સવાલ પણ હાથમાં લીધો છે અને મોજશોખનાં સાધનો ઉપર કર પણ નાંખ્યો છે. તેમ ચાલુ ખર્ચમાં કાપકુપનું ધોરણ અખત્યાર કર્યું છે, જ્યારે કેટલાક પ્રાંતોએ જંગલ અને ઉદ્યોગ દુનર માર્ફતે આવક વધારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દેશી રાજ્યોએ પણ આ નજરે આખો સવાલ વિચારવો જોઈએ. મહંસોર રાજ્યે રેલ્વે, ઇરીગેશન, વિદ્યુત અને બીજા ઉદ્યોગો દ્વારા સારા પ્રમાણમાં આવક વધારી છે. નિઝામ સ્ટેટ અને ગ્વાલીઅરમાં પડતર જમીનમાં સંરચાનો વસાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. બીકાનેર રાજ્યે જંગ નહેર કરી અણખેડાણ જમીનમાં માછલો સુધી નવાં ગામો વસાવ્યાં છે. દારમીરમાં દુનર ઉદ્યોગના વિકાસ તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે. વડોદરા અને માંગ્રાએ મીઠાનો ઉદ્યોગ હાથમાં લીધો છે. અર્થાત્ આ રીતે ધણું બંદર વગરનાં રાજ્યોએ એક નહીં તો બીજી રીતે આવકનાં સાધનો વધાર્યાં છે. બીજાં રાજ્યોએ પણ આ માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે જે રાજ્યો બંદરો ધરાવતાં નથી તે રાજ્યોનો દરીઆજી જગતમાં હીરસો નથી, કે તેમને તે હીરસો માગવાનો હક નથી. આ રાજ્યોમાં ધણું રાજ્યો આપાત જગત લે છે. અર્થાત્ કે જે રાજ્યોની પ્રજાને માત્ર ઉપર

એવડો કર ભરવો પડે છે એ ભરવા પડતા એવજ કરમાંથી દેશી રાજ્યોની પ્રગતિને સારે જ મુક્તિ મળે કે બ્રિટિશ હોદ્દની કરદમ્સમાંથી આ રાજ્યોને હીસ્સો મળે. પરંતુ આ હીસ્સો ક્યા ધોરણે નક્કી કરવો એ મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. ૧૯૨૨ માં નીમાયત્તા ફ્રીટ્રેડ કમીશન આગળ આ સંબંધી કેટલીક ચર્ચા પણ થઈ હતી. સારામાં સારો માર્ગ તો એ છે કે વસ્તીના પ્રમાણને ધ્યાનમાં લઈ એ આંકડો નક્કી કરવો. સિવાય દેશી રાજ્યોમાં જે માત્ર પરભારો જાય તેની ગણતરી કરી જગતવું એટલું વળતર પાછું આપવું. ગમે તે માર્ગ લેવામાં આવે, પરંતુ તે હંમેશાને માટે નક્કી કરી દેવામાં ન આવે એ મુશ્કેલાવળે છે. કારણ કે તેમાં દેશી રાજ્યો અને સરકાર ઉભયને લાભ છે.

૧૦

૪૩૨ સ્ટેટ.

(નાની મારવાડ)

(એક જુનો નોકર)

શ્રીયુત નાયાભાઈ દાજીભાઈ પટેલની દીવાનગીરી ૪૩૨ સ્ટેટમાં સુમારે પાંચ વરસ ચાલી. આઠ પોતે મહીકાંડા પોલીટીકલ એજન્ટના પર્સનલ આસિસ્ટન્ટની મુળ જગોએ પાછા ફર્યા. તેમની પંજી નામદાર મહારાજ સાહેબ ફેસરીસોંધજીએ શ્રીયુત સુનીલાલ સારાભાઈને દીવાન નીમ્યા. ૪૩૨ સ્ટેટનો ઘટનાલ તાલુકામાં ભાગ હતો. નાનાં રાજ્યોમાં અસલ આદ્યા આવતા રિવાજ પ્રમાણે રૈયત પાસેથી વિચિત્ર પ્રકારના કરો, લાગ્યાં વિગેરે લેવાય છે. પાસના બારા-પોંક, પાપડી, ચીખડ, દોરડાં, ચામડાં, બકરાં, મરખાં, અને કાષ તાલુકાઓમાં તો વાણીઆઓ પાસે દરઆરી મકાનોનાં છાપરાનાં સૈદણ દુરસ્ત કરાવે; પોંકાઓ માટે મસાલા ખંડવે; પસંજેલી પાટીઓ ભરાવે. આવા હકો દેવી રીતે લખલ થયા તેનો યુઝર્ગ માણસોથી તપાસ કરતાં જણાય છે કે પ્રથમના તાલુકદારો પોતાની રૈયતને પોતાના કુટુંબવત ગણતા અને તેઓ સાથે ધણે નીકટ સંબંધ રાખતા. કજીઆ વિગેરે પાટ ઉપરજ ભેગા થઈ પંચાયતની રીતિએ ચુકવના. કાષ વખતે દરઆરમાં રાવણ ભરી ધન્સાદ થતો. આવા પ્રસંગે કાષ દરઆરી નોકર દરઆરના પક્ષગતી પાટી ભરતો હશે. તે ભરવામાં સુત્ર ફરેલી; ત્યાં ભરાએલા વાણીઆ પૈશી એકે કહ્યું કે "બાપા આ પાટી ખોટી ભરાય છે. હુકમ હોય તો હું ભરી આપું" તે ઉપરથી જ્યારે જ્યારે હજુ-રીને પાટી ભરવાની આવે ત્યારે ચેલા વાણીયાને બોલાવે. એમ કરતાં આ હક ચેસી ગયાનું કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે ખીખ આવા કરો લખલ થયાનું સમજાવું. પણ પ્રથમ તો દરઆર

અને રૈયત વચ્ચેનો સબંધ સારો, - સરળ અને મીઠો હતો. તેથી ખુશીથી ખેતરો વચ્ચે આપ-લે થતી હતી. પાછળથી રૂપ બદલાયું અને તેવા કરો તેમજ કાયેરી માર લુક કરી વસુલ થવા લાગ્યાં કેટલાક સમજી તાલુકદારોએ સર્વેજમાબંદી વખતે આવા કરો બંધ કરી કચવાટ મટાડ્યા. અને કેટલાકને ત્યાં હજી પણ જારી છે. તેથી ત્રીજે દહાડે તાલુકદારથી રૈયત રીસાય છે. આવી જાતના કરો ઘટવામાં લેવાતા-તેમાં ધરીયાઓ લાગ આપવાને આનાકાની કરતા હતા. ચીમડાંના લાગ બદલ આડ આનાનો છડર દરખાસ્તો હક તેઓએ લખ્યો નહીં તેથી તકરાર આવી. પોલીટીકલ એજન્ટથી માંડી સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ સુધી તે લંબાઈ. બીજી પણ નજીવી તકરારો ઠેક સુધી મઠ. આ આડ આનાની તકરારમાં કેટલું ખરચ જાતેને થયું હતું ? પણ ત્યાં હજીની વાત આવે છે ત્યાં દરખાસ્તો બહુ ચુસ્ત હોય છે. નજીવા હકને સારું કેટલું ખરચ થાય છે તે તરફ ધ્યાન રહેતું નથી. પણ ટેકની ખાતર આવ્યા કજીયા લગવામાં આવે છે. તેમાં કારભારી, કામદારોને પણ દરખાસ્ત ખરચે મુંજાર્થ વગેરે રથળોએ મળા હિડાવાની મળે. એટલે સગાહ પણ એવી મળે કે ખરચ થાય તો દરખાસ્તમાં શું કમી છે. પણ નોક રહેશે. ધરીયા જેવા ઘોડી ઉપજના ધણીને આવ્યા સગાહકારોએ છડર સામે આગળ દોર્યો. ધણું ખરચ થયું. છડરને પણ મેમોરીયલો વિગેરે ધડાવવાં અને બેરખર દક્ષીણો ગોઠવવી. આવ્યા વખતે સારે ભાગ્યે સુતીલાલ સારાભાઈ જેવા અનુભવી દીવાન છડરને મળ્યા. તેમણે, દાખલા દક્ષીણથી કેમ મજબુત કર્યો. પણ છેવટે વિજ્ઞાપન સરકારને આવી નજીવી તકરારોને માટે ક્ષેત્ર થયો અને મુંજાર્થ સરકારને લખ્યું કે આ શું છે ? પોલીટીકલ સેક્રેટરીએ ધરીયાઓને બોલાવ્યા અને હકીકત સાંભળી દીક્ષીર ચક્ર ઇપકો દીધો કે, ટુંકા જગીરદારો આવ્યા નજીવા કજીયા માટે ભારે ખર્ચમાં હિરો હેરાત થાય તેના કરતાં અંદર અંદર સમાધાન કરવું એ સલાહ ભરેલું છે. છડર મહારાજ પણ કામ પ્રસંગે મુંજાર્થ ગયા હતા. પોલીટીકલ સેક્રેટરીએ કહ્યું કે આપનો બહુ હિરો દીક્ષના છે અને નજીવી ખ્યાતમાં ગરીબ ધરીયાઓને કેમ સતાવવાનું થાય છે ? સમાધાન થાય તો ઠીક ” મહારાજાએ કહ્યું “ હું પણ તેમજ છડરું છું. આ હકની ખ્યાત છે. હક નજીવો છે પણ તે હોટી દેવામાં આવે તો તેઓનો દાખલો સ્ટેટ વિરુદ્ધ બીજા હકો સંબંધી સામાવાજા તરફથી વાપરવામાં આવે તેનો ખ્યાલ કરશો. છેવટે સરકારે છડર સ્ટેટનો ભાગ ભુટો પાડવા અગર તે બદલ કંપ-સેશન કરાવવા નામદાર મહારાજાની સંમતીથી રેપ્રીસન ઓફીસર નીમી તપાસ થવા મંજૂર કર્યા. પોલીટીકલ એજન્ટ તરફ લખ્યું. આ સર્જથી દક્ષીણ સાથે લખાવટી વિગેરે છડર સ્ટેટને ધણી કરવી પડી.

બીજી તરફ સરકારે પેટી ટીટાઈ ઠાકર જેઓ ટેકીલા અને દડાબદી દના તેમણે છડર સ્ટેટ સામે માથું ઉઠ્યું હતું અને તકરાર આપી. તેઓ સરકાર સુધી લંબાયા. વાચાતો સાથે પણ કેટલાક વાંધા હિડ્યા. આ પ્રમાણે છતાં નામદાર મહારાજા સાહેબ તો તેઓ સાથે શાન્ત મજબૂત રાખી હંમેશ પ્રમાણે તેમનો મરતબો સાચવી, અવખરે તેઓની સલામી

વિગેરે લેતા હતા. અને કોઈપણ રીતે ઉચ્ચ મન જણાવતા નહો. તેમનું નિત્યવાચન અને ચર્ચામાં ખસેલ પડવા દેતા નહો. તેમના કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. ચેસ્ટર મેકનોટને રાજકુમાર કોલેજમાં સન્માર્ગ દર્શક લેક્ચરો આપેલાં તેનું એક અંગ્રેજી પુસ્તક “ Plain words on every day Life ” નામનું છપાઈ બહાર પડેલું હતું-તેનું ગુજરાતીમાં નામદાર મહારાજશ્રીએ બાપાન્તર તેઓના માથે દીવાન રાવમાહેજ હરીદાસભાઈની-ભક્ષા-મણીથી શરૂ કર્યું, જે “ વ્યવહારોપયોગી વચન ” એ નામના પુસ્તકના આકરે કચ્છના નામજ દીવાન શ્રીપુત રણછોડભાઈ ઉદયરામની લખેલી પ્રસ્તાવના સાથે બહાર પડેલું છે. તે રાજ મહારાજશ્રીએ તેમ જ સામાન્ય લોકસમુદાયને ધણું બોધદાયક થઈ પડ્યું છે. આ પુસ્તકમાં રાજકુમારો, વીર પુરોહિ, તત્ત્વજ્ઞો, કાર્યકુશળ પુરોહિ તેમ જ રાજ્યતંત્રીઓનાં સુત્રો ઉપર વિવેચન કરી બોધામૃતનું પાન કરાવ્યું છે. વીર પુરોહિમાં રાણા પ્રતાપનાં વચનો ટાંકી રાજપુત્રોને સ્વાર્પણ અને સ્વાભીમાનની ઉત્કૃષ્ટતા સુચવી છે. ઇડર મહારાજ ગંભીરસૌંદર્યના મરણ સમયે તેઓની રાણીએ તેઓ પાછળ સતી થયેલી તેનો દાખલો આપી રજપુતાણીઓનો પોતાના પતિ પ્રત્યેનો અનન્ય પ્રેમ અને આત્મ જાળાઈની પ્રશસ્ત બાવના જણાવી છે. રાજકુમાર કોલેજોના શિક્ષણ સંબંધી આજકાલ અમુક અમુક દૃષ્ટિકોણથી કંઈ કંઈ ખામીઓ કાઢી તે શિક્ષણથી રાજકુમારો પોતાનાં રાજ્યનાં જીવંત જીવંત ધોરણો અને બંધારણોને લીધે ઉત્પન્ન થતી વસ્તુસ્થિતિને પહેંચી વળે એવી રાજ્ય વ્યવસ્થા રાખવાને લાયક થતા નથી, એટલું જ નહોં પણ તેઓ વિદેશી ટંપ જમ મદલું કરી ખરચાળ જીવન ગાળે છે, જેથી થોડી ઉપજવાળાને તો મુશ્કેલી આવી પડે છે. આ પ્રમાણેના આલેખો મુકવામાં આવે છે, તે વાત જો કે સાચી છે તોપણ રાજકુમાર કોલેજમાં મી. ચેસ્ટર મેકનોટનના અધ્યક્ષપણા નીચે જે રાજકુમારોએ શિક્ષણ લેઈ રાજ્ય મુકાન અગર ખીજા પ્રકારનાં જીવનકાર્યો ધારણ કર્યા તેમાંની ઘણી સંખ્યાની સફળતા પ્રિન્સિપાલના સુબોધ જનક અને નિયમિત વ્યવસ્થાને ઉપકારી છે એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે. કોલેજ છોડ્યા બાદ પણ પોતાની તાલીમ લીધેલા રાજકુમારોએ રાજ્ય સત્તા ધારણ કરી કેવી કારકીર્દિ મદલું કરી છે તેની તપાસ રાખના અને પત્રદારા તેમને જરૂર જણાએ શિખામણના શબ્દો લખી જાગૃત રાખતા વળી “ Old boys Gathering ” નામનો વાર્ષિક મેળાવડો લારી તેઓની સાથેનો પ્રેમ અને નાતો-તાલો રાખના. એક વખત ઇડર મહારાજ સાહેબને પત્ર લખી એવી શીખામણ આપેલી કે:- “ Dear Maharaja, think not that your learning has ended with your leaving the College. You have to learn a good deal yet in the path of Life, and also to apply in to practice what you have already learnt. Unless you do so, any amount of learning will be of no avail. Try to rise higher and higher. Don't

be divivable into the Hum-Drum of mediocracy, as some of the students have done after leaving College. Always keep in mind that even as a Ruler you are the sevant of your people Your own happiness lies in the happiness of your Subjects."

મહારાજા સાહેબ રાજ્ય કાર્યમાં જરૂર જેટલો લક્ષ આપી પોતાના નિત્ય નિયમમાં સાવધાન રહેતા. સવારમાં વહેલા ચાર વાગે ઉઠે; સૌચ સ્નાનથી પરવારી પોતાના નિજ મંદિરમાં જઈ શાસ્ત્રી સમક્ષ જાગવન ગીતાનું અધ્યય કરવું તે સાથે મંત્ર જપ-માળા પથ્થર ખરી; ખાદ્ય પુઝારીએ દોકોરજ આગળ સર્વ સામાન્ય વિધી કર્યોને અંતે પોતાને હાથે આરતી ઉતારવી; ખદાર આવી ગાય તથા કુમારીકાનું પૂજન કરી યોગ્ય દાન આપી પોશાક ગૃહમાં આવી પોશાક ધારણ કરી, દુધ પી પોતાની કુલદેવીને વંદન કરી પોતાનાં માતાને પગે લાગી બહાર ફરવા જવું; રસ્તામાં કોઈ અજાણ્ય મળે તો શ્રેણી તેની વાત સાંભળવી અને કાપરીમાં નોટ કરી લેખ તેનું રીતસર થવા લાગતાવળગતા અધિકારીને સમજાવવું; સાથે પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તો હોય તેની પાસે રાજદંડ છાયાં વગેરે વંચાવવાં અગર પોતે વાંચવાં. ફરવામાં કોઈ વખત નજીકનાં ગામેની મુલાકાત લઈ ભોંકાના સુખ દુઃખથી વાકેફ થતા. તેમ જ ચાલતાં બાંધકામો, બગીચા, જળાશય, પલટણુ-પોલીસની ફીલ, તુરંગ, ધરપીતાલ, નિશાળો, શેા વગેરેની મુલાકાત લેખ સૌની સ્થિતિ સાંભળતા. બપોરના પાછા આવી મહારાણીઓની મુલાકાત લઈ પોતાના નિર્મોહ્ય કરેલા રથાને જઈ ભોજન કરતા. ભોજન ખુદી રીતે કરવામાં આવતું નહોતું. ઉપર મહારાણીનું ચોકું ગોઠવી તેમાં ભોજન લેતા; ભોજન વખતે પથ્થર શાસ્ત્રી તૈયાર ! તેઓ જાગવત અગર યોગ વશિષ્ઠ સમાયજી વાંચતા. ભોજન બાદ દીવાનની સાથે રાજકામ કરવાનો વખત હતો. મહારાજાને કોઈ જાનનું માલક વ્યસન નહોતું. દારૂને તો પ્રથમથીજ તીલાંજલી આપી હતી. ફક્ત જમ્યા બાદ પાન સોપારી તથા દુહાં એટલું વ્યસન હતું. જમ્યા બાદ પોતાના મહેલમાં વ્યાયામ તરીકે ગજુતરીના આંટા નિયમસર દેતા. દીવાનની સાથેના કામ વખતે કોઇને પણ દાગર રહેવાની છૂટ નહોતી. જરૂર પડેથી લાગતા વળગતા અધિકારીને પાસે રહેવાની છૂટ હતી. દીવાનની જગ્યાએ લાવકનીજ સુંદર પુત્રી વિચાર કરીને મોટા પગારથી કરવામાં આવતી જેથી તેમના ઉપર સંપૂર્ણ બરાસો રાખી કામ લેતા, જેથી પોતાને કામમાં વધારે વખત જાય નહોતું. અને પોતાના નિયમોનું જીવનના કાર્યક્રમમાં કંઈ પણ ખરેખર નહોતું પડતાં સાંતિથી સર્વ જાજનનું નિર્વહન થાય. સાંજે પણ સવારની માફક સેવા પુજાને નિયમ હતો. અને ફરવાનું તો ખરું. સાંજે ફરવામાં પોતે જે પુસ્તક વાંચવું હોય તે જાગ પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીએ, પ્રથમ વાંચી લઈ તે સંખંધી જાને વચ્ચે વિવેચન થતું. તેમનું પહેલું પુસ્તક "The pleasure of Life" હતું. જે વિષે પ્રથમ લેખના કહેવાયું છે. બીજા પુસ્તકમાં "The pleasure of Life" "The use of Life" Smiles works,

ચંદ્રકાન્ત, સરસ્વતીચંદ્ર, વીહુસ્તીતિ, ચાલુક્યનીતિ શુદ્ધચરિત્ર, અકબરનું જીવનચરિત્ર વિગેરે ધણું બોધદાયક અને ઉપયોગી પુસ્તકોનુંજ તેઓ વાંચન કરતા.

એક વખત તેઓશ્રીને એક રાજ્યમેત્રી તરફથી એમ સુચવવામાં આવ્યું કે રાજ્યમાં ધર્મોદ્ધાસેસાણુ ગામો તથા જમીનો અગાઉના વખતમાં બહુ અપાધ ગઇ છે. તેમાં કેટલાકના પરવાના અગર કંઇ આધાર પણ નથી. માટે તેવાં આધાર વગરનાં ગામ તથા જમીનો ખાલસા થાય તો રાજ્યની ઉચ્ચ જમણી થાય. જવાબમાં મહારાજાશ્રીએ કહ્યું કે આ પ્રમાણે લોકોનું પકાવી લઈ રાજ્યની તીજેરી તર કરવા હું માગતો નથી. પણ ખીજ નવાં ગામો વસાવો, વ્યાપાર શોજાર વધે અને રાજ્ય આપાદ થાય એવી યોજનાઓ લેડો. ખનીજ પદાર્થોની શોધખોળ કરાવો. આ પ્રમાણે તેઓનું દીન બહુજ દયાળુ અને ઉદાર હતું. છતાં રૈયત તો જેમ રાજ રામચંદ્રની પણ ખામી કાઢ્યા વગર રહી નહોતી તેમ આમનામાં પણ દોષારોપણ થયું. લોકો કહેવા લાગ્યા કે “રાજ સારો. ખરો! પણ આખો દિવસ ચોપડી પાડપુજ અને ઘંટડી વગાડ્યાં કરે છે! રાજકાજમાં લક્ષ નહીં! દીવાન તથા કામદારો કરે એ ખરું? આ મતે રાજ થવાં હશે?” આ પ્રમાણે લોકો કહેવા લાગ્યા. છતાં કોઇ પણ જાતનો મહારાજાને ક્ષોભ થાય નહોતો, અને ચોતાના અંતઃકરણની પવિત્ર ભાવનાઓને માન આપી કેવળ પ્રભુથી પ્રેમ જોડી કર્તવ્યપરાયણ રહેતા. તેઓનું સામાન્ય સુત્ર “Clear conscience fears nothing” એ હતું.

દીવાન સુનીલાલ સારાભાઈ અન્યત્ર દીવાન તરીકે નીમાપાયી ત્યાં ગયા. તેમની પછી “કાઠીયાવાડ એજન્સીના દફતરદાર શ્રીયુત સવાઈલાલ ગોવીંદલાલ ઇડરના દીવાન થયા. જેની રીતે દીવાનની જગોએ હોંશીયાર અને પ્રમાણિકની ચુંટણી કરવામાં આવતી તેવીજ રીતે મુખ્ય ખાતાના અધિકારીઓની પણ વિચારપૂર્વક ચુંટણી કરવામાં આવતી તેથી રાજ્ય-તંત્ર વ્યવસ્થા સર આશતું હતું. મહારાજાશ્રીની ધર્મપાઠપોથી જેમ “ભાગવત ગીતા” હતી તેમ રાજ્યનીતિની પાઠપોથી ‘ટેલી મેકસ’ હતી.

(અપૂર્ણ.)

કેટલાકો કહે છે કે રાજનીતિ રમવાના નિયમો હોય છે. આ નિયમો તે કયા? હંદગાનીની સત્ય વર્તણુકના સામાન્ય નિયમોથી કાંઈ જુદી જાતના? તો તો એ પ્રમાણે વર્તવાવાળાને પ્રભુ મદદ કરે!

મૂખોઈથી દોરાઈ જઈને છોકરાઓ વગર સમજણે અસહાનુભૂતિના પવનથી તણાઈને રડુક્ષો તથા જાય છે, તેને કેટલાકો છોકરાની ગમત કહે છે, પણ એ ગમતમાં ભવિષ્યના રાજદોહના ઝેરી છોડનો ભય લાગે છે.

આપણું દેશીરાજ્યો.

વડોદરા રાજ્યનો વહીવટ ૧૯૨૬-૨૭

રાજ્યનાં પ્રત્યેક ખાતાંની વિગતવાર માહિતી આપનારો વડોદરા રાજ્યનો ૧૯૨૬-૨૭ ના વર્ષનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. રાજ્ય વહીવટના 'Reference' જેવા અહેવાલમાંથી કેટલીક મહત્વની જાણત અગ્રે આ નીચે આપીએ છીએ:—

રાજ્યનાં તમામ ખાતાંઓ કરોળારી કૌંસીલ અને હજુર સેક્રસ ઓફીસની સીધી દેખરેખ નીચે ચાલે છે. કરોળારી કૌંસીલમાં પ્રમુખ સાથે પાંચ સભ્યો છે. આ કૌંસીલે અહેવાલવાળા વર્ષમાં ૩૭ બેઠકો ભરી એકંદર ૧૪૫૦ વહીવટી પ્રશ્નોની વિચારણા કરી હતી. તે પૈકી કૌંસીલની સત્તાની મર્યાદામાં આવી જતા ૧૧૭૨ પ્રશ્નોનો સ્વતંત્ર રીતે અને બાકીના કેટલાકનો નાનું મહારાજની આજ્ઞાનુસાર નિર્ણય કર્યો હતો. ન્યારે ૧૫૭ પ્રશ્નો નાનું મહારાજ સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. કરોળારી કૌંસીલ ઉપરાંત રાજ્યની ધારાસભા છે. ધારાસભાના પ્રમુખ દિવાન સાહેબ છે અને પ્રમુખની સાથે ધારાસભામાં ૨૭ સભ્યો છે. વર્ષમાં ચાર વખત ધારાસભાની બેઠકો મળી હતી. તેમાં ૩૦ બીલ રજુ થયાં હતાં જેમાં ૧૨ પસાર થયાં હતાં અને એક સિવાય બાકીનાં સીલેક્ટ કમિટિને સોંપવામાં આવ્યાં હતાં. એ સૂચવે છે, કે ધારાસભાને જે કે કલામથી કરવાની જ સત્તા છે, છતાં તેના વિચાર ઉપર વ્યવહાર રીતે લક્ષ આપવામાં આવે છે.

રાજ્યમાં એકંદર ૫૨ જાપખાનાં છે. અને તેમાંથી ૬ સામાજિક, ૫૧ સામાજિક પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. રાજ્યે રચાનિક પત્રોને રાજ્યને લગતી જુદી જુદી બાબતો ઉપર ખર્ચો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ ઘણું જ આવકારદાયક છે. સિવાય બહારનાં પત્રોને પણ સામાન્ય સાહિત્ય, કેળવણી, પંચાયત, વ્યાપાર વગેરેને લગતી આવક ૩૨ જુદી ખર્ચો પૂરી પાડવામાં આવી હતી. પ્રસિદ્ધ યથેચ્છાં ૧૭૧ પુસ્તકો પૈકી ૧૧૫ શુન્યતાતી લાપખાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં ન્યારે હોદી લાપખાં ૧૫ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. રાજ્યની સાળાઓનાં ઉચ્ચ ધોરણમાં હોદી ફરજિયાત છે. વિષયવાર જ્ઞેતાં ૪૩ કેળવણીને લગતાં અને ૩૬ કવિતાને લગતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. વર્ષ દરમિયાન વર્તમાનપત્રોની નીતિ રાજ્ય અને બ્રિટિશ સરકારને અનુકૂળ રહી હતી પરંતુ બ્રિટિશ હોદ્દાનાં રાષ્ટ્રીય વર્તમાનપત્રોની અસર રચાનિકપત્રોની ઉપર પણ થતી જાય છે.

૧૯૨૬—૨૭માં રાજ્યની એકંદર આવક ૨,૪૬,૬૧,૬૬૫ અને એકંદર ખર્ચ ૨,૦૪,૧૯,૩૬૩ થયો. મધ્ય વર્ષ કરતાં આવકમાં ૯.૫ અને ખર્ચમાં ૬.૫ નો વધારો થયો હતો. આવકનાં સાધનોમાં અગત્યનું સાધન જમીન મહેસુલનું છે. અને ત્યારપછી આજકારી, રેલ્વે, વ્યાજ એ આવે છે. પણ ગયા વર્ષ કરતાં પરચુરણ આવકમાં ૧૮ લાખનો વધારો

આપણાં દેશીરાજ્યો

ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો જણાય છે. ખર્ચનાં મથાળાંમાં રાજમહેલનો ૨૦ લાખ એકંદર આવકનો ફક્ત કેળવણીનો ૩૩ લાખ; એકંદર આવકનો ૬, બાંધકામના ૨૮ લાખ અને લશ્કરનો ૨૧ લાખ; એ મહત્વના ખર્ચના અંકો છે. લોકલખોડ અને પંચાયતો ખાતે ગયા વર્ષે કરતાં ખમણા કરતાં વધારે ખર્ચ થયો છે. જ્યારે આરોગ્ય પાછળ ૭.૫ લાખનો ખર્ચ એ બીજાં લોકલિતનાં ખાતાઓના ખર્ચ સાથે સંરખાવનાં ઓછો ગણાય. વર્ષ આખરે ૬૧ લાખની સારી જેવી ખચત થવા પામી છે.

વર્ષ દરમિયાન ટ્રીબ્યુટ અને કાયમી જમાવંધીની આવક ૬,૧૮,૫૩૦ પૈકી ૨,૩૦,૦૨૮ જમા થયા છે. લેણી નીકળતી રકમોમાં રેવાકાંઠાના ૧,૩૧,૦૭૨, મહીકાંઠાના ૧,૪૩,૧૭૧, કાડીઆવાડની ૨,૬૫,૩૩૮ અને ખનાસકાંઠાના ૪૪,૧૭૯ તથા મીયાગામના ૬,૭૭૦ છે. રાજ્યમાં એકંદરે ૭૫૦ સહકારી મંડળોઓ છે. ૧૯૨૦ જ્યારે સોસાયટીઓની સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે તેની મૂડી ૧૨ લાખ હતી જે અત્યારે ૪૮ લાખ છે અને સોસાયટીઓનું રીઝર્વ ફંડ લગભગ ૬ લાખ કરતાં વધારે છે. અત્યારે સોસાયટીના એકંદર ૨૫,૫૮૨ સભ્યો છે. સાત આઠ વર્ષમાં આ ખાતાએ સુંદર પ્રગતિ કરી છે.

વડોદરા રાજ્યની કેળવણી સંબંધી પ્રગતિ અને પ્રયત્નો નમુનેદાર ગણાય છે. સૌથી પહેલાં ૧૮૭૧માં બે મરાઠી અને બે ગુજરાતી એ રીતે ચાર પ્રાથમિક શાળાઓ વડોદરામાં ઉદ્ઘાટવામાં આવી. ૧૮૭૫ સુધીમાં બીજા મહાલોમાં ઉધાડેલી શાળાઓ સાથે તેની એકંદર સંખ્યા ૫૫ની થઈ, અને જ્યારે નાનું મહારાજાનું દરતક સમગ્ર સત્તા સુપ્રત થઈ ત્યારે તે સંખ્યા ૧૮૦ હતી. એ ઉપરથી વધીને અત્યારે રાજ્યમાં એકંદરે ૨,૬૬૬ કેળવણીની સંસ્થાઓ છે અને તેમાં ૨,૧૭,૦૩૬ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. જ્યારે ૧૮૮૧માં માત્ર ૭,૪૬૫ વિદ્યાર્થી ભણતા. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કેળવણીનું ખર્ચ ૬ લાખ ઉપરથી ૩૩ લાખ સુધી ગયું છે. એ ઉપરથી જણાય છે, કે વડોદરા રાજ્ય કેળવણીના વિષયમાં અસાધારણ રસ લે છે. કેળવણીની બીજા મહત્વની સંસ્થાઓમાં કલાભવન એક ઉપયોગી સંસ્થા છે અને ૧૮૯૦માં તેની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે માત્ર વડોદરા રાજ્યને જ નહીં પણ હોંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોને પણ ઉપયોગી સંસ્થા થઈ પડી છે. અત્યારે તેમાં ૩૫૭ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી ૪૨ ટકા વડોદરા રાજ્યના છે. જ્યારે જાકોનામાં આ પ્રાંત સિવાયનાં પંચમના ૨૦, મધ્ય પ્રાંતના ૧૧, ગિહારના ૧૧, મધ્ય હોંદના ૧૦, રાજપુતાના ૭, બંગાલ આસામ ૬, અને મદ્રાસનાં ૮ વિદ્યાર્થીઓ છે. એ જ, આ સંસ્થાની ઉપયોગિતા સૂચવે છે.

વડોદરા રાજ્યની ૨૧ લાખની વસતીમાં લગભગ ૬૦ ટકા ભાગમાં લાખચેરી પ્રવૃત્તિ સફળ રીતે ચાલે છે. રાજ્યમાં ૪૫ કરજી-પુસ્તકાલય અને ૬૬૫ ગ્રામ્ય પુસ્તકાલય છે. કરજી પુસ્તકાલયને પોતાનાં સ્વતંત્ર મકાનો છે! સિવાય ૧૪૪ વાચનાલયો અને ૧૪૧ ફરતાં પુસ્તકાલયો છે. આસિસ્ટન્ટ કમિશનરે વર્ષ દરમિયાન ૨૪ કરજી પુસ્તકાલયો અને ૧૪ ગ્રામ્ય પુસ્તકાલયોનું નિરીક્ષણ કર્યું હતું. ગ્રામ્ય પુસ્તકાલયોનું નિરીક્ષણ શિક્ષણખાતાનાં

અધિકારીઓ કરે છે. રાજ્યમાં સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી એ મહત્વની સંસ્થા છે. તેમાં વર્ષ આખરે ૧,૦૭,૩૮૭ પુસ્તકો હતાં. સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે અલગ વિભાગ છે. સિવાય સંસ્કૃત વિભાગ અદ્વાયદો છે. આ વિભાગદ્વારા ગાયકવાડ એરીએટલ સીરીઝનું કામ થાય છે. આ લાયબ્રેરી તેમ જ રાજ્યની લાયબ્રેરીને અંગની સઘળી પ્રવૃત્તિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે એટલું જ નહીં પણ બીજાં રાજ્યોને અનુકરણીય છે. રાજ્યમાં એકંદર ઈરિપીતાલ અને દવાખાનાં ૯૧ છે. ૪ આયુર્વેદ દવાખાનાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં છે. વડોદરાની જનરલ હોસ્પિટલમાં એક્સ-રેના ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. તેનો ઘણા લાભ લે છે. સિનાય આરોગ્યને લગતી બીજી અલગ સંસ્થાઓ પણ ચાલે છે.

છોટાઉદેપુરમાં રાજ્યારોહણ સમારંભ.

છોટાઉદેપુરના ના. મદારાવશ્રી નટવરસિંહજીની રાજ્યારોહણની ક્રિયા પ્રસંગે રેવાકાંઠા એજન્સિના પોલીટીકલ એજન્ટ મી. મેકીએ તે નામદારને ખરીતો આપતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

મારા મિત્ર,

ના. ગવર્નરની આરાધી આ ખરીતો હું આપને અર્પણ કરવા અને આવ્યો છું. જે ખરીતાથી આપને, આપના રાજ્યમાં હકુમતની સત્તા મળે છે.

છેલ્લાં સાઝાચાર વર્ષથી આપ આપના નામ અને વંશના અધિકારથી રાજ્યમાં પ્રથમ પુરુષ હતા. પરંતુ હવે આ ખરીતાથી આપ પ્રથમ સત્તાધીશ બન્યા છો, જે સત્તાની પાછળ જવાબદારી છે. રાજ્યનો સુયોગ્ય વહીવટ અને પ્રજાહિતનો નિરંતર વિચાર અને કાર્ય કરી આવે દર્શાવી આપણું પડશે કે આપ એ સત્તા અને જવાબદારીને પહોંચી વળવા સર્વથા યોગ્ય છો.

આ શતક દરમિયાન આપના રાજ્યની ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય આખાહી થઈ છે. આપના પિતાશ્રી મદારાવશ્રી કુતેહસિંહજીની કારકીર્દિ અને તેમના સંગીન અને પ્રગતિકારક વહીવટના ૨૦ વર્ષમાં આ રાજ્યની વસતી વધીને બમણી કરતાં વધારે અને આવક પાંચગણી કરતાં વિશેષ થવા પામી છે. તેઓશ્રીએ રાજ્યની એ વધેલી આવકનો ઉપયોગ પ્રજાહિતનાં અનેક કાર્યોમાં કર્યો છે. જેમાં રેલ્વેમાં વધારો, નવા રસ્તાઓ અને બુનાઓની સુધારણા, નવી શાળાઓ, દવાખાનાં, ઈરિપીતાલ, વૉટરવર્ક્સ, ઇલેક્ટ્રીક પાવર હાઉસ અને ટેલીફોન તથા તારની સગવડ વગેરે છે. તદુપરાંત તેઓશ્રીએ મહાવિપ્રલંભ સામ્રાજ્યને પણ સરસ સાહાય્ય આપી હતી. રાગીર રાજ્યવહીવટનાં છેલ્લા સાઝાચાર વર્ષ દરમિયાન રાજ્યનો કાજુ મેજર જે. સી. ટેઈટ જેવા કુશળ અને અનુમતીના હસ્તક હતો, જે હવે આપના હસ્તક આવે છે, પોતાની કારકીર્દિમાં મેજર ટેઈટ બીજાં રાજકાર્યોની

સાથે આપકારી વહીવટની નવી પદ્ધતિ દાખલ કરી છે, જંગલ ખાતાના વહીવટની પુનઃ રચના કરી છે અને કેળવણીખાતાના નોકરોના પગારમાં વધારો કર્યો છે. પરંતુ તે કરતાં પણ વધારે મહત્વનું મેજર ટેક્ટે કાંઈ કર્યું હોય તો તે એ છે કે તેણે એક રાજકર્તામાં કેટલી કર્તવ્યનિષ્ઠા જોઈએ તેનો આપની સમક્ષ દાખલો બેસાડ્યો છે.

એ પ્રગતિને ચાલુ રાખવી એ આપના હક-અધિકારની વાત છે. સારી રીતે ચાલતું રાજ્યતંત્ર આપના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. સર્વોગ સુઘટિત એ વહીવટ ચાલુ રાખવા તથા તેમાં પ્રગતિ સાધવા આપે સતત લક્ષ આપવું જોઈશે.

આપ શ્રેષ્ઠ અને પ્રાચીન રાજવંશના છો. ઉત્સાહપ્રેરક પ્રજાલિકા ધરાવનાર આ મહાન અને શૌર્યકિંત રાજપુત કુટુંબના કાર્ગોથી ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો સમૃદ્ધ થયાં છે અને હજી પણ તેમની શુભગાથાઓ ગવાય છે.

તેમના કરતાં કોઈ પણ રીતે આપ ઉતરતા નથી એમ દર્શાવી આપવાની આપની બાવના જોઈએ. આપનું કાર્ય કેટલેક અંશે તેઓથી ભુલ્લું છતાં કોઈ એણું મુશ્કેલ નથી. આપના ઉચ્ચ દરજ્જાને યોગ્ય થવા આપે રાજકુમાર કૌતેજમાં મધુગોગ્ધ શિક્ષણ મેળવ્યું છે, યુરોપના દેશો જોયા છે, અને થોડા વખતથી મેજરટેક્ટની સાથે રહી રાજ્યવહીવટનો પણ અનુભવ મેળવ્યો છે. અત્યારના બદલાયલા અને બદલાતા જતા યુગમાં એક રાજકર્તામાં ઉચ્ચ કક્ષાની રાજ્યનીતિચેતના અને રાજ્યવહીવટની કુશળતા જોઈએ. મારી અંતઃકરણની આશા છે કે એ યોગ્યતા આપ પ્રાપ્ત કરે અને આપના સર્વ પ્રયત્ન સફળ થાઓ-સફળ થશે જ.

ના. રાવલશ્રીનો પ્રતિઉત્તર.

ના. રાવલશ્રી નરવરસિંહજીએ પ્રતિઉત્તરમાં જણાવ્યું કે “ પ્રજાની સુખશાંતિ અને પ્રગતિ સાધવા હું અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરીશ. વળા મારા પિતાશ્રી કે જેમની અનેક પ્રવૃત્તિઓના આપે માત્ર ઉત્તેજ્ય કર્યો છે, તેમણે રાજ્યની પ્રજાનો જ નહીં પરંતુ તેઓશ્રીના સમાગમમાં જે જે આવ્યા હતા, તેમનાં પ્રીતિ અને માન મેળવ્યાં છે. તેઓશ્રીના વહીવટ ચાલુ રાખવા હું મારી સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરીશ. તેમ મેજર ટેક્ટે મારી સગીરાવસ્થા દરમિયાન મારા રાજ્યનો સફળ કારોબાર ચલાવ્યો તથા મારાં માતૃપિતાની જેમ જ મારી સંભાળ લીધી તે માટે તેમનો હું અત્રે પ્રસિદ્ધ રીતે આભાર માનું છું. ”

પાલણપુર રાજ્યમાં જમીન સુધારણા.

રોટના રેવન્યુ પ્રધાને ખેડૂતોની જમીન સુધારણામાં મદદ આપનારો એક સરકારી પ્રગટ કર્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે જો ખેડૂતો પોતાના ખેતરમાં કુવો કરે અને તેની બગરી ગયેલી જમીનને સુંદર બનાવે તો પાંચ વરસ સુધી જોટલા પ્રમાણમાં તે સુધારો કરે તેટલા પ્રમાણમાં એ જમીન માટે તેને ભરવા પડતા કરમાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે. આમાં

સેટલમેન્ટની મુદતનો વાંધો નહીં આવે એટલું જ નહિ પણ જો આ કન્સેશનની મુદત પહેલાં જો સેટલમેન્ટ પૂર્ણ થાય તો પછીના સેટલમેન્ટમાં પણ તે લાભ ચાલુ રહે. દરબારી જમીન પ્રવેશ માટે જો શિક્ષા છે તે જ શીક્ષા બારખાલી જમીન માટે પણ થશે. લોકો આ બાબતમાં અત્યંત ન રહે તે માટે એક વર્ષની મુદત આપવામાં આવી છે.

ઇન્ડોર સુને ૧૯૨૬-૨૭.

૧૯૨૬-૨૭ નો ઇન્ડોર રાજ્યનો વહીવટી અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ૧,૩૮,૬૬,૩૧૩ રૂપીઆની અહેવાલવાળા વર્ષમાં આવક અને ૧,૩૪,૩૬,૩૭૩ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે. જમીન મહેસુલ, આબકારી જગત, જંગલ અને બ્યાજ એટલાં આવકનાં મહત્વનાં સાધનો છે. આબકારીની આવકમાં આ વર્ષે ૧૦ ટકા જેટલું ઓછું ઉત્પન્ન થયું છે. જ્યારે રાજ્યની એકંદર ખચન ૨,૬૪,૬૧,૮૮૩ રૂપીઆની થઇ છે. ચોથા ધોરણ સુધી રાજ્યમાં છાકરાઓ અને કન્યાઓને પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવામાં આવે છે. રાજ્યના માઓમાં આ વર્ષે ૨૫ નવી પ્રાથમિક શાળાઓ ઉદ્ઘાટવામાં આવી છે. કેળવણીનો એકંદરખર્ચ ૬,૫૨,૫૮૦ રૂપીઆ છે. ઇન્ડોર રાજ્યમાં એકંદર ૨૬૧ શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે તે પૈકી ૨૮ રાજ્યની મદદથી અને ૨૩ સ્વતંત્ર રીતે ચાલે છે. મહેલાતનો ખર્ચ ૧૧,૨૬,૩૧૬, વહીવટી ખર્ચ ૬,૬૦,૫૦૧, જાહેર બાંધકામ પાછળ, ૧૩,૬૨,૮૩૨ અને લશ્કર પાછળ ૧૪,૫૨,૧૧૨ નો ખર્ચ થયો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે રાજ્યની નાણાવિષયક સ્થિતિ દિવસે દિવસે સદર ચલી જાય છે. કારણ કે ૮ લાખ રૂપીઆની આવક તો માત્ર બ્યાજની જ છે. મિ. બાપના કે જેઓ ઇન્ડોર રાજ્યના વડા પ્રધાન છે. તેમને અને તેમના સહકારીઓને રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો યશ ધટે છે. અને આમે ઇચ્છીએ છીએ કે સગીર મદારાજી જ્યારે ગાદી ઉપર આવશે ત્યારે તેમના હસ્તક એવું બધી રીતે વ્યવસ્થિત અને સફળ રાજ્યતંત્ર મૂકવામાં આવશે કે જેથી તેઓ તેને સરળ રીતે વિકસાવી શકશે.

હુણાવાડાના સુવરાજશ્રીને અભિનંદન.

હુણાવાડાના સુવરાજશ્રી નટવરસિદજીને અભિનંદન પત્ર આપવા ગઈ તા. ૨૫ મીએ હુણાવાડારાજ્યના નાગરિકોની એક સભા દરબાર હોલમાં મળી હતી. સુવરાજશ્રી નટવરસિદજીને પ્રજાએ જો અભિનંદનપત્ર આપ્યું તેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે હુણાવાડાની પ્રજાને સુવરાજશ્રીના હુણાવાડાના ગાદીવારસ તરીકેના કાયદેસર લક સંબંધી પ્રથમથી જ ખાતરી હતી. અને તેથી મદારાજશ્રી વખતસિદજી સાહેબે દરબાર બારી પોતાના પછીના વારસ તરીકે સુવરાજશ્રીને જાહેર કરી, પ્રજાની લાગણીને માન આપ્યું ને બદલ પ્રજા મદારાજશ્રીનો આભાર માને છે. વળી માનપત્રમાં સુવરાજશ્રીના સાંતે સ્વાભાવ, ગાંભીર્ય, વિવેકશુદ્ધિ, વિચારશીલતા વગેરે ગુણોની પ્રશંસા કરી હતી અને તેઓશ્રી પોતાના

દાદાને પગસે ચાલી રાજ્યની આર્થિક અને રાજદારી ઉન્નતિ સાધે એવી આશા દર્શાવવામાં આવી હતી. તેમ જ સુવરાજ્યની પુનઃપ્રાપ્તિ 'થઈ' એથી મહારાજાશ્રી વખતસિદ્ધિ પોતાની એથી પેઢી જોવા ભાગ્યશાળી થયા તે પ્રતિ માનપત્રમાં આનંદ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો હતો. આ માનપત્રનો ઉત્તર આપતાં સુવરાજ્યની નટવરસિદ્ધિએ પ્રત્યજનોનો આભાર માનતાં કહ્યું કે—

“કે રાજ્યની જોખમદારી ઘણી મોટી છે અને તે અદા કરવાને વાસ્તે રાજા, એ પોતે કુલ મુખ્યત્વાર અને માલિક છે, તેવો દાવો કરવાને જલ્દે પોતાનો ધર્મ શું છે તે સમજી, પોતે એક પ્રકારનો પ્રજાનો સેવક છે, તેહું મનમાં અને જગે ઉતારે તો રાજા પ્રજા ઉભયની ઉન્નતિ થવાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે, એમ હું માનું છું. વળી સાથો સાથ એ પણ કહેવાની રજા લઉં છું કે પ્રજાએ પણ સમજવું જોઈએ કે પોતાનું કર્તવ્ય અને ફરજ શું છે? બંને કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાથી ઉભયનું કલ્યાણ છે. રાજા અને પ્રજા બંનેની ઐક્યતા સિવાય રાજ્યનું શકટ શાંતિપૂર્વક ચાલી શકે નહિ, એ દેખીતી વાત છે અને તેથી મારી આપ સમગ્ર-પ્રજા સમક્ષ માગણી છે કે આપણે બંનેએ એકત્ર થઈને એવાં કાર્યો કરવાં જોઈએ કે જેથી રાજ્ય અને પ્રજા શાંતિ અને આખાદીમાં રહે; અને તેમ થવા માટે હું પરમ કૃપાળુ જગતનિર્ધના પ્રભુ પાસે બે હાથ જોડી પ્રાર્થના કરું છું કે પ્રભુ મને તથા મારી બહાલી પ્રજાને સદ્બુદ્ધિ આપે.”

ત્યાર બાદ સુવરાજ્યશ્રીએ કહ્યું કે “મારા દાદાશ્રીની નેક સલાહ મને પ્રજા તરફ કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવામાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે.” અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સુવરાજ નટવર સિદ્ધિએ લુણાવાડાની પ્રજાને કહ્યું છે, તેમ “બોલવા કરતાં કરી બતાવવા” તેઓશ્રી ભાગ્યશાળી થાય.

ખટલર કમિટિ કેમ નિમાઈ ?

નરેન્દ્રમંડળના ચેન્સલર પતીઆજ્ઞાના મહારાજાએ લંડનના ‘ઇવિનિંગ સ્ટેન્ડર્ડ’ ને મુદ્દાકાત આપતાં હાંદના દેશી રાજકર્તાઓએ પોતાના સંબંધના પ્રશ્નમાં તપાસ કરાવવાની શા માટે માગણી કરી તેનાં કારણો આપતાં જાહેર કર્યું હતું કે ભવિષ્યમાં થનારા સુધારા વધારા અને ફેરફારોનું મહત્વ દેશી રાજ્યો જાણે છે, તેમજ તેઓ એ બાબતનું મહત્વ પીછાળે છે કે, બ્રિટિશ શહેનશાહતને લાગે વગર છે ત્યાં સુધી દેશી રાજ્યો અને સાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચેના સંબંધ એવી રીતે ગોઠવાવો જોઈએ કે જે એકબેકને હુક દેનારો નીવડે. એક મોટા દેશમાં બ્રિટિશ હાંદ અને દેશી હાંદ પરસ્પર લગભગ આવેશાં છે અને સમગ્ર દેશના આર્થિક લાભો સમાન થતા જાય છે એટલે બંનેના સહકાર વિના દેશનું ભાવી જોખમમાં આવી પડશે. અમારી આ માન્યતાને અંગેજ અમે દેશી રાજ્યોએ હાલના વાઇસરોય લૉર્ડ ઇરવીન ઉપર બ્રિટિશ હાંદની સાર્વભૌમ સરકાર સાથેના અમારા સંબંધ વિશે તપાસ ચલાવવા એક તપાસ ધંધ નીમવાનું દયાથી અલાવ્યું. પરિણામે અમને, ખટલર

કમિટીની નીમણુંકથી અને જેની ઘણા સમયથી શબ્દ જોતા હતા તે બ્રિટિશ પ્રજા સમક્ષ આમરો કેસ અને દાવા રજુ કરવાની તક મળી છે. અત્યાર પહેલાં આ રાજ્યોમાં આટલી એકમતિ અને નિશ્ચય કદિ પ્રગટી નીકળ્યાં નથી. અને કાંઈ અંગત હેતુથી પ્રેરાયા નથી, પરંતુ આમરો કેસ જે બિટન માટે ખરા રચનાત્મક કાર્યની ગરજ સારે તેમ છે તેને બ્રિટિશ પ્રજા અને પાર્લામેન્ટરી અધિપ્રાપ્તો ટેકા મળે તે માટે અને ઘણા આતુર છીએ.

અક્ષવર મહારાજનું વક્તવ્ય.

અક્ષવરના નામ મહારાજ્યએ આજુ ખાતે બંધાવેલા 'જયવિભાસ' મહેલની વારસુદિયા તેઓથીની જન્મગાંઠના દિવસે કરવામાં આવી હતી. અને તે કિયા પ્રસંગે રજ્યુતાનાના એ. જી. જી. જોન મિ. રેનોલ્ડઝ ઉપરાંત ખીકનેર, ક્રેટા, કીમ્નગટ અને લીંગડીના રાજ-કર્તાઓ, સર મનુભાઇ, સર સુખદેવપ્રસાદ વગેરે હતા. આ પ્રસંગે નામ અક્ષવર મહારાજ્યએ વર્ષગાંઠ એ વિષય ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા, તેનો કેટલાક લાગ આ નીચે અને આપીએ છીએ.

"આજના આ પ્રસંગે આપના સન્મુખ લાપણ કરતાં એ વર્ષ ઉપર ઇંગ્લેંડમાં એક મેળાવડા સન્મુખ કરેલા લાપણનું સ્મરણ થાય છે. તે વખતે મેં કહ્યું હતું કે ઘણા પોતાની વર્ષગાંઠને પોતાના જીવનના સ્મરણ સ્તંભરૂપ લેખવાને બદલે, ધંટીના પડની માફક ભાર રૂપ લેખે છે. જ્યારે કેટલાક તેને જીવનને ઉચ્ચ માઁં લઇ જવાના પગથીઆ રૂપ લેખે છે.

અક્ષવરમાં તો આવે પ્રસંગે હું મારી પ્રજા-જેનું જીવન મારા જીવન સાથે સંકળાયેલું છે, તેથી સામાન્યતઃ ઘેરાયેલો રહું છું. પ્રજાનો પ્રેમ અને પ્રીતિ એ મારો અમૂલ્ય વારસો છે. તે પ્રાપ્ત કરવા તથા નેને ગોચર થવા મારો સનન પ્રયત્ન છે. વર્ષગાંઠ, એ જીવનની પ્રગતિનું સરવાળું કહાડવાનો એક દિવસ છે. કારણ કે કેષપણ પ્રકારનો આદર્શ જે રાખવામાં ન આવે તો પનંગીયાની માફક મનુષ્ય એક જૂસથી બીજે જૂસે ઉઠ્યા જ કરે છે. અત્ર હું મારા રાજ્યવહિવટ વિષે કામ કહી આપને વિલંબ કરવા નથી ઇચ્છતો. એ માટે મારા રાજ્યપરોઢણનો શૈષ્ય મહેલસવ અનુકુળ થઇ પડશે. પરંતુ મિત્રતા વિષે તો જરૂર કંઇક કહીશ, તે એ કે બેઠને કહ્યું છે તેમ " મિત્રતાનું આવરણ પરિણામ અંતઃકરણની લાગણી અને ઉગરા, શાંતિપૂર્વક ખાલી કરવા તે છે." તો ખંડી આપણે આપણી વર્ષગાંઠ મિત્રા અને મહેમાનો વચ્ચે માળાએ તે મુંદર ન કહેવાય ? મારા પ્રતિ આજ જે લાગણી દર્શાવવામાં આવી છે તેનો ઉપયોગ મારા આદર્શને સફળ કરવામાં કરીશ. અને તે માટે આપનો આભાર માનું છું. આ જગતમાં બધાને પ્રસન્ન રાખવાનું યુરકેલ છે. કારણ કે કેટલાક આપણને વધુ નસ તો કેટલાક આગવી કહેશે, આપણે શીકાર કરતા હોવાથી કેટલાક આપણને કુર કહેશે, તો કેટલાક આપણે પુસીપુટ જો-સનના દારૂનિવેધના સિદ્ધાંતને નહીં અનુસરતા હોવાથી અસત્ય ગણશે, વગેરે. આ બધાની સદાનુભૂતિમાંથી આપણે પસાર થવાનું છે. અને તેઓ પ્રત્યે દિવમોહ દર્શાવવાની છે."

કર્નલ હકસરનું નિવેદન.

હોંદનાં દેશી રાજ્યો તરફથી પુરાવાઓ એકત્ર કરી ઇંગ્લેંડ જતાં પહેલાં કર્નલ કંલાસ નારાયણ હકસરે નીચેની મતલબનું નિવેદન જણાવ્યું હતું:—

યોગ સમય પહેલાં દેશી રાજકર્તાઓ તરફથી જટલર કમિટિ સમક્ષ રજુ થનારી યોજનાનો એક ખુસદા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. તે યોજનામાં દેશી રાજ્યો અને તાજ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. આ સામે બ્રિટિશ હોંદમાં ખૂબ ચર્ચા થઈ છે અને કેટલીક દિશામાંથી એમ કહેવામાં આવે છે, કે બ્રિટિશ હોંદની પ્રગતિનો અવરોધ કરનારી આ એક પ્રકારની રમત છે. પરંતુ ખરી હકીકત તો એવી છે કે રાજકર્તાઓને એવી કાંઈ રમત આવડતી જ નથી. દેશી રાજકર્તાઓ તો તેમની સાથે થયેલી સંધીઓ અને કરારો પ્રમાણે તેમનું જ સ્થાન છે તે પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખે છે અને તે વિશેના અચાનકે લાંબી તેમને જે સદન કરવું પડે છે તે દૂર કરવા માગે છે. તેમ તેટલા માટે તાજ સાથે કાયદેસર સીધો સંબંધ રાખવા માગે છે. વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે, કે જટલર કમિટિ સરકારે નથી નીમી પણ રાજકર્તાઓએ તેવી કમિટિની માગણી કરી હતી. તેમ તે કમિટિની કાર્યમર્યાદા પણ રાજકર્તાઓએ જ નક્કી કરી હતી. આ માન્યતા સત્ય નથી. કારણ કે જટલર કમિટિની નીમનોક હોંદુસ્તાનના વધતા જતા આર્થિક વિકાસ અને તેની દેશી રાજ્યોને જે અસર થઈ છે, તેને આભારી છે. બ્રિટિશ-હોંદની પ્રગતિ હોંદી સરકારની વિરૂદ્ધ હોય કે પક્ષમાં હોય પણ તે સર્વે દેશી રાજ્યોના આર્થિક લાભો ઊંટવી લેવાની યાજ્ઞતમાં તો એક મન જ છે. દેશી રાજ્યોની પ્રગતિ અને બ્રિટિશ હોંદની પ્રગતિ વચ્ચે પરસ્પર કૌટુંબિક લાવ છે અને લાભચારો છે એવી વાતો તો ખૂબ થાય છે. પણ બ્રિટિશ હોંદના રાજદ્વારીઓ પોતાનો હેતુ પક્ષે કરશે? અત્યારે તો એવું કાંઈ થવાનો સંભવ નથી પરંતુ ભવિષ્યમાં તો જરૂર કઠાપણનો વિજય થશે. વળી જટલર કમિટિની નીમનોક કરવાનો વિચાર સરકારે સાત માસ સુધી ક્યો તેમ તે કમિટીનું રાજકર્તાઓએ જે ગંધારણુ સૂચવ્યું હતું અને જે માગણી કરી હતી તે એ હતી કે કમિટિમાં (૧) દેશી રાજ્યોનો અનુભવી અધિકારી (૨) દેશી રાજ્યોનો વિશ્વાસ માત્ર અર્થશાસ્ત્રી-નાણાંશાસ્ત્રી (૩) હોંદી સરકારનો પ્રતિનિધિ (૪) વડીધારાસભાનો પ્રતિનિધિ (૫) બ્રિટિશ હોંદનો ખીન અધિકારી નાણાં શાસ્ત્રી. સ્પષ્ટ છે કે રાજકર્તાઓની આ માગણી સ્વીકારવામાં નથી આવી છતાં પણ જટલર કમિટિ સામે ફરીઆદ કરવાનું રાજકર્તાઓને કાંઈજ કારણ નથી. હોંદમાં એમ પણ માનવામાં આવે છે કે દેશી રાજ્યોએ પોતાની યોજના કમિટિ સમક્ષ રજુ કરી એટલે તેનો સ્વીકાર થઈ ચૂક્યો પરંતુ ખરી હકીકત તો એ છે, કે એ કાર્ય જટલર કમિટિની કાર્ય મર્યાદાની બહાર છે.

દેશી રાજ્યોને શું જોઈએ છે?

પતીઆલા રાજ્યના પરદેશ ખાતાના પ્રધાન શ્રી. રસાયક વીલીયમ્સે ઇંગ્લેંડના એક

વર્તમાન પત્રમાં 'દેશી રાજ્યોને શું જોઈએ છે' એ મતલબનો લેખ લખ્યો છે તેમાં હોદી સામ્રાજ્ય માટે કેવા પ્રકારની મધ્યસ્થ સરકાર નિમાય તો દેશી રાજકર્તાઓ તેને રોકે આપશે તેની વિવેચના કરતાં મી. રશ્નુક જણાવે છે, કે "સામ્રાજ્યની સરકાર અને દેશીરાજ્યો વચ્ચે જે સંધીઓ થઈ છે તેને ખાસ અગત્ય આપવી જોઈએ. કારણ કે આ સંધી અને કરારના માને આધારે દેશીરાજ્યો એમ માને છે કે તેમને એક સ્વતંત્ર અને મિત્રરાજ્ય તરીકે સ્વીકાર કરવાને માટે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની સરકાર વચન આપીને બંધાઈ ગઈ છે. અને તેથી હોદી સરકારે માત્ર બ્રિટીશ હિન્દમાં જ પોતાની રાજવ્યવસ્થા કરીને અને અમલ ચલાવી સંતોષ પકડવો જોઈએ અને દેશીરાજ્યોના રાજ્યમાં દખલ કરી અમલ ચલાવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં જોઈએ. દેશી રાજ્યો પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા સ્વતંત્ર રીતે ચલાવી શકશે. આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યોનું જનતા હોદે અને બ્રિટીશ હોદે એકત્ર થઈને હોદી સામ્રાજ્યનું બંધારણ ધડવું જોઈએ. આ બંધારણની રૂએ દેશી રાજ્યો પોતાની અંતરગત, બ્રિટીશ હોદે તેની અંતરગત બાબતમાં સ્વતંત્ર રહેશે. આ પ્રમાણે મળીને જે કામ કરવામાં આવશે તોજ ખરેખર હોદે સામ્રાજ્ય ધરી શકશે. આ પ્રમાણે મધ્યસ્થ સરકારનું જે બંધારણ ધડવામાં આવે તેના પર બ્રિટીશ હોદે જેટલું જ દેશી રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ."

ગીતાજી સંખ્યા સર પટ્ટણીના વિચાર:—

મદુવામાં "ધી કૃષ્ણ કુમાર મીસ્" ખુશી મૂકવા સર પટ્ટણી પધારેલા ત્યારે ત્યાંની પાઠશાળામાં તેઓશ્રી ગીતા શ્રવણ કરવા ગયા હતા એ વખતે ગીતાજી ઉપર પોતાનું મનવ્ય દર્શાવતાં મદુવાનાં પ્રજાજનોને અનુવક્ષી નીચેની મતલબનું કહ્યું હતું:—

"મદુવાના પ્રજાજનો શ્રીમદ ભગવદગીતાના શ્રવણને અમૂલ્ય લાભ લે છે તે જાણી મને જે આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન હું કેમ કરી શકું? એક માણસ તરીકે હું આનંદ પામું છું તેના કરતાં અધિકારી તરીકે હું વિશેષ આનંદ પામું છું. જે કાર્ય રાજ્યએ કરાવવાનું છે, તે પ્રજા પોતાની જાતેજ કરે છે, તે પ્રજા મદા ભાગ્યવાન છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં શાળાની મેં મુલાકાત લીધી હતી. અને સ્વામી મહારાજનું પ્રવચન સાંભળ્યું હતું પણ ફરીથી આજની મુલાકાત પ્રસંગે તે શાળાને પ્રવચનમાં એટલો જોષો ફેરફાર થયેલો જોઈ છું કે મને એમ થાય છે કે, આજ હું આ શાળામાં આવ્યો તેથી હું માફ સહભાગ્ય રહ્યો છું. ગીતાજી પરલોક મુધારે છે તેમાં તો ચક્ર નથી, પણ તેના અગ્રાસ આ લોકમાં એટલો જોષો લાભકારક છે કે તેનું વર્ણન વાણીથી બદાર છે. મારા સ્વાધ્યાયમાં ગીતાજી પ્રથમ છે. પહેલાં એક વખત ગટ્ટાકાજીને શ્રાવની બાબતમાં મેં પૂછ્યું હતું ત્યારે તેમણે બહુ સરળતાથી જવાબ આપ્યો હતો. પણ દાસમાં પશ્ચિમમાં ચએકી શોષો સચોટ પુરવાર કરે છે કે માણસો પોતાના પિતૃઓ સાથે વાતચીત કરી શકે છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે શ્રીભગવદગીતા શાસ્ત્ર એટલા સાચા અને ઉત્તમ મિશ્રિતાથી ભરેલું છે કે તેમાંનું એક પણ રત્ન આપણા હૃદયમાં ઉતરે તો મનુષ્ય દેવ જની નય."

“ ધારો કે તમે કાંઈ શું નહો કર્યો હોય અને મહારાજ ભાવસિદ્ધતા પુત્ર તમને એક ચીઠી લખી આપે કે “ તારે શીકર કરવી નહો. હું તારી સર્વ પ્રકારે-કાર્ટ ગમે તેમ કરશે તો પણ-રક્ષા કરીશ.” લક્ષા, પછી આપ કેટલાં બેરીકર રહો છો? તેમજ સત્ય-જ્ઞાન અને અનંત આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા કહે છે કે, “ સર્વ ધર્મોને છોડીને તું મારે શરણે આવ. હું તને સર્વ પાપોથી છોડાવીશ તું શીકર કરમાં ” આ કાંઈ જોવી તેવી વધામણી નથી, પણ સ્વામી મહારાજ કહે છે તેમ નિષ્કામ કર્મ તેમજ જ્ઞાન અને ઉપાસના શું છે તેનું હાર્દ બાળુવા સદગુરુ દ્વારા એક વખત આ શાસ્ત્ર અવશ્ય શીખવું જોઈએ; નહો તો નિષ્કામ કર્મની વ્યાખ્યા સમજાશે નહો. આ સંબંધમાં એક બ્રાહ્મણનું દષ્ટાંત આપીને રહમજનું કે તેમ કરવામાં ન આવે તો કેવી ગતિ થશે. “ એક બ્રાહ્મણ શૌચ ગયેલો ત્યાં એક ગાયે આવીને મેલા પદાર્થમાં મોહું નાખ્યું. બ્રાહ્મણે કળશનો ધા કર્યો અને ગાય મરણ પામી. ગૌડત્યા બ્રાહ્મણને વળગવા આવી ત્યારે બ્રાહ્મણે કહ્યું કે હાથના દેવતા ઇદ્ર છે, એટલે કે તેણે હત્યા કરી છે માટે ત્યાં જા. ગૌડત્યા ઇદ્ર પાસે ગઈ અને ઇદ્રને કહ્યું. ઇદ્રે ગૌડત્યારા તરીકે ગાયનું ચામડું ઓઢ્યું. કાળક્રમે બ્રાહ્મણ બહુજ ધનાઢ્ય થયો અને ઘણા યજ્ઞો કર્યો. યજ્ઞનો ધુમાડો સ્વર્ગ સુધી પહોંચતાં ઇદ્રને ખચર પડ્યા એટલે તે બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરીને ગાયનું ચામડું ઓઢીને યજ્ઞમાં આવ્યા. અને બ્રાહ્મણને મળ્યા. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે હું યજ્ઞ કરનાર છું. એટલે ઇદ્રે કહ્યું કે ગાય મારતી વખતે તો ઇદ્ર મારનાર હતો ને હવે અચારે કહે છે કે હું યજ્ઞ કરનાર છું? અને જો તેમ હોય તો આ ગાયનું ચામડું પણ તુંજ ઓઢી લે.” માટે જ નિષ્કામ એટલે-હું અને મારું જ છે તે પ્રભુનું જ છે, એમ માની તે પ્રભુ થાય તેવાં શાસ્ત્રદ્વારા કર્મ કરવાનો માર્ગ સમજી, આચરણ કરવામાં આવત લાભ છે. હું પ્રવચન કરવા ઉભો થયો નથી પણ મારો આનંદ જાહેર કરું છું કે હજુ પણ આ રાજ્યમાં આવી ધાર્મિક સંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમજ આવા નિષ્પક્ષપાત સત્ય ઉપદેશક મહાત્માઓ છે એ જાણી રાજ્ય તેમજ પ્રજા જાનેને ધણું સંતોષ પામવા જેવું છે.

“ છેવટમાં એટલું જ કહું છું કે મને એમ લાગે છે કે હું અહીં આવ્યો તે બહુજ સાઈ થયું. પ્રવચનથી મને અતિ સંતોષ થયો છે. મહુવાની પ્રજા હમેશાં આ પ્રમાણે લાભ લેતી રહે તો તેનું પરમ શ્રેય થાય એ નિઃસંશય છે.”

લીંબડી રાજ્યમાં કૃષિ શિક્ષણ.

લીંબડીના નામદાર ઠાકોર સાહેબે પેતાના રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજિયાત કૃષિ શિક્ષણનો ફાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. કે “ દરેક નિશાળમાં પાંચમાંથી સાતમા ધોરણ સુધી ખેતીનું શિક્ષણ ફરજિયાત દાખલ કરવાનું ફરજિયાત આવે છે અને તેને માટે પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે મેસર્સ મનહર બ્રધર્સ તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલ “ ખેતીવાડી પાઠ્ય પુસ્તક ” નામનું પુસ્તક મંજુર કરવામાં આવે છે. ધોરણ પાંચમું પાઠ

૧ થી ૩૩, ધોરણ છઠ્ઠું પાઠ ૩૪ થી ૬૪, ધોરણ સાતમું પાઠ ૬૫ થી ૯૮. જેમ પાંચ વિષયો દર એક સો સો માર્ક્સના છે તેમ ખેતીવાડીનો વિષય છઠ્ઠા ગણાશે અને તેના પણ ૧૦૦ માર્ક્સ ગણાશે વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે તેની પરીક્ષા લેવાશે પણ આ સાલ પાંચમાં છઠ્ઠા ને સાતમા એ દરેક ધોરણને માટે આ નવો શરૂઆતનો વિષય હોઈ પાઠ ૧ થી ૩૩ સુધી શીખવવાના છે પછી બીજી સાતની પરીક્ષા છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણની પાઠ ૩૪ થી ૬૪ સુધી અને ત્રીજી સાતથી ઉપર હરાવેલ અભ્યાસ ક્રમ પ્રમાણે નિયમિત રીતે અભ્યાસ નૈયાર થઈ શકશે”

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણ ક્ષેત્રમા આતું પગલું ભરવા બદલ અમે નામદાર ઠાકોર સાહેબને માનપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે આ હરાવનો અમત્ર માત્ર દેખાવ પૂરતોજ ન થાય પરંતુ લાભિધ્યમાં આ શિક્ષણ એટલી ૬૬ સુધી વિકસે કે ખેતીવાડીના શિક્ષણને લગતી આખા રાજ્ય માટે એક સ્વતંત્ર પ્રયોગાત્મક ખેતીને લગતી મધ્યસ્થ સંસ્થા-શાળા સ્થાપવાની જરૂર ઉભી થાય એટલું જ નહીં પણ તે માત્ર રાજ્યને જ નહીં પણ સૌ કોઈને ઉપયોગી થઈ પડે.

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓ માટે.

વડોદરા રાજ્યની લાયબ્રેરીઓના મે. આસિ. ક્યુરેટર સાહેબ ડી. એન. એ. નં. ૧૭૧ ના. ૩ છ લુધાઈ ૧૯૨૮ ના પોતાના પત્રમાં અમને જણાવે છે, કે આ રાજ્યની લાયબ્રેરીઓને દેશી રાજ્ય માસિક ખરીદ કરવાની લક્ષમણ કરવામાં આવે છે. આ માટે અમે તેઓથીનો આભાર માનીએ છીએ.

—૨૨૭૦૨૦૦૮૭

માસિક નોંધ

પ્રજાજનનની આવશ્યકતા

“રાજ્ય પ્રજાજનને લાવિષ્યને ઉદ્દેશ એ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે, કે પ્રત્યેક ગ્રામમાં પાણી ન સુકાય એવો એક મીઠા પાણીનો કુવો, એક તળાવ, એક સાધન સંપન્ન પ્રાથમિક શાળા, એક સદકારી મંડળી, અને એક દવા-ખાનું સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. પ્રજાની બીજી ઘણી જરૂરીયાતો છે, પરંતુ સૌ કરનાં પ્રથમ આ કાર્યોમાં દ્રવ્ય ખર્ચવામાં આવશે, જે પ્રજા જનને માટે મુખ્ય છે.” મૅસોર

રાજ્યના દિવાને, રાજ્યની ધારાસભા સમક્ષ જાહેર રજુ કરતાં આ પ્રમાણે ઉદ્દગાર કર્યાયા છે. બ્રિટિશ હોંદના રાજતંત્રમાં બીજો ગમે તેટલો તકાવત હોય પરંતુ દેશી રાજ્યો કેસવ-ણીના પ્રદેશમાં તો સાચ રચનન છે. અજાણ્ય એ સ્વાનંધનો વડોદરા જેવાં રાજ્યોએ બાબ પણ લીધા છે, પરંતુ મૅસોરના દિવાને જે ઉપર સાદી યોજના રજુ કરી છે તે એવી છે કે જે ધારે તો બીજાં દેશી રાજ્યો પણ તેને અપનાવી શકે. રાજ્યોમાં સક્તિ છે, માત્ર

મરજી નોંધએ. મર્દુમ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ ૧૯૧૨ માં વડી ધારાસભા સમક્ષ આપ્યા હોદ્દામાં ઓછામાં ઓછો લેખન વાચનનો સત્તર પ્રચાર થઇ શકે એ હેતુથી પ્રેરાઇ પ્રાથમિક કેલવણીનો ખરડો રચી કઠોઈ હતો. કેલવણીના ફરજિયાતપણા સામે સરકારે વાંધો લીધો અને પછી તે એ આપો ખરડો હટી ગયો. અને હજી પણ બ્રિટિશ હોદ્દામાં કે ન્યારે ૧૯૧૨ કરતાં એસેમ્બલીમાં બહુમતિ વધી છે, ત્યારે પણ એવો કેંઇ ખરડો પસાર થઇ તેનો અગમ થવાનો સંભવ નથી. પરંતુ દેશી રાજ્યો તો રહેસોરની જેમ જરૂર આ સવાલ ઉપાડી લઇ પોતાના રાજ્યમાં સંપૂર્ણપણે પ્રાથમિક કેલવણીનો પ્રચાર કરવાનું હાથમાં લઇ શકે એમ છે.

સદ્ગત રા.બા.નાથાભાઈ અવિચળદાસ

વાંકાનેર રાજ્યના માછ દિવાન, નડી-આદના વતની રા. બા. નાથાભાઈ અવિચળદાસ દેશાઇના અવસાનથી વાંકાનેર રાજ્યને એક અનુભવી ઉત્તમ સત્તાહકારની જોડ પડી છે. વાંકાનેરના હાલના રાજકર્તા નાં મહારાજા સર અમરસિંહજી માદીએ આપ્યા કે તુરંતજ તેઓશ્રીએ પોતાના રાજ્ય માટે કુશળ દિવાનની શોધ કરવા માંડી અને તે વખતના પોલીટીકલ એજન્ટ મિ. હંટરની સલાહથી રા. બા. નાથાભાઈની ૧૮૯૦ ના અરસામાં દિવાનપદે નિયુક્તિ કરી. તેમ લગભગ તેજ અરસામાં ન્યાય વહીવટના કામ માટે છઠરના હાલના દિવાન રા. બા. કોટકની નાયબ દિવાન પદે પણ નિયુક્તિ કરી. રા. બા. નાથાભાઈની કારકીર્દિની શરૂઆતમાં ભંચકર દુસ્કાળ હપ્તનીએ પડ્યો. ઓગણીશ વર્ષના એનેજમેંટ પછી પણ રાજ્યની તેજરીમાં નાણાં નહીં જેવાં હોવાથી દુષ્કાળની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા અત્યંત મુશ્કેલી નડી. મનુષ્ય અને

દોરોનો સંહાર વધતો અટકાવવા રીસીક્ષર્ક ઉઘાડી, તળાવો. બંધાવી, તેમજ ગુજરાતમાંથી ધાસ અને માળવામાંથી જળદો મંગાવી રા. બા. નાથાભાઈએ જેકુનોને બચાવ્યા. પરિણામે થોડાં વર્ષ વિત્યા બાદ તેમની અત્યંત કાળજી, દીર્ઘદષ્ટિ તથા “ Most economic ” રાજ્ય વહીવટને લીધે રાજ્ય આબાદ થયું. તેમના કાર્યથી એજન્સિના અધિકારીઓ પણ સંતુષ્ટ રહેતા. ભાષાતો ઉપરના દેશદાણના હક ફરી પ્રાપ્ત કરવામાં તથા વાંકાનેર રાજ્યના તાળાના અમદાવાદ જીલ્લામાં આવેલા ખરતા ગામના લોકો કાયમ “ ટિન-સી ” નો હક ધરાવના હતા તેમની સામેના કેસમાં રા. બા. નાથાભાઈએ સતત પ્રયાન કરી જીત મેળવી રાજ્યને સારો ફાયદો કરી આપ્યો હતો. તેમ રાજ્યમાં પણ ઘણા સુધારા દાખલ કર્યા. નાં મહારાજાશ્રી સર અમરસિંહજી પણ તેમના પ્રતિ સન્માન ધરાવતા હતા. અને ન્યારે ૧૯૧૭માં રા. બા. નાથાભાઈ નિવૃત્ત થયા ત્યારે તે નામદાર તેમની મુયોગ્ય કદર કરી હતી. નિવૃત્ત થયા પછી રા. બા. નાથાભાઈ પાલણપુર રાજ્યમાં નાં નવાજ સાહેબની યાજણીથી થોડો વખત રહ્યા અને તે દરમિયાન રાજ્ય અને તાલુકાદારો વચ્ચેના અગડાને તેમણે સમાધાની પૂર્વક નિકાલ કરી આપ્યો. ત્યાર પછી તેમણે પોતાના મિત્ર રા. મુલચંદ આશારામ ચાહની સાથે હિંદુસ્થાનનાં ધામેની યાત્રા કરી. તેઓ કાર્યકુશળ અને મનુષ્ય સ્વ-ભાવને, પર્યોચિતમાં ઓળખી શકતા હતા. આથી તેમજ પોતાના સાદા જીવનથી, નિર-ભિમાનપણાથી અને ધર્મ વૃત્તિથી તેઓશ્રીએ રાજ્ય પ્રજાની અત્યંત પ્રીતિ સંપાદિત કરી હતી. અને સદ્ગતના આત્માને પરમ શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ.

એક નિબંધના યોજના.

તરેંદ્રમંડળની સ્ટેન્ડિંગ કમિટિના વતી અર્થાત દેશી રાજ્યો વતી સરલેક્ષી સ્કોટે મુંગાઈની તરેંદ્રસભામાં જે યોજના રજુ કરી હતી તે અમેં ગતાંકમાં આપી છે. સમગ્ર યોજના જોઈ ગયા પછી એક જ વસ્તુ જણાય છે, કે તેમાં દફતરો અને કરારનામાઓનું જ્ઞાન છે પણ તેની સાથે દેશીરાજ્યોનો ઉડો અનુભવ નથી. પરંતુ આટલેથી બસ નથી. યોજના ધકનારને જે કહેવું છે તે પૂરું કવી શકાયું નથી. પરિણામે સત્તામતીના માર્ગોના પેટા કાનુનો રાખી છવ વગરના શમરૂપ આખી યોજના ઉમી કરવામાં આવી છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજા તો આ યોજના પ્રતિ અણુમમો દર્શાવે જ પશુ રાજકર્તાઓમાં પશુ તે વખાણુને પાત્ર નહીં નીવડે. આખી યોજનાનો એ એક એકજ ગુણ છે, અને તે એ કે સમર્થ કાયદા શાસ્ત્રીએ તે તૈયાર કરી છે એવું જણાઈ આવે છે. બાકી તો તેમાં રાસલના, સ્પષ્ટતા, અને સ્વાભાવિકતા કરતાં ગુંચવાડો, અસંમદતા અને મૂંઝવણના વધારેમાં વધારે છે. આખી યોજના દેશી રાજ્યોની સંસ્કૃતિ, તેમનો વહીવટ અને પ્રણાલિકાને ક્ષતિ પહોંચાડનારી છે. એટલુંજ નહીં પણ જો તેને એકવાર અમલમાં મૂકવામાં આવે તો તેનો અમલ કરનારાઓજ તેમાં ગુંચવાઈ પડે એવી છે. દેશી રાજ્યોના સંબંધી વાઘસરોપને યોગ્ય સત્તાદ મળે, દેશી રાજ્ય અને બ્રિટિશ હીંદના સામાન્ય પ્રજોની સાથે મળી વિચારણા થાય અને રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે તેમજ રાજ્યો અને

બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે ઉત્પન્ન થએલા મંત્ર-ભેદનો નિર્ણય થાય; આટલા મહત્વના મુદ્દાઓ લક્ષમાં રાખી આખી યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે. અને આ માટે ચર્ચનર જનરલ ઈન કૌન્સિલની માર્ક વાઈસરૉય અને ઈરીયન સ્ટેટ્સ કૌન્સિલ, યુનીયન કૌન્સિલ અને યુનીયન સુપ્રિમ કોર્ટનું બંધારણ રચનામાં આવ્યું છે. અને તેને પણ રાજકર્તાઓને સંતોષ આપવાના હેતુથી સત્તામતીના માર્ગો દ્વારા એટલું જઠરી લેવામાં આવ્યું છે, કે આપો આપ આખી યોજનાની સ્વતંત્રતા પૂરવાર થઈ જાય છે. ધણાં મોટાં દેશીરાજ્યોને તો આ યોજના સાથે કરો સંબંધ જ નથી. તેમ ધણાં રાજ્યો આ માટે ઉદાસીન છે. એવી સ્થિતિમાં આ યોજનાને સફળ કરવી હોય તો તેને માટે એકજ માર્ગ છે અને તે એકે જેમ બને તેમ તેને સરલ અને ઓછી આંદીધુરી વાળી બનાવવી અથવા તો તેને એટલેથીજ ઉચી મૂકવી. બીજું એ કે દેશીરાજ્યો અને એના વહીવટનો ઉડો અનુભવ ધરાવનારા, દેશીરાજ્યોની મુશ્કેલીઓ અને બ્રિટિશ હીંદ સાથે કે તાજ સાથે તેનો કેવા પ્રકારનો સંબંધ જોઈએ તેનું જ્ઞાન ધરાવનારા, તથા આ ઉલ્લખના આર્થિક પ્રજો સમજનારા તેમજ પાર્લામેન્ટરી પદ્ધતિના અનુભવવાળા કુશળ શૃદ્ધરો હીંદમાં નથી ? કે આ અવ્યવહાર યોજનાના સ્થાને દેશી રાજ્યોને અનુકુળ યોજના ન કરી શકે ? રાજકર્તાઓએ આ પ્રશ્ન સામે ઉદાસીનતા ન રાખવી જોઈએ. કારણકે તટસ્થવૃત્તિ એ પણ અર્થો સ્વીકાર છે.

રાજકર્તાઓની યુરોપની મુસાફરી.

લોર્ડ કર્ઝને પોતાની કારકીર્દિમાં એક સર-કયુવર દ્વારા રાજકર્તાઓની યુરોપની મુસાફરી ઉપર અંકુશ મૂક્યો, અને હોદી સરકારની પરવાનગી સિવાય રાજકર્તાઓ યુરોપની મુસાફરીએ ન જઈ શકે એમ જણાવ્યું. આના પ્રકારનો અધિકાર હોદી સરકારને છે, કે નહીં તે સંબંધી ૧૯૦૧ માં આમની સભામાં પૂછ પરછ કરવામાં આવી હતી. તે વખતના હોદી પ્રધાન લોર્ડ ન્યોર્થ હેમીટને જણાવ્યું હતું કે એક તો આ સંબંધી કંઈક ગેર મમજ થવા પામી છે, અને બીજું તેમાં લોર્ડ કર્ઝનેનો હેતુ નિર્ભગ છે. તેણે કહ્યું હતું કે રાજકર્તાઓના આ રીતના આતંત્ર વ્યવહારમાં વચ્ચે પડવાનો હોદી સરકારને એક રીતે અધિકાર છે-કારણ કે તેમાં રાજ્યોનું હિત છે. રાજકર્તાઓ કે જેઓ પોતાના રાજ્યના વહીવટ માટે અંગત રીતે જવાબદાર છે-અને લોર્ડ કર્ઝનેના વખતમાં તો તેમ સર્વત્ર હતું-એટલે તેઓ રાજ્યની ખબર રહેવાને ખદ્દે રાજ્યમાં વધારે વખત રહે તો વહીવટીયત સફળ રીતે ચાલે એવા શુભ હેતુથી પ્રેરાઈ લોર્ડ કર્ઝને ઉપરની મતઝખતો સરકયુવર કાઢ્યો હતો એમ આપણે ધારીએ. હવે જો કે એ અંકુશ દૂર થયો છે એટલે છેલ્લાં આઠ દસ વર્ષમાં ભાગ્યે જ કેઇ સાધન સંપત્તિ રાજ્યે યુરોપની મુસાફરીનો લાભ નહીં ઉઠાવ્યો હોય! રાજકર્તાઓની યુરોપની મુસાફરી સામે જે વાંધાઓ છે, તે ઉપર કહ્યું તેમ તેમનું રાજ્ય વહીવટમાં લક્ષ નથી રહેતું, અને બીજું તે અસાધારણ ખરચાણ છે. આ તદ્દન ખર્ચ છે અને લોર્ડ ધરવીને પણ આ તરફ રાજ્યોનું એક વાર પુનઃ લક્ષ્ય પણ

ખેંચ્યું છે. આત્યારે રાજકર્તાઓ કાંતો રાજદારી હેતુથી અને કાંતો પ્રકૃતિની સુધારણા અર્થે યુરોપ જવાનું પસંદ કરે છે. રાજદારી કારણો-સર રાજકર્તાઓ ઇંગ્લેંડ નજ તે પરાગર છે પણ શું એ હેતુ ઇંગ્લેંડમાં સાધી શકાય છે? અને જનાં, પ્રશ્ન એ છે કે રાજદારી હેતુ પતી ગયા પછી શું રાજકર્તાઓ તુરત પોતાની પ્રજા વચ્ચે પાછા ફરે છે? સિવાય પ્રકૃતિની અસ્વ-સ્થિતિને કારણે જેઓ પરદેશ નજ છે, તે વિશે કાંઈ કહેવું એ અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ આ બધાના મૂળમાં મુખ્ય પ્રશ્ન રાજકર્તાઓ તરફથી કરવામાં આવતો અસાધારણ નાણાં વ્યય છે. પણ અમે માંબજ્યું છે, તે ખર્ચ હોય, તો તે એ છે, કે રાજકર્તાઓ હોલ્સ્ટાઇનમાં શીનજ ટેકરીઓ ઉપર નજ છે, ત્યાં તેમને જે ખર્ચ થાય છે, તેના કરતાં યુરોપની મુસાફરીનો ઓછો ખર્ચ થાય છે. આમાં સ્થળોએ પોલી-ટીકલ અધિકારીઓ સાથેના વારંવારના સંબંધથી, તેમજ હોલ્સ્ટાઇનમાં તો રાજ્યોએ અમુક દબે રહેવું જોઈએ, એવી પડી ગએથી શ્રદ્ધા સંભવ છે, કે ઉપરની દલીલમાં કાંઈ વજુદ હોય શકે. પરંતુ તેથી કાંઈ રાજકર્તાઓની યુરોપની મુસાફરીની અગત્ય સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. વળી એમ પણ માન્યના છે, કે યુરોપમાં અને ઇંગ્લેંડમાં રાજદારી ક્ષેત્રના અનુભવે હોદી સરકાર સાથેના કામકાજમાં રાજકર્તાઓને કેટલેક અંશે અનુકૂળતા પડે છે. આ એક પ્રકારનો ભ્રમ છે. ખર્ચ તો એ છે કે યુરોપની પ્રજામાં ત્યાંના રાજ્ય બંધારણ સંબંધે દૃઢ થઈ ગએલા આચારથી અને હોદી સંસ્કૃતિ અને રાજવં-શોની પ્રજાસિકાના તે પ્રજાના અચાનકથી રાજકર્તાઓની ઇંગ્લેંડ કે યુરોપની મુસાફરીએ ત્યાંની પ્રજામાં વિવિધ કલ્પનાઓનો જન્મ આપ્યા

સિવાય કરી જ શિષ્ટ છાપ નથી પાડી. હોંદના બુદ્ધિમાન રાજકર્તાઓના લક્ષ બહાર આ વાત સ્વાભાવિક રીતે ન હોવી જોઈએ.

પુઠ્ઠોકોટાના ગાદી વારસાનો સવાલ.

પુઠ્ઠોકોટાના રાજકર્તાના અવસાન પછી રાજ્યગાદીના વારસા માટે ગંજીર તકરાર ઉપસ્થિત થઈ છે. પુઠ્ઠોકોટા, મદ્રાસ પ્રજાકામાં પાંચ લાખની વસ્તીવાળું ૨૨ લાખની આવક ધરાવનારું નાનું રાજ્ય છે. મર્ઝમ છેલ્લા રાજકર્તાને ૧૮૮૬ માં દત્તક લઈ ૧૮૯૪ માં રાજગાદી સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. ત્યાર પાદ થોડાંજ વર્ષમાં મર્ઝમ રાજકર્તાએ યુરોપની મુસાફરી શરૂ કરી. ૧૯૧૫ માં તે એક ઓસ્ટ્રેલીઅન સ્ત્રી સાથે પરણ્યા અને તેથી તેને ૧૯૧૬ માં સીડની માર્તિડ પુત્ર થયો. આ સીડની માર્તિડ અને મર્ઝમ રાજકર્તાના નજીકના સંબંધી રાજકુમાર રામચંદ્રરાવ, એ બન્નેએ ગાદી માટે પેતાનો દાવો લીધી સરકાર રામચંદ્ર રજુ કર્યો છે. સીડની માર્તિડને એ દાવો છે કે વારસાપણાનો હોંદ કાયદો પુઠ્ઠોકોટા રાજ્યને લાગુ પડતો નથી. એ ખરું છે, કે પુઠ્ઠોકોટા રાજ્યનો સંબંધ અંગ્રેજ સરકાર સાથે જુદી તરેહનો છે. એ રાજ્યને સરકાર સાથે કોઈ પણ પ્રકારના કરારો થયા નથી તેમજ ત્યાંની કોર્ટ ઉપર સરકારની હકુમત નથી; પરંતુ તેથી તે રાજ્ય હોંદ વારસાપણાના કાયદાની બહાર છે એમ ન કહેવાય. પુઠ્ઠોકોટાના મર્ઝમ રાજકર્તાનો જ્ઞાતિજોતે હાથે હોંદુ વિધિ પૂર્વક આગિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે તેમજ અત્યાર સુધી રાજ્યના દરેક વિધિ-પ્રસંગે હોંદુ ધર્મની રીત અને નિયમોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. અને એટલા માટે

ગાદીના વારસાનો નિર્ણય પણ હોંદુ ધર્મશાસ્ત્ર અનુસારજ થવો જોઈએ. અમને લાગે છે, કે આ પ્રશ્ન માત્ર પુઠ્ઠોકોટા પુરતો જ ઉપયોગી નથી, પરંતુ હીન્દુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો પુરતો ઉપયોગી છે. વળી પુઠ્ઠોકોટાની પ્રજા પણ ધ્રુષ્ટ છે, કે તે નિર્ણય હોંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર અનુસાર જ થવો જોઈએ. એક રાજકર્તાની ખાનગી મીલકતનો તે ગમે તે ઉપયોગ કરી શકે પરંતુ રાજ્ય એ કાંઈ ખાનગી મીલકત નથી. એટલા માટે તેના વારસાનો નિર્ણય કોઈ પણ સંયોગોમાં અપવાદ રૂપ ન કરી શકાય પણ ધર્મ, રીત, રિતરિવાજ અને લોક લાગણીને માન આપી ને જ તે નિર્ણય કરવો જોઈએ. જે સીડની માર્તિડને વારસ તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે તો અમને લાય છે, કે રાજકર્તાઓ જ નહીં પણ હોંદની પ્રજા પણ એ નિર્ણયને યોગ્ય નિર્ણય નહીં ગણે. આવા દાખલાઓમાં સારા માં સારો માર્ગ એ છે કે પ્રજાસિક્ષા અનુસાર જ વર્તવું અને અમને આશા છે, કે હોંદી સરકાર એ દૃષ્ટિએ જ નિર્ણય કરશે.

દેશી રાજ્યોની પ્રજાનું પ્રતિનિધિ મંડળ.

સમગ્ર હોંદ દેશી રાજ્ય પરિવહની કાર્યવાહક સમિતિએ રાજ્યોની પ્રજાનું દૃષ્ટિગિહુ ઇંગ્લેંડની પ્રજા તેમજ બટલર કમિટિ સમક્ષ રજુ કરવા ત્રણ ચૂંટણીઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનો બહુમતિથી કરાર કર્યો છે. પરંતુ આવું મંડળ મોકલવું એ સમયાનુકૂળ અને ઉપયુક્ત છે? પહેલું તો ઇંગ્લેંડની પ્રજાને અત્યારના દુનિયાના આંતર રાષ્ટ્રીય તેમજ સ્થાનિક પ્રશ્નોને અંગે, જ્યાં બ્રિટિશ હોંદના

જ અન્નેમાં નહવે રસ છે ત્યાં દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોમાં તે કયા હેતુથી રસ લે ? અને યીજીનું એ કે બટલર કમિટિનું કાર્યક્ષેત્ર જ મર્યાદિત છે. કારણ કે હોંદી સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચેના અત્યાર સુધીમાં ઉભા થયેલા રાજ-દ્વારી તેમજ આર્થિક પ્રશ્નોની તપાસ કરી, બન્ને પક્ષની વિગતો સમજી તે સંબંધી માર્ગ સૂચવવા એ કમિટિની નીમનોક કરવામાં આવી છે. અર્થાત્ કે દેશી રાજ્યોની પ્રશ્નનું દષ્ટિ-નિદુ આ કમિટિ સમક્ષ રજુ થવું અશક્ય છે. વળી અત્યારે એ કમિટિ એવા પ્રશ્નોની તપાસ કરે છે, કે જે પ્રશ્નોના અત્યુક્ત લાભ સાથે બ્રિટિશ હોંદને વધારે સંબંધ છે. અને અત્યાર સુધીના કમિટિના કામકાજ ઉપરથી તેમજ બંધારણ ઉપરથી જણાય છે, કે બ્રિટિશ હોંદની પ્રજા વતી એ જવાબદારી હોંદી સરકારે સ્વીકારી પણ છે. એટલે હોંદી સરકારની સહા-તુભૂતિ વગર પ્રતિનિધિ મંડળ ઇંગ્લેંડ જાય તો બટલર કમિટિને કશી અસર કરે એ માનવું નિરર્થક છે. વળી એક વાન બૂક્ષના જેવી નથી કે હોંદી સરકાર સ્વયં દેશીરાજ્યોના વહીવટ પ્રતિ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી જીણવટથી લક્ષ આપે છે. અને ગયા ફેબ્રુઆરીમાં નરેંદ્ર મંડળમાં “ દેશીરાજ્યોમાં જનમાલની સહામતી તથા વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ” ને લગતો જે ઠરાવ થયો હતો તે તેના પરિણામ રૂપ છે. દેશી રાજ્યોની પ્રજાને વ્યવસ્થિત રીતે ટેકો મેળવવાનું શક્ય ન હોય પરંતુ બ્રિટિશ હોંદના રાજદ્વા-ઓની સહાતુભૂતિની તો આવશ્યકતા છે. જ્યારે મહાત્મા ગાંધીજી અને પંડિત મોતીલાલ નહેરુ વગેરે આગેવાનો આવું મંડળ મોકલવાની આ-વશ્યકતા નથી જોતા. અર્થાત્ કે હોંદી સરકારની વાત તો રહી પણ દેશી રાજ્યોની પ્રજા કે બ્રિટિશ હોંદના આગેવાનોના પીઠબળ વગર આ પ્રતિનિધિ મંડળ ઇંગ્લેંડમાં ભાષણો-અને તે પણ મોટે ભાગે હોંદી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ-

આપ્યા સિવાય કે ત્યાંનાં પત્રોમાં અજળજળ કયા સિવાય યીજીનું શું અસરકારક કાર્ય કરશે ? તેમ તેનું વજન પણ શું પડશે ? આવી પરિસ્થિતિમાં પ્રતિનિધિ મંડળ ઇંગ્લેંડ જશે તો અમને બધા છે, કે તેના વિચારોની ત્યાં ભાગ્યે જ સરસ છાપ પડે. ઉચ્ચત્ર વિદ્યુત છાપ ન પડે તો સાફે હજી પ્રતિનિધિ મંડળને જવાને વાર છે, દરમિયાન એકવાર ફરીથી કારોત્થારી મંડળ આ સવાલને ગંભીરતા પૂર્વક વિચારે અને કોઈના વ્યક્તિગત આગ્રહને વશ થયા વગર પોતાની જવાબદારી સમજી તેનો પુનઃ નિર્ણય કરે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ. ઈ. પોરબંદર સ્ટેટ બેંક.

પોરબંદર રાજ્યની પ્રજાની આતુકુળતા અમે “ ધી પોરબંદર સ્ટેટ બેંક ” રાજ્યે ઉધારી છે. આ બેંકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાજ્યના બેંકુતો ખેતીનાં સાધનો ઓળંગે વગેરે સહેલાઈથી ખરીદ કરી શકે અને પોતાના વ્યાવહારિક પ્રસંગોને પહોંચી વળી શકે એટલા માટે નાણાંની સગવડ કરી આપવાનો છે. પોરબંદર રાજ્યે આ પગલું ભરી બેંકુતોની તેમજ ખેતીની સ્થિતિ સુધારવાના અખત્યાર કરેલા માર્ગદર્શન અમે નાં મહારાજને અભિનંદન આપીએ છીએ. આ બેંકમાંથી નાણાંની જે લોન ઉપાડવામાં આવશે તેના ઉપર સાત ટકાનો દર ઠરાવવામાં આવ્યો છે. લોન અને વ્યાજનાં નાણાં ભરવામાં કરવાની પણ તેમને આતુકુળતા કરી આપવામાં આવી છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે બેંકુતો આ બેંકનો જરૂર લાભ ઉઠાવશે. તેમ જોઓના હાથમાં આ બેંકનો વહીવટ હોય તેઓ દિગ્ગેશથી બેંકુતોને ઓછામાં ઓછી તકલીફ નાણાં આપશે. કારણ કે ઘણી વખત નિયમો ગમે તેટલા સરજ હોય છતાં તેના અમલ વખતે તે નિષ્ફળ સ્વરૂપ લઈ લે છે.

રોજનિશી

જૂન.

- ૧ લી જૂન પાલીતાણા. ના. ઠાકોર સાહેબ બહાદુરસિંહજીએ શત્રુજય યાત્રા ખુશી મૂકી.
- ૩ જી „ સૂરત. રા. બા. ગોવિંદભાઈના પ્રમુખપણા નીચે સહકારી પરિષદ.
- ૭ મી „ મુંબઈ. બાવનગરના ના. બાળ મહારાજ કૃષ્ણકુમારસિંહજી ઈંગ્લેંડથી અભ્યાસ કરી પાછા ફર્યા.
- ૭ મી „ આંધ. પ્રતિનિધિ સભાની બેઠક.
- ૧૦ મી „ પતિયાણા અને કપુરથલાના મહારાજા ઘંટન પહોંચ્યા.
- ૧૫ મી „ જ્વાલીયર. બાલસાધીઆ મહારાજાની વર્ષગાંઠ.
- ૧૬ મી „ પૂના. નાગ સર હેરલી વીલ્સને શીવાજી મહારાજાનું સમારક ખૂલ્લુ મૂક્યું.
- ૧૬ મી „ આમ્રુ. અલ્હર નરેશની વર્ષગાંઠ ઉજવાઈ.
- ૧૬ મી „ રવ. દેરાળ છુદાસની પુણ્યતિથિ.
- ૧૭ મી „ નૈનીતાલ. સર એવ્રેડેડર મુરિમેનનું અવસાન.
- ૧૭ મી „ વાંસદા. નાગ નરેશના બંધુ કિરોરસિંહજીનું અવસાન.
- ૧૮ મી „ હુણવાડા. જહોર દરબારમાં અને કુમારશ્રી નટવરસિંહજીને યુવરાજપદનું સમર્પણ.
- ૧૮ મી „ મઢૈસુર. ધારાસભાની બેઠકની શરૂઆત.
- ૨૦ મી „ છોટાઉદેપુર. મહારાઓલશ્રી નટવરસિંહજીનો રાજ્યાભિષેક.
- ૨૪ મી „ બેંગલોર. મઢૈસોરના દિવાને કવિવર ટાગોરનો સત્કાર કર્યો.
- ૨૫ મી „ હુણવાડા. યુવરાજશ્રી નટવરસિંહજીને રાજ્યની પ્રજાએ માનપત્ર આપ્યું.
- ૨૬ મી „ લંડન. પ્રિન્સ આર્થ વેલ્સ અને નાગ પાલણપુર નવાબની મુલાકાત.
- ૨૮ મી „ ખેનીવાડી કમીરાનનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયો.
- ૨૯ મી „ મદ્રાસ. સર પટ્ટણીએ શ્રીકૃષ્ણ કુમાર મિલ્સ ખુશી મૂકી.

વિજ્ઞપ્તિ.

અમારા શુભેચ્છકો, અને આલોકો, જેમના તરફથી અમને હજી સુધી લવાજગ નથી મળ્યું, તેમને નમ્ર વિનનિ કરીએ, હીએ કે તેઓ પોતાનું લવાજમ આ વર્ષ પુરે થાય તે પહેલાં વહેલામાં વહેલી તકે મોકલાવી આપવા કૃપા કરે.

ત ત્રી.

તૈયાર કરવામાં આવે છે.

‘દેશી રાજ્ય’ ડીરેક્ટરી

(પશ્ચિમ હિંદ સ્ટેટ્સ એજન્સિ, વડોદરા રાજ્ય .

અને

મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા અને સુરત એજન્સિની)

— આ ડીરેક્ટરી માં —

ખાસ કરીને આટલી હકીકત આવશે.

- ૧ રાજ્યોના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને ભૌગોલિક સ્થિતિ, નકશા સાથે.
- ૨ રાજ્યોનું વહીવટી બંધારણ.
- ૩ ખેતી, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગસ્થિતિ.
- ૪ રાજકર્તાઓ, રાજદ્વારી અધિકારીઓ, રાજ્યના વરીષ્ટ અધિકારીઓ, સરદારો અને રચાનિક તેમ જ રાજ્યોના બહારના આગેવાન વ્યાપારીઓ સંબંધે જાણવા-જોગ માહિતી.
- ૫ રાજ્યોની જાહેર સંસ્થાઓ.
- ૬ દરેક એજન્સિની, નરેંદ્રમંડળની અને સરકાર સાથેના રાજ્યોના સંબંધની ઉપયોગી માહિતી.

માત્ર ગણતરીની જ પ્રતો ઠહાડવાની હોવાથી જેમ અને તેમ જરૂરી માહક થવા વિશિષ્ટ છે.

ફીમત લગભગ રૂ. ૧૦ થશે.

: તાંત્રી :

“ દેશી રાજ્ય ” નડીઆદ

સાચી શક્તિનો સંગ્રહ કેમ કરશે ?

આંતરડાનો સડો અટકાવી

પાચનશક્તિને યુગ્મ ખીલવી
સંગીનમાં સંગીન ખોરાક પચાવી

જ્ઞાનતંતુની નખળાઈ

સાધારણ નખળાઈ

ગમે તે નખળાઈ મટાડી

તન્દુરસ્તી તાકતની
જમાવટ કરનાર

બધી મોસમમાં વાપરવા લાયક

ઝંડુની

શુભર્ષામિશ્રિત

મકરધ્વજ ગુટી

સ્વલ્પ ચન્દ્રોદય મકરધ્વજ-મૈષ્ય રત્નાવલી ધ્વજમંગ

પુષ્પ ચન્દ્રોદય તથા સોનું તથા
ચન્દ્રોદયનું અનુયાન મેળવી
ખનાવેલી સોનેરી પડવાળી

સુંદર ગોળીઓ વાપરી

સાચી શક્તિનો સંગ્રહ કરો.

ઝંડુકામસ્ચુટીકલ વર્કસ લો., મુંબઈ નં ૧૪.

નવીઆઈના એજન્ટ : લોગીલાલ સી. જનોડીયા, અમદાવાદી બજાર.

— કિંમત: તોલા એકના રૂપિયા આઠ —

વધારે વિગત માટે મકરધ્વજનું માહિતીયત્ર માંગો.

ગુજરાતનું પ્રગતિશીલ માસિક

ક્ર પ્ર સ્થા ન ક્ર

સાહિત્ય, ધર્મ ને લોકજીવનની ચર્ચા કરતું, આલુ રાજકારણના પ્રશ્નો ઉપર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી સમાલોચના કરતું, હંકમાં હિંદુસ્તાનના અને ગુજરાતના વિવિધ આલુ પ્રશ્નો ઉપર ચોક્કસ અને સરલ શૈલીમાં સર્વ જનના ઉપયોગમાં આવે એવું : : : : : સાહિત્ય પ્રગટ કરતું : : : : :

:: માસિક પત્ર ::

લવાજમ

વાર્ષિક રા. ૫-૦-૦

પરદેશના રા. ૬-૮-૦

પ્ર સ્થા ન કાર્યાલય : અમદાવાદ.

ધંધાદારી ગૃહસ્થોને !

દેશી રાજ્યોના પ્રમોલી ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા કરનાર પશ્ચિમ હાંદમાં આ એકજ માસિક છે. દેશીરાજકર્તાઓ, અને પ્રજામાં, તેની વિશિષ્ટતાથી તે પ્રિય થઇ પડ્યું છે. એટલે આપને ધંધાદારી દેશીરાજ્યોના સંબંધમાં આવવાનો સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે, આપે “દેશી રાજ્ય” માસિકમાં જાહેરખબર આપવી. દેશી રાજ્યો સાથે ધંધા ચલાવનારાઓએ અથવા ચલાવવાની ધારણા રાખનારાઓએ એકવાર “દેશી રાજ્ય” માસિકમાં જાહેરખબર આપી જોવી.

— ભાવ —

	પ્રાર માસ	છ માસ
આખું ૫૯.	૧૨૫	૭૦
અર્ધ ૫૯	૭૦	૩૭૬
૬ ૫૯	૩૭૬	૨૦

જ્યાર ૫૯ના ભાવ તેમજ વિશેષ વિગતો માટે પત્રદારા પ્રુક્તાસો કરવા વિનંતિ છે.

અધિપતિ.

“દેશીરાજ્ય” નડીઆદ.

ADITYA PRINTING PRESS

RAIKHAD : AHMEDABAD

THE ONLY PLACE FOR NEAT & ARTISTIC PRINTING
THAT CAN STAND COMPARISON WITH THE BEST OF
BOMBAY PRESS WORK.

EXECUTING

All sorts of Job work such as:—

Writing pads, Letterheads, Post cards, Envelops,
: : : Pamphlets, Reports, Memorials, and Books. : : :

OUTSIDE ORDERS

are carefully attended to & executed

PLEASE GIVE ORDERS to
: : ADITYA PRESS : :

AND

YOU WILL NEVER REGRET
HAVING DONE SO

પુ. ૧૬]

ઓગસ્ટ ૧૯૨૮

[અંક ૧૨ મો]

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

માત્ર દેશી રાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની
સ્વાતંત્ર્યક દૃષ્ટિએ સર્વા કુશળ ગતિ

The Only Monthly discussing ques-
tions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તત્ત્વ અને પ્રકાશક
જયતીલાલ મોરારજી મહેતા
મીરાટ (ગુજરાત)

વાર્ષિક લઘુગ્ન ૩૦ ૬]

[Annual Subscription Rs 6

અનુક્રમ

૧. સર્વભૌમ સત્તા	(એક જુદી વિચારપોથીમાંથી) ...	૩૪.
૨. ઇડરસ્ટેટ (નાની મારવડ) ...	(એક જુનો નોકર) ...	૩૪
૩. શામળદાસ પરમાણુદાસ ...	સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ, સી. આઈ. ઇ.	૩૪
૪. ભાવનગર પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાનું નવમું અધિવેશન	... ..	૩૫
૫. એ પત્રો (૧. વિલાયતથી પત્ર અને ૨. ભાવનગરનો પત્ર.)	... ..	૩૬
૬. માસિક નોંધ.	... ..	૩૭
૧. સર લેરડી સ્કોટની યોગનાનું મૂળ.		
૨. પોરબંદર રાજ્યની માગણી.		
૩. હોર્ડ ચેમ્સફોર્ડનો અ- ભિપ્રાય.		
૪. નરેન્દ્રમંડળના સભ્ય મુંદાયા.		
૫. વેપારી ચેમ્બરના નવા પ્રમુખ.		
૬. ' ફીડરલ ' બંધારણ.		
૭. નહેરુ કમિટી અને દેશી રાજ્યો.		
૭. રાજનિશી	... ..	૩૭

यतो धर्म स्ततो जयः

देशी राज्य

(भासिक)

વર્ષ ૧ લું]

ઓગસ્ટ ૧૯૨૮

[અંક ૧૧.

૧

રાજા અને પ્રજા વચ્ચે મુશ્કેલ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે, જેઓ શરૂઆતમાં સમાધાન કરતા નથી, તેને અંતે સામાની ઈચ્છાને તાબે થવાની ફરજ પડે છે. સત્તા હમેશાં આખી પ્રજા સામે ટકી શકે નહીં.

૨

આજનાં અજ્ઞાન બાળકો એ, આવતી કાલનાં યુવાન બને છે. અને કોઈ પણ રાજ્યે આ વાતનો અનાદર કરવો એ ભૂલ ભરેલું છે. રાજ્યનાં આ અજ્ઞાન બાળકો છેવટની લડાઈમાં આપણને હરાવે છે.

૩

પોતાની મુશ્કેલીમાં જે સામા પર દયા રાખી શકે છે, તેના પર પ્રભુ ચોક્કી રાખે છે.

સાર્વભૌમ સત્તા

(Paramount Power)

સરકાર ક્યારે હસ્તક્ષેપ કરી શકે ?

દેશી રાજ્યોની આંતરિક સ્વતંત્રતા છે તે વાત ઇતિહાસ અને કરારોમાં સિદ્ધ છે. અને તેમાં સરકારને વચમાં પડવાનો ખીલકુલ હક નથી, પણ તેની સાથે એટલું ખરું કે એ સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખવાની સાથે જહારના આદ્યમણુથી કે પ્રજામાં યએલા અસંતોષને લીધે થતાં હુલ્લડોથી બચાવવાની સરકારે લીધેલી જવાબદારી બદલ સંસ્થાનોએ પરરાજ્યો સાથેના સંબંધ સરકારને સોંપે છે. એટલા માટે (૧) પરરાજ્ય સાથે નાહકનું તોફાન થાય અથવા તો (૨) પોતાની પ્રજામાં હુલ્લડ જેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે એ જાગૃતમાં સલાહ આપવાને અને તે સલાહ પ્રમાણે કરાવવાની સરકારની સુરુષ્ટ કરજ છે. એટલે એવે પ્રસંગે હસ્તક્ષેપ સહજ કરવો પડે, એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

તપાસ કમિટિનો હેતુ.

એ બે પ્રસંગો સિવાય રાજ્યની અંદર ચાલતાં કામોમાં સલાહ આપવાનો કે એ સલાહ પરાણે પગાવવાનો સરકારને હક નથી. એવા પ્રયત્નો માત્ર અસંતોષ અને પરસ્પર-રોના અણુવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી રાજ્યોની આંતરિક સ્વતંત્રતા કરારોમાં કબૂલ કર્યા છતાં સરકારના કોઇ કોઇ અમલદારોની લજ્જામણુથી એ હસ્તક્ષેપ સકારણુ છે, એવાં ખોટાં ખાતાં નીચે આંતર વહીવટમાં વચ્ચે આવવું, એ જેમ એક તરફથી વચન ભંગ છે, તેમ ખીજી તરફથી જે બે સત્તાએ પરસ્પરના વિશ્વાસથી સાથે રહેવામાં પરસ્પરનું હિત છે એમ માનવું જોઇએ, એ દિન સમજવાની અશક્તિની નિંશાની છે. પોતપોતાના પરિધમાં જન્મે સ્વનંદ છે; એ નીતિ બરાબર પગાશે નહીં તો જેમ બ્રિટિશ હોદમાં સાચાં કે ખોટાં ગમે તે કારણથી અસંતોષનો પવન ધાય છે તેવો પવન મુંઝાએલાં રાજસ્થાનોમાં પણ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે. અસારેજ જે રાજસ્થાનોના મોટા ભાગમાં મનદુઃખ ન હોત તો ખટલર કમિટિને નીમીને ખરી વસ્તુસ્થિતિનો તપાસ કરાવવાની હજી જેમ રાજસ્થાનોને યાત નહીં તેમ તે નીમવાની અગત્યતા સરકારને પણ લાગત નહીં. એ કમિટિ નીમાઇ છે એજ ખતાવી આપે છે, કે સરકારને આ સલાહનો તલસ્પર્શ કરવાનું હઠાપણુભરેલું લાગે છે.

સાર્વભૌમ સત્તાનો ઉપયોગ ક્યારે થઈ શકે ?

સંભવ છે કે સરકાર તરફથી એવી દલીલ થાય કે રાજ્યોની આંતરિક સ્વતંત્રતા છતાં પણ સરકારને યોગ્ય લાગે ત્યારે, સરકાર સાર્વભૌમ સત્તા હોવાથી એ સાર્વભૌમ સત્તાના અંગમાં જે અધિકાર રહ્યો છે તે અધિકાર વાપરવાનો તેનો હક છે. આ માન્યતામાં વિચારની ખૂલ છે. સરકાર સાર્વભૌમ સત્તા છે એ વાત સંસ્થાનો ના પાડી શકે એવી નથી. પરસ્પર કરારના સંબંધથી જોડાયા છતાં બે ભાગીદારમાં જે મોટો ભાગીદાર હોય તે વધારે

સત્તાવાન હોય શકે એ ન્યાયે સરકારનું સાર્વભૌમપણું રાજ્યોએ કબ્જા રાખવું જોઈએ અને તે કબ્જા રાખે છે એ વાતમાં શંકા નથી. પણ એ સાર્વભૌમપણુનો ઉપયોગ કેવે પ્રસંગે થઈ શકે એ વિચારણામાં જ માત્ર સમજદાર છે. સરકાર એમ માનતી હાગે છે, કે અમે સાર્વભૌમ સત્તા હોવાથી ક્યારે વચમાં પડવું અને ક્યારે ન પડવું એના નિશ્ચયનો આધાર અમારા મત ઉપર છે. ત્યારે ખરી દલીલ તો એમ હોવી જોઈએ કે રાજની વર્તણૂક એવી હોય, અને એ વર્તણૂકના પરિણામે રાજનું રક્ષણ કરવાની જરૂરીઆત ઉભી થવાનો સંભવ હોય, ત્યારે એવી વર્તણૂક અટકાવવા ખાતર માત્ર સાર્વભૌમ સત્તાનો ઉપયોગ થઈ શકે. એ સત્તા સ્વયં સજીવ નથી પણ એ સત્તા બીજાના શુદ્ધનામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. દા. તરીકે કોઈ પણ દેશના 'હોર્ડ ઓફ જસ્ટીસ'ની હકુમત (Jurisdiction) તે દેશના મોટામાં મોટા માણસથી માંડીને ગરીબમાં ગરીબ માણસ ઉપર છે. પરંતુ તે સત્તાનો ઉપયોગ એ પોતે 'હોર્ડ ઓફ જસ્ટીસ' છે તેથી જ કહી શકતો નથી. એ હકુમતનો ઉપયોગ થયાને માટે, જેના ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તેનામાં શુદ્ધનાની આવશ્યકતા ઉભી થવી જોઈએ. અથવા બીજે દાખલો લઈએ તો વીજળીના કારખાનાના તારોમાં જે શક્તિ છે તે તાર, અંધારૂં મટાડવા દીપક કરવા માટે તેની 'સ્વીચ' જ્યાંસુધી દળાવવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સુધી-જે તે સજીવ હોય તે તેને અડતાં માણસને પાડી નાંખે એવો જખરદસ્ત છતાં અંધારાને લીધે તેની જરૂર ન હોય ત્યારે તે-બીલકુલ જીવ વિનાનો રહે છે, તેમ આ સાર્વભૌમપણું પણ છે.

અત્યારની શંકાની સ્થિતિ.

સાર્વભૌમપણુના ઉપયોગ માટે વચમાં પડી શકાય એવો રાજકર્તાનો કાં તો શુદ્ધનો હોવો જોઈએ, અથવા તો ત્યાં એવું અંધારૂં હોય કે જ્યાં અજવાળાની ખરેખર આવશ્યકતા હોય. એ સિવાય સાર્વભૌમપણું હોવાનો માત્ર સમજ જ હસ્તક્ષેપનું કારણ બની શકે નહીં. પરસ્પર જે આ વાત સમજાઈ નથી તે જ સરકાર નાહકનો હસ્તક્ષેપ કરે નહીં તેમ રાજ્યો હસ્તક્ષેપ થવાની સ્થિતિનું ખરું ભાન હોવાને લીધે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા દે નહીં. અત્યારે તો આ ભાનના અભાવે સરકાર કોણ જાણે ક્યારે વચમાં પડશે એવો ભય રાજ્યોને રહે છે. તેમ સરકારના અધિકારી, સાર્વભૌમ સત્તા ગમે ત્યારે વચ્ચે પડી શકે છે એવું માનતા હોવાથી પૂરતા સમજ વગર હસ્તક્ષેપનો આગ્રહ કરી બેસે છે. શંકાની આ સ્થિતિનું નિવારણ થવું ઘટે છે. એમાં બંને પક્ષનું હિત છે.

સાર્વભૌમસત્તાના ઈન્કારની જવાબદારી.

જેમ સરકારે કારણ વગર વચમાં પડવાથી પોતાનો હાથ પાછો ખેંચવો જોઈએ, તેમ જો આંતર વહીવટમાં ગમે તેટલું અંધારૂં છતાં સાર્વભૌમ રાજ્યે આપેલી સલાહ ન મનાય તો પણ રાજકીય નીતિથી સાર્વભૌમ સત્તાએ વચમાં ન પડવું જોઈએ એવો દાવો કોઈ રાજ્ય કરતું હોય તો તેણે એક વાતનો ખાસ નિશ્ચય કરી રાખવો પડશે. અને તે એકે રાજ્યમાં તોફાન કે અજબો યાય તેમાંથી બચવાની બધી જવાબદારી પોતાને માથે આવી પડશે.

એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

ઈડર સ્ટેટ

(નાની મારવાડ)

(એક જુનો નોકર)

નામદાર ઇડર મહારાજ કેસરીસિંહજીએ હાલના મહારાજાઓની માફક વીલાયતની મુસાફરી કરી નહોતી. મહીકાંઠા એજન્સીના પેલીડીકલ એજન્ટ મી. શ્રીક્રેશ્ન તેઓને તન્દુરસ્તીના લાભ ખાતર વીલાયતનો પ્રવાસ કરવાને માટે આગ્રહપૂર્વક લલામણુ કરી હતી, પણ તેઓ ધર્મ સુસ્ત હોવાથી વિદેશના સંસર્ગમાં વિપરીત સંસ્કારો પડે છે એવી માન્યતાને લીધે વીલાયત ગયા નહોં. જહારના મુલકના પ્રવાસમાં ફક્ત ત્રણ વખત મુંબાઈ, બે વખત ઉદેપુર (મેવાડ)-શ્રીનાથજીની યાત્રા વીગેરે નાના પ્રવાસો કરેલા હતા. મુંબાઈની પહેલી મુસાફરી સગીર ઉમરમાં નામદાર પ્રીન્સ એફ વેલ્સ (સાતમા એડવર્ડ) ની પધરામણી વખતે થયેલી હતી. ખીજી બે ખાસ સહેલગાહ માટે હતી. ત્રણ વખત અમદાવાદમાં રાજદ્વારી દરબારોમાં હાજરી આપી હતી. એક હોર્સ શોના મેળાવડામાં, ખીજી પોતાને કે. સી. એસ. આઈ. નો ઇન્કાબ મળ્યો ત્યારે દરબારમાં તથા ત્રીજી નામદાર પાલણપુર નાગ્ય સાહેબને કે-સી-આઈ-ઈ નો ઇન્કાબ મળ્યો તે દરબારમાં ગયા હતા. ઉદેપુરની બે વખતની મુસાફરી પૈકી એક પોતા સાલુંજરના લગ્ન પ્રસંગની અને ખીજી શ્રીનાથજીની યાત્રા પ્રસંગની હતી. ઉદેપુરના મહારાજા સજનસોંહજી વેરે પોતાની બે બહેનોનાં લગ્ન થયેલાં. તે બન્ને પ્રસંગોએ ખુદ ઉદેપુર મહારાજા ઇડર પધાર્યા હતા અને જાડી ધામધૂમ સાથે વીવાદ થયેલા હતા. આથી ઉદેપુરની સાથે ઘાડો સંબંધ જોડાયો હતો. ખીજી વખતની ઉદેપુરની મુલાકાત વખતે હાલના મહારાજા શ્રી કૃતેસોંહજીની સાથે મેવાડી દબ પ્રમાણે દબદબા ભરેલા દરબારમાં મુલાકાત થઈ હતી. ત્યાં રાજ્યકવી સામળદાનજી તે વખતે હતા. તેઓ મહારાજા સાહેબની મુલાકાતે તે નામદારના ઉતારામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ રીતીસર ઘોડાં કવિત બોધ્યા બાદ વાતચીત શરૂ થઈ. તેની મતલબ એવી હતી કે " પ્રાચીન વખતથી જ કવિઓ રાજ્ય દરબારના અંગીભૂત ગણાય છે. પહેલાં ન્યારે છાપખાનાં નહોતાં ત્યારે સારા રસિક અને બોધજનક શ્રેયોના અગાવે આ કવિઓ પોતે સરસ્વતીના ઉપાસક હોવાથી દેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરતા અને તે શક્તિએ કરી અદ્ભૂત દંતકથાઓ, કાવ્યો આપ્યા-યિકાઓ, અને રૂપકો રાજ્યોને બોધ આપતા સાથે રચના હતા. રાજ્યોને સીધી રીતે તેમના દોષોનું દર્શન કરાવવામાં આવે તો તેઓ સદન ન કરી શકે કે તેમને રૂચે નહોં. તેથી આડકતરી રીતે સુકિતવાળાં રૂપકો રચી બોધ આપતા. હાલમાં આ કવિઓએ પોતાની પ્રાચીન શક્તિ અને સ્વતંત્રતા યુમાવી દીધી છે અને રાજ્યોના દરબારમાં તેઓનામાં જે સદ્ગુણોનો લેશ પણ જોવામાં આવે નહોં તેવા સદ્ગુણોનું આરોપણ કરી ખુશામત કરે છે

જેનું પરિણામ બહુ જ વિપરિત જોવામાં આવે છે. રાજ્યોએ પોતાનું અસલી ચારિત્ર ગુમાવ્યું છે. તેઓ ખીલકુલ નિઃસ્તવ થઇ ગયા છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે શુદ્ધ ક્ષત્રિય લોકોમાં વિપત્તિ આવી ગઈ છે. પ્રભુ! આવી દુર્દશા ક્યાં સુધી રાખશે! મહારાજ સાહેબ! માફ લગાડતા નહીં. અમે કવિઓનો ધર્મ રાજ્યોને શિક્ષા દેવાનો છે તે અમારે બળવવા જોઈએ. રાજ્યોની ઉત્તિમાં જ અમારી ઉત્તિ ને શોભા છે. જે કવિઓ અને સલાહકારો રાજ્યોની ખુશામત કરી પોતાનું પેટ ભરવા તરફ જ સ્વાર્થપરા-યણ રહે છે, તે મહાન પાતકના ધણી થાય છે. કેમકે રાજ્યોના રક્ષણ નીચે જે પ્રગ્ન છે તેમના સુખ દુઃખનો. આધાર રાજની પોતાની સુનીતિ અને કુનીતિ ઉપર છે. તેથી તેથી અસંખ્ય પ્રગ્ન, રાજના દુષ્ટ વર્તનથી દુઃખને આધીન થાય તે સર્વનું પાપ તે ખુશા-મતીયા કવિઓ અને સલાહકારોને શીર પડે છે—” સ્પષ્ટવક્તા અને સ્વતંત્ર વિચારના આ કવિરાજ સામળદાનજીની મુલાકાતથી મહારાજ સાહેબને ઘણો આનંદ થયો. અને તેમને યોગ્ય પોશાક આપી વીદાય કર્યા. ત્યાંથી શ્રીનાથજી પધાર્યા. મહારાજ સાહેબ સહ-કુટુંબ યાત્રા સાર નીકળેલા હોવાથી પોતાની સાથે મોટો રસાક્ષો હતો. મુકામ સુમારે પંદર દિવસ રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં દીકાપત્ર ગોસાંધ મહારાજનાં દર્શન અને સતસમાગમ તેમજ શ્રીજીની વિધિસર પુજા, સેવા, ભોગસામગ્રી દાન વીગેરે સંતોષકારક કરવામાં આવ્યું હતું. યાત્રાનો હેતુ, તપ-ત્યાગ-અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ માનવામાં આવે છે. તે પ્રમાણેનો લક્ષ. મહારાજશ્રીનો હતો. સાથે કાંકરોલી એકદિગજ, કેસરીયાજી વીગેરેની યાત્રા પણ થઈ હતી.

મહારાજશ્રીના અમલમાં મુઆખના ત્રણ મર્નરોની પધરામણી થઈ હતી. સર રીચર્ડ ટેમ્પલ, સર જેમ્સ ફરગુસન અને લોર્ડ રે. સિવાય કેટલાક રાજ્યવંશીઓની પધરામણી પણ થયેલી તેમાં મુખ્ય જોધપુરના મુસાહેબ આલા મહારાજશ્રી સર પ્રતાપસિંહજીની મહેમાન તરીકેની મુલાકાત સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓ નામદાર ઇસ્ત્ર મહારાજશ્રીને જોધપુર પધારવા સાફ આમંત્રણ દેવા આવેલા હતા. એક લગ્નદરબાર ભરી તેમની મુલાકાત થઈ હતી. નામદાર મહારાજશ્રીએ સર પ્રતાપની બેઠક પોતાની જમણી બાજુએ પોતાના કાચ ઉપર જ નિર્માણ કરી હતી. પણ તેઓએ તે બેઠક નહીં લેતાં જમણી બાજુ ઉપર એક ખુરશી ઉપર, પ્રથમ મહારાજશ્રીને બે હાથે મુઝરો કરીને લીધી. તે વખતે સર પ્રતાપે વિવેકપૂર્વક કહ્યું “મહારાજ સાહેબ! જો કે આપ મારાથી વધે કરી નાના છો, છતાં ગાદીપતિ છો અને હું ઉમરે મોટો છું. પણ આપનો ફટાથો તબેદાર છું.” આ દાખલો નામદાર મહારાજશ્રીના સુવર લાયાત મહારાજ જગતસિંહજી, જેઓ નામદાર હજુર સાહેબની મુલાકાત વખતે રીતસર બે હાથે મુઝરો મહારાજના કાકા તરીકેના સંબંધના અભિ-નિવેશથી કરતા નહીં, તેઓ આ દરબારમાં હાજર હતા તેમને ખરેખર ચાનકે આપનાર થઈ પડ્યો હતો. સર પ્રતાપ ત્રણ દિવસ ઇસ્ત્રમાં રહ્યા હતા અને મહારાજશ્રીને તેઓશ્રીના અનુભવી વિચારોનો લાભ આપ્યો હતો. એક વાતચીતમાં મહારાજશ્રીને તેઓશ્રીએ કહ્યું

કે “આપ સેવાયુગમાં બહુ સમય ગાળો છો. રાગઓનો ધર્મ પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવાનો અને ઇન્સાફ આપવાનો છે. વળી આપ જે સંપ્રદાયમાં છે, તે સંપ્રદાયના આચાર્યો તથા મંદીરાની ભાવનાઓ ઉન્માર્ગે ચઢી ગયાનું જણાય છે, તેવા આચાર્યો તથા મંદીરાને પોષવાથી ધર્મની હાનિજ છે. હું તો તેવી સંસ્થાઓનો ઉચ્છેદ કરવાનું જ પસંદ કરું છું.” નામદાર મહારાજ સાહેબે જવાબમાં કહ્યું કે “આપના વિચારો ઉમદા છે. ઉન્માર્ગે ચાલનાર આચાર્યોના સેવકોની ફરજ છે કે તેવા આચાર્યો હોવાનું સાબીત થએ તેઓને દુર કરી હાયક આચાર્યો નીમવા જોઈએ. વળી આચાર્ય પદને હાયક થવા માટે તેવું શુરુકુળ રથોપી અમુક કસોટીએ પસાર થનારને જ આચાર્ય પદ આપવું જોઈએ. નહીં કે તેઓનો ગાદી વારસ ગમે તેવા હોય તેને જ તે આપવું જોઈએ. આ કળાયુગ છે. તેમાં કેવળ જ્યાં જોઈએ ત્યાં અસતસંગ અને અસત પ્રસંગો જોવામાં આવે છે-આવી વસ્તુ સ્થિતિ હોવાથી આ સમયમાં ભક્તિ પ્રધાન ધર્મ માર્ગ સેવવાની આવશ્યકતા છે. તેથી મૂર્તિપૂજા, સત્પુરુષોની સેવા, સત્શ્રવણ આદિ શુભઆલંબનો, મન વાણીથી પર એવા નિરાકાર પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિનાં સાધનો તરીકે સેવવાં જોઈએ. જેવી રીતે મંદ દષ્ટિવાળાને બીજના ચંદ્રનાં દર્શન થવામાં વૃક્ષ વીગેરેની શાખા આધારભૂત છે-તેવી જ રીતે મંદ અધિકારીઓ માટે નિરાકાર ભગવાનના દર્શનમાં સાકાર ભગવાનરૂપ સદશુરસેવા, મૂર્તિપૂજા આદિ સકારણ ગણેલાં છે. અજ્ઞાત તેઓની સાત્વિકતા, આત્મનિશા નિર્લોભીપણું, નિરાગીપણું અને અત્યંત શુદ્ધપણું એજ આત્મસિદ્ધિનું કારણ છે. તેમાં જેટલી ખામી તેટલી સિદ્ધિમાં પણ ખામી છે” ઉપર મુજબનો બહુ જ ડહાપણુ ભરેલો જવાબ મહારાજશ્રીએ આપ્યો તેથી પોતે બહુ જ ખુશ થયા. સર પ્રતાપને વિદાયગીરીમાં રાજ્ય તરફથી બહુ કૌમતી પોષાક નવાજેશ કરવામાં આવ્યો. એક દાથી, એક ઉમદા થોડો, એક નામીયી તલવાર, સિવાય વસ્ત્ર આશુપણુ આદિ આપવામાં આવ્યાં હતા. સર પ્રતાપની આ ઇકરની મુલાકાત ભવિષ્યમાં તેમના ઇરિમાં ઉદ્ભવ થવાના મુલાગ્યનું જાણે બીજરોપણુ હોય એમ ભાસવા લાગ્યું, અને તેમ પાછળથી સિદ્ધ પણ થયું. અહો! નિપતિ! તારૂં સામર્થ્ય અચિત્ય તેમજ અલૌકિક છે.

બીજા જાણવા જોગ મુલાકાત રાજકેટ રાજકુમાર કોલેજના ગ્રીન્સીપાલ મી. ચેરટર એકેનાટન અને તેમનાં બાલુની હતી. મહારાજના આ શિક્ષાગુરૂ તેમજ ખાસ મિત્રની પધ્ધતિઓનો આનંદ તો અવર્ણનીય હતો.- તેઓને કેવા પ્રકારે ખુશી કરવા અને કેવી રીતે તેમના સિધ્ધ તરીકે ઉપકારનો બદલો વાળવો એ મહારાજશ્રીને અગત્યનો સવાલ થઈ પડ્યો. કોઈ કહે કે બહુ જ નવાજેશ કરવી, કોઈ કહે કે સારો શીકાર કરાવી ખુશ કરવા, કોઈ કહે કે મોટી રકમ બક્ષીસ આપવી, નામદારશ્રીએ આ સર્વ અભિપ્રાયો સાંભળી લીધા અને ગંભીર વિચાર કર્યો: “જેમણે મને પોતાને કોઈ પાસેથી બક્ષીસ નહીં લેવાની શીક્ષા દીધી છે. તેમને જ હું બક્ષીસ આપું એ કેવું અપદીત! શીક્ષાગુરૂ પ્રત્યે તો મારી પ્રજામાં કોઈ વિઘ્નાત્મક રચાવી તેની સાથે તેમનું નામ જોડી આ તેમની મુલાકાત

દીર્ઘકાળ સ્મરણીય કરે એજ માટે ખરું જીવણ છે " આ વિચારને અમલમાં મૂકવાને તાત્કાલીક યોજના થઈ અને " મેકનોટન હાઇસ્કુલ " નો પાયો તેમના વિદ્યાર્થિને હાથે નાંખવાની ખટી ધામધુમ સાથે ક્રીયા થઈ. તેજ પ્રસંગે તેમનાં બાલુ મીસીસ મેકનોટનને હાથે શાળા-ઓનાં બાળક બાળકીઓને ધનામ તથા મીઠાઈ વહેંચાવી. આ પ્રમાણે તેઓને આનંદ આપી બહુજ સંતોષથી વિદાય કર્યો હતો.

નામદાર મહારાજ પોતાના દિવાનોની નીમનોક કરવામાં બહુ જ હાપણ વાપરતા. આ વખતના દિવાન સવાઈલાલે પોતાના પિતાની જ્ઞાનરથાને લીધે પોતાની દક્ષતરદારની જગાએ રાજકોટ પાછા ફરવાનો વિચાર જણાવ્યાથી મહારાજ પોતે દિવગીર થયા અને પોતાના ખાનગી સેક્રેટરી માર્કેટ કહેવરાવ્યું કે, " આપથી હું છુટા થવા માગતો નથી. આપ હુંદગી સુધી મારા રાજ્યમાં રહી આપના અનુભવ અને સહયુષી વર્તનને લાભ આપો એમ ઈચ્છું છું. આપના પગારમાં પચાસ વધારો કરવા તૈયાર છું. વગેરે. " તેના ઉત્તરમાં સવાઈલાલભાઈએ કહેવરાવ્યું કે " મહારાજશ્રીના મારા પ્રત્યેના સહભાવ અને માગણીને માટે હું બહુ આભારી છું. જે હેતુથી મારે જવું પડે છે તે અનિવાર્ય છે. એટલે લાત્યાર છું, પણ ત્યાં હાથ ત્યાં હું આપની સેવામાં હાજર છું એમ ગણશો. " ખાનગી સેક્રેટરીને આ પ્રમાણે કહી પોતે દેશી રાજ્યમાં નોકરી કરનારાઓને શિખામણ ૩૫ થઈ પડે એવી સૂચના કરી કે " ભાઈઓ ! આપ સૌ દેશી રાજ્યની સેવામાં જોડાએલાઓ, હું જે ભાવનાથી અને સહૃદયતાથી છુટો થાઉં છું તેવી જ રીતે તમારા છુટા થવાના પ્રસંગો હો ! " કેટલીક વખત રાજ્યમાં કારભાર કરનારાની જતી વખતે એવી કફોડી સ્થિતિ થઈ પડે છે, કે ચોવીસ કલાકની નોટીસે તેમને રાજ્યની હદ છોડવાના હુકમે થાય છે. જે વખતે તેમને સરસામાન ખસેડવાને પુરતું સાધન પણ મેળવવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એવા પ્રસંગો આ અનુભવી દિવાન સાહેબના ખ્યાલમાં હોવાથી તેમની આ સૂચના સમયાનુસાર હતી. સવાઈલાલ ભાઈની વિદાયગીરીના વખતે જાહેર દરખાસ્ત ભરી મહારાજએ તેમને યોગ્ય સન્માન આપી વિદાયગીરી આપી હતી. એટલું જ નહીં પણ જણાવ્યું હતું કે તેમના જેવા અનુભવી, ધૈર્યવાન અને સુશીલ દિવાનના જવાથી મને તથા રાજ્યને ખોટ પડશે.

શામળદાસ પરમાણુંદદાસ.

એમના જીવનની રૂપરેખા.

(લેખક-સર લલિતભાઈ શામળદાસ, સી. આઇ. ઇ.)

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૩૧૬ થી)

પરમાણુંદદાસની હયાતિમાં જ શામળદાસ ભાવનગર રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા હતા અને કુંડલાના ખુમાણે, જે કાઠી મૂલ્ય ગરાસીઆઓ છે તેમની અને રાજ્યની વચ્ચે સમાધાન કરાવવામાં પોતાની કુશળતા દર્શાવી આપી હતી. પરમાણુંદદાસના મૃત્યુ પછી ભાવનગર શહેરના સીટી મેજિસ્ટ્રેટની જવાબદાર જગ્યા શામળદાસને મળી. આ વખતે આ પદવી ઘણી જોખમદાર ગણાતી હતી. કારણકે બ્રિટિશ સરકારે ભાવનગરના દરબાર પાસેથી રાજ્યની નવી અને જૂની રાજધાની ભાવનગર તથા શિહોર સાથે બીજા ૧૧૪ ગામોની હકુમત લઈને અમદાવાદના મેજિસ્ટ્રેટને સોંપી હતી. રાજ્યના નોકર તરીકે શામળદાસને રાજ્યનું હિત સાચવવા ઉપરાંત રાજ્ય અને તેના સત્તાધિકારીની ધમ્મજા પ્રમાણે વર્તવાનું હતું. એટલું જ નહીં પણ અમદાવાદના રીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા નીચે રહીને હોદ્દા સરકારના કાયદા પ્રમાણે ન્યાય વહીવટ ચલાવવાનો હતો. કેાઈ પણ હોશિઆર અને પ્રાગાણિક અધિકારી આવાં પરસ્પર વિરોધી હિત સાચવવામાં કેવળ નિષ્પક્ષપાત રહે તોપણ, એકી સાથે બે પક્ષોની કૃપા મેળવવા સક્તિમાન થાય નહીં. તેમાંય વળી જ્યારે તેને એમ લાગતું હોય કે ન્યાય આપવાનો અધિકાર રાજ્ય પાસેથી લઇ લેવામાં રાજ્યને મોટો અન્યાય થયો છે ત્યારે તો તે અગાજતાં પણ રાજ્યના અને રાજ્યના અધિકારી વર્ગના દૃષ્ટિબિંદુ તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે સદાનુજીતિ ધરાવે. બ્રિટિશ હોદ્દની ધારાસભાઓમાં જેવી રીતના પક્ષો હોય છે તેવી જ રીતના બે કે વધારે પક્ષો દેશી રાજ્યોમાં પણ હોય છે. પણ આ પક્ષો રાજ્યનું હિત-તે સમયમાં રાજ્ય અને રાજકર્તા એકજ મનાતાં હતાં-સારામાં સારી રીતે ધરવાને તેમજ પોતાના અને પોતાના મદદનીશોનો લાભ માટે સત્તા મેળવવા ધમ્મજતા હતા. ભાવનગર રાજ્યની તે વખતે જે પરિસ્થિતિ હતી, તે સ્થિતિમાં જે પક્ષ સત્તામાં ન હતો તે પક્ષ સામા સત્તાવાળા પક્ષને પાછો પાડવા ઘણી વખત પ્રયાન કરતો. પણ આમાં સફળતા મેળવવા માટે રાજકર્તાને બંનેરણી કરીને નહીં, પરંતુ ભાવનગર રાજ્યના મંત્રી મંડળમાં ન્યાયજ્ઞતાના પ્રતિનિધિ રૂપ ગણાતા સીટી મેજિસ્ટ્રેટના કામ માટે, અમદાવાદમાં ન્યાયજ્ઞતાના અમલદારોનો ખોટો મત બંધાય એવા પ્રકારની ખટપટ કરવામાં આવતી હતી. ૧૮૫૭ માં આ પક્ષે હુટનું અને ખુનના તહોમત સર રાજકર્તા તેમજ તેના કારભારીઓ સહીત સમગ્ર રાજ્ય વહીવટને સંડોવવા સફળતા મેળવી. ન્યાય અને કારોબારી વહીવટની સત્તા એકજ માણસના હાથમાં હોવાને પરિણામે-કચેકટર અને રીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ-સામા પક્ષનું કામ

ધર્મોજ સરળ થઇ પડ્યું. અમદાવાદના ડીરટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ આ શુદ્ધતામાં રાજકર્તા સુધાં બધાં માણસો ઉપર વૈરંટ કઢાડ્યાં. સહુભાગ્યે રાજ અને તેનો મુખ્ય પ્રધાન ભાવનગરમાં ન હતા, પણ તેઓ બ્રિટિશ હકુમત બંદાર ન્યાં ભાવનગર રાજ્યની હકુમત હતી ત્યાં હતા. સ્થાનિક મુખ્ય અમલદાર તરીકે આ વખતે ભાવનગરમાં માત્ર શામળદાસ હતા. તેથી તેમને તેમજ બ્રિટિશ હકુમતમાં જે જે હતા તે બધાને પરહેજ કરી અમદાવાદ લઈ જવામાં આવ્યા. રેલ્વે નહીં હોવાથી અમદાવાદ પહોંચતાં એક અડવાડીયું વીતી ગયું. મુસાફરી દરમિયાન શામળદાસને જની શકે એટલી હેરાનગતી પહોંચાડવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યા પરંતુ આ પ્રસંગે તેમને દુલસીકૃત રામાયણનું વાચન ધણું ઉપયોગી થઇ પડ્યું. પોલીસનાં જે માણસો તેમની સાથે હતાં તેનો મુખ્ય અમલદાર લગવાન રામચંદ્રજીનો ઉપાસક હતો તેણે જ્યારે શામળદાસને દુલસીકૃત રામાયણમાંથી દોહા-ચોપાઈઓ ગાતા સાંભળ્યા ત્યારે તેને લાગ્યું કે આવા ભક્તને નકામો હેરાન ન કરવો જોઇએ. લગવાન ઉપરની અચળ શ્રદ્ધા આ પ્રસંગે શામળદાસને કેટલી લાભપ્રદ થઇ પડી? આખરે જ્યારે મુકદ્દમા ડીરટ્રીક્ટ જજને પાસે ગયો ત્યારે તેનો મુકદ્દમા શામળદાસના લાભમાં આવ્યો, કારણ કે હાલની માફક જીજ્ઞાના કલેક્ટરના અભિપ્રાયની ડીરટ્રીક્ટ જજ ઉપર તે વખતે પણ સામાન્યતઃ કરી જ અસર થતી નહીં. આ રીતે માનપ્રદ છુટકારો મેળવી શામળદાસ જ્યારે ભાવનગર પાછા આવ્યા ત્યારે વિજય મેળવી સ્વદેશ પાછા ફરતાં વીરના જેટલું તેમને સન્માન મળ્યું. એટલું જ નહીં પણ મહારાજ જસવતસિંહજીની તેમજ જે પક્ષ સત્તામાં હતા તેની ફતેહ રૂપ આ પ્રસંગ ગણાયો.

શામળદાસને જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી તેનાં આડકતરી રીતે બે સારાં પરિણામ આવ્યાં. ૧૧૬ ગામો ઉપરની ભાવનગરની હકુમત પાછી મેળવવાનો પ્રયત્ન જારી રાખવા મહારાજ જસવતસિંહજી અને તેનું પ્રધાનમંત્રી દોરાયું. પરિણામે લેખીત રજુઆતોથી, સરકારના મોટા અધિકારીઓ કે જેઓ સત્તા જુખ્યા નહીં પરંતુ ન્યાયશુદ્ધિ અને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિવાળા હતા તેમજ કાકોઆવાદના રાજકર્તાઓ તરફ ખરી સહાનુભૂતિ પ્રાપ્તનારા હતા તેઓની મુલાકાતોથી અને મુંબઈ સરકાર પાસે ભાવનગરનો હક ધણી અસરકારક રીતે મૂકવાથી ૧૮૬૬ માં ભાવનગર રાજ્યને ૧૧૬ ગામો ઉપરની હકુમત પાછી મળી. આ પરિણામ લાવવાનું ખર્ચ માત્ર મુખ્યત્વે ગૌરીશંકર ઉદયશંકરને થયે છે. તે પણ રાજ્યના હકના પ્રતિપાદન માટે મુસદ્દાઓ બરાબર તૈયાર કરવામાં અને સરકારી અમલદારો પાસે તેની રજુઆત કરવામાં ગૌરીશંકરને જેઓએ મદદ કરી હોય તેઓ પણ થોડે ધણે અંશે તે યશમાં ભાગીદાર છે. આ ૧૧૬ ગામોની હકુમત પાછી મેળવવામાં મહારાજ જસવતસિંહજીને જેમણે જેમણે મદદ કરી તેમની દરેકની મહારાજે કદર કરી છતાંમો આપ્યાં. ગૌરીશંકર ઉદયશંકર અને તેમના સહમંત્રી દિવાન સંતોકરામ સેવકરામ દેસાઈને એક એક ગામ કાયમને માટે હિનામમાં આપ્યું, અને શામળદાસને તથા સર

મંચેરજી ભાવનગરીના આપ મહેસ્વાનજી ભાવનગરીને દરેકને પચાસ પચાસ હજારની રોકડ રકમ આપવામાં આવી.

શામળદાસને જે હેરાનગતી ભોગવવી પડી તેનું બીજું સાઈ પરિણામ એ આવ્યું કે એક જ અધિકારીના હસ્તક ન્યાય અને કારોબારી ખાતાનો વહીવટ રહેવાથી જે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તેનો તેમને ઝંગત અનુભવ થવાથી ન્યારે તેમને ભાવનગર રાજ્યના ન્યાય ખાતાનું ધોરણ રચવાનું કાર્ય સુપ્રત કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે મહારાજા અને તેમના પ્રધાનોની આ બંને ખાતાં જુદાં પાડવાની સંમતિ મેળવી. ન્યાય અને કારોબારી ખાતાના આ મહત્વના સવાલ પરત્વે હોદ્દી સરકાર કે પ્રાંતિક સરકારોનો ગમે તેવો અભિપ્રાય હોય પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં મહારાજા જસવતસિંહજીને કે. સી. એસ. આર્થ. નો ઇન્કાર એનાયત કરતાં મુંબઈના ગવર્નર સર પાર્ટીક્રીઅરે કહ્યું હતું કે “આપ નામદારના રાજ્ય-વહીવટનું મારી માન્યતા પ્રમાણે આપની પ્રજાને કલ્યાણકારક થઈ પડે તેવું તેમજ ના. શહેનશાહની સરકારને સંતોષ આપે તેવું ખાસ લક્ષણ એ છે કે આપે ન્યાયનો વહીવટ સુધારવાને અને તેને કારોબારી વહીવટથી તદ્દન અલગ રાખવાને ડહાપણપૂર્વક સતત સંભાળ લીધી છે.”

ભાવનગર શ્ટેટને હકુમત પાછી મળી અને ન્યાયખાતાનું બંધારણ ધડાધ રહેતાંની સાથેજ શામળદાસને તેના ઉપરી નીમવામાં આવ્યા. ૧૮૭૦ માં મહારાજા જસવતસિંહજીના અવસાન સુધી તેઓ આ અગત્યની જગા ઉપર રહ્યા. વચ્ચે તેઓ કાશી અને પ્રયાગની યાત્રાએ ગયા હતા કારણકે તેઓની માન્યતા હતી કે આ તીર્થોમાં જઈ શ્રાદ્ધવિધિ કરવાની પિતૃઓ પ્રત્યેની આપણી ફરજ છે. ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક ન હોઈ, શંકર અને વિઠ્ઠલ એક જ મુશ્વરની બે ભિન્નભિન્ન કાર્યશક્તિનાં સ્વરૂપ છે એમ તેઓ માનતા હતા. એટલું જ નહીં પણ પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરવાથી અને કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરવાથી પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ વૃદ્ધિ પામશે એવી પણ તેમની સમજણ હતી. એ વખતે જળપુરથી અઢાળાદ સુધી રેલ્વે નહીં હોવાથી તેમને ગાડામાં મુસાફરી કરવી પડી હતી. તેમની સાથે યાત્રામાં વિદ્વાન શાસ્ત્રી નરભેરામ જાની અને સેક્રેટરી તરીકે જટારાંકર ઈંદરજી હતા. જે કે શામળદાસ પોતે દિવાનના પુત્ર હતા પરંતુ છંદગીમાં તેમણે અનેક લીલી સુઝી જોએલી હતી એટલે દેશીરાજ્યોના ઉચ્ચ અમલદારોના પુત્રોમાં ગર્ભગ્રીમંતાબને અંગે જે નાણુકાષ્ઠ ધણે બાગે હોય છે તે શામળદાસમાં નહતી. તેથી તેમજ પોતાના પિતૃઓનું આત્મિક ઋણ અદા કરવા અને પછીના જન્મમાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવા માટે યાત્રા આવશ્યક છે એમ શામળદાસ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા તેથી, જગદ ગાદીની મુસાફરીમાં પડતી અગવડો તે સ્વાભાવિક રીતે સહી શક્યા. યાવ દરમિયાન ભાવનગરના મહારાજાની સખત માંદગીના ખબર મળવાથી શામળદાસને પોતાનો યાત્રાક્રમ હુંફાવી ભાવનગર પાછા ફરવું પડ્યું. ૧૮૭૦ માં મહારાજા જસવતસિંહજી સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે તે વખત ના. પોલીટીકલ એજન્ટે મહા-

રાજે તખ્તસિંહજીની સગીરાવસ્થામાં રાજ્યને વહીવટ એક બ્રિટિશ અમલદારની નીચે મૂકી દિવાન ગૌરીશંકરને તેના મદદનીશ તરીકે રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. આ ગોઠવણ સામે રાજ-માતાઓએ, મહારાજા જસવતસિંહજીના મંત્રી મંડળે અને ભાવનગરના લોકોએ સખ વિરોધ કર્યો. કારણ કે આ બધાંને તે વખતના કારભારી મંડળમાં વિશ્વાસ હતો. તેથી તેઓની ઇચ્છા એવી હતી કે મહારાજા તખ્તસિંહજી યોગ્ય હિમ્મતના યુદ્ધ રાજ્યને કારભાર પોતાના હસ્તક લે ત્યાં સુધી ચાલે છે તેવી રીતે વહીવટ ચાલુ રહે. ભવિષ્યના રાજ્યવહીવટ માટે સંપૂર્ણ ગોઠવણ થાય ત્યાં સુધી પોલીટીકલ એજન્ટે દિવાન ગૌરીશંકરને રાજ્યવહીવટ સુપ્રત કરેલો હોવાથી તેઓ ભાવનગર છોડી ક્યાંક જઈ શકે એમ ન હતું એટલે ના. ગવર્નર અને કારોબારી સભ્યો સમક્ષ પોતાનો વિચાર દર્શાવવા રાજમાતાઓએ તેમજ કારભારી મંડળે શામળદાસને મોકલ્યા. તેઓ પહેલાં મુંબઈ સરકારના પોલીટીકલ ખાતાના ઓનરેબલ સભ્યને મળવા માથેરાન ગયા. પોલીટીકલ સભ્યે શામળદાસને કહ્યું કે “તમણે પોતે તો પોલીટીકલ એજન્ટે સૂચવેલી ગોઠવણ પસંદ કરી છે, તેમજ સરકારને પણ તે સ્વીકારવા બંધામણ કરી છે.” પરંતુ શામળદાસે પોલીટીકલ સભ્યને બધો પરિસ્થિતિ સમજાવી અને કહ્યું કે “થોડા માસ અગાઉ ચાલુ વહીવટ સંતોષકારક હતો એવું સરકારે જાહેર કર્યો પછી સ્થાનિક અધિકારીઓ વહીવટ ચલાવવાને વિશ્વાસપાત્ર નથી એમ કહેવું એ સિદ્ધાંતથી ઉલટું અને અન્યાય ભરેલું છે” શામળદાસની દલીલોથી ઓન. સભ્યને લાગ્યું કે પોતે એકતરફી ને ઉતાવળું પગલું ભર્યું છે; એક નિષ્પક્ષપાત અને સરળ અધિકારીને જાણે તેવી રીતે તેઓ સાહેબે ના. ગવર્નરને તાર કરી વિનંતિ કરી કે “તે નામદારે શામળદાસને જ કહેવું હોય તે પ્રથમ સાંભળવું અને ત્યાં સુધી છેવટના હુકમો ન કાઢવા” રાજકર્તાઓ અને તેના કુટુંબ તરફ સરકારની આવી નિષ્પક્ષ સહાનુભૂતિ ભરેલી દૃષ્ટિથી દેશીરાજ્યોના રાજકર્તાઓ અને તેમના દિવાનો, સરકાર તેમજ સરકારના અધિકારીવર્ગ તરફ હર્મેશ સહભાવથી જોતા. મહાબળેશ્વરમાં ના. ગવર્નરને શામળદાસ મળ્યા, અને બધી હકીકત કહી. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને દિવાન ગૌરીશંકર રાજ્યવહીવટ ચલાવવા બરાબર શક્તિમાન નથી એમ ના. ગવર્નરે સાંભળ્યું હોવાથી તે નામદારે ગૌરીશંકરને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. ગૌરીશંકર ના. ગવર્નરને પૂતામાં મળ્યા. આ મુલાકાતના પરિણામે તેમજ રાજદ્વારી ખાતાના સેક્રેટરી અને ભાવનગર રાજ્યના મંત્રીમંડળ વચ્ચે ચાલેલી મસલતોના પરિણામે, એક બ્રિટિશ અમલદાર અને દિવાન ગૌરીશંકર માર્ફતે ભાવનગર રાજ્યને સંયુક્ત કારભાર ચલાવવાનો દરાવ થયો. આ પ્રકારનો નિર્ણય કરવાનો અંતરગત હેતુ અર્વાચીન અને પ્રાચીન પદ્ધતિનું એકીકરણ કરવાનો પણ હતો. આવો વાજબી અને સમાધાની ભર્યો નિર્ણય ભાવવાનું મુખ્ય માન તે વખતના મુંબઈ સરકારના રાજદ્વારી સેક્રેટરી સર વિલિયમ વેડર્બન —જેઓ પાછળથી ઈડીઅન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા હતા—તેમને ઘટે છે. સંયુક્ત કારભાર માટે પસંદ કરેલા બ્રિટિશ અધિકારી મી. પરસીવલ હતા. તેઓ મુંબઈ હાઇકોર્ટના અધ્યક્ષના જૂજ મી. પી. ઈ. પરસીવલના પિતા યામ. (મી. પી. ઈ. પરસીવલનો જન્મ

બાવનગરમાં થયો હતો.) મી. પરસીવલ તેમજ તેમની પછી એ અધિકાર પર આવેલાં કર્નલ વાટસન અને કર્નલ પારે, ગૌરીશંકર સાથે એક દીલથી કામ કર્યું. આ બધા અંગ્રેજ અધિકારીઓ ગૌરીશંકરને પોતાના બરોબરીયા તરીકે જ માન આપતા એટલું જ નહીં પણ ઇલાકાના દેશીરાજ્યોના સૌથી કાબેલ કારોબારી અધિકારીને ઘટે તેવું માન તેમને આપવા ચૂકતા નહીં. સંયુક્ત કારોબારમાં વિચારણાના બે જુદા જુદા પ્રકારના સહકારને લીધે રાજ્યવહીવટમાં ધીમે અને સાવચેતીપૂર્વક સુધારા કરવામાં આવ્યા. અને તે સ્થાનિક જરૂરીઆતોને એવા બંધબેસતા કર્યા, કે જેથી ચાલુ વહીવટમાં ખીન જરૂરી કબજ ન થાય. આ સુધારા લોકોએ ખુશીથી સ્વીકારી લીધા, તેમજ રાજ્યના અધિકારીવર્ગે તેને વફાદારી પૂર્વક અમલમાં મૂક્યા. આ સુધારાઓ ચાલુ વહીવટી ધોરણને પ્રતિકુલ થાય, તેવા કોઇ પણ પ્રકારના વિગતીય સ્વરૂપના હોવા કરતાં રાજ્યવહીવટની જૂની પ્રથાનું માત્ર રૂપાંતર કરનારા જ હતા. બાવનગરના આ સગીર રાજ્યવહીવટના જેટલો ખીન્ને કોઇપણ વહીવટ બાગ્યે જ ફતેહમંદ નીવડ્યો છે અને તેનું માન સંયુક્ત કારોબારીઓને તેમજ સંયુક્ત કારભારમાં પ્રથમથી જ આસિસ્ટન્ટ તરીકે કામ કરતા શામળદાસને ધટે છે.

(અપૂર્ણ)

૨૪-૧-૩૭

સૂચના:—

જેઓનાં લવાજમ વી. પી. કે મની. દ્વારા અમને મળે છે, તેની અસાધ્ય પહોંચ મોકલવામાં આવે છે, તેની ખાસ નોંધ લેવા અને હવે કૃપા કરી આ વર્ષનું લવાજમ તાકીદે મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

તંત્રી.

ભાવનગર પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાનું નવમું અધિવેશન.

કૌંસીલના પ્રમુખશ્રી સર પ્રભાશંકરનું ભાષણ.

[ભાવનગર પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાનું નવમું અધિવેશન આજ માસની તા. ૬-૭ મીએ મળ્યું હતું. કાર્યવાહીની શરૂઆતમાં રાજ્યની કૌંસીલ ઑફ એટમિનિસ્ટ્રેશનના પ્રમુખ સર પ્રભાશંકર દક્ષપતરામ પટ્ટણી કે. સી. આઇ. ઈ. એમણે ગત વર્ષના વહીવટનું સમાલોચન કરનારું અને કાર્યવાહીને અંતે ઉપસાહાર કરનારું ને ભાષણ આપ્યું હતું તેમાંનો ઉલ્લેખનીય-મહત્વનો ભાગ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. તન્મી.]

(૧.)

સદ્ગૃહસ્થો,

ભાવનગર પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાના નવમા અધિવેશનમાં પધારેલા આપ સર્વનો સત્કારતાં મહેને બહુ આનંદ થાય છે. આ વર્ષની સભા દોઢ પોણા બે વર્ષે મળે છે પરંતુ તેમ થવાનાં કારણો એ છે કે પ્રથમ તો વાર્ષિક એક્ઝાલમાં દાખલ કરવાની હકીકતેનું વર્ષ બદલાતાં આ સભાની બેઠક ને નવેમ્બરમાં ભરવાનો નિયમ હતો તે ફેરવી હવેની સભાએ માર્ચ અથવા એપ્રિલ માસમાં ભરવાનું ઠરાવવા જરૂર પડી. પછી આપણા નામદાર મહારાજ સાહેબ તરતમાં યુરોપથી પાછા પધારવાનું નક્કી થયેલ હતું તેથી અમેને સર્વેને લાગ્યું કે તેઓ નામદાર આંદોળ ભાવનગરમાં ખિરાજગાન હોય તે વખતે જો સભા ભરવામાં આવે તો આ સભાના સૌ સભ્યોને તેઓ નામદારનાં દર્શન કરવાની અને તેમના પરિચયમાં આવવાની વહેલામાં વહેલી તક મળે.

એ સંયોગમાં આ બેઠક ઓગસ્ટ માસના પહેલા આઠવાડીઆમાં ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આપણા યુવાન નરેશને આપણા સર્વની વચમાં વહેલા વહેલા જોવાની આપણી આશા અને ધુન્ધા ઈર્ષાભૂત થાય છે એથી યત્ને આનંદ અવર્ણનીય છે.

નામદાર મહારાજ સાહેબ તથા બન્ધુ-રાજકુમારો પોતાનો વિલાયતનો ત્રણ વર્ષનો અર્ધમાસક્રમ પૂર્ણ કરીને જુન માસની શરૂઆતમાં પોતાને પાટનગર પાછા પધાર્યા છે. ભાવનગરની રાજભક્ત પ્રજાએ જે લાગણીથી તેઓ નામદારનો મુન્નાઇમાં ઉતરતી વખતે, રસ્તામાં, ભાવનગર પધાર્યા ત્યારે અને તે પછી, જે અનુપમ સત્કાર કર્યો હતો તેની ઉઠી છાપ નામદાર મહારાજ સાહેબના હૃદય ઉપર ઘણી સારી પડી છે.

ભાવનગરની પ્રજાએ એઓ નામદારને આપેલું સ્વાગત અપૂર્વ હતું. ભાવનગરનાં ભાવિક પ્રજાજન અને ગામડાંઓમાંથી આવેલાં અસંખ્ય માણસોની મેદની આપે કે મેં કદિ ન જોએલી એટલી ભવ્ય હતી. ઠેકઠેકાણે ગાડી ઉભી રાખી લેકિએ એમનું સ્વાગત કર્યું. અને સવારીને આખે રસ્તે બાજ નરેશનાં મૃદુ સ્મિતનો જાણે હાર્દિક પડછંદો હોય એમ જનમેદનીનાં હૃદયે આનંદથી ઉછળતાં હતાં; એ અદૃષ્ટપૂર્વ દેખાવ રાજ અને પ્રજાની

એકતાનું ચિત્ર હતું. ખારીઓ, અટારીઓ, અગાથીઓ અને છાપરાં પર પણ માણસોની ઠંઠ હતી. એ અવ્યવસ્થિત અને સ્વેચ્છાથી ભેળાં યએલાં ટોળાંના ભાવો તો સૌ પોત-પોતાના ભાવ પ્રમાણે કદપી શકે. એ ટોળામાંની અવ્યવસ્થામાં જ હૃદયના ઉલ્લસાનું ભાન થતું હતું. મને એક દાખલો યાદ આવે છે. મુંબઈના પહેલાંના નામદાર ગવર્નર સાહેબ જ્યોર્જ લૉઈડ ન્યારે ભાવનગર પધારેલા ત્યારે આપણા લોકોની મેદની જોઈને રાજ થતાં થતાં મને તેમણે કહ્યું કે જે બીજાં રાજ્યોમાં થઈને હું આવું છું, ત્યાંની લોકમેદનીની વ્યવસ્થા અને ગોઠવણના કરતાં તમારું આ યથેચ્છ ઉત્સુકતાથી મળેલું મંડળ કાંઈક નવીન ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. અને સાથે સાથે ટકાર પણ કરી કે જેવું તમારું નગરજન અવ્યવ-સ્થિત ગોઠવાયું છે તેવી જ તમારી રાજ્યનીતિ તો અવ્યવસ્થિત અને યથેચ્છ વર્તનવાળી નથીના ? મેં તે જ મીઠાસીને ઉત્તર આપ્યો કે જ્યાં રાજ્ય અવ્યવસ્થિત હોય ત્યાં પરાણના સ્વાગત માટે પણ હુકમથી વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. જ્યાં રાજ્યનીતિ વ્યવસ્થિત હોય અને લોક સંતોષથી રહેતાં હોય, ત્યાં હૃદયના ભાવો ખતાવવા માટે લોકોને હુકમ કરવા પડતા નથી. અમારી આજની અવ્યવસ્થામાં જ અમારા લોકોના હૃદયના સંતોષનો પૂરાવો છે. અને અમારી રાજ્ય વ્યવસ્થાની એ મોટી સાખીતી છે. ભાગ્યે જ હસે એવા ગંભીર અને સમર્થ લૉર્ડ લૉઈડ ખૂબ હસ્યા. પ્રેસેશનમાં આવતી ગાડીમાં યએલા આ મર્મવાળો વાતી-લાપ ગને હજુરશીના આગમન વખતે સવિશેષ યાદ આવી ગયો. તે વખતે મર્મને આનંદ હતો. આ વખતે હર્ષનાં આંસુ ભીતું હૃદય જેવું પ્રગ્લબનું હતું તેવું માંડે હતું. આ છાપ હજુરશીના હૃદયમાં રહે અને પ્રગ્લબે એ ભાવ સાચવી રાખવો, એ એક મોટી જવાબદારી છે એમ એમને નિશ્ચય થઈ જાય એટલે એમને કેળવણી આપવાના અમારા બધા પ્રયત્નો સાર્યક થયા એમ હું તો માનું.

x   x   x   x

રાજ્યનું કામ આપણા ધોરણ પ્રમાણે શાન્તિથી ચાલ્યું જાય છે. રાજ્યના કાન લોકોના કચવાટ માટે ખુલ્લા છે અને પ્રગ્લબે વિશ્વાસ રાજ્યની શુભ દાનત પર છે એમ હું માનું છું. આપણું વહાણ એ રીતે મુદર ચાલ્યું જાય છે. કાઉન્સિલમાંથી મેહેરખાન બર્ક સાહેબની વડોદરાના રેસિડેન્ટ તરીકે નિમણૂક થતાં તેની જગ્યાએ મેહેરખાન મોસ સાહેબ આવ્યા છે. મેહેરખાન બર્ક સાહેબના સહચારથી રાજ્યને લાભ થયો છે. એવો જ લાભ મેહેરખાન મોસ સાહેબના આગમનથી થશે. બીજી મોટી કાઉન્સિલના મિત્ર-સભ્યોની શક્તિ, વિવેક, સદાનુભૂતિ અને એકતાનો જે અનુભવ મને છે તેવો સ્વાદ મેહેરખાન મોસ સાહેબમાં હું જોઈ રહ્યો છું. મારા બીજા બે મિત્ર-સભ્યો માટે હું પહેલાં ઘણી વાર કદી ગયો છું. એ બેની મદદ વગર આટલાં વર્ષો મારી આ ઉમ્મરે અને મારા આ સ્થાવે હું કેવી રીતે કાટી શક્યો હોત એ સવાલ હું મને પોતાને ઘણી વાર પૂછ્યા કરું છું. માંડે મન એમનો મુંગો ઉપકાર માની રહ્યું છે.

ખાતાના બધા અધિકારીઓ માટે મને એકંદર સંતોષ છે, છતાં પણ બધાને એક જાગ્રવે જોખી શકાતા નથી. બધા મારા આસપાસે જાય છે ને જ્યાં એમનામાં ઓછા

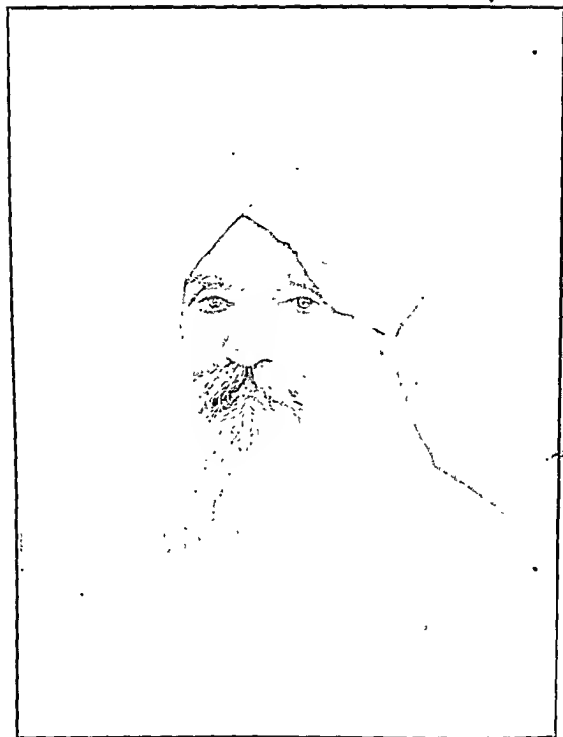

દેખાઈ છે ત્યાં તે ઓછા સંબંધીતો મારો મત એ જોઈ શકે છે, એટલે જાહેરમાં કહેવાની જરૂર હજી ઉત્પન્ન થઈ નથી. આખી હાલની સમજાવીને અધિકારીઓથી કામ લેવામાં આવ્યું છે. હવે જીવનની ઉત્તરાવરણમાં ન્યારે કબજાની નજીકતા દેખાય છે ત્યારે જરા કોઈ કોઈ વાર અધિકારીઓને, પોતાની ફરજ બરાબર કરવાની ઉતાવળ કરવાની આવશ્યકતાના પાઠો, પઠાવવા પડે છે ખરા. એ મિત્રભાવે શીખવવામાં આવે છે, મહાત્મા મહારાજ સૌંધીઆનો એક ક્રમ હતો કે પોતાના વાર્ષિક રીપોર્ટમાં દરેક ખાતાના ઉચરી માટે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર લખી નાંખતા. આગ કરવામાં લોકોમાં અમલદારોની પ્રતિષ્ઠાની હાનિને ભય છે એમ તેઓ માનતા નહિ. એક વાર વાતમાં પોતે મને કહેલું કે નાના ગુન્હાની મોટી શિક્ષા ન કરવાની યોગ્યતા જોવાવાળા દરેક નરેશ, અધિકારીની ઉણપ જાહેરમાં ખતાવવાનો રિવાજ રાખવાથી અધિકારીઓમાં આનંદ રહે છે. મારો મત એ વખતે એમનાથી જુદો હતો. પ્રેમની સમજાવકની અસરમાં હું મજબૂત માનવાવાળો હતો. હજી પણ મારો એજ મત છે. છતાં આ એડમિનિસ્ટ્રેશનમાં મને મહારાજ સૌંધીઆના ડહાપણની કંઈક કંઈક ઝાંખી થઈ છે ખરી. એ ઝાંખીને પરિણામે, મારા સ્વભાવથી વિરુદ્ધ એવો જાહેર ઉપાલંબ અધિકારીઓને ન આપવો પડે એમ હું ઇચ્છું છું. એ ઇચ્છા પાર નહિ પડે તો આવતા વર્ષથી આ નવો પાઠ લખાવો લખાવવો પડશે એની આગાહી દુઃખે મને આજ આવ્યું છું, કેમકે પહેલાંના વર્ષોમાં ઘણી વાર કહી ગયો છું તેમ, પ્રજાનાં દુઃખ કે અસંતોષ અને અધિકારીઓના મોભા અને પદવી વચ્ચેનો ન્યારો સવાલ આવે ત્યારે મોભો અને પદવી મારે મન ફેંકી દેવા જેવી વસ્તુ છે. લોકના સંતોષમાં રાજ્યની આબાહી અને સ્થાયીપણું છે. મોભાનાં હુપ્પમાં પડતીનાં ખીજ છે એમ હું માનું છું. ખીજનો વિચાર કરવાની જોને ટેવ ન હોય તેને ખીજની જરૂરીયાતો પર તરત ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા સુઝતી જ નથી. ખાસ કરીને અધિકારીઓને આવી ટેવ પડી જવાનો વધારે ભય છે. સેવા કરનારમાં ન્યારે આવો પ્રમાદ આવે ત્યારે લોકમાં અસંતોષ યાય છે અને રાજ્યને જો કોઈ રોગ લગ્નકર હોય તો તે લોકોને પોતાને પડતાં દુઃખમાંથી ઉત્પન્ન થતો અસંતોષ છે. ખરા અસંતોષને માટે તો મોટાં કારણો હોવાં થટે એમ જે સત્તાધીશ માને છે તેને માણસોનાં દુઃખનું જ્ઞાન નથી એમ સમજવું. નાનાં પણ કારણથી થતો અસંતોષ તો ધીમે ધીમે જોળા થતા જતા મેલની માફક અંતે તુક્કાન જ કરે છે. મારાં કામોના પ્રસંગમાં અનેક દાખલાઓમાં મને આ વિચાર આવ્યા કયો છે. લોકને સાચવનાર અધિકારીને જ રાજ સાચવે છે કેમકે તેનેજ એ સાચવી શકે છે. અંતે સેવક પણ એજ ખરા જે જેની સેવા માટે એને રોકવામાં આવે છે તે રૂથતને, મા જેમ બાળકોને સાચવે, એવી મનોવૃત્તિથી સાચવે છે. વસુકાતી ખાતું, પોલીસ ખાતું, જાહેર ખાંધકામ ખાતું, રેલ્વે ખાતું, અને પ્રજાને સોંપાયેલું છતાં પણ મ્યુનિસિપાલિટી ખાતું અને વૈદકીય ખાતાને આ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે.

. ભાવનગરની પ્રજા ભક્ત-પ્રજા છે. એમની વર્તણૂકમાં જે રાજામાં એ ઉછરી છે એને યોગ્ય ગુણો જ છે. છતાં પણ એકમિનિસ્ટ્રેશનના વખતમાં રાજાના રનેલી હાથને અભાવે વગર ઇચ્છાયે પણ માણસોના મનમાં બીજા વિચારો પ્રવેશ કરે છે. ફરિયાદ કરવાની એમને સ્વતંત્ર છૂટ છે. સાંભળવી એ રાજ્યની ફરજ છે. પણ ફરિયાદની સ્વતંત્રતા એટલે કારણ વગરની રમચાટી માની લેવી એમાં સમજદાર છે એ શિખવ્યા જેવી વાત છે. એ રસ્તે ભય છે. એમાંથી પરસ્પરમાં અભાવ થાય છે અભાવમાં અશાન્તિ ઉદ્ભવે અને અશાન્તિથી કુત્તઃ સુત્તઃ । એ સૂત્રને ન્યાયે અશાન્તિ હોય ત્યાં સુખ નથી. આ પરસ્પરના સંબંધની ગ્રંથી ખરાબર સમજવા જેવી છે. અને સુકાની અને ઉનારોનાં એક મન હોય એ જ વડાણ કીનારે પહોંચે છે એ દાખલો બૂલવા જેવો નથી.

નામદાર બાળ મહારાજા દવે આપણી વચમાં આવીને રહ્યા છે, આપણી વર્તણૂક એ એમની નિરાશાના પાડો યશે. એમની વિદ્યા, શરીરસંપત્તિ, અને સ્વભાવ આપ સર્વને સંતોષ આપે એવાં છે એ તો રેયતે નજરે જોયું છે. પરદેશમાં છતાં આ દેશના આપણા રહે એવી પદ્ધતિએ એમના ઉછેરની વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી તેનું આ સુંદર પરિણામ છે. એમના બન્ને શિક્ષકોનાં હું ઉપકાર માનું છું, અને એ ઉછેરમાં જોણે સ્વાર્પણ કર્યું છે એને ધન્યવાદ આપું છું. આ નિખાલસ બાળ-તમે જુઓ છો તે-દવે આપણી વચમાં છે એટલે આર્હીનાં રંગો દવે એ હૃદયમાં પૂરાશે. ભાવનગરની પ્રજાનાં સારાં નસીબ બન્યાં રહે એવા ભાવો આપણે દવે એમનામાં ઠાસવવાના છે. એ આપણી શુભેચ્છાથી જ માત્ર નહીં ઠાસવાય. આપણી વર્તણૂકના અનુકરણમાંથી એઓ શીખશે. પ્રેમ જોશે તો પ્રેમ રાખતા યશે. વિવેક-ભરેલી વર્તણૂકમાંથી વિવેક મેળવશે. શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળાઓમાંથી પોતાના પિતાના જેવાં શુદ્ધચરિત યશે. એ સિવાયના ન ઇચ્છ્યા જેવા રંગ આવી જાય તો તે એમનો નહીં પણ આપણો દોષ છે એમ હું તો માનું. મારે સર્વેએ સ્વાર્થને એક બાજુ મૂકી ભાવનગરની પ્રજાને યોગ્ય એ નિવડે એવા જ પાડો એમની નજરે દેખાયા કરે એવી વર્તણૂકની હું બધા અધિકારીઓ પાસેથી અને પ્રજાજન પાસેથી આશા રાખું છું. મહારાજા ભાવસિંહ-જીએ ભાવનગરને સ્વચ્છ દેવાવાળું કર્યું હતું. એવું ને એવું આપણે મહારાજા મૃત્યુકુમારને સોંપીએ એમાં આપણી સર્વની શોભા છે. મહારાજા તખ્તસિંહજીની ઉદારતા અને મહારાજા ભાવસિંહજીનું સ્વચ્છ હૃદય એમનામાં ભૂતિમાન યશે એમ મારી તો ખાતરી છે. જેને પિતાના જેવા શાસક અને માતાના જેવા પ્રેમી પાળક રાજાની આશા હોય તેવા સર્વની આંશો ભાવસિંહજીના આ બાળક પૂરી પાડશે. જેને ધાંણીયે જોડેલા બળદની માથે દોરીએ એમ દોરાય એવા નરેશ ત્રિપ્તા હોય એમણે કાંઈ બીજી ભૂમિમાં શોધવા જવું. ભાવનગરને નસીબે રાજ-પ્રજાને જે સંબંધ લાંબા કાળથી આપ્યો આવે છે એ જળવાઈ રહે એવાં શુભ ચિહ્નો આ તુપતિમાં અને આ પ્રજામાં છે. આ ઉમરે માઈ તો એ જોઈ કર્તવ્ય પૂરું થયું છે.

“દેશો રાજ્ય”

સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી. ડે. સી. આર્ટ ઇ.
પ્રેસીડેન્ટ, ઇન્ડિયન ઓફ એઠમીનીએશન. ભાવનગર સ્ટેટ.

(૨)

[ભાવનગર રાજ્યની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાના કામકાજમાં એક ખાસ નવીન પદ્ધતિ એ છે કે રીતસરનું કામ પહેલે દિવસે પૂરું થયા પછી બીજા દિવસે રાજ્ય અને પ્રજામંડળ દિલની એક ભાવનાથી પરસ્પરના વિચારોના ઉદ્ઘાષણ કરી લે છે. કેમ સભ્યને જે કહેવું હોય તે કાંઈપણ અપવાદ કે અંતરાય વગર યથેચ્છ કહી શકે છે. તેના રાજ્ય તરફથી ખુલ્લા અને સ્વચ્છ જવાબો આપવામાં આવે છે. વળી સભ્યો તરફથી યથેચ્છ માગણીઓમાં યોગ્ય જણાય તેવી માગણીની જેમ દુરતમાં મંજૂરીની હા પાડવામાં આવે છે, તેમ ન બની શકે એવી વાતોની તેટલી જ સ્વચ્છતાથી ના પણ કહેવામાં આવે છે. આ દરમ્યાન વર્ષની સભામાં અમને દેખાયું અને તે, સભ્યો તરફથી પૂછાયેલા સવાલોના અને કરવામાં આવેલી માગણીઓના જે જવાબ છેવટે ઉપસંહારમાં સર પ્રભાશંકરે આપેલા તે ઉપરથી સ્વચ્છ થાય છે. એ જવાબો આ નીચે આપવામાં આવ્યા છે. સર પ્રભાશંકરની શૈલી અને ભાવના એમના શબ્દોમાં ઉતરી શકે નહીં ત્યાં સુધી તે સ્વચ્છ થાય એમ નથી. પણ બની શક્યું ત્યાં સુધી તો ખરું અવતરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાની અસર બધે ન ચાલી શકી હોય પરંતુ અપાયેલા જવાબ તો ભલા હતા તેવા જ આપવામાં આવ્યા છે. એ અંગે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ. રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેની પ્રવૃત્તિઓ જાહેરમાં ભેવાના પ્રસંગો બીજા રાજ્યોમાં આવતા હોય તો રાજ્યોને વિષે કેટલીક નકામી ગેર સમજૂતીઓ દેખાય છે તેમાંની ધણી દૂર થાય. એવા પ્રસંગો રાજ્યો આપે તો હાનિ કરતાં ફાયદો વધારે છે એમ અમને લાગે છે. તાંત્રી]

સર પ્રભાશંકરે કરેલો ઉપસંહાર:—

(૧) કૌલેજના નવા મકાન માટે અત્યાર પહેલાં જગા માટે કહેવાઈ ગયું છે. કૌલેજનું મકાન આર પાંચ લાખના ખર્ચે થશે અને એ સિવાય રેસીડેન્સી તેમ જ ગ્રેફેસરોના અંગણાઓનો ખર્ચ જુદો. તેમાં સાયન્સને માટે બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

(૨) વેપાર-કમિટિ હાલ જે છે, તેનો જોષએ તેવો ઉપયોગ કમિટિનાથી નથી થયો. પણ કમિટિ કહે છે કે અમને પૂછવામાં નથી આવતું. જ્યારે દરબાર માને છે કે કમિટિ 'એડવાઈઝરી' છે માટે તેણે સૂચનાઓ કરવી જોઈએ. હવે આ માટે એક નવી કમિટિ નીમવા વિચાર છે. તે વેપાર ઉદ્યોગની ઍડ્રીસના ચેરમેન સાથે-લખાણથી અભિપ્રાય લેવા કરતાં-એ કમિટિના સભ્યો મળે એવો બંદોબસ્ત કરવાનો છે. આથી દરબારને જ લાભ છે એમ નથી. રૂચતને પણ આડકતરો લાભ છે. વેપારને બની શકે એટલી મદદ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આપવામાં આવે છે, પણ વેપારીઓ જોમને પૈસા જોષએ છીએ તેમની ફરજ છે કે તેમણે દરબાર પાસે આવવું અને માગણી કરવી. હું વેપારીઓને પૂછું છું કે અત્યાર સુધીમાં એક પણ વેપારી અસંતુષ્ટ થઈ પાછો ગયો છે ? જો ને પ્રમાણે પૈસા જોષએ છીએ તેને માગણી કયેથી યોગ્ય જણાય છે ત્યાં તુર્ત આપવામાં આવ્યા છે. માટે જોને જોને વેપાર ઉદ્યોગ વધારવાની હોંશ હોય તેને હું આમંત્રણ આપું છું. આમાં અધિકારનો કે દરબારના મોભાનો સવાલ નથી. દરબારને તો આમાં લાભ જ છે. અને એમ છતાં જો દરબાર કચુર કરે-જો બને તેવું જ નથી-તો તેનો ઉપાય છે.

(૩) જમીન વેચાણ કરવામાં જે નિયમ થાય તે પહેલાં લોકો સમજી શકે કે' કયા નિયમે એ બધું થાય છે. નહીં તો ગુંચવાડો વધી પડે. દરેક માણસના સંબંધો આપ લેની ગાંઠથી બંધાયો છે. હું પણ એક માણસ છું એટલે ખીન અનુભવે હું ન્યાય આપું ત્યારે કદાચ ભૂલ કરી લઉં. એટલા માટે આમાં એક જ નિયમ હોય તો સાફ. ગૌયરના સંબંધમાં ગામની મુશ્કેલી છે અને જ્યાં પૂરતું ગૌયર ન હોય ત્યાં તે કરવું એ જરૂરનું છે.

(૪) રા. વડલભાષાને લક્ષ્મી વય ઠરાવવાનો સલાહ વિચારણીય છે. પરંતુ માણસ યુવાન હોય ત્યારે અને જૂદા હોય ત્યારે તે પોતપોતાની રીતે વિચાર કરે છે. પછી તે પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી. આંહીયાં જે વિચાર દર્શાવાયો છે તેમાં હું અક્ષરસઃ માનનારો છું: પણ એક સ્ત્રીઓની સલામાં મેં કહ્યું હતું તેમ આ માટે કાયદા કરનાર જે સ્ત્રીઓ હોય તો આપણને આપણી આપણીદનો બદલો મળે. આ વસ્તુ જેઓ ધરમાં આપણુદ ન હોય તેઓ જ સમજી શકે. સ્ત્રીઓનો દરજ્જો, સ્થિતિ વગેરે શું છે તે સમજી હું આંહીના શિક્ષિતવર્ગને આમંત્રું છું કે એક વખત એક મહાન સભા ભરી તેમાં આની ચર્ચા કરવી. મને આવવા દેશો તો હું પણ આવીશ. સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો માટે શાસ્ત્ર અને અનુભવ ગમે તેવાં હોય પણ કાયદામાં તો એ બંને મનુષ્ય (Person) શબ્દથી ઓળખાય છે. એટલે બધાના હકો-પુરૂષ અને સ્ત્રીના સરખા જ છે. માટે જેની આપણે ના પાડીએ છીએ તે આપણને પણ કરવાનો હક નથી. અત્યારે તો હું એટલું જ કહું છું કે રાજ્ય તરીકે આમાં કંઈ વાંધો નહીં આવે. શારદા-શ્રીમંતે મેંજુર થતાં વરસો યશે પણ અહીં જે લોકો એકમત હશે તો તેનો અમલ પણ તુરત યશે. લોકોની આ ફરજ છે અને તેમાં હું તમારી સાથે આવવા ઇચ્છું છું. ન પરણ્યાની વાતમાં પચાસ કે પીસતાલીશ વર્ષની મધોદાની વાત કરી, પણ એ હકીકત (details)ની વાત છે. પરંતુ તે વાત આપણા પુરૂષો કબૂલ કરે એમ મને લાગતું નથી.

(૫) મુક્તતાનુપુરના ડકાના સંબંધમાં કહેવાનું કે ધણી માગણીઓ થાય છે. તેનું તમે લીસ્ટ કરો અને પછી વાંચી લુઓ. દરેક માણસ એક એક માગણી કરીને પછી ફરે કે દરબાર કાંઈ આપતા નથી. પરંતુ આ બેઠકમાં ચર્ચેલી બધી માગણીનું પત્રક કરો. તેના ખર્ચનો અંદાજ કરો અને પછી એનો સરવાળો કરો તો માગણીની અવ્યવહારતા જણાશે. એટલા માટે માગણીઓનું Proportion-માપ-જણવાનું જોઈએ. એકવાર વિચાર કરી, માગણી સીધી છે કે નહીં એ વિચારી હદમાં રહી માગણીઓ કરી હોય તો તેનો સહેલાઈથી અમલ થઈ શકે.

(૬) જેન લોકોનું હવે સમાધાન થયું છે. વાણીઆ બહુ નરમ છે પણ ધર્મચુસ્ત છે. હું ટીકા કરવા નથી માગતો પણ એક વાન ગળે ઉતારવા માગું છું. પહેલાં એમણે તળાખ સુધી રેલ્વેની વાત કરી અને તે થઈ એટલે પછી ગામમાં બેસી-જવું પડે છે એ

કહ્યું 'એટલે મેં બીજા સાહેબ સાથે આ માટે 'ટેમ્પરરી' બંદોબસ્ત કર્યો. પછી આવે બે મહિના થયા, ત્યાં કમનસીબે આવે બનાવ બન્યો. નહીં તો ચાર પાંચ વર્ષ ચાલત. એટલે ધીમે ધીમે પગપેસારો કરનારી આ કોંગ્રેસ-અને આંદોલો તો નરમમાં-પગપેસારો કર્યો છે. પણ હવે રેલ્વે થઈ છે તો પૂલ પણ થશે. મારો વિચાર છે કે તળાજીથી મહંવા સુધી રેલ્વે લઈ જવી. રેલ્વે ખાતાનો અભિપ્રાય લઈને. અને ત્યાં મહી નદીના પુલ જેવો પુલ બાંધવો. મારા બધા લોકો ઘણા દુઃખ છે પણ એક વાત તો કહી દીધા જેવી છે કે મહારાજ સાહેબ ગાદીએ આવે તે પહેલાં જેમ અને તેમ તેમને માટે ઘણાં ઓછાં કામો બાકી રાખવાં.

(૭) રાજ્યમાં સુધારાઓ માટે બીકાનેર મહારાજના ભાષણ ઉપરથી દોલતરાય ભાઈ બોલ્યા છે. આ સુધારાઓનો વિચાર કયા કયા રીતે, કેવી કેવી સ્થિતિમાં કેટલી મહેનતે કેવા અનુભવથી કર્યો છે એ એટલું બધું પટ આગળ છે, કે તે માટે કહેવું નકામું છે. એમણે પાંચ કે છ બાજોનો પોતાના ભાષણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એક તો રાજ્યને પોતે ખર્ચના અમુક ટકા નિર્ણય કરવા અને તે કરતાં વધારે ન લેવું. પણ અહીં તો લગભગ પાંચથી વધારે એ રકમ નિર્ણય થઈ ગયેલી છે એ, જ્યાં જે વાતની ચર્ચાની જરૂર ન હોય ત્યાં તે કરીને કાળસેપ કરવો એ મને યોગ્ય લાગતું નથી. આંદોલો પદ્ધતિના જાણકાર તરીકે એમને ખબર હોવી જોઈએ કે મહારાજ તખ્તસિંહજીના વખતથી આ રીતમાં ગ્રીવી પર્સન નક્કી કરવામાં આવી છે. બૂતકાળના હીસાબી આંકડાઓ જોતાં જણાશે કે તેમાં બેશક ઘણા લાંબા કાળ પહેલાં કોઈ કોઈ વાર વધારો થયો હશે. પરંતુ મહારાજ ભાવસિંહજી ગોઠીએ આવ્યા ત્યારે તેમણે ખર્ચ ઉપર મક્કમ કાબૂ રાખ્યો હતો. અને ૧૯૦૦ ની સાલમાં ત્યારે પૈસા સંબંધી મુશ્કેલી હતી યથા ત્યારે તેમને મહાન ફેરફાર કરવા પડ્યા એટલું જ નહીં પણ તેમણે પોતાનું ખર્ચ એટલું ઓછું કરી નાંખ્યું કે તેનો ફોર્ એટલે માસિક પાંચ હજાર ઓછા કર્યો. તો પછી ઇંગ્લેંડથી કેળવણી લઈ આવેલા આ બાળ મહારાજ એ પદ્ધતિએ ન ચાલે એ વિષે શંકાથી જોવાની કાંઈ જરૂર છે? જ્યાં પદ્ધતિ જ ચાલી આવતી હોય ત્યાં શંકા લઈ જવી નકામી છે. બીકાનેર મહારાજની સ્કીમમાં ગ્રીવી પર્સનની હદ ૧૦ ટકા સુધી રાખવામાં આવી છે એ હીસાબે આપણે ત્યાં દસ લાખ ચાલ પણ આપણે ત્યાં તો ગ્રીવી પર્સનના રૂઝે લાખ જ ચાલ છે, તેમાં વધારી શકાય, કારણ કે તે રકમ નક્કી થઈ તે વખતના ખર્ચના ભાવે અને હાલના ભાવોમાં ઘણો ફેર છે. ખરી વસ્તુ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છતાં અને જોયો આવું કાંઈ જાણતા નથી તેમને જાણે આંદોલો તો આંધારું છે એમ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ યોગ્ય નથી. બીજું પેન્શનેયસ સર્વિસનું ધોરણ. મહારાજ તખ્તસિંહજી અને ગંગા ઓઝાને ધન્યવાદ છે, કે આપણે જરૂર ન નાંખી શકીએ એટલા લાંબા વખતથી આપણે ત્યાં પેન્શનેયસ સર્વિસનું ધોરણ ચાલ્યું આવે છે. કાંઈને નાહકનો વગર કારણનો દંડ થવાનો અને સર્વિસની સીમોચીરી નહીં હોવાનો અંગે એક

પણ દાખલો છે? ત્રીજી બાબત કાયદાની, હોદ્દસ્તાનના બીજા ભાગો સાથે કાયદા સમાન નોંધાયેલો છે. તમે કાયદાની કોર્ટમાં જાઓ છો અને તમને અનુભવ છે કે સીતેર વર્ષથી અત્રે ન્યાય અને કરોગારી ખાતાં જુદાં છે કે જેવું હોદ્દસ્તાનના કોષ્ટ ભાગમાં હજી નથી. અર્થાત્ કે તેમને કહેવાના હતા તે બધા જ મુદ્દા કેમ જાણે અહીંના અનુભવે જ બીજાનેરમાં ન થયા હોય. ચોથું પોલીસનું રક્ષણ નોંધાયેલું છે. સારા અને શિક્ષણ મેળવેલા પોલીસ ઓફીસરો અત્રે છે. આ હોય તો જ રક્ષણ બરાબર થઈ શકે. હું પોલીસ ખાતા માટે બોલું એ મારા માટે બોલું એમ કહેવાય પણ આંદોના પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે કાઠી-આવાહની ડેકાપટીના સંબંધી ધણી સેવા કરી છે. બાવનગરની પ્રજાએ તેને મેળાવડો કરીને માનપત્ર આપ્યું હતું. અર્થાત્ કે આવી બધી માગણીઓ હજી ન્યાં બીજે ઉદાપોદમાં છે તે આંદો વધોથી યામે છે.

(૮) કરજ કમિટિના નિર્ણયના સંબંધમાં કહેવાનું કે જેઓ ઉતાવળથી નિર્ણય માગે તે મળવો મુશ્કેલ છે. કારણ કે વિચાર ક્યાં સિવાય ઉતાવળથી નિર્ણય કરવાથી પરસ્પરના સ્વાર્થનું વેપર થઈ જાય. ખેડૂતો અને વેપારીઓ એમને સમજાવીને કામ થાય એવા હેતુથી જ વિલંબ થાય છે. ન્યાં ગામ પંચાયત હોય, ત્યાં આ કામ સાઈ થઈ શકે. સાત વર્ષથી બોમો મથો છતાં હજી ત્રણ ગામોમાં-દાંગલાં, હલોલ, જુનાસાવર-ગામ પંચાયતો થઈ. આ સભામાં ગામ પંચાયતો સંબંધી સલાહો બહુ આવે છે પણ ગામપંચાયતના માગનારો ક્યાં છે? ગામોના પટેલો, ગૃહસ્થો વગેરે શા માટે માગતા નથી? માટે બે ગામપંચાયત એક વખત થાય તો ગામના દરેક ખેડૂત પાસે વેપારીનું કેટલું લેણું છે તે નક્કી થઈ જાય. પરંતુ વેપારી અને ખેડૂતો આ બંને પક્ષવાળા ન્યાં સુધી મદદ ન કરે ત્યાં સુધી કાંઈ બને એમ નથી. વાણીઆ અને ખેડૂતો વચ્ચે બંગાળ પડે તો પછી શું? દરબાર કાષ્ટ ખેડૂતોના વાણીઆનું કામ કરી શકે? આ ઇમ્પીરીયલ ગવર્નમેંટ પણ દેશના ખેડૂતોના વાણીઓ ન બની શકે તો! માટે બાવનગર શાસનમાં તો વાણીઆઓનો સંબંધ ખેડૂતો સાથે સારો જ રહેવો નોંધાયેલો. હું તમને અને કોષ્ટ જાહેર કામ કરનારાને આશ્ચર્ય કરું છું કે જે કોષ્ટને આ સેવા કરવી હોય તેની સાથે હું છું. માત્ર એ કામ કરવાની વૃત્તિ હોવી નોંધાયેલો. આમાં કાંઈ જોરનું કામ નથી. જોરનું કામ તો સામે માથુસ જોર કરે સારું જ પડે. એટલા માટે પહેલાં આ ત્રણ ગામોના કરજનો આંકડો લાવવો. પછી જ સ્થિતિ સુધરશે તે વિના નહીં. એજ ખેડૂતોના કરજનું સમાધાન છે. માત્ર તમારી મદદ નોંધાયેલો.

(૯) દર વરસે બાર બાર નવી નિશાનો નીકળે છે, આટલાં વર્ષમાં ૮૦-૯૦ નિશાનો નીકળી છતાં બસે જ ઊકરો વધ્યાં. એટલે કહેનારની કરજ છે કે ઊકરોનાં માખાપને સમજાવવાં.

(૧૦) કસ્ટોડિયન જેવી સંસ્થાની માગણી વિચારવા જેવી છે. વડોદરામાં તેનાં પરિણામ સારાં આવ્યાં છે. અત્રે ફક્ત માટે સચના કરવામાં આવી છે પણ કમનસીબે તેની

સાથે આ બોલનારનું નામ છે એટલે તેમાં હું કાંઈ કરી શકું એમ નથી. તમારા પૈસા છે. તમારી કમિટિ છે. તેનો તમે જે અમલ કરો તેમાં દરબાર આડે નહીં આવે.

(૧૧) દારૂનો તદ્દન અટકાવ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં એ અટકાવ કરવા માટે કરવી જોઈતી યોગ્ય તપાસ માટે બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો ત્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ તો દરબાર પોતાના હાથ માટે કરે છે. પરંતુ ધણી રાજ્યોમાં બંધ કરવામાં આવેલી દારૂની કુકાનો ફરી ઉધડી છે. એમ ન યાચ એટલા માટે જ આ વિલંબ થયો હતો. વિલંબથી સુધરેલા ધા ન ઉધડે એવા યાચ છે, તેમાંના આ એક દાખલો છે. ધુડી નિશા-શાળની આવશ્યકતા છે કે નહીં તેનો પહેલો વિચાર કરવો જોઈએ. આ ખાનગી સંસ્થાઓ છે, તેને સુધારવાની જરૂર છે એટલે જોએ. આમાંથી ગુજરાત ચલાવે છે, તેમની જરૂર છે કે તેમણે આનો વિચાર કરવો. દરબારી નિશાળોમાં સવારે ધુડી નિશાળોને ન બેસાડી શકાય; કારણકે એક જ રથને બે જુદાં જુદાં ખાતાંઓ ન ચાલી શકે :

(૧૨) મલુરોને કામ કરવાના કલાકોનો સવાલ હાંકુસ્તાન, યુરોપ અને અમેરિકામાં ચર્ચાઈ રહ્યો છે. તેનો ઉદ્દેશ મલુરોને રાહત આપવાનો છે. તેમ તેમાંથી કેટલાક રાજ્યોની કાંતિ પણ ધારી બેઠા છે. પરંતુ વખતનું નિયમન ખરું તો કામનું નિયમન ખરું કે નહીં ? મને લાગે છે કે મારી અને મારી સ્ત્રી વચ્ચે મતભેદ હોય તો તેનું સમાધાન અમે જ કરી શકીએ. કાંઈ ત્રીજો નહીં. આવું જ મલુરો અને માલિકી વચ્ચે છે. અસખત મદદ કરનારાંઓની હાગણી સાચી હોય પણ એ જન્મે વચ્ચેના સમાધાનના નુકશાનનું વચમાં પડનારને ખૂંડે લાન ન હોય. એટલે જાણેતી હાજમમાં કારણ વગર જ્યારે ત્રીજો ઉભો થાય છે, ત્યારે નુકશાન યાચ છે. આ નિયમ જુના જમાનાનો છે પરંતુ ઇંગ્લેંડમાં પણ હવે આ જુના નિયમ પ્રમાણે-સુસ્કેલીથી હારીને, જે કે તેમાં બૂલો હરો તોપણ-સમાધાન કરવાનું માનવામાં આવે છે. આમાં રાજ્યે વચ્ચે ન પડવું જોઈએ. બેશક સત્તા જોઈએ ખરી પણ જેને પરિણામમાં સ્વાર્થ ન હોય એવી સત્તા જ્યારે વચ્ચે પડે છે ત્યારે ભારે અનર્થ યાચ છે. પરસ્પરના પોસાણ ઉપર જ આ વાત છોડવી જોઈએ. સમજણથી માગે ત્યાં નથી મળતું એવું નથી પણ જ્યાં બીજાના સમજબબાથી માગે છે, ત્યાં જ સુસ્કેલી ઉભી થાય છે. હાજમ થઈ ત્યારે હાજમમાં પોતાની માન્યતા ન હોવાથી લોર્ડ મોર્લીએ રાજ-નામું આપ્યું, અને રાજનામાના કારણમાં એમ જણાવ્યું કે મને હાજમમાં એટલા માટે વિશ્વાસ નથી કે હું માનું છું કે હાજમ પહેલાં જે શરતોથી સમાધાન થઈ શકે તેના કરતાં હાજમની અંતે થએલું સમાધાન વધારે ખરાબ અને અસંતોષ ઉત્પન્ન કરે એવી શરતોવાળું યાચ છે. તોપણ એકબીજાનાં માથાં ભાંગી શરતો સ્વીકારવી તે કરતાં હમણાં જ સ્વીકારોને ? આવું દરેક મલુરોની હડતાલના સંબંધી બન્યું છે. જ્યારે માગ્યા કરતાં ઓછું મળ્યું છે. મન દુઃખ રહ્યું છે અને ધમાધમી રણા કરી છે.

(૧૩) વૈદક ખાતાના ઉપરી તરીકે એક સરજન નીમવાની વાત કરી છે, પરંતુ

હાલના અધિકારી જેણે યોગ્ય રીતે નોકરી કરી છે તેઓના રીટાઇર થયા પછી એ બાબત અને એક્સ-ચેન્જ વિચાર કરવામાં આવશે.

(૧૪) ભાવનગર માટે એક ટાઉન હોલની જરૂર છે. છ વર્ષ પહેલાં મેં એક સ્કીમ પઢેલી છે, તે કૌંસીલમાં પસાર થઈ છે. મોતીબાગ અને નાકુબાગ વચ્ચેની જમીન ટાઉન હોલ માટે નક્કી કરવામાં આવી છે. તેમ તળાવને સુકવીને રમતગમત માટે 'ટાઉનલેન્ડ'ની ગરજ સારે એવું મેદાન કરવાનું છે. ત્યાં પચાસ હજારનો ખર્ચ થાય તોપણ એક જીમનેશનમ કરવું. ત્યાં બાળકો છુટથી રમે. હાઇસ્કૂલોમાં ગમે તેમ હોય, પણ રમત ગમતમાં નિયમન હોય જ નહીં. હું એ રીતે રમ્યો છું.

(૧૫) હું તમારા સૌનો ઉપકાર માનું છું. આ સભાની મહારાજના મન ઉપર સારી છાપ પડી છે. અને તમે એમના વિષે જેવી વાણી રાખો છો તે પૂરી પડે અને તમને સંતોષ રહે તેમાં જ તેમનો લાભ છે, એમ તેઓ સમજે છે. મુબઈમાં તેમણે મને કહ્યું હતું કે લોકો બહુ પ્રેમ કરે છે. એ બધા પ્રેમને સાચવી રાખવાની મોટી જવાબદારી છે. મેં તેમને કહ્યું કે તમારા પિતા અને દાદાએ પ્રેમ સાચવ્યો છે, તે પ્રમાણે તમે પણ સાચવશો.

નિશાળમાં જેમ રીડીંગ, રાઇટીંગ, અને ઍરિથમેટિક : એ પ્રમાણે ત્રણ રીતોનું શિક્ષણ જરૂરનું લેખવામાં આવે છે, એને મળતું રામને પણ પોતાની દરજ બગલવા ત્રણ પ્રકારનું શિક્ષણ જરૂરનું છે. અને તે, હૃદયનું, મગજનું અને એ બંને વચ્ચેની લગાડના ઉદાપોદના નિર્ણયનું : હૃદયનું શિક્ષણ આપવાનું કામ લાગણીવાળાં માખાપનું છે. કમનસીબે એમની નાની ઉંમરમાં એમનાં માતા અને પિતા ચાલ્યાં ગયાં. પરંતુ એમની સાથે વર્ષોના સંબંધવાળા જે વૃદ્ધ અધિકારીઓ આંદો છે તેમણે જોયું છે, કે તેમના હૃદયમાં પ્રગતિ ન થાય તેની શીકર નહીં પણ ક્ષતિ તો ન જ થવી જોઈએ. ગુરૂઓ એમના મગજને કેળવી શક્યા છે. ત્યારે હું હૃદય અને ગુરૂ એ બંનેનું કામ કોઇ કોઇ વખત કરું છું. પરંતુ હૃદય અને મગજ એ બંને વચ્ચે ત્યારે મતભેદ થાય છે ત્યારે ઍરિથમેટિકના યાનની જરૂર પડે છે. મગજની લાગણી ઉશ્કેરાઇ જાય ત્યારે સામાને મારવાનું મન થઈ જાય, અને હૃદયમાં દયા આવે ત્યારે કોઇને બે લાખ આપી દેવાનું મન થઈ જાય. આવા વખતે ગણતરીથી કામ કરવાનું સિખવનાર ઍરિથમેટિક રૂપ લોકો છે.

ઍરિથમેટિક રૂપ (આંકણી)ના જેવી છે. જો રૂપ જરા વાંકી જાય છે તો લીટી વાંકી આવે છે, તેમ લોકો જરા આડા ચાલશે તો રાગ પણ આડો ચાલશે. માટે રાજનું હૃદય અને મગજ ગમે તેમ બાગે પણ ઍરિથમેટિક તો સીધા જ રહેવું પડશે. વળી તે એક ચાત્ર છે. અતુમાન ચાત્ર નથી પણ ચોક્કસ ચાત્ર છે. એટલે જો લોકોએ બરાબર ઍરિથમેટિક શીખવવી હોય તો તેમણે ચોક્કસ પણ રહેવું પડશે. મતલબ કે તમે એ રીતે ઍરિથમેટિક શીખવનાર થશો તો તેમનું હૃદય અને મગજ હાથમાં રહેશે. પણ તમે જો મગજને અને હૃદયને શીખવવા મંદી જશો તો પછી ગણતરીનું કામ હાથમાં નહીં રહે. આથી વિશેષ મારે કંઈ કહેવાનું નથી.

બે પત્રો

(૧)

વિલાયતથી પત્ર

નોટીંગ હામ તા. ૨૪-૭-૨૮

તમારો પત્ર બે આઠવાડીઆ પહેલાં હતો.

“દેશી રાજ્ય” આ વખતે ખાસ કરીને બે લેખથી બહુ સાફ લાગ્યું. “ભાવનગરનો પત્ર, અને ભવાનીશંકર વહીવટદાર” સમયોચિત છે.

મારી પાસેથી પત્રની આશા રાખો છો, તે વધારે પડતી છે. સૌથી પહેલાં તો મારામાં એ Literary taste એટલો બધો જન્મે નથી કે હું લખી શકું. ને બીજું તમે જે વિષય ઉપર માગો છો તે વિષે અંદી કાંઈ જણાવું નથી. અત્યારે આંદી રાજ સાહેબો આવી પહેાંચ્યા છે, તેની પ્રવૃત્તિ સંબંધી લંડનમાં હોત તો તેમાંના કાઈકને મળીને પણ જણી શકતઃ છાપામાં હોંદના સમાચાર બહુ ઓછા છે, ને કયું છાપું હોંદના પ્રશ્નમાં રસ લે છે, તે બાગ્યે જ ખખર પડે છે. અત્યાર સુધીમાં હું જે છાપું વાંચું છું—ને તે સાફ છાપું કહેવાય છે તેમાં માત્ર બે વખત રાજ સાહેબોની મસલત સંબંધી આવેલું. મિ. રશ્મીક વિલિયમ્સો તે લેખ હતો. બીજો લેખ ગઈ કાલનાં છાપામાં વાંચ્યો તેમાં તો કેટલા રાજ ભેગા થયા છે, ને તે કાણ કાણ છે—જેને આપણે who's who' કહીએ તેવા લેખ હતો. કાશ્મીર મહારાજનો હાથી ઉપર બેઠેલો ફોટો, પતિયાળાનો બધી ઝવેરાતથી લાદેલો ફોટો, ને કપુરચલાનાં અંગ્રેજ વાઇકોનો ફોટો પણ તેમાં હતો. તેનું શું કામ છે? મારો અનુભવ તો આ લોકોમાંના middle class ને તેમાં પણ Common middle class સાથે થાય છે: તેમાંના ધણાખરાને તો હિંદમાં તેઓ રાજ્ય ચલાવે છે તેની પણ બાગ્યે જ ખખર હોય છે. ને તેથી ત્યાંના સાહેબ લોક કરતાં ધણા મળતાવડા હોય છે. કાંઈક કાંઈક તાજ રૂઝમાંથી પાસ થએલા ઇંગ્રેજ કારકુનો સાથે વાત થાય છે; ત્યારે ગોખી મારેલી પ્રશ્નવળાથી આપણને ચોતાનું ગાન બતાવે છે. તેઓ પૂછે છે, કે જો “અંગ્રેજ આત્મા જાય તો તમારું શું થાય?” “આ જગજૂતા પ્રશ્નના ધણા જવાબ છે, ને તે કહેતાં દિવસો આત્મા જાય તેમ છે, ને તમારે વધારે વાંચવાની અને સમજવાની હજી જરૂર છે” એવો જવાબ આપવાથી તે લોકો કબૂલ કરે છે. બાકી તો તેમને નથી પડી હિંદુસ્તાનની પરવા કે નથી બહારના લોકોની! આંદી પણ સાધારણ રીતે સૌને હોય છે

તેમ પેટની પંચાત મોટી છે. સાધારણ અંગ્રેજ બચ્ચો પોતાના Bread and Butter મળ્યાથી પછી બીજી પંચાતમાં ઉતરતો નથી તેમ લાગે છે. ને તે તફાવત જુદો જ છે. એરીસ્ટોક્રસી-ઉમરાવ લોકો અથવા લંડનમાં રહેતા ને પાર્લામેન્ટમાં રસ લેતા બીજા લોકો શું ધારતા હશે તેની અહીંથી ખબર નથી પડતી. પણ જો સાધારણ જનસમાજ લ્યો તો હું કહી શકું કે તેને હિંદનું કાંઈ ગાન નથી, ને તેને તે દરકાર નથી.

હમણાં થોડા દિવસ તડકો બહુ પડ્યો. એમ લોકોને સખ્ત લાગેલ તે પણ ખરું. હિંદમાં આવો તડકો તો સાધારણ છે એમ કહેતાં તેઓ ત્રાસ પામતા. ને જેને જેને મેં પૂછ્યું તે લોકો આ તડકાના ત્રાસથી હિંદમાં આવતાં ડરે છે. હિંદની તેમની સાહેબી, ને તે લોકોને કેવી મળ છે, તે સમજાવ્યા છતાં, કોઈ ત્યાં આવતા તૈયાર થતો નથી. પછી જેણે જૂખમરો આંહી છે, તેમાંથી બચવું હોય તેણે તો ઉપાય શોધવો રહ્યો. ને તે તૈયાર થાય તે જુદી વાત: આથી ઉતરું, જ્યારે જ્યારે ટ્રામ કે બસમાં હું ફરું છું ત્યારે ત્યારે ત્યાંનો સ્વાદ ચાખી આવેલ કોઈ કોઈ સોલ્ડરો કે જે આંહી ટીકીટ વેચવાનું કે કન્કટરનું કામ કરે છે, તે જો ૩. ૨૦૦) ની નોકરી મળે તો આવવા તૈયાર છે. હિંદનો મોઢ એવો છે.

આ લોકોનું અક્ષરગાન ઠીક છે. સાધારણ રીતે દરેક માણસ વાંચી લખી જાણે. યૌદ વરસ સુધી તો Compulsory Education નો ધારો છે તેથી: છતાં એકાદ ટેકાણે tramp-મંધો પાણી વગરના રખડાંને સખ્ત ચર્ધ તેમાં હતું કે "He found the alphabets too difficult" કહ્યો શીખવો આકરો પડ્યો તેથી નાનપણથી ચોરી કરવામાં પડ્યો. એમ અહીં પણ અમલ્ય હોય છે ખરા. પણ તે બાદ કરતાં દરેક લખી વાંચી શકે. આપણા ગરબડીઆ. જેમ મનું મારી, ગરે તેમ, અને, જાણું, ખરીદ, કરીને, ચાંલે વાંચતા. લાગે. પણ તેમાં રમતનાં પરિણામો, કે ક્રિકેટ એંચની વાતો, ને ઘણેઝાગે Divorce cases વાંચના માણસ પડે છે. છતાં આખી પ્રગતે ગણતાં એમ તો કબૂલ કરવું પડશે કે આ "રમત પ્રિય પ્રગત" છે. ક્રિકેટ, ફુટબૉલ, રેનીસ, બોટીંગ, રેસીંગ વિગેરે વિગેરેમાં એક અથવા બીજી રીતે રસ લેનારા આ લોકો હોય છે. દર ચનીવારે બપોરે કામમાંથી છુટા થયા કે ક્યાંક ઉપડ્યા જ હોય. જે કલાક ક્રિકેટની એંચ માટે એક રેલ્વેની ટીમ, ખસે માછલ દૂરથી આવતાં જતાંના બાર કલાકની મુસાફરી ને રાતનો ઉભાગરો સહન કરીને અહીં આવી દત્તી, તે જ્યારે મને ખબર પડી ત્યારે તે રમત પ્રિય પ્રગત માટે તે પુરતું માન ઉપલ્લ થાય જ: સ્ત્રી અને પુરુષો બંધાં રમતમાં માનનારાં ને રમનારાં. આ લોકો માને છે, કે "all work and no play makes Jack a dull boy" અને તે ખરાબર મેં અનુભવ્યું છે. કામ બગડવું હોય પણ તે લોકોને ચાનિવારે બપોર અને આખો રવિવાર રમતો જોઈએ. રવિવારે કામ કરવાનો કચ્છ પચાર મળે. વિગેરે જોનાં ત્યાંના (હિંદના)

પરજોવાથી ઝેજઝેમાં ચતા મજુરોનાં પૈનરાંની દયા આવે છે. પણ આ બધું લખ્યું જાય તેમ નથી. હું થોડીક ડાયરી લખવા માંડ્યો છું. અને તેમાં જ્યાં જ્યાં મને નવાઈ જેવું લાગે છે, કે કંઈ આગળ ઉપર અનુભવમાં કામ આવે એમ લાગે તે લખું છું. ને તે બધું કદાચ તમને વાંચવાથી મળ પડશે. એટલે વરસ દિવસ પછી તમે આંહીની રીતભાત જાણી શકશો. ને આપણે મળશું ત્યારે વાતો કરશું.

હમણાં નોર્ટીંગહામમાં નાં શહેનશાહ બે દિવસ આવી ગયા. અહિં દર વરસે જુદે જુદે સ્થળે Royal Agricultural show થાય છે તેવો જ show ગયા પખવાડીઆમાં થય ગયો. અહિં “જુદ્સ” દવા જનાવનાના માલીક સર જે. સી. જુદ કે જે તદ્દન અપંગ અવસ્થામાં છે તેણે એક સારી જેવી રકમ બેટ કરીને નવી યુનિવર્સિટી બંધાવી, તે ઉઘાડવા માટે પણ નામદાર શહેનશાહ આવ્યા હતા. તેમનું બાપણ મેં wireless થી સાંભળ્યું હતું. “કેઈ પણ પ્રજાને આગળ વધવું હોય તો તેણે Higher Education તેનાં બાળકોને આપવાની સગવડ કરવી જોઈએ.” એવો તેનો ખ્યાન હતો: હોઈ સંબંધી તે નામદાર ક્યારે વિચાર કરશે એ, મને તુર્તજ સ્પર્ધુ હતું. મેં પણ તેમનાં બે ત્રણ સ્થળે દર્શન કર્યા હતાં. ગમે તેમ હોય તો પણ આ લોકો તેમનાં રાજરાણી માટે માન દર્શાવે છે. ને તેથી આખું નોર્ટીંગહામ ખજખપતાકાથી શણગાર્યું હતું. ને તેનાં છાપાઓમાં વખાણ બહુ આવ્યાં હતાં. છતાં જ્યારે હું ભાવનગરના મહારાજ સાહેબને મળેલ આગમન સત્કારનાં ખ્યાન વાંચું છું ત્યારે મને લાગે છે કે ભાવનગરની ભક્ત પ્રજા તે રીતે સત્કારમાં ચડી જાય: લોકોનાં ટોળેટોળાં હાથમાં બ્રિટિશ વાવટો લઈને ઉભાં હતાં. કેટલાંક ધરડાં માથાસોને ખેંચે પૂજી જોયેલું તો તેમણે કહ્યું કે આ પહેલી જ વખત તેઓ તેમના રાજનાં દર્શન કરશે.

રાજરાણી પણ પોતાની પ્રજાની લાગણી જરાજર જાણી જાય છે. ને જમાના પ્રમાણે વર્તે છે. નોર્ટીંગહામની પ્રજાને માન આપવા માટે રાણીસાહેબે નોર્ટીંગહામમાં ખતાવેલ lace “કિનારી” પોતાના ડ્રેસમાં વાપરેલી: આ ડીરક્ટ્રીકટમાં “ઈંગ્લેન્ડનો ધરડો આદમી ૧૦૬ વરસનો હતો, તેની સાથે રાજસાહેબે વાત કરીને નોર્ટીંગહામને માન આપ્યું. અને એક ધરડી ડોશીને ૧૦૦ વરસ પુરાં થયાં તેની સાથે વાત કરીને રાણીસાહેબે આંખી womanhood ને માન આપ્યું. તેથી લોકોમાં પણ તેમને માટે સાઈ કહેવાયું. અને નાં યુવરાજ (Prince of Wales) કે જે આ પ્રજાના માનીતા યુવરાજ છે, તેમને આ નોર્ટીંગહામમાં એક સાઈ farm છે: કે જ્યાં પોતે ખેતીવાડી કરે છે ને ઢોર ઉછેરે છે. એટલે આ શહેરના શહેરીજન તરીકે, અહિંના નોર્ટીંગહામના Mayorને નાં શહેનશાહની મુલાકાતના માનમાં Lord Mayor જનાવવામાં આવ્યા તેની મુજારકજાદી આપવા માટે પોતે દૂર હતા છતાં સતોરાત મોટરમાં આવીને ખાણમાં એક સાધારણ શહેરી તરીકે લાગ લીધો. એમ સમયસૂચકતા વાપરીને પ્રજાનું મન સંપાદન કરવા રાજકુટુંબ ઉત્સુક છે,

તેની સરખામણી તમે દેશી રાજ્યના અધિપતિ તરીકે આપણા દેશના ગ્રાજકર્તાઓમાં કરશો. વળી Showમાં પણ પોતાની પ્રખ્યાત અધી પોતાનાં દર્શન કરી શકે માટે એક સ્થળે મોટું ચક્કર ગાડીને ફેરવીને બધાને સલામ કરતાં પોતાની જગ્યા લીધી. તે વખતે સખત તડકો હતો છતાં કસાની દરકાર નહોતી કરી. સાંજે ક્રિકેટના મેદાનમાં જઈને West Indies Cricketersને રમતા જોઈને, આખી બહારની દુનિયાને પણ માન આપ્યું. બીજી બધી વાતોએ મારા મન ઉપર અસર બહુ નથી કરી, છતાં આ રાજ સાહેબની રીતબેાતથી મને બહુ માન થયું કે આં મોટી શહેનશાહતના હાકેમને પણ જમાના સાથે ઢેલું રહેવું પડે છે !!

હિંદ સંબંધી સાધારણ લોકોને કેવી માહેતી છે તેનો હાખલો હતો : જ્યારે જ્યારે હું હોંદ માટે પૂછું છું ત્યારે તેઓ મને પૂછે છે કે હોંદમાં ક્ષત્રેક્ટ્રીસીટી છે ? અહીંની જેમ રહેવા સાથે છે ? બધા લોકો અંગ્રેજીમાં જોવાય ચકાવે છે ? મારા “હા” ના જવાબથી તેઓ અત્યય પામે છે. હોંદમાં માત્ર ચાર શહેરને જાણે છે. મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ અને દીલ્હી. વાઈસરોય છે એટલી ખબર છે. બેચાર રાજ અથવા લોકોને જાણે છે.

(1) Ránji; (2) Mr. “ A ” (3) Prince who had married the Dancing girl અને થોડે અંશે Dulip Sinhji (ના. જનમસાહેબની લેન્ડીંગ કે જે સફ્ટ ક્રિકેટ રમે છે.) આ ઉપરથી અહિંની મનોવૃત્તિની પણ ખબર પડશે. ક્રિકેટમાં રમનાર તેમને મન મદાન અને તેથી બીજા નંબરે આ બધા : મદાનમાં ગાંધીજીને લાગે જ જાણે છે. “ ગાંધી ગાં-ડી (Gandhi) કાઈકે છે એટલું જ.

મારો અભ્યાસ ઠીક સાથે છે, પણ મેં ધણું હતું તેવું તો નજ કહેવાય. છતાં આખું વરસ અહિં રહેવાથી ધણો શાયદો થયતેજ, માર્ય આખરે માફ પ્રાવેંટિસ પૂર્વે થશે. અત્યારે એક સ્ટેશને કામ કરવા જાઉં છું. ત્યાંથી પછી મોટા ગુડ્સ સ્ટેશનમાં જઈશ. એમ અનુભવ મળ્યા કરે છે. છતાં મોટા પ્રશ્નો વિચારવાની અત્યુક્તતા મને ત્યારે ખરી. ઓક્ટોબર માસથી નોટીંગહામ યુનિવર્સિટીના રહેલે Subjects ઉપરના કલાસમાં હાજર થવાનો હું કે જેથી theoretical ગાન પણ મળે. હાલ એજ. ‘ દેશી રાજ્ય ’ માં લાવનગરનો પત્ર લેવાને મારી આંખ બીની થઈ હતી. તે વાંચતાં એમ થએલું કે માત્ર એટલા ખાતર જ હું સાથે પાછો આવ્યો હોત તો કેવી મજા પડત ! મુંબઈની અવ્યવસ્થાની વાતો મારી પાસે પણ આવી છે, એવા સમયમાં પણ એક સોળ વર્ષના વિદ્યાર્થી પાછા ફરતા યુવક ધીરજ રાખી શકે તે જ ખરી કેતવણીની સાક્ષી પૂરે છે.

લી. તમારો શુભેન્દ્રક

.....

ભાવનગરનો પત્ર.

(૧)

થોડા વખત પહેલાં મેં વડોદરા રાજ્યની ધારાસભા સંબંધી દેશીરાજ્યમાં એક પત્ર લખ્યો હતો. આજ એ કરતાં જુદા સ્વરૂપની ભાવનગર રાજ્યની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભા કે જેની નવમી બેઠક નજરે જોવાનો મને લાભ મળ્યો હતો તે સંબંધી મારા મન ઉપર જે છાપ પડી, તે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું. રાજ્યવહીવટ સંબંધે પોતાની પ્રજાના વિચારો જાણી શકાય એટલા માટે મહુમ મહારાજા શ્રી ભાવસિંહજીએ “ રાજ્યના જુદા જુદા મહાલોના આચેવાનો.” ની આ સભા ૧૯૧૬ માં સ્થાપી હતી.

સભાની આ બેઠકમાં પાંત્રીશ સભ્યોએ ૧૬૪ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. બ્રિટિશ હોંદની ધારાસભાઓમાં જે રીતે પ્રશ્નોના સંદિગ્ધ ઉત્તર આપવામાં આવે છે એવા સંદિગ્ધ નહીં, પણ એક સભ્યના શંકામાં કહું તો “ પ્રશ્નોના ઉત્તર વિગતવાર અને આંકડા સાથે ” આપવામાં આવ્યા હતા. રાજ્યના પ્રત્યેક ખાતાઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા છતાં પ્રશ્નો ઘણે ભાગે પ્રત્યંધી અને જોળવણીના વિષય સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવનારા હતા. અત્યાર સુધીમાં થયેલી નવી પ્રત્યંધીમાં આ રાજ્યના ચાર મહાલમાં લગભગ નવ લાખના જમીન મહેસુલમાં માત્ર બેઠતરનો જ વધારો થયો છે એમ આપવામાં આવેલા આંકડાઓ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ આ લખું છું સારે મને એક અપ્રાસંગિક પણ જરૂરનો વિચાર સુએ છે કે દેશી રાજ્યોમાં કરોની સમાનતા નથી. કારણ કે બેઠતરો જેમ રાજ્ય વહીવટના ખર્ચમાં પોતાનો ફાળો આપે છે, તેમ રાજ્યોનાં અન્ય પ્રજાજનો પણ બ્રિટિશ હોંદની માફક કેમ ન આપે ? પરદેશથી આયાત થતા માલ ઉપરની જગત આ વર્ગ ઉપર પડે છે પરંતુ તે કરના સમાન ધોરણની સાખીતી નથી. દેશી રાજ્યોએ વહેલાં મોડાં પણ બેઠતરો ઉપરનું કરનું ભારણ ઓછું કરવા આ દષ્ટિએ વિચાર કરવો પડશે અથવાં તો તેના વહીવટી ખર્ચમાં અસાધારણ કાપ મૂકવો પડશે. સભામાં પહેલે દિવસે રાજ્યની કૌશીલના પ્રમુખ સર પ્રભાસંકર પટેલજીએ શરૂઆતમાં દરેક ખાતાઓની સંક્ષિપ્ત હકીકત સભ્યો સમક્ષ રજૂ કરી હતી. તેમના ભાષણના અંતિમ ભાગ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે “ ખાતાના બધા અધિકારી માટે તેમને એકદર રીતે સંતોષે છે. ” પરંતુ કેટલાક અધિકારીઓ નિરંકુશ કવિયો જેવા હશે એટલા માટે આવતા વર્ષથી ‘ નવો પાઠ ’ બજાવવાની પ્રમુખશ્રીને દુઃખતે મને આગાહી આપતી પડી છે. મેં સાંભળ્યું કે સર લેક્સી વીક્સને સુરત જીલ્લાના ધારાસભાના પ્રતિનિધિઓને આપેલી ધમકી-જો કે તે કરતાં નરમ-જેવી આ આગાહી નહીં નીવડે ? કારણ કે જે વસ્તુ સર પ્રભાસંકરના સ્વભાવમાં જ નથી તે-શી રીતે આવી શકશે ? જેઓને માટે કહેવામાં આવ્યું હોય તેઓ પ્રમુખશ્રીના આ વિનિત ઉપાલંબથી સમજે તો બસ છે. સમજી શકે એવા હશે ?

આ સભાના કામકાજનો મને કાંઈ બહુ અનુભવથી પરંતુ નિયુક્ત સભ્યોની પ્રશ્નો પૂછવાની પદ્ધતિમાં વિનય અને સરજતા હતાં. બાકી આવી સભાઓમાં મોટે ભાગે સભ્યો કાર્યવાહીના મૂળ હેતુનો ભંગ કરી કેવળ વાક્પેડિતાઈના હેતુ તરફ જાણે અજાણે વળી જાય છે. ખેરક આ પદ્ધતિનો આંહી જોઈએ તેવો વિકાસ નથી થયો પરંતુ સૌ કરતાં નિખાલસતા તો જે ગ્રામ્ય જનો-ખેડુતો પોતે કહેવાનું નિર્ભયપણે કહી શકતા એમાં હતી. રાજ્યનું ખર્ચ હદય તેમાં જ હતું. આ યુગમાં સભ્યોની નિયુક્તિ કરતાં પ્રતિનિધિત્વ સાફ ગણાય છે પણ જ્યાં જ્યાં તેનો સ્વીકાર થયો છે ત્યાં ત્યાં ખેડુતોના ભાગ્યમાંથી રાજ્ય મંદિર ગયું છે. અને સભાઓ છુદ્ધ અને વાણીના અખાપરૂપ ધર્મ ગણ છે. ખારડોલીએ બતાવ્યું કે ધારાસભા એ, ખેડુતોનાં દુઃખ દૂર કરી શકે એમ નથી. તેમ પાલીમેંટો જગતમાં શાંતિ સ્થાપી શકી નથી. અને જ્યારે ખેડુતોએ જ રાજ્ય મેળવ્યાં છે ત્યારે તેમના પ્રતિનિધિઓ ક્યાંક શોખા પાણું જડયા નથી. આટલું વિષયોતર થયું પણ બોલનારાઓને જેમ બોલવાનો રસ હોય છે તેમ લખનારાઓ પણ એ રસમાંથી મુક્ત નથી રહી શકતા.

આ સભાના સભ્યો બહુધા સ્થાનિક પ્રશ્નમાં રસ લે છે. એટલું જ નહીં પણ તે પ્રશ્નો સભાના બંધારણને અનુસરી રજુ કરવામાં આવે છે. છતાં સભાના બંધારણના નિયમોનું લગભગ ભંગ કરનારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાની કૌસીલે ઉદારતા દર્શાવી છે. તત્સંબંધે, અપાયલા ઉત્તરમાં ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. હું તો માનું છું કે એકવાર જે બંધારણ સ્વીકાર્યું તો પછી તેનું નિયમન સ્વીકારવું-જોઈએ પણ કદાચ લોકપ્રીતિ કે સંતોષના હેતુથી નિખાલસતા પૂર્વક આ માર્ગ સ્વીકારવામાં આવ્યો હશે.

પહેલા દિવસના સભાના કામકાજમાં પ્રમુખશ્રીના લાંબા ભાષણમાંથી લાગણી ભર્યો અને સામાના હૃદયને સ્પર્શ કરે એવો અગત્યનો ભાગ બાદ કરીએ તો કાંઈ રસ નેતું ન હતું. પણ બીજે દિવસે ચર્ચા સરસ થઈ. પણ આટલા બધા પાંત્રીસ બોલનારામાંથી કેાઈ સરખાત ન કરી શક્યા એટલે આખરે પ્રમુખશ્રીએ સરખાત કરી અને પછી તો ચાલ્યું. “આકે આકે વર્ષો બોલી બોલીને યાકયા અને દવે શું નકામું બોલવું?” એમ એક સભ્યે નિવેદનભાવે કહ્યું ત્યારે મને લાગ્યું કે આ સભા રથપાઇ ત્યારથી તેના હેતુ અને ઉપયોગિતા સંબંધે ગેરસમજુતી ચાલી આવી છે, અથવા તો આ પ્રદેશ તરફ લોકશાસનના ઇતિહાસ કરતાં ‘લોકશાસન’ એ શબ્દની વાતોમાં જ લોકોને વધારે રસ છે. નામદાર મહારાજ ગાદીએ બેસે પછી આવરક સુધારા કરવાના આશયને પુષ્ટ કરવા, રા. દોહતરાયે બીકાનેરના મહારાજના ભાવણને અનુસરી ચર્ચા શરૂ કરી, પરંતુ મને લાગ્યું કે ધૈર્ય, નિર્ભયતા ને હાવકાષ સાચવતાં તેઓ સંજદતા ગુમાવી બેઠા એટલા જ મારે પ્રમુખશ્રીને કહેવું પડ્યું હતું કે “જે વાત બની શકે એમ હોય અને અમે પાડતા હોઈએ તો કહો. મારે હું મારી લઈ છું કે અમે શન્મુખ જન્મીએ એવી યોગ્ય વાત કરો. અને અમારા અધિકારને અંગે જે અમે ના પાડતા હોઈએ તો જ કરો. તમે જાણો છો કે આં અસકય વસ્તુ છે. છતાં શા મારે

માગે છે ? એથી તો હજારો સારાં ઘરો અને સંસ્થાઓમાં ન આવી શકે એવા ઝેરનો પ્રવેશ થાય છે. ”

લગ્નની વય મર્યાદા નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન આકસ્મિક રીતે ઉપરિચિત થયો અને રા. વલ્લભભાઈએ લગ્નની વય, વધુ-વરની ઓછામાં ઓછી ૧૪ અને ૧૮ ઠરાવવાનો “ નમ્ર પશુ સખ્ત અભિપ્રાય ” દર્શાવ્યો. અને આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓનું મહાજન નથી તે માટે દિલ્હીની દર્શાવી. રા. કુંવરજી ભાઈએ ઉપરના મત સાથે “ બહે બાગે ” મળતાં ચર્ચા વચ્ચે કરતાં પશુ પરજીનારની યોગ્યતા ઉપર ભાર મૂક્યો. પરંતુ ચર્ચા કરતાં કરતાં પુરૂષો ત્રણ કરતાં વધારે વખત નં પરણે-આ છુટ સલામતે હાસ્યાસ્પદ લાગી એટલે પછી બે કરતાં વધારે વખત ન પરણે-એવો અંકુશ મૂકવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આ સભામાં હાજર રહેલા કેટલાકે આ સૂચનને પ્રત્યક્ષ કાર્ય હશે એ તો મને શું ખગર પશુ કુંવરભાઈની ઇચ્છાનું કેાઈએ સમર્થન ન કર્યું. હું તો ધારું છું કે આવો કાયદો જ શક્ય નથી. અને જો યશો તો લોકો તેમાંથી છુટાખારી શોધવા અનેક અપ્રામાણિક પ્રયત્નો કરશે. હા, ભાવનગર રાજ્યની સામાજિક સુધારા પ્રવૃત્તિનાં ગાન ગવાશે અને પછી દરેક આવી સભામાં પરજીવાનો વિષય અગત્યની ચર્ચાનો વિષય થઈ પડશે, જેમાં બધા સહેલાઈથી રસ લઈ શકશે. વગર અભ્યાસે અને ઓછી તકલીફે બોલી શકાય એવા વિષયોમાંનો આ એક છે.

એક વાત મને ગમી અને તે એકે રાજ્યના વરીષ્ઠ અધિકારીઓ અને સભ્યો વચ્ચે બેઠલાવની દિવાલ નથી પણ હાર્દિક એકતા છે. અને તે સત્ય, આ સભામાં બીજો દિવસે જે ચર્ચો થઈ તેમાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું હતું. છતાં પણ પ્રમુખશ્રીને એક પ્રસંગે કહેવું પડ્યું હતું કે “ હું ખાત્રી આપું છું કે આંહી બોલાયલાં વચનો ટીપ્પોમસી નહો. અમને હવે ઘણાં વર્ગો થયાં તો છેવટે કાળાં નામો કરી અમે જવા માગતા નથી. જાહેરમાં જ્યારે જ્યારે માણસો સલામત પૂછે છે ત્યારે બીજી જાતના, અને ખાનગીમાં બીજી જાતના પૂછે છે. ખાનગીમાં જે માણસ ખુશી યદને ગયા છે તેજ માણસોએ જાહેરમાં બીજી વાત કહી છે. ત્યારે મને ગુસ્સો નહીં પણ દિલ્હીની તો યાય છે જ. ” આ શબ્દો એક પહેલે આ સભા અને રાજ્યના કારોબારીઓની હાર્દિક એકતાનું સૂચન કરનારા છે. શું તેની અસર યશે ? મને તો લાગે છે કે જાહેરમાં અને ખાનગીમાં આપણે આપણી જવાબદારીને જુદા જુદા ખ્યાલ રાખીએ છીએ. આ ખ્યાલ અને તેને લગતી પ્રવૃત્તિ જ કેાઈ પણ રાજ્યતંત્રને નિભાવી રાખવામાં પરાક્ષ રીતે સરસમાં સરસ મદદ કરે છે. પછી ગમે તો તે દેશીરાજ્ય હોય ! ધરમાં, બહાર અને રાજદ્વારે કહેવાનું અને કહેવાની રીત, એ બન્ને આપણાં એકધારાં નથી હોતાં; પરિણામે જ્યારે આપણે હા કહેવાની હોય છે ત્યારે ના કહીએ છીએ અને ના કહેવાની હોય છે ત્યારે હા કહીએ છીએ. આ કમનસીબ પરિસ્થિતિ જ્યારે સદંતર ફેરવાઈ જશે-ક્યાંક ક્યાંક ફેરવાતી જાય છે-ત્યારે આપણું જાહેર જીવન નિર્મળ સ્વરૂપ લેશે અને તે વખતે વગર પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાએ આપણાં રાજ્યો-સર્વથા પ્રજાને મનગમતાં રાજ્યો યશે.

પ્રમુખશ્રીએ બીજા દિવસની ચર્ચાને અંતે જે હિપસંહાર કર્યો તેનો અંતિમ ભાગ ખરેખર સરસ હતો. પરંતુ આદર્શ રાજકર્તા અને એવા રાજકર્તાથી આલતા રાજ્યમંત્રમાં પ્રગ્નના સંકાર માટે ગમે તેટલું સમર્થન કરવામાં આવે પરંતુ આ યુગમાં જ્યાંની માફક સત્તાએ સર્વ વ્યાપી સ્વરૂપ હોયું છે. બીજાથી પ્રાપ્ત થતા મુખ કરતાં પોતાની જાતે હિંમત કરેલા દુષ્ટના સ્વીકારને લોકો-કોઈ પણ આદર્શ રાજ્યમંત્ર કરતાં પણ-વિશેષ પસંદ કરે છે. કોઈ આપણને નારિતક કહે તે સ્વીકારવા આપણે તૈયાર નથી હોતા. પણ દિવસમાં સંકડો વખત નારિતકતાને વટલાવે એવાં આપણાં કામો, તેનું સમર્થન કરતાં કરતાં કરીએ છીએ. સત્તાનું આ સર્વતામુખી સ્વરૂપ, ગમે તો ભયંકર હશે પણ અત્યારે તે લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે. એટલે નાં બાલ મહારાજ સમક્ષ પ્રગ્ન, 'એરિથમેટિક' નાં રૂપક રૂપે શિક્ષણ આપે એ પ્રમુખશ્રીનું કથન ગમે તેવું સાચું હોવા છતાં સત્તા અને નયનીતિના વર્તુલમાં ફરનારા બધાને કવિતા મય લાગે એવું છે-લાગ્યું પણ હશે.

સભાના કામ કાળના બંને દિવસોએ નાં બાલ મહારાજ અને તેમના બંધુઓએ આ સભામાં પોતાના શિક્ષકોની સાથે હાજરી આપી હતી. તે બદલ નગર શેઠે સર્વના વતી મહારાજને અભિનંદન આપ્યું. અને એમણે પણ શ્રદ્ધિ પ્રમાણે કહ્યું કે આપ આપના પિતાને પગે ચાલશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. આ તો હીક પણ બંને દિવસોએ અવિરત સ્મિતપૂર્વક નાં મહારાજએ સભાનું કાર્ય નિહાળ્યું. પણ સભામાં તે નામદારને પડેલી છાંપ જ્યારે નિર્ણયનું રૂપ લેશે ત્યારે આ સભાનો ખરો આંક વ્યંકારો. પ્રમુખશ્રીએ અધિકારીઓને જે મોકો ઉપાલબ્ધ આપ્યો છે એ લક્ષમાં રાખીને તેમજ વધારેમાં વધારે આપણું અધિકારી પોતાની ઉપરી સત્તા આગળ એ કરતાં પણ અતિ નમ્ર જણાય છે એ મારા જણવામાં છે, છતાં મને કહેવાનું મન યદ્દિનય છે કે આ સભામાં હાજર રહેલા અધિકારીઓ અને સૌમ્ય લાગ્યા. છતાં પ્રમુખશ્રીનું કહેલું એક મર્મ વાક્ય પારંપર માદ આપ્યા કરે છે, કે "કોઈ પણ ખાતાના ઉપરીને પોતાને જુદું બોલવાની છુટ છે, પણ મારે મોંએ જુદું બોલવાની છુટ નથી." પોતાને પણ શા માટે હોય ? પરંતુ આ કથનની અંતરગત રહેલા ભાવ આપણા દેશનો અધિકારી વર્ગ સમજે તો ખારડોલી જેવા પ્રસંગો ઉભાજિ શા સાર થાય ? પણ સર્વત્ર ભાવનગર નથી અને સર્વત્ર સર પ્રભાંશંકર નથી.

કૌસીકના સેક્રેટરી સાહેબની કાળજી ભરી વ્યવસ્થા છતાં જે દોલમાં સભા મળી હતી તે દોલ પ્રમાણમાં અતિશય નાનો લાગ્યો અને લોકો આ પ્રમાણે જ બે સભાના કામકાજમાં રસ લેતા રહે તો જરૂર આ કરતાં મોટો દોલ જોઈએ. આ રાજ્યે કરેલા દારૂનો સહંતર અદિષ્ટકાર, રાજ્યનું જગતનું ધોરણ, ગામ પંચાયતોની અને નિશાળોની ચર્ચા વગેરે સભામાં ચર્ચાયેલી બાબત ઉપર મને દહા લખવાનું મન છે પણ કેટલુંક લાંબું કરવું ? નકામું ચિત્તરૂં છે એમ કહી પાંચનારા છોડી દે તે કરતાં ટુંક છોડી દઈ આ પત્ર પૂરો કરું એ બહેતર છે.

ત્રિશંક.

માસિક નોંધ

સર લેસ્લીસ્કાટની યોજનાનું મૂળ.

રાજકર્તાઓના નામે જે યોજના બદલ કમિટિ સમક્ષ રજુ થઈ છે, તે યોજનાનો જન્મદાતા સર લેસ્લી સ્કાટ છે એ વાત ખોટી હોય એમ જણાય છે. 'પાયોનીઅર' માં વડી ધારાસભાના એક સભ્યે આ સંબંધી કેટલીક હકીકતે બહાર પડી છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે સદરજુ યોજનાની રૂપરેખા ૧૯૧૬ માં દોરાઈ હતી અને તે ૧૯૧૭ માં પતીયાલા કોન્ફરન્સમાં રજુ કરવામાં આવી હતી. આ કોન્ફરન્સમાં આ વખતે સર અલી ઇમામ અને મિ. મીતામણી પણ હાજર હતા. એટલું જ નહિ પણ મોટ-ફોર્ડ મુધારાના રચનારઓ આગળ પણ આ યોજના વિચારણા માટે મૂકવામાં આવી હતી. ત્યારપછી લગભગ દસ બાર વર્ષ રાજકર્તાઓએ અને દિવાનેઓએ આ કોન્ફરન્સ ઉપર વિચાર કર્યો છે. પરિણામે હાલની યોજના જન્મી છે. મંતલબ કે હાલની યોજના દ્વારા જે હેતુ સાધવાનો અભિલાષ છે તે અભિલાષ ૧૯૧૬ થી નહિ પણ અમને લાગે છે કે લોર્ડ હાર્ડિંગની કારકીર્દિની શરૂઆતથીજ જાણીતું થયે છે. ૧૯૧૬-૧૭ માં તે તે મોટેનાં સાધનોની વિચારણા ચલી હતી. મિ. લાયોનલ કટીસ, કે જે એ વખતે પતીયાલાની કોન્ફરન્સમાં ગાય એક જ પુરોપીયન-હાજર હોતો તે આ સંબંધી 'Dyrachy' નામના પોતાના પુસ્તકમાં આ મતલબનું લખે છે કે-"૧૯૧૭ ના નવેમ્બરમાં રાજકર્તાઓની કોન્ફરન્સની કમિટિ, આ યોજનાનો વિચાર કરી, વાઇસરોય અને લોર્ડો પ્રધાન આગળ તેને મૂકવાનો વિચાર

કરવા મંજૂર હતો. અને તેમાં અલ્લવેર, ખીકોનેર, અને નવાનગરના જમસાહેબ વગેરે હાજર હતા. ત્યાર પછીના ડિસેમ્બર મંદીનાંમાં એ કમિટિ ખીકોનેરમાં મંજૂર ત્યારે તેને કામંકાજમાં મદદ કરવા ખીકોનેરના મહારાજાએ મને ભોલાવ્યો હતો. પરંતુ તે વખતે હું "હોદી પ્રેમને પત્રો" લખવાની પ્રવૃત્તિમાં હતો. એટલે ન જઈ શક્યો. પછી મારા પત્રો મહારાજાએ વાંચ્યા અને મને ખુલ્લો તાર કરી આમંત્રણ આપ્યું. આ વખતે પણ મારાથી ન જવાયું. પરંતુ ખીજી વખત પતીયાલાના મહારાજાના આમંત્રણે હું ત્યાં જઈ શક્યો. પતીયાલામાં બ્રિટિશ હોદના આગેવાનો અને રાજકર્તાઓ તથા તેમના દીવાનોને હું મળ્યો. બ્રિટિશ હોદના આગેવાનોએ આ વખતે દેશી રાજ્યોના પ્રમોની મર્યામાં ભાગ લીધો હતો." આ ઉપરથી જે ત્રણગાળત સ્પષ્ટ જણાયું છે; કે (૧) રાજકર્તાઓને જે સલાહ અત્યારે મુઝવે છે તે લગભગ દોઢ દસકા પહેલાંનો છે અને (૨) તેના નિરાકરણમાં તેમણે બ્રિટિશ હોદના આગેવાનોના વિચારોની પણ મદદ મેળવી છે. અને (૩) યોજનાનો જન્મદાતા સર લેસ્લી સ્કાટ નથી. અમને લાગે છે, કે બ્રિટિશ હોદના આગેવાનોએ આ સલાહમાં આટલી મર્યાદા સુધી ભાગ લીધો છતાં તેના ખંડા કે ખોટાપણા સંબંધે શા માટે પોતાંનો અભિપ્રાય પ્રકટ નથી કરતા? અને આંખમાં આંધું તેમણે આ યોજનાને અનુમતિ આપી છે, કે તેની અસ્વીકાર કર્યો છે એટલું તેા પ્રગટિતની ખાતર જરૂર જણાવવું નીકળે.

પોરબંદર રાજ્યની માગણી.

પોરબંદર રાજ્યનો ૧૯૨૬-૨૭ ના વર્ષનો વહીવટી અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. અહેવાલ-વાળા વર્ષમાં ૨૨ લાખ ૨૧ હજારની આવક અને ૨૦ લાખ ૪૭ હજારનો ખર્ચ થયો છે. પરંતુ અહેવાલના વિગતે સર આંકડાઓમાં આસ ધ્યાન ઝેચાય તેવી એક બાબત છે. અને તે એ કે પોરબંદર રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારને ટ્રીબ્યુટની ૨૧ હજારની રકમ આપ્યા ઉપરાંત ૧૮૫૩ ના કરાર પ્રમાણે બીજા ૧૫ હજારની રકમ વાર્ષિક આપે છે. આ રકમ જગતના અરથ ભાગ પેટે આપાય છે, અને નવાઈ જેવું તો એ છે કે તેની અસંગતતા છતાં તે અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવેલ છે. આ સંબંધી એવો ઇતિહાસ છે કે ૧૮૦૯ માં પોરબંદરના રાણા સરતાનજી સાથે કંપનીએ જે કરાર કરેલા તેમાં " પોરબંદરના બંદરમાં અને બંદરના તમામ હક્કમાં અરથ ભાગ ઝોનરેજન કંપનીને આપવા " કબૂલ કરવામાં આવ્યું હતું આ ભાગ પેટે ત્યાર પછી ૨૪ હજારની રોકડ રકમ ફાવવામાં આવી હતી. પરંતુ ત્યાર પછી પોરબંદરના રાજકર્તાઓની દરખાસ્ત ઉપરથી એ રકમ ૧૮૫૩ માં ૧૫ હજારની ફાવવામાં આવી જે અત્યાધિ ચાલુ છે. નવાઈ જેવું તો એ છે કે આ રકમ સંબંધે મૂળના કરારમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નહીં છતાં પોરબંદર રાજ્ય એમ માનવું હતું કે તે રક્ષણ પેટે છે અને પાછળથી તે પ્રશ્ન ન રહ્યો છતાં પણ સરકારે પરાશ્ચ રીતે પણ પોરબંદર રાજ્ય-જેવું બીજાં રાજ્યો મેળવે છે તેવું-રક્ષણ મેળવે છે એમ કહી એ રકમની અસંગતતા ન સ્વીકારી. વળા ૧૮૦૯ માં રાજ્ય અને કંપનીને જે કરાર થયેલો ત્યારપછી જગતના અર્થભાગ પેટે જે ખરી રકમ સરકારને મળતી જોઈએ તે કરતાં લગ-

ભગ દોઢી મળતી હતી. અને તેથી કર્નૂન લેંગે તે રકમ લેવાને બદલે-એ સવાલ ૧૮૫૩માં ઉભો થયો. ત્યારે-ટ્રીબ્યુટમાં વધારો કરવાનું સૂચન કરેલું હતું. આટલા ઉપરથી જણાય છે કે આ સવાલની જો નવેસરથી વિચારણા કરવામાં આવે તો અત્યાર સુધી લેવાતી આ પંદર હજારની રકમ ન્યાય સંગત નથી એમ સહેજે જણાઈ આવે. ૧૮૦૯ ના કરાર પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં પોરબંદર રાજ્યે ટ્રીબ્યુટ ઉપરાંત આ રીતે લગભગ ૨૫ લાખની રકમ આપી છે. પરંતુ જૂતકાળને જવા દઈ હાલની પરિસ્થિતિને જ લક્ષમાં રાખી વિચારવામાં આવે તો સરકાર એક દેશી રાજ્ય સાથે જગતનામાં ભાગ માગે એ જ હવે વિચિત્ર લાગે છે. જ્યારે બંદરના સવાને નવીન રૂપ લીધું છે, અને તે માટે નવેસરથી કરારો થયા છે ત્યારે થોડા વખત પહેલાં જ મહેસોર રાજ્યની ખંડ-ણીની રકમમાંથી જગતના સવાલને લક્ષમાં રાખીને જેમ ૧૦૩ લાખની રકમ ઝોણી લેવાનું લોર્ડ ઇરીને જાહેર કર્યું હતું; તેમ અત્યારે સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિ, અને ફિઝિબીલિટી ફેરવાઈ ગયું છે ત્યારે અમે તો કહીએ છીએ કે માત્ર પોરબંદર પૂરતું જ નહીં પરંતુ જ્યાં જ્યાં કરારના અંગની આવી અસંગતિ હોય તે વેળાસર દૂર કરવી જોઈએ. તેમાંય પોરબંદર રાજ્યની સાથેના ૧૮૦૯ નો મૂળ કરાર જે હેતુથી સરકારે ૧૮૫૩ માં થોડે અંશે ફેરવ્યો છે, તે હેતુ એટલો જધો અસ્પષ્ટ અને વિવાદાળો છે કે તેમાં પોરબંદર રાજ્યની માગણીનો સ્વીકાર કયો વિના નિર્મળના આવી શકશે નહીં. અને તેમાંય હાલની પરિસ્થિતિમાં તો તે માગણી તરફ અસહ્યુતિની નજરે જોવું એ યુક્ત નથી.

લૉર્ડ 'એમ્સફોર્ડ'નો અભિપ્રાય.

રાજકર્તાઓની એક પરિપક્વ નરેંદ્રમંડળ સંબંધે બોક્ષતાં લૉર્ડ 'એમ્સફોર્ડ' કહ્યું હતું કે દેશી રાજ્યોનો દરજ્જો, અધિકાર અને તેમના ઐતિહાસિક અદ્યત્વને તેમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. પરંતુ લૉર્ડ 'એમ્સફોર્ડ'ની કારકીર્દિ પૂરી થઈ, ત્યાર પછી નરેંદ્રમંડળે વ્યવહાર રૂપ લીધું એટલે લૉર્ડ 'એમ્સફોર્ડ' પોતાના વિચારોની આસર એ મંડળના અંધારણમાં પાડી શક્યા નહીં. પરિણામે તોપોની સલામીના ધોરણ ઉપર જ નરેંદ્રમંડળની રચના થઈ. એટલું જ નહીં પણ જે-રાજ્યોનો વિશેષ અધિકાર હતો અને જોઓતું ઐતિહાસિક સ્થાન પણ ઉચું હતું તે રાજ્યો નરેંદ્રમંડળથી અગ્રમ રહી ગયાં. યુગ-રાતમાં કેટલાંક નાનાં રાજ્યો પણ એવાં છે કે જેમની સ્થાપના ઇતિહાસના મધ્ય યુગની છે. જ્યારે કેટલાંકની સ્થાપના મધ્ય યુગની પણ પહેલાં થયેલી છે. આ રીતે આ રાજ્યોને 'શાસકાધિકાર' હોવા છતાં યોગ્યતા માટે જોઈતી તોપોની સલામીના અભાવે તેઓ નરેંદ્રમંડળના સભ્યો તરીકે જોડાઈ શક્યાં નહીં. જે કે જે રાજ્યોને ઓછી સલામી હોય તે રાજ્યોને નરેંદ્રમંડળના સભ્ય તરીકે નીમવાની ધાઈસિરાયનાં હાથમાં મંત્રા હતી છતાં ખરેખર, લૉર્ડ 'એમ્સફોર્ડ'ને આ પદ્ધતિ ખુચાંતી હતી અને તાર્કિકાલિક બીજાં કેઈ માર્ગનાં અભાવે તેનો, તેને સ્વીકાર કરેલા પંચો દેતો. આજ એક દસકા પછી હવે એ ધોરણમાં ફેરફાર કરેલા જોઈએ અને રાજ્યોના ઐતિહાસિક સ્થાન પ્રમાણે તેમજ વર્તમાનના આધારે તેનું નવેસરથી અંધારણ રચવું જોઈએ એમ અમને લાગે છે.

નરેંદ્રમંડળના સભ્ય ચુંટાયા.

નરેંદ્રમંડળના સભ્ય તરીકે પીઠ્ઠીઆ-જેતપુરના દરબારથી મળ્યાના સી. આઈ. ઈ. અને ભાદરવાના ઠંડિર સાહેબ રણજીતસિંહજી ચુંટાયા છે. અમે ઉભય રાજકર્તાઓને માનપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. નૃપતિમંડળમાં આ જાનને રાજ સાહેબો પોતાના આગળ પડતા વિચારોથી ગણીતા છે, અને તેટલા માટે તેમની ચુંટણી યોગ્ય લેખાશે. પરંતુ પ્રતિનિધિત્વની જવાબદારી સ્વીકારી નરેંદ્રમંડળના સભ્ય ચુંટાવું, એ પોતાની જવાબદારી સમજનાર દરેકાઇને માટે સહજ નથી. અત્યારે નાનાં રાજ્યોનો કઠિન-ગુણવારા ભયો સવાસ છે. એ રાજ્યોના પણ અનેક પ્રકારના રાજદારી સવાસો છે અને ખૂંડ પૂજાનો તો નરેંદ્રમંડળમાં આ રાજ્યોના સવાસ તરફ માનની લાગણીથી લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. એટલે આ ઉભય નરેશ સભ્યો નાના રાજ્યોના પ્રશ્ને કંઈક પ્રધાન સ્થાન અપાવશે અને પોતાના પ્રતિનિધિત્વને સરસ રીતે દીપાવશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

વેપારી એજરના નવા પ્રમુખ.

ગુજરાતી દેશી વેપારી એજરના પ્રમુખ તરીકે મિ. લક્ષ્મીલાલ રવજી તેરશીની નીમના કરાય છે. મિ. તેરશી કચ્છના વનની છે અને તેમણે ગુજરાતની વ્યાપારી સુધિમાં જીવી રીતે પોતાના અનુભવ, સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ અને સરસ સલાહથી પ્રીતિ માત્ર સ્થાન મેળવ્યું છે તેવી જ રીતે કચ્છી પ્રજા અને નાનું નરેશનો પણ તેઓ વિશ્વાસ મેળવી શક્યા છે. તેમનો વ્યાપારનો બહોળો અનુભવ છે એટલે જે નવું

રયાન તેમને પ્રાપ્ત થયું છે તેને જરૂર શોભાવશે
અમે તેઓશ્રીએ અભિનંદન આપીએ છીએ.

‘ ફીડરલ ’ બંધારણ !

લંડનની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન
સમક્ષ પતીઆલાના તા. મહારાજાએ ‘ દેશી
રાજ્યોનો તાજ સાથે સંબંધ ’ એ વિષય ઉપર
પોતાના વિચારો જણાવતાં કહ્યું હતું કે
All the Princes of India are
agreed that there must be some-
thing like a federation for India.”
સમગ્ર હોદ્દા કિત અર્થે બ્રિટિશ હોદ્દા પ્રતિ-
નિધિઓ સાથે દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ
પણ ચર્ચા કરી શકે એટલા માટે આ શીડર-
શનની ખાસ જરૂર અને તેમાં હોદ્દરતાનના
બધા રાજકર્તાઓની સંમતિ હોય તે વિષે
અમને શંકા છે. છતાં આ કથન ગમે તેટલું
ખરું હોય તો પણ હાલની સ્થિતિમાં આવું
બંધારણ શક્ય છે ? કારણ કે આવું બંધારણ
રચવામાં આવે તે પહેલાં (૧) તો રાજ્યો
રાજ્યો વચ્ચે સમાન દરજ્જો, અને (૨) જે
રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રગળગને સમાન કક્ષાનું રાજ-
દારી છુટાપછું હોવું એ જરૂરનું છે. આ
સિદ્ધાંત જ્યાં સુધી પુક્તી રીતે સ્વીકારવામાં
ન આવે ત્યાં સુધી આ બંધારણ અધકચરું
અને અસમાન દરજ્જાવાળાં રાજ્યોના મંડળ
જેવું થશે. એટલું જ નહીં પણ તેથી દેશી
રાજ્યોની લઘુમતિના અને બ્રિટિશ હોદ્દા
બહુમતિના લાભો વચ્ચે પરસ્પર અપક્રમણ
થશે. જગતનાં રાજ્યોમાં યુનેટેડ સ્ટેટ્સ, સ્વીટ્ઝ-
ર્લેન્ડ અને જર્મનીમાં આવા બંધારણ ભરેલો

વહીવટ ચાલે છે પરંતુ ત્યાં તો જુદાં જુદાં
રાજ્યોની પ્રગળ પણ શીડરલ બંધારણમાં પ્રતિ-
નિધિત્વનો હક આપવામાં આવ્યો છે. અને
ત્યાંની કારોબારી સરકાર ધારાસભાને જવાબ-
દાર છે. હાલની સ્થિતિમાં હોદ્દાનાં રાજ્યો
આટલી કક્ષાએ પોતાનો વહીવટ લઈ જાય
એ અમને શક્ય લાગતું નથી. આ કરતાં તો
સરસ માર્ગ એ છે કે નરેંદ્રમંડળના હાલના
બંધારણને વધારે જવાબદાર બનાવવું જોઈએ.
એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ હોદ્દા પોતાને
માર્ગે પ્રગતિ સાધે અને દેશી રાજ્યો પોતાની
રીતે પ્રગતિ સાધે એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરી
દેશી રાજ્યોએ પોતાની ‘ Internal Sov-
ereignty ’ ગળવી રાખી. સાથે સાથે એવી
રીતે વહીવટ ચલાવવો જોઈએ કે દેશી
રાજ્યોની પ્રગળ એ વહીવટથી સંપૂર્ણ રીતે
સંતોષ મેળવી શકે.

નહેરુ કમિટિ અને દેશી રાજ્યો

બ્રિટિશ હોદ્દાના બધા રાજદારી પક્ષોની
સંમતિથી નિમાયેલી નહેરુ કમિટિએ
પોતાનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, તેમાં એક
અગ્રણ્યનું પ્રકરણ દેશી રાજ્યોની ચર્ચાનું છે.
આપાર સુધી એવું લાગે જ બન્યું છે કે
દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન બ્રિટિશ હોદ્દાના રાજદારી
આગેવાનોએ આટલી ગ્રીણવટથી અને સદા-
નુભૂતિથી તપાસ્યો હોય ! પરિણામે બ્રિટિશ
હોદ્દા અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે શું સંબંધ છે,
તેની કમિટિએ સરળ રીતે ચર્ચા કરી છે.
તથા એ સંબંધને લક્ષમાં રાખી આખો પ્રશ્ન
મતભેદની નગરે નહીં પણ જાતીય સ્વાર્થને

અનુલક્ષી ચચ્યો છે. તેમજ હાલની માફક દેશી રાજ્યોના રાજદારી સંબંધ ભવિષ્યના હોંદની સાથે જોવાને તેવાજ રહેશે એ મતનો સ્વીકાર કર્યો છે. બેશક કમિટિએ સમગ્ર ચચ્યો રાજ્યોની પ્રગતિના દૃષ્ટિબિંદુને પ્રાધાન્ય આપીને જ કરી છે. કમિટિએ પણ તાજેતરમાં નાં પત્રીઆલા નરેશ કહ્યું છે, તેમ 'ફેડરેશન' ની ઉપયુક્તતા સ્વીકારી છે. પરંતુ કમિટિની અને નાં પત્રીઆલા નરેશની આ સંબંધી વિચાર સરણિમાં ભેદ છે. કમિટિએ પ્રગ્ન જીવનને તદ્દરપરી કરે એવી પદ્ધતિએ 'ફેડરેશન' ના અમલને વાજબી ગણ્યું છે, જ્યારે નાં પત્રીઆલા નરેશ મધ્યવર્તી સત્તામાં એ બંધારણની ઉપયુક્તતા સ્વીકારે છે. અર્થાત્ કે 'ફેડરેશન' ની અગત્ય સ્વીકારતા છતાં બ્રિટિશ હોંદના આગેવાનો અને રાજકર્તાઓ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવે છે. આ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાના કારણ પૈકી એક કારણ તો એ છે કે નરેંદ્ર મંડળના કાયદાના સલાહકાર સર લેસ્લી સ્કોટને દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ હોંદની પ્રગ્ન વચ્ચેના સામાજિક સંબંધની કશી જ માહેતી નથી.

તેણે દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નની બની શકે એટલી માહેતી જોળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ તે બહુધા ખત-પત્રોના આધારે જ. ૧૯૧૯ માં મોંટ-ફોર્ડ સુધારાનો અમલ થયો ત્યારથી 'ફેડરેશન' નો જોળો ગળડયા કરે છે. રાજકર્તાઓ, મુખ્યત્વે તેની ઉપયોગિતા આર્થિક હેતુથી સ્વીકારે છે જ્યારે બ્રિટિશ હોંદના આગેવાનો હોંદુસ્તાનના પ્રગ્ન સંધમાંથી દેશી રાજ્યો અલગ રહે, એ સમગ્ર હોંદના રાજદારી વિકાસને હાનિકર્તા છે એ હેતુથી 'ફેડરેશન' માં દેશી રાજ્યોના સહકાર ઇચ્છે છે. આવાં ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવનારા રાજદારી પક્ષોથી અમને લાગે છે, કે કોઈ પણ સંયુક્ત રાજદારી બંધારણમાં મતભેદના મુદ્દાઓ ઘટવાને બદલે ઉલટા વધશે. એ કરતાં સારામાં સારો માર્ગ હાલની પરિસ્થિતિમાં એજ છે કે દેશી રાજ્યો પોતાની રીતે અને બ્રિટિશ હોંદ પોતાને માર્ગે એક બીજાની આડે આવ્યા વગર-રાજદારી વિકાસ કરે એ ઇચ્છવા જોગ છે. અને તેમાં જ અત્યારે તો બન્નેની સહાયતી છે.

રૈજનિશી!

જીલ્લાઈ.

- ૧ લી જીલ્લાઈ નાનાના માછ રાજકર્તા ગુરુચરણસિદ્ધને પોલીસ પહેરામાંથી મુક્ત કર્યા.
- ૧ લી " પોરબંદર. મહારાણાશ્રીની વર્ષજાહે.
- ૨ જી " કાબલ. ના. અમીર અમાનુશ્ચાળાં યુરોપની મુસાફરી કરી પાછા ફર્યા.
- ૨ જી " બર્લિન. ના. પતીયાલા નરેસે, જર્મનીના પ્રેસીડેન્ટ હીલ્બર્ગની મુલાકાત લીધી.
- ૪ થી " મુમ્બઈ. ગેડ લાલજી નારણજીએ બારડોલી પ્રદેશને અંગે ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું.
- ૫ મી " તથાન. ચાત્રા કરવા નતાં શત્રુજી નદીમાં જૈનયાત્રાગુઓથી ભરેલી હોટી ફૂળી.
- ૭ મી " મુંબઈ. હાદના રાજ્યનાં નિવેદન, દેશી રાજ્યોની તપાસ, સમિતિ સમક્ષ - મૂકવા કર્નલ. હકસર વિધાયત ગયા.
- ૭ મી " મુંબઈ. હાઈકોર્ટસ બીલ સામે રોડીફના પ્રમુખપદે બહેર સભા.
- ૮ મી " બેંગ્લુર. બચંકર રેલ્વે હોનારત.
- ૮ મી " લો. મા. તિલકની પુણ્યનિધિ.
- ૧૧ મી " મુંબઈ. સમગ્ર હાઈ દેશી રાજ્ય પ્રબંધ પરિપક્વ કરાવવાની સમિતિએ દેશી રાજ્યોની પ્રતિનું રેપ્રેસેન્ટેશન વિધાયત મોકલવાનો દરખા કર્યો.
- ૧૪ મી " મહેસોર. દિવાનના પ્રમુખપદે હકોનોમિક કોન્ફરેસ.
- ૧૫ મી " દ્વારકા. વિધાધિકારીના પ્રમુખપદે હાઈસ્કૂલનો મેજિસ્ટ્રેટ.
- ૧૬ મી " સુરત. ના. અમીરે બારડોલી રેપ્રેસેન્ટેશનની મુલાકાત લીધી.
- ૧૬ મી " લંડન. રા. લેરેલી રફોર્ડે બટલર કમિટિ સમક્ષ ફેસ રજુ કર્યો.
- ૨૧ મી " હૈદરાબાદ. ઇસ્માનિયા યુનિ. ની સેનટની બેઠક.
- ૨૩ મી " મહેસુર. યુનિ. નો પદવીદાન સમારંભ.
- ૨૩ મી " હાતા. ના. મહારાણાશ્રીને ત્યાં યુવરાજાશ્રીનો જન્મ.
- ૨૩ મી " મુંબઈ. પ્રાતિક ધારાસભામાં ના. અમીરેનું બારડોલી પ્રદેશ સંબંધી વક્તવ્ય.
- ૨૪ મી " લંડન. હોર્ડ રોનાલ્ડરોના પ્રમુખપદે ના. પતીયાલા નરેશનું ઈસ્ટ ઇન્ડિયન એસોસી-એશનના આશ્રયે "દેશી રાજ્યોનો તાજ સાથે સંબંધ" એ વિષય ઉપર બાપજી.
- ૨૪ મી " બાયનગર. રા. પ્રભાસ કરના પ્રમુખપદે "આપણા સામાજિક પ્રશ્નો" એ ઉપર રા. ગીરનાથકર ત્રિવેદીનું બાપજી.
- ૨૬ મી " વડોદરા. ધારાસભાની બેઠક.
- ૨૮ મી " ત્રાવનકોર. ધારાસભામાં પ્રબંધદાની રજાપના થઈ.
- ૩૧ મી " બેંગ્લુર. મેજર મિતિ તાલુકા કોર્ટનું નવું મકાન ખુલ્લું મૂક્યું.

તૈયાર કરવામાં આવે છે.

“દેશી રાજ્ય” ડીરેક્ટરી.

(પશ્ચિમ હીંદ સ્ટેટ્સ એજન્સિઝ વહોદરા રાજ્ય
અને

મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા અને સુરત એજન્સિસની)

— આ ડીરેક્ટરીમાં —

ખાસ કરીને આટલી હકીકત આવશે.

- ૧ રાજ્યોના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને ભૌગોલિક સ્થિતિ, નકશા સાથે.
- ૨ રાજ્યોનું વહીવટી બંધારણ.
- ૩ ખેતી, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગસ્થિતિ.
- ૪ રાજકર્તાઓ, રાજદારી અધિકારીઓ, રાજ્યના વરીષ્ટ અધિકારીઓ, સરદારો અને સ્થાનિક તેમ જ રાજ્યોના બહારના આગેવાન વ્યાપારીઓ સંબંધે જાણવા-જોગ માહિતી.
- ૫ રાજ્યોની જાહેર સંસ્થાઓ.
- ૬ દરેક એજન્સિસની, નરેન્દ્રમંડળની અને સરકાર સાથેના રાજ્યોના સંબંધની ઉપયોગી માહિતી.

માત્ર ગણતરીની જ પ્રતો કલાકારની હોવાથી જેમ અને તેમ જલ્દી પ્રાપ્ત થવા વિનંતિ છે.

કિંમત લગભગ રૂ. ૧૦ થશે.

: તંત્રી :

“દેશી રાજ્ય” નડીઆદ

મેલેરીઆને મારી હઠાવવા

ૐક્રુ

મેલેરીઆ મિક્શર

ઠાલીઆ તાવતી અકસીર દવા

એકવાર અઝમાવી જુઓ

હઠીલામાં હઠીલા

ઠાલીઆ તાવમાં—

શે જ આ વ ના રા

એ કાં ત રી આ

ત રી આઃ ગ મે તે માં

ખરલ મોટી થઈ હોય—

તાવ ફરી ફરી આવતો હોય

નજબાઈ વધી ગઈ હોય

જૂ ખ મરી ગઈ હોય

તેમાં

ૐક્રુ

મેલેરીઆ મિક્શર

આખાદ કામ કરે છે

એક શીશી આજેજ ખરીદો

ૐક્રુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ, લી૦-મુંબઈ નં. ૧૪

નવીઆદના એજન્ટ: ભોગીલાલ સી. જનોડીઆ, અમદાવાદી બાજર

મેલેરીઆ મિક્શર: શીશી એકના ચૌદ આના, દરન એકના, નવ રૂપીઆ

મેલેરીઆ મિક્શરનું માહિતીપત્ર તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સૂચીપત્ર.....

આજેજ મેગાવો

ગુજરાતનું પ્રગતિશીલ માસિક

ક પ્ર સ્થા ન ક

સાહિત્ય, ધર્મ ને લોકજીવનની ચર્ચા કરતું, ચાલુ રાજકારણના પ્રશ્નો ઉપર રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી સમાલોચના કરતું, ટુંકામાં હિંદુસ્તાનના અને ગુજરાતના વિવિધ ચાલુ પ્રશ્નો ઉપર ચોક્કસ અને સરલ શૈલીમાં સર્વ જનના ઉપયોગમાં આવે એવું : : : : : સાહિત્ય પ્રગટ કરતું : : : : :

:: માસિક પત્ર ::

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૫-૦-૦

પરદેશના રૂ. ૬-૮-૦

પ્ર સ્થા ન કા ર્ચા લ ય : અ મ દા વા દ.

ધંધાદારી ગૃહસ્થોને !

દેશી રાજ્યોના પ્રત્યેક ગંભીરતાપૂર્વક ચર્ચા કરનાર પશ્ચિમ હિંદમાં આ એક જ માસિક છે. દેશીરાજકર્તાઓ, અને પ્રજામાં તેની વિશિષ્ટતાથી તે પ્રિય થઇ પડ્યું છે. એટલે આપને ધંધાદારી દેશીરાજ્યોના સંબંધમાં આવવાનો સારામાં સારો માર્ગ એ છે કે, આપે “દેશી રાજ્ય” માસિકમાં જાહેરખબર આપવી. દેશી રાજ્યો સાથે ધંધા ચલાવનારાઓએ આપના ચલાવવાની ધારણા રાખનારાઓએ એકવાર “દેશી રાજ્ય” માસિકમાં જાહેરખબર આપી લેવી.

— ભાવ —

બાર માસ

છ માસ

આખું ૫૯

૧૨૫

૭૦

અર્ધું ૫૯

૭૦

૩૭૬

૩ ૫૯

૩૭૬

૨૦

કબ્જર પૃષ્ઠના ભાવ તેમજ વિશેષ વિગતો માટે પત્રદારા ખુશસો કરવા વિનંતિ છે.

અધિપતિ.

“દેશીરાજ્ય” નડીઆદ.

ADITYA PRINTING PRESS

RAIKHAD, AHMEDABAD

THE ONLY PLACE FOR NEAT & ARTISTIC PRINTING

THAT CAN STAND COMPARISON WITH THE BEST OF
BOMBAY PRESS WORK.

EXECUTING

All sorts of Job-work such as:—

Writing pads, Letterheads, Post cards, Envelops,

:: :: Pamphlets, Reports, Memorials, and Books. :: ::

OUTSIDE ORDERS

are carefully attended to & executed.

PLEASE GIVE ORDERS to

:: ADITYA PRESS ::

AND

YOU WILL NEVER REGRET

HAVING DONE SO

—દેશી રાજ્ય—

દેશી રાજ્યોના પ્રથોની તટસ્થ દૃષ્ટિએ નિષ્પક્ષ-
પાત રીતે ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

રાજસ્થાનોમાં સર્વત્ર “દેશી રાજ્ય”નો પ્રચાર
થયો છે.

“દેશીરાજ્ય”માં વિશ્વસનીય ખબરો કે
હકીકતો જ લેવામાં આવે છે.

વિજ્ઞપ્તિ

દેશી રાજ્યોના પ્રથોમાં રસ લેનાર પ્રતિષ્ઠિત
લેખકોને તેમ જ આ પ્રશ્નના અનુભવીઓને, પોતાના
લેખ કે વિચારદ્વારા “દેશી રાજ્ય” માં સિકને
સાહાય્ય કરવાની નમ્રપણે વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે.

દેશી રાજ્યોમાં યનતા વિશેષ પ્રસંગોના
ફાટાઓ કે પ્લોકો તેને લગતાં મુદ્દાસર લખાણો
સાથે જો માંકલવામાં આવશે તો હાખલ કરવામાં
આવશે. વિશેષ માટે યોજના મંગાવો.